

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Fernand Braudel

Bellek ve Akdeniz

TARİHÖNCESİ VE ANTİKÇAĞ

metis

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Fernand Braudel

Bellek ve Akdeniz

Ünlü Fransız tarihçi Braudel 1902'de Meuse'de doğdu. Sorbonne'un tarih bölümünden 1923'te mezun olduktan sonra Cezayir, Paris ve Brezilya'da dersler verdi. İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düştü ve 1945'e kadar Lübeck'te bir kampta tutuldu; *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* başlıklı doktora tezini bu esir kampında yazdı. Marc Bloch ve Lucien Febvre'nin kurduğu *Annales* dergisinin yayın kuruluna seçildiğinde, serbest bırakılalı henüz bir yıl olmuştu. 1947'de tarihçiler arasında büyük sarsıntılar yaratan teziyle doktorasını alan Braudel, Collège de France'da hocalık yaptı ve 1962'de de Maison Sciences de l'Homme'un yöneticisi oldu. Diğer büyük eseri olan üç ciltlik *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm*'i 1979'da yayımlanan yazar, 1985'te aramızdan ayrıldı.

Braudel'in gerek *Annales*'te gerekse başka dergilerde pek çok makalesi yayımlanmıştır. Yazarın diğer başlıca eserleri şunlardır: *Histoire Economique et Sociale de la France* (1976-82), *Tarih Üzerine Yazılar* (1992), *L'Identité de la France* (1986-87).

Fernand Braudel'in yönetiminde uzman tarihçilerin katkılarıyla hazırlanmış özel bir edisyon olan *Akdeniz, Mekân, Tarih, İnsanlar ve Miras*'ı (2007) da Metis'ten okuyabilirsiniz.

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 10726

Bellek ve Akdeniz
Fernand Braudel

Fransızca Basımı:
Les Mémoires de la Méditerranée:
Préhistoire et Antiquité
Editions de Fallois, Paris, 1998

© Editions de Fallois, 1998
© Metis Yayınları, 2006

İlk Basım: Kasım 2007
Üçüncü Basım: Aralık 2016

Yayıma Hazırlayan: Bülent Doğan

Kapak Resmi: Knossos'ta (Girit) Minos kralının
sarayının doğu kanadında yer alan freskten detay,
MÖ 1500.

Kapak Tasarımı: Emine Bora

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197 Topkapı, İstanbul
Matbaa Sertifika No: 11931

ISBN-13: 978-975-342-634-3

Eserin bütünüyle ya da kısmen fotokopisinin çekilmesi, mekanik ya da elektronik araçlarla çoğaltılması, kopyalanarak internette ya da herhangi bir veri saklama cihazında bulundurulması, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun hükümlerine aykırıdır ve hak sahiplerinin maddi ve manevi haklarının çiğnenmesi anlamına geldiği için suç oluşturmaktadır.

Fernand Braudel

Bellek ve Akdeniz

TARİHÖNCESİ VE ANTİKÇAĞ

Çeviren:

Ali Berktaş

metis

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İçindekiler

Yayıncının İlk Sözü 9

Önsöz 11

Uyarı 17

BİRİNCİ KISIM

1 Denizi Görmek 21

2 Uygarlığa Kadar Giden Uzun Yürüyüş 37

3 Denizin İki Kez Doğumu 73

4 Birlik Yüzyılları: MÖ 2500-1200 Arasında
Doğu Akdeniz 131

5 MÖ 12.-8. Yüzyıllar Arasında Her Şey Değişir 204

İKİNCİ KISIM

6 Kolonizasyonlar veya Bir Tür Amerika'nın Keşfi
(MÖ 10.-6. Yüzyıllar) 227

7 Yunan Mucizesi 285

8 Roma Akdeniz'in Tamamından Fazlası
Haline Geliyor 335

Haritalar 389

Dizin 409

Yayıncının İlközü

BU KİTABIN bir tarihi var. 1968 yılının başında, Albert Skira'nın Cenevre'den gönderdiği temsilci Fernand Braudel'in kapısını çalıyordu. Akdeniz'in geçmişi üzerine hazırlanan büyük boy bir albüm koleksiyonu için, Braudel'e ısmarlanmasından daha doğal bir şey düşünölemeyecek —onun araştırmalarının alışıldık çerçevesini oluşturan 16. ve 17. yüzyıllar üzerine— ciltlerin yanı sıra, denizin kökenlerini, tarihöncesini ve antikçağını kapsayacak ilk cildi de yazması için ikna etmek üzere gönderilmişti. Önce şaşırın, ama hemen bu işin cazibesine kapılan Fernand Braudel, o dönemde bir devrimin tam ortasında bulunan tarihöncesi alanına girmenin kendisine sunabileceği yenilikler karşısında heyecanlanmıştı. Dolayısıyla bu cilt, büyük bir keyifle ve neredeyse bir solukta yazıldı.

Ama 1970'te Albert Skira'nın sağlığı bozulmuştu. Eserin 1971-72 yıllarında beklemeye alınmasının, görsel malzeme tercihlerinde yaşanan bir sürü tereddüdün nedeni belki de buydu. Her ne olursa olsun, yayıncının 1973'teki ölümünden sonra, henüz emekleme dönemindeki pahalı koleksiyondan kesinkes vazgeçildi. Fernand Braudel ise o sırada *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm*'in ikinci cildinin yazımına öylesine gömülmüşti ki, toplu bir dizi çerçevesinde tasarlanmış bir eseri yeniden ele alıp sunumunu değiştirmekle uğraşması olanaksızdı. Üstelik bu esere eşlik etmesi gereken harita ve görsel malzeme donanımını hazırlamak gibi ek yükümlülükler de işin cabasıydı. Bu yüzden yayımlanmamış metnini bir kenara bıraktı, sonra da neredeyse unuttu.

Ama yazarının ölümü üzerinden on yılı aşkın bir zaman geçtikten sonra, bu metin bir sorun haline geldi. Onun varlığını bilenler unutulup gitmesini istemiyorlardı. Ama o haliyle yayımlamak da güçleşmişti, çünkü 1970'ten itibaren ekolojik verimlilikler yapma-

yı sürdürmüş ve karbon 14 yöntemi birçok zamandizin verisini altüst etmişti. Üstelik, bir bilimcinin katkısıyla, geniş bir okuyucu kitlesi için serbest bir biçimde kaleme alınmış bu metni güncellemek de pek kolay tasarlanabilecek bir iş değildi. Peki, ne yapılacaktı? Karar, iyi bilinen çalışmalarını nedeniyle bu konuda tam yetkili olarak davranabilecek birine, Jean Guilaine'e bırakıldı. O da hiç duraksamadı: Eserin üslubu öyle hoşuna gitmişti ki, bir kelimesine bile dokunulmadan yayımlanmasından yana olduğunu, çünkü onun gözünde en önemli meselenin anlatının akıcılığını ve örgüsünü bozmamak olduğunu açıkladı. Kitap yazıldığından bu yana ortaya çıkmış ve şu veya bu tarihlendirmenin ya da yorumun değiştirilmesini gerektiren her şey çok kesin notlarla okura açıklanarak ve/veya araştırmaların son durumunu aktaran birkaç eser ismi önerilerek sorun çözümlenebilirdi. Tabii yine de bilgili bir uzmanın böyle bir görevi sırtlanması gerekecekti. Jean Guilaine, kendi araştırma alanına denk düşen tarihöncesi dönemi için bu işi üstlenmeyi önerdi. Pierre Rouillard da, iki meslektaşıyla birlikte¹ MÖ I. binyıldan itibaren işin geri kalanını yükledi. Bu cömertçe yardımlarından ötürü her ikisine de burada hararetle teşekkür ediyoruz.

Dolayısıyla yayımladığımız metin, Skira yayınlarına 1969'da teslim edilen ve yazarın birkaç yıl sonra geri aldığı metnin değiştilmemiş halidir. Jean Guilaine ve Pierre Rouillard'ın notları (isimlerinin baş harfleriyle birlikte) sayfa altlarına görünür bir biçimde yerleştirilmişler, böylece metinle aynı anda okunmaları amaçlanmıştır. Önsöz de haliyle Jean Guilaine ve Pierre Rouillard'ın imzalarını taşımaktadır. Eserin sonunda metinde geçen yer adlarını ele alan ve coğrafi açıdan yerlerinin saptanmasını sağlayan bir harita bölümü bulunmaktadır. Metnin anlaşılması açısından genelde gerekli olan bu haritaları yine de metin içine serpiştirme yoluna gitmedik, çünkü aynı harita birçok bölümü birden ilgilendirebiliyor. Cildin en sonunda da tarihi ve coğrafi isim dizini yer alıyor.

1. Louvre Müzesi'nin Yunan, Roma ve Etrüsk antik eserler bölümünün başmuhafızı Françoise Gaultier, Etrüsklere ilişkin sayfaları, Paris I Üniversitesi profesörlerinden Jean-Louis Huot da Doğu ya ilişkin bölümleri okudu.

Önsöz

BU DENEYİMİN DE çevre düzeni yazarın tercihli alanı olan Akdeniz'den oluşsa da, Fernand Braudel'le karşılaşmayı hiç beklemediğimiz bir saha işte: tarihöncesi ve antik dünya. Ama insan coğrafi sürekliliklerin ve determinizmlerin sözcülüğüne soyununca, on yıllar boyunca hem temel yapılarının hem de en küçük ayrıntılarının izini sürdüğü bir tarihsel örgünün ilk ortaya çıkışının cazibesinden, kökenlerin baştan çıkarıcılığından kendini alabilmek mümkün mü?

Braudel, *L'Identité de la France* (Fransa'nın Kimliği) adlı eserinde "Tarihöncesi tarih değildir demeyin" uyarısında bulunmuştu. Bir neolitik çağ veya öntarih arkeologu bu ifadenin altına hiç duraksamadan imzasını koyacaktır. Hatta şunu da ekleyebilirdi: "Tarihi tarih yapan yazıdır demeyin." Neolitik, kalkolitik ve tunç çağlarının çoğu yazısız olan ilk tarım, metalürji ve sonra da kent uygarlıklarını kazmış, araştırmış, tahlil etmiş, çözümlemişseniz, bu çağların tarihinin ana hatlarıyla yazılabileceğini, orada kimlik üretiminin, toplumsal rollerin, seçkinler arası rekabetin, ekonomik değişimlerin, günlük hayat içinde varoluşun izlerinin sürülebileceğini de bilirsiniz. Ur'da, Kalde'de gömülen kral aileleriyle Anadolu'daki Alacahöyük'te MÖ 2500'de gömülenler arasında ne fark var? Birinciler "tarih"e, ikinciler "tarihöncesi"ne mi ait yani? Kof bir aynım. İlk yaratılışlar ve ilk kuluçkadan çıkışlar devrine doğru elden geldiğince uzanma yönündeki bitip tükenmez arayış buradan kaynaklanıyor. Tarihçi bu anlamda tasarruf tedbirleri uygulayıp, en eski yerleşik uygarlıklardan vazgeçemez. Çünkü her şey o devirde belirlenmiş, hiyerarşik toplumlar, vaktinden önce gelişmiş bazı kentlerin ağırlığı, jeokültürel uzamlar, dinsel gelenekler, kısacası kavimlerden halklara geçişler hep o zamanlarda şekillenmiştir.

Bazıları Braudel'in bu yeni meydan okuması karşısında şaşırabilir. Ama onu eserin bulunduğu içinde yeni yerine burtalım. 1969'

da okuyucusunu tüm Akdeniz'e sürükler ve bu yolculuğu eksiksiz tarihsel derinliği içinde, tarihöncesinden Roma fethinin tamamlanmasına kadar yaptırırken, sadece yolculuk zevkini tatmin etmekle kalmaz (böyle bir zevkin varlığı da inkâr edilemez); aynı zamanda "insanların yaşadığı tüm zamana yayılacak kadar geniş tutulmadığı sürece tarihin anlaşılamayacağı" konusundaki kesin kanaatini de bizlerle paylaşır. Uzun bir zaman dilimi ve coğrafya, çünkü coğrafya, Mezopotamya'daki, Mısır'daki ilk yaşam anlarından herhalde Fernand Braudel'in en sevdiği bölge olan Toscana'daki Etrüsk uygarlığına kadar, her büyük kültürel ve siyasal yaratının yerli yerine oturtulmasında hemen varlığını hissettirir. *Civilisation matérielle et capitalisme* (Maddi Uygarlık ve Kapitalizm) yayımlandıktan (1967) iki yıl sonra, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* (Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm) henüz gelişme aşamasındayken arada kaleme alınan bu tarihöncesi ve antik Akdeniz eseri, bir ölçek değişimine tanıklık ediyor. Fernand Braudel ekonomik incelemenin dışına çıkıyor, Akdeniz kıyıları boyunca uzanıp Akdeniz'i şekillendiren uygarlıkların terazinin kefesini bir o yana bir bu yana eğmeleri ve birbirlerine eklemelenmeleri üzerine düşünüyor: O zaman çıktığı keşif gezisi artık yüzyıllarla değil bin yıllarla ölçülüyor, *Fransa'nın Kimliği*'nde de görülen uzun vadeli yaklaşım son noktasına erişiyor.

Dolayısıyla bu deneme bize sağlıklı geliyor. Hatta, büyük uzamlar ve uzun süreler tarihçisinin, genellikle kendi partikülarizmleri ve özgül sorgulamaları içine gömülüp kalmış öntarih uzmanına görüşünü ve ustalığını taşıması anlamında, mükemmel bir karşı-kanıt olarak da görülebilir bu durum. Bu nedenle elinizdeki eser belli anahtarlar verebilir, yeni yollar açabilir, cevaplara neden olabilir. Bazıları bundan ürkecektir: İş takipçisi ve merkantilist 16. yüzyılın izdüşümünü bambaşka bir antik dünyaya yansıtma tehlikesi yok mudur ortada? MÖ II. binyılın doğu limanlarının kozmopolitizmini veya arkaik bir Yunan sitesinin ticari bakımdan dışa açılmasını Rönesans kentlerinin kaynaşmasına benzeten Atina, Sparta ve Thebai arasındaki kavgaları "modern" İtalyan şehir devletleri arasındaki yarışmayla kıyaslayan, kolonizasyon döneminde Batı Akdeniz havzasını Egeli göçmenlerin düşlerini süsleyen bir "Far West" [Uzakbatı] gibi yorumlayan, "Amerikan" Kartaca'dan söz

eden Braudel böyle bir tehlikeye sık sık atılsa da, asla kendi kurduğu tuzağa düşmüyor. Adaları, ovaları, dağları, insanları ve zamanı ancak inandırıcı olabilecek varsayımlar ileri sürecek ve hiç güven telkin etmeyen spekülasyonları da basit soru işaretleri şeklinde sunacak kadar iyi tanıyor. Bu nedenle uzmanların kaçtığı, cevap bulma olanağına sahip olmadığı için hiç sormamayı, gündeme getirmemeyi tercih ettiği son derece yerinde soruları ortaya attığı, benzerlikleri vurguladığı, koşutlukları belirttiği için ona teşekkür borçluyuz aslında. Büyük blokların, derin kopuşların veya İskender'in fetihlerine, hatta (önce Batı'ya yönelse bile) Roma'nın fetihlerine varıncaya dek, terazinin Doğu'dan yana çok ağır basmasının tahlilleri, birçok nirengi noktası oluşturuyor. Tarihin kilit öneme sahip eklemlenmelerinden birini, Braudel çok güçlü bir kavram halinde sunmayı biliyor: "dünya ekonomisi" 16. yüzyıl için geçerli olduğuna bizi ikna edebildiği bu kavrama antikçağın bazı dönemleri için başvurmamış. Tüm Avrupa'yı işin içine katan bir bakış açısıyla demir çağını inceleyen bir meslektaşımızın bu kavramı "gereğince kullanması" Braudel için –kuşkusuz hoş– bir sürpriz olurdu.

*

Bu eser yeni değil. 1969'da yazılmış, sonra sümen altına itilmiş. Altmışlı yılların sonunda radyo-karbon keşfinin etkisi bazı zaman-dizinleri henüz derinlemesine değiştirmemişti; Yakındoğu'da neolitik ve kalkolitik çağlara ilişkin bulunan dağınık haldeki veriler bugünkü gibi genellemelere gidilmesine izin vermiyordu; pek çok kişi Batı megalitizmini metalürji ile aynı ölçekte yaygınlaşmış bir süreç olarak görüyordu; Deniz Kavimleri'nin, Etrüsklerin veya Kimberler ile Tötonların göçleri ölçüsüz bir çapa erişiyor veya asla sahip olmadıkları bir yer işgal ediyorlardı.

Sonuçta kendi devrinin akademik yaşamını paylaşan Braudel, her şeyin başlangıç noktası olarak uzaktaki Doğu'nun insanlarını gösterir veya MÖ I. binyılın sunumunu üç halkla –Fenikeliler, Etrüskler, Yunanlar– sınırlayıp, Akdeniz'in yaratılmasında aynı oranda payları bulunan Liguria, Kelt ve İberia'yı dışlarken bu çerçevenin dışına çıkmaz. Altmışlı yılların sonunda üniversitede öğrenci olanlar, o sırada adıkları bilgileri hatırlayacaklardır: Fenikeliler

hakkında (yazıyı bulmaları ve Pön savaşlarının Kartaca'sında *tofet** uygulaması dışında) hemen hiçbir şey; Etrüskler (ve oluşturdukları "gizem", bu "gizem" Braudel'in de içini kemirip durur) hakkında birkaç ders vardır. Yunanistan ise iki imtiyazlı bölüm halinde mevcuttur: kolonizasyon dönemi ve klasik Atina. Fernand Braudel'in bakışı bu günlük üniversite çerçevesiyle, Akdeniz uygarlıklarının tüm cephelerini dikkate alacak bir formasyonun bürünebileceği (böyle bir şey hâlâ gerçekleşmemiştir) görünüm arasında (veya ötesinde...) bir yerlerdedir. Ama sürekli yenilenen arkeolojik malzeme yığılması aşıp, konuya temel sorunlar perspektifinden bakılırsa, öze ilişkin soruların süreklilik arzettiği, en güzel keşiflerin ardından bile bu soruların varlıklarını koruduğu fark edilir. Zaten yazar da zamanın getirdiği belirlemelerin veya en heyecan verici buluntuların pırıltısının ötesinde, bu soruları gündeme getirmek istemiş, zaman zaman da tecrübesine dayanarak bunlara bazı yanıtlar önermiştir.

Ayrıca bu kitapta neolitik köylülerin fetihleri, bilim ve sanat alanlarında son derece bereketli bir Doğu, yorulmak nedir bilmeyen Fenikeli gemiciler ve tüccarlar, yazı, İon felsefesi veya Roma hukuku gibi muazzam kazanımlar karşısında her an büyülenen bir Braudel'le karşılaşırız. Modern çağların tarihçisi, peşinden koşup durduğu tüm evreleri, hep süregiden ticaret evresini, ticarete bağlı olarak ortaya çıkan ve onu da kolaylaştıran Fenike alfabesi evresini hep birer devrim olarak sunar; arkaizm döneminin sonunda yerleşen biçimiyle Atina'nın işleyişi de devrimci bir dönüşüm olarak nitelenir; aynı şekilde nitelenen bir diğer gelişme de Roma Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışıdır. Aynı zamanda, satır aralarında tarihe yönelik farklı bir okuma önerir, Yunanistan ve Roma gibi iki devî sarıp sarmalandıkları efsanevi havadan sıyrılır, onları kendilerinden önce gelen uzun hazırlık dönemlerinin becerikli toparlayıcıları olarak algılar. Üstelik, Roma'nın üzerinden silindir gibi geçtiği halklara, yani Etrüsklere ve Kartacalılara bir düşkünlüğü vardır Braudel'in. Bu anlamda sadece zenginlere ve güçlülere atfedildikleri bilinen bazı şanlı vasıfları tamamen yadsımak değilse bile, en azından biraz hafifletmek ve mağlupların da hakkını biraz olsun teslim etmek için zaman zaman tarihi yeniden yazmak gerekli gö-

rünüyor. Önceden belirleyici başarıları gerçekleştirip, yolları açan Doğu olduğu halde, özellikle teknik veya sanat alanlarında Yunanistan'a da hak ettiğinden fazlası verilmemiş midir örneğin?

Olaylar söz konusu olduğunda, karşımıza onların sonuçlarını, büyük jeopolitik kümelerin gelişimi üzerindeki etkilerinin gerçek olup olmadığını, tarihçiler tarafından haddinden fazla önem verilmiş bazı bozgunlara yüklenmesi gereken anlamı –mağlupların görüşü– sorgulayan bir Braudel çıkıyor. Düzenli aralıklarla yinelenen çekişmelerin tortularına karşın, zor sınavlardan geçebilen, istikrarlı bloklar anlayışı hissediliyor: Braudel'in tarih felsefesine göre, kitlelerin ağırlığı zaman eğrisiyle uyumludur ve tarihöncesinden itibaren "melezleşmiş, karışmış bir insan" oluştuğuna ilişkin güçlü inançla kontrpuan oluşturur.

Kanaatlerinden güç alan bilimadamı kişiliğinin arkasındaki Öğretmen kimliği de hep yerindedir; İskender'i sadece ve çok fazla Doğu ile uğraşmakla suçlar (Batı havzasında yetişmiş bir insan açısından affedilemeyecek bir hata); onu ilk çalışmalarında yönünü henüz bulamamış bir doktora öğrencisiymiş gibi azarlar veya Roma'yı Akdeniz sınırlarının ötesine geçip yolundan saptığı için paylar.

Eserin son, ama en önemli yönlerinden biri de bizi, belgelerle top gibi oynamayı, onlara hedefi tam ortasından vuran sorular sormayı, hiç beklenmedik boyutlar katarak ayrıntıyı canlandırmayı, ilk bakışta parçalanmış, ilgisiz görünen durumlar arasında yakınlıklar kurmayı, dağınık öğeleri bir araya toparlamayı ve bunun da ötesinde çarpıcı anakronizmaların üzerinden sıçrayıp geçmeyi bilen o sihirbaz hikâye anlatıcısıyla, yazar Braudel'le karşı karşıya bırakmasıdır.

Kitap bu anlamda insana güç katıyor, diriltiyor. Tarihöncesine ve antik dünyaya yabancı birinin değil, kıdemli bir Akdeniz âşığı'nın ürünü o; bu âşık, Akdeniz'in emekleme dönemlerini, ansiklopedik bir bilgi birikimiyle zenginleştirerek gözlerimizin önüne seriyor. Akdeniz'in masmavi göğünün altında silüetleri beliren megalitleri, ehiramları, Yunan tapınaklarını veya bazilikaları resmeden sayfalar, ebediyen şimdiki zamanın parçası olmuş bir geçmişin görüntüsünü taşıyorlar bize.

Jean Guilaine

Uyarı

Okuyucunun belki de bildiği gibi, ben 16. yüzyıl Akdenizi uzmanıyım. Meraktan, hatta gereklilikten ötürü, bölgenin tüm geçmişi-
ni inceledim, antik veya modern Akdeniz hakkında geçerli sayıla-
bilecek ne bulduysam hemen hepsini okudum. Bununla birlikte,
son tahlilde, kişisel araştırmalarım gerçek anlamda sadece 1450-
1650 dönemini kapsıyor.

Peki o zaman, Albert Skira'nın Akdeniz'in geçmişi konu alan
bir dizinin kesinlikle benim araştırmalarımın bildik sınırları dışın-
da kalacak ilk cildini yazmam için yaptığı teklifi, neden böyle ted-
birsizce kabul ettim?

Evini gerçekten terk etmeden "tebdil-i mekân" etmek seyahat
tadında bir mutluluk, bir dürtüdür. Belki de yasak meyveyi tatma
isteğine yenik düşmemin bir nedeni yine her zamanki merak bela-
sıydı; bir diğer neden ise, insanların yaşadığı tüm zamana yayıla-
cak kadar geniş tutulmadığı sürece tarihin gerçek manada anlaşıla-
mayacağını hep düşünmüş olmamdı, kim bilir? Yoksa fikirlerimi
ve açıklamalarımı alışılmadık tarih manzaralarıyla boy ölçüştürme
isteği mi ağır bastı? Kültürlü bir geniş okuyucu kitlesine yönelik
olarak hazırlanmış bu eser, bana da çok uzun süreye yayılan olağā-
nüstü bir seyahate çıkma fırsatı sunuyordu. Fırsatı kaçırmadım.

Üstelik yarım yüzyıldır tepeden tırnağa yenilenmiş antikçağ ta-
rihi ile arkeolojisinin keşiflerini, varsayımlarını, canlı tartışmaları-
nı muazzam bir keyifle izledim – tüm ömrümü vakfettiğim için ya-
kından bildiğim tarihsel dönemler ve sorunlarla yüz yüze olduğum
duygusuna da sık sık kapıldım doğal olarak. Çünkü Akdeniz'in
uzun ve parlak geçmişi içinde tarih tekerrürden ibaret değilse de,
hep aynı kumaştan dokunmuştur.

BİRİNCİ KISIM

Denizi Görmek

AKDENİZ'İN o muazzam geçmişi hakkındaki tanıkların en güzeli, denizin kendisidir. Bunu hiç bıkmadan tekrar tekrar söylemek gerek. Denizi görmek, tekrar tekrar görmek gerek. Tabii ki insanlar tarafından şu veya bu ölçüde mantık, kapris veya aptallık saikiyle inşa edilmiş karmaşık bir geçmişe ilişkin her şeyi tek başına deniz açıklayamaz. Ama geçmişin tecrübelerini sabırla yerine oturtur, onlara yeniden can verir, kendi gözlerimizle görebildiğimiz ve geçmiş zamanda nasılsa öyle olan bir göğün altına, bir manzaranın içine yerleştirir. Bir anlık dikkat toplama ya da hayal kurma: Sanki her şey yeni baştan yaşanır.

Yerkürenin Eski Bir Çizgisi

O halde gözlerimizin önünde ebediyen genç, "her zaman hizmete hazır" bir halde yaşayan bu denizin o çok saygıdeğer yaşını hatırlatmakta yarar var mı? Seyyah, ne önemi var ki, diyecektir, Akdeniz'in, uçağın hor görücü bir hızla (Marsilya'dan Cezayir'e bir saatte, Palermo'dan Tunus'a on beş dakikada) aşıp geçtiği yer kabuğunun bu önemsiz kırığının gezegenin jeolojisinde arkaik bir çizgi olmasının ne önemi var yani? Bu iç denizin, taşıdığı insan tarihlerinin en eskisinden bile inanılmayacak kadar daha yaşlı olmasının ne önemi var? Yine de bu deniz, ancak jeolojik tarihinin uzun perspektifleri içinde her yönüyle anlaşılabilir; biçimini, yapısını, hem çünkü hem de bugünkü veya yarıncı hayatının temel gerçekliklerini onlara borçludur. O halde açalım dosyayı.

Günümüzden milyonlar ve milyonlarca yıl önce, insanın hayal gücüne meydan okuyan bir kronolojik mesafedeki birinci zaman-

da, Antiller'den Pasifik'e kadar geniş bir denizler halkası (jeologların verdiği adla *Tethys*) uzanıyordu. Bu halka, çok daha sonraki bir devirde Eski Dünya denen kütleyi oluşturacak kara parçasını enlemler yönünde ikiye bölüyordu. Günümüzdeki Akdeniz, neredeyse yerkürenin başlangıcına dek uzanan *Tethys*'in sularından geriye kalan kütledir.

Üçüncü zamanın şiddetli ve art arda yinelenen kıvrılıp yükselmeleri, bugünkünden çok daha geniş olan bu çok eski Akdeniz'in alanından çalarak olmuştur hep. Betica sıradağlarından Rife, Atlas'a, Alpler'e, Apeninler'e, Balkanlar'a, Toroslar'a, Kafkas dağlarına varıncaya dek, tüm dağlar o kadim denizin içinden çıkmıştır. Onun alanını yemişler, denizin o muazzam çukuruna bırakılmış tortuları –kumları, killeri, kumtaşları, çoğunlukla inanılmaz bir kalınlıktaki kireçtaşlarını, hatta derinlerdeki en eski kaya katmanlarını– kendileri için kullanmışlardır. Denizin uzun suyolunu kuşatan, boğan, önüne barikat kuran, bölmelere ayıran dağlar ata yadigân *Tethys*'in eti ve kemikleridir. Deniz suyu her yerde o ağır, yavaş çalışmasının izlerini bırakmıştır: "Öyle ince taneli ve süt gibi beyazdırlar ki, heykeltıraşın kaleminin sadece birkaç milimetrelik derinliklerle oynayarak hacim hissi uyandırabilmesini sağlarlar" diye betimlenen Kahire yakınındaki tortul kireçtaşları; Malta'nın megalit tapınaklarının inşa edildiği büyük mercansı kireçtaşı levhaları, daha kolay işleyebilmek için önceden ıslatılan Segovia taşı, Latomia ocaklarının kireçtaşları, Siracusa'nın o muazzam taş ocakları, Venedik'teki Istria taşları ve Yunanistan'ın, Sicilya'nın veya İtalya'nın daha birçok kayası hep denizden çıkmadır.

Yanardağlar ve Yer Sarsıntıları

Sonuç olarak Akdeniz çukurları dizisi tepeleme dolmayınca, derinlemesine içe çökmüş bir karık halinde, sık aralıklarla oyulmuş gibi kalır; öyle ki denizdeki çukurlar en kibirli Akdeniz dağlarının rakımını tutturur, hatta geride bırakırlar. Matapan burnunun yanındaki 4600 metrelik çukurda, Yunanistan'ın en yüksek doruğu olan 2985 metrelik Olympos dağı kolaylıkla sulara gömebilirsiniz. İster denizin içinde ister karada olsunlar bu yer kabartıları tam oturmuş, yerleşmiş vaziyette değildir. Uzun ray ağları her yerde

göze çarpar, bazıları Kızıldeniz'e kadar devam eder. Akdeniz ile Okeanos arasındaki, dar Herakles Sütunları geçidi [Cebelitarık Boğazı] en az iki kırılmayla açılmıştır.

Bütün bunlar sıkıntılı bir jeolojik yapıya, bugün bile dinginleşmemiş bir dağoluşumuna, sık sık yinelenen ve çoğunlukla can kaybına neden olan yer sarsıntılarına, ılıcalara (Toscana ılıcaları Etrüskler tarafından bile biliniyordu), çok yaygın volkanik sahalara, sönmüş veya faal halde, en azından yeniden uyanabilecek yanardağlara işaret etmektedir. Filozof Empedokles kraterden aşağı kendini atmadan çok önceleri –rivayete göre geriye sadece sandaletinin teki kalmıştır– boğa gönünden muazzam körüklerini işleterek yıldırımlar imal eden Kyklop'lar [Tepegözler] Etna yanardağının efsanevi demircileriydiler. "Kaç kez gördük kaynayıp duran Etna'nın taştığını..., ateş topları ve ergimiş kayalar tekerlediğini aşağı!" diye haykırır Vergilius. Vezüv ise MS 79'da Pompei ile Herculaneum'u bal gibi katletmiştir ve onun 1943'e doğru dumanlı sorgu-cuyla Napoli'yi tepeden süzdüğünü de unutmadık. Sicilya ile İtalya arasındaki Lipari takımadalarının ortasında duran Stromboli her gece "açıktır": Püskürttüğü yanan maddelerle çevresindeki denizi aydınlatır durur. Yer sarsıntıları, yanardağ püskürmeleri Akdeniz ülkelerinin geçmişinde sonu gelmez bir iz bıraktıkları gibi tehditleri bugün de devam etmektedir. Anadolu'nun Çatalhöyük mevkiindeki bir tapınakta bulunan en eski (MÖ 6200'e doğru) duvar resimlerinden biri (kaya değil duvar resmi) bir yanardağın, muhtemelen hemen yakındaki Hasan dağının püskürmesini temsil etmektedir.

Minos devrindeki eski Girit toprağının "plütoniyen" [mağma kaynaklı] ihtilaçlarından ve özellikle de yakındaki Thira adasında (bugün Santorini) MÖ 1470-1450 civarında yaşanan inanılmaz patlamadan söz etme fırsatını bulacağız. O sırada adanın yarısı parçalanmış, muazzam bir deprem dalgası oluşmuş ve gökten kıyamet gibi kül yağmıştı. Günümüzdeki tuhaf Santorini adası, su yüzeyinden birazcık yüksekte bir yarım krater görünümündedir. Bir arkeologa, Claude A. Schaeffer'e bakılacak olursa, MÖ 12. yüzyılın başında Anadolu'daki tüm Hitit kentlerinin aniden ve beklenmedik bir anda yıkılıvermesinde depremler ve sismik sarsıntılar da rol oynamıştır. Tarihçilerin gözünde henüz çözülmemiş bir bilmece olan bu felaketin sorumlusu, ona göre, insanlar değil doğadır.

Her Yerde Hazır ve Nazır Olan Dağlar

Akdeniz uzamı dağlar tarafından yenip yutulmuştur. Kıyılara kadar inen, gereğinden çok yer kaplayan, iç içe geçip birbiri üstüne yığılmış dağlar manzaraların çatısını ve vazgeçilmez fonunu oluştururlar. Ulaşımı bozarlar, yolları çok dolambaçlı hale getirirler, bereketli kırlara, kentlere, buğday tarlalarına, bağlara, hatta zeytin ağaçlarına ayrılan alanları kısıtlarlar, yükseklik her zaman insan faaliyetlerinin hakkından gelmeyi bilir. Akdeniz insanları, kurtarıcı olsa bile uzun süre tehlikelerle dolu olarak kalan ve az kullanılan ya da hiç kullanılmayan denize olduğu gibi, olağan koşullarda (istisnalar kaideyi bozmaz) sadece ilkel bir hayat tarzının yerleşip, Tanrı bilir nasıl tutunabildiği dağlara da mecbur edilmişlerdir. Ovaların Akdenizi yer yokluğundan ötürü, çoğunlukla birkaç şerit, birkaç öbek ekili araziye indirgenmiştir. Bu ekili toprakların hemen yanı başında hem insanların hem de hayvanların gidip gelmekte zorlandıkları dik, sarp patikalar başlar.

Üstelik ova, hele uygun boyutlarda bir ova genellikle yatağından taşan suların alanıdır. Bu yüzden onu düşman bataklıkların elinden söküp almak gerekir. Etrüsklerin talihi, yanı yarıya su basını altında alçak toprakları temizleme, yerleşime açma sanatında gösterdikleri başarıya dayanmaktadır kısmen. Ova ne kadar genişse, yapılması gereken iş de haliyle aynı oranda güçleşmekte, nankörleşmekte, gecikmektedir. Alpler'den veya Apeninler'den inen vahşi ırmakların akınına uğramış hudutsuz Po ovası, hemen hemen tüm tarihöncesi boyunca sahihsiz topraklar olarak kalmıştı. İnsan oraya ancak MÖ 15. yüzyıla doğru, *terramare*'lerin kazıklar üzerine kurulmuş sitelerinden itibaren yerleşmeye başlayacaktı.

Kaba hatlarıyla söyleyecek olursak, hayat Akdeniz'in zemin katından çok, oldukları gibi kullanılabilen yüksek yörelerde daha kendiliğinden bir gelişim gösterecektir. Islah edilmeleri gereken ve sadece itaatkâr toplumlar içinde yaşayan insana açık olan ovalar, imecenin sonuç alıcılığının ürünüdürler. Bu ovalar, yukarılara tünemiş, yoksul, özgür yüksek diyarların karıştıdır, ama onlarla da, ürksele bile, zorunlu bir diyalog içindedirler. Ova kendini üstün görmekte, üstün olma iddiası taşımaktadır, dayatmaya ve seçtiği gi-

daları yemektedir; yine de kentleri, zenginlikleri, verimli toprakları, açık yollarıyla bir av konumundadır. Telemakhos meşe palamutu yiyen Peloponisos dağlılarına tepeden bakar. Campania veya Apulia, her kış arifesinde sürüleriyle birlikte ılık ovalara doğru göçen çobanların, Abruzzi köylülerinin saçtığı dehşet içinde yaşarlar. Sonuç olarak Campania sakinleri, yukarılardan gelen bu barbarlardansa, Roma'nın barbarlarını tercih edeceklerdir. Roma'nın MÖ 3. yüzyılda Güney İtalya'ya yaptığı hizmet, vahşi ve ürkütücü Abruzzi kitlesine boyun eğdirip düzene sokmasıdır.

Dağlıların baskınları, tüm çağlarda, tüm deniz kıyısı bölgelelerinde sıradanlaşmış bir dramdır. Hayat, meşe palamutu veya kestaneyi yiyen, yaban hayvanı avlayan, post, deri, sığır veya koyun satan, her an ayağını kaldırıp göç düzmeye hazır bekleyen yukarı ülke insanlarıyla, toprağa bağlanmış, bazıları kullaşmış, diğerleri üstünleşmiş, topraklara, kumanda mevkilerine, ordulara, şehirlere, denizleri dolaşan gemilere hükmeden aşağı ülke insanlarını tekdüze bir biçimde karşı karşıya getirir hep. Kanaatkâr yüksekliklerin kanı ve soğuğuyla portakal ağaçlarının ve uygarlıkların çiçeğe durduğu alçak diyarlar arasındaki bu diyalog günümüzde bile tamamen sona ermemiştir.

İşin aslı en üst katlarla zemin katlarda hayat hiçbir şekilde aynı değildir. Aşağıda ilerlemeye, yukarıda yaşamaya çalışılır. Mahsul bile, birkaç saatlik yürüyüşün ayırdığı yerlerde aynı takvimi kabul lenmez. Olabildiğince uzamaya, boy atmaya çalışan buğday, yüksek topraklarda deniz seviyesinde olduğundan iki ay daha geç olgunlaşır. Meteorolojik kazaların mahsul açısından anlamı da irtifaya göre değişir. Nisan veya mayısta gelen geç bir yağmur dağda Tanrı'nın bir lütfu, ovada ise felakettir, çünkü ovada zaten olgunlaşmış buğday başağı çürüyebilir. Bu saptamalar Minos devrinin Giriti için olduğu kadar, 17. yüzyıl Suriyesi veya günümüzün Cezayiri için de geçerlidir.

Sahra ve Atlantik

Bir istisna olarak, Akdeniz kıyılarından birinde dağ bulunmaz. Bu çok uzun, alışılmadık ölçüde düz ve biteviye uzanıp giden sahilin bir yanı Sahra ya bulaşkın ve Tunus'un Sahel'inden [Sahil] ve yu-

varlak Cerbe adasından (*Odysseia*'daki Lotus yiyenler –Lotofagoi– adası) Nil deltasına ve büyük nehirin denizin ortasında, epey ileri- lere kadar taşıdığı tatlı ve çamurlu suya – hatta adaların veya deniz kenarındaki terasların üzerine sıkışmış Fenike kentlerine o hayran- lık verici tipik Akdeniz görüntüsünü kazandıran Lübnan dağlarına kadar binlerce kilometre boyunca uzanır. Uçaktan bakıldığında, yukarıdan görülen manzaraların o hoyrat basitliği içinde, denizin geniş su düzlemi ile Sahra bitişik durur ve biri sarıya, toprakrenge- ne veya portakal rengine çalan beyaz, öteki mavi iki uçsuz bucak- sız ıssızlık olarak karşı karşıya gelirler.

Aslında çöl, denizin fiziki ve beşeri yaşamı içine hoyratça elini sokar. Beşeri açıdan, her yaz ortalığı kasıp kavuran göçebelerini sahil yörelerinin üzerine salar; erkekler, kadınlar, çocuklar, hay- vanlar mola verildiğinde keçi kılından (veya daha sonraları deve tüyünden) yapılmış kara çadırlardan kurulma obalarda bir araya gelirler. Bunlar, yeri geldiğinde çapulculuğa koyulan, baş belası komşulardır. Kırılğan uygarlıkların tepesinde asılı duran dağlı in- sanlarla birlikte, bir diğer kalıcı tehlike de bu göçebe halklardır. Akdeniz civarındaki her muzaffer uygarlık, dağlıyı veya göçebeyi kullanmanın ve zaptetmenin, her ikisiyle de dolambaçlı yollardan ilişki kurmanın, hatta her ikisini de belli bir uzaklıkta tutmanın bir biçimi olarak tanımlanacaktır zorunlu olarak.

Çöl, uçsuz bucaksızlığına karşın, onu iskân eden halkları asla tamamen emip yutamaz, onları düzenli zaman aralıklarıyla sahille- re doğru püskürtür. Üzerinden gelip geçen kervan yollarına düşen insanların sayısı da sınırlıdır; Afrika ile Asya'nın bu taşlı ve kumlu ıssızlıkları içine, Akdeniz'den çok daha geniş bir ummana gömülen bu yollarda yapılan yolculuklar uzun ve ağır deniz seyahatlerini andırır. Bununla birlikte kervanların çizdikleri hatlar uzun vadede Siyahların ülkesine, Senegal ile Nijer'e ve onların ilkel altın aray- cılarına, Kızıldeniz, İran körfezi ve Hint Okyanusu'ndaki büyük uygarlıklara, erken bir dönemde ortaya çıkan çini, maden, mücev- her, ıtır harikalarına, mucizevi ilaçlara, baharatlara ve tuhaf gıda maddelerine doğru yönelen masalsi bağlantı yolları oluştururlar.

Çöl, İç Deniz'i fiziksel anlamda da istila eder. Her yaz Sahra'nın kuru ve yakıcı havası tüm deniz yüzünü kaplar ve sınırları aşıp gö- züpek bir atılımla kuzeye doğru ilerler. Akdeniz'in üstünde tuhaf

bir duruluktaki o "şan ve şöret gökleri"ni, dünyanın başka hiçbir yerinde böyle kusursuzuna rastlanamayan yıldız yüklü geceleri yaratır. Nisandan eylüle kadar hâkim olan kuzeydoğu rüzgârları, her yıl yazın en sıcak döneminde esen, Yunanların "etesioi" diye anıldıkları meşhur rüzgârlar; bunların hiçbirisi Sahra'dan gelen o fırın gibi havayı hiç hafifletmez, gerçek bir nem katamazlar. Yaz göğü ancak *hamsin* veya *sirocco* [keşişleme], Horatius'un *plumbeus Auster* dediği rüzgâr zincirlerinden boşanıp da kurşun gibi çökünce bulutlanır –kum yüklü bu güney rüzgârları zaman zaman çok uzak diyarlara kadar ulaşıp bilgeleri düşüncelere salan, sıradan insanları ise tirtir titreten "kanlı yağmurlar" yağdırırlar.

Bir damla su bekleyişi içinde geçen altı aylık kuraklık, bitkilerle, hayvanlara, insanlara çok fazla gelir. Akdeniz dağlarının kendiliğinden yetişen bitki örtüsü olan orman, ancak insan hiç el sürmezse, yol açmazsa, tarla açmak için ateşler yakmazsa, koyunlarını veya keçilerini bağrına yerleştirmezse, ısınmak veya gemi inşa etmek için fazla ağaç kesmezse ayakta kalabilir. Bakımsız kalan ormanlar hızla bozulur; çakıllarla örtülü, güzel kokular yayan ağaççıkların ve bitkilerin bittiği makiler ve seyrelemiş, cılız bir bitki örtüsüyle kaplı kıraç topraklar, Akdeniz'de ender bulunan bir zenginlik olarak her zaman hayranlık duyulmuş, bir zamanların bitki imparatorluklarının bozulmuş, çökkünleşmiş halleridir. Afrikalı ormanın sıkıntısını çeken Kartaca, gemilerinin kerestesini gidip Sardinya'da arayacaktı. Mezopotamya ve Mısır'ın durumu ise daha da berbatı.

Çölün etkisi, ancak Atlas Okyanusu devreye girince silinir. Okyanus üzerinde nemle dolan alçak basınç alanları, ekim ayından itibaren batıdan doğuya doğru resm-i geçite çıkarlar –daha erken çıktıklarına çok az, daha geç çıktıklarına ise sık sık rastlanır. Bu alanlardan biri Cebelitarık Boğazı'nı aşar aşmaz veya bir kerede Gaskonya körfezinden Lion körfezine sıçrar sıçramaz, kendi üzerinde dönüp durarak doğuya doğru koşar, rüzgârları zincirlerinden boşandırır, onlar da her yönden alçak basınç alanının üzerine saldırır ve onu iyice doğuya doğru iterler. Deniz kararır, suları Baltık denizinin kurşunu renklerine bürünür veya hortumların kırbaçladığı sular bir köpük sağanağı altında yukarıya doğru çekilir. Ve fırtınalar ardı ardına sökülür. Yağmur, kimi zaman da kar yağmaya baş-

lar: Aylardır kupkuru duran nehirler kabarmır; bazı günler sel gibi yağın yağmurun oluşturduğu perdenin ve iyice aşağı inen bulutların altında şehirler gözden silinir, El Greco tablolarındaki çarpıcı Toledo gökyüzü böyledir. Güneşin ışığını örten "karanlık yağmurlar" mevsimi, *imbribus atris* mevsimidir bu. Roussillon veya Mitica ovalarında, Toscana'da veya İspanya'da, Selanik'i çevreleyen kırsal alanda sık sık şiddetli su baskınları yaşanır ve kimi zaman bu saçma su dağıtımı çölü aşar, Mekke'nin sokaklarını kaplar, Kuzey Sahra'nın kervan yollarını su ve çamur sellerine dönüştürür. Çölün büyüüne kapılmış Rus mültecisi Isabelle Eberhard 1904'te Oran'ın güneyindeki Ayn Sefra'da, çölde ansızın ortaya çıkan bir derenin hiç beklenmedik biçimde kabarması sonucunda can vermiştir.

Ama Akdeniz kışının tatlı yanları da vardır; alçak ovalara az kar düşer; mutlaka poyraz veya karayel esmeyen, göğün açık olduğu güneşli günler de yaşanır; deniz bile bazen hiç beklenmedik anlarda süt liman kesilir ve kürekli tekneler de kısa süreliğine denize açılabilir; ayrıca bu fırtına mevsiminin aynı zamanda faydalı yağmurlar dönemi olduğunu da unutmamak gerek. Zeus koca sağanaklarla "toprağı döllerken", Aristofanes'in köylüleri keyifle gevezelik edebilir, içebilir, aylıklık edebilirler. Madem ki hava soğuk, yığalım odunları ateşin üstüne ve içelim; Lesbos (Midilli) adasının yaşlı ozanı Alkaios'un tavsiyesi bu yöndedir. Ve kışın bazı işleri görmek üzere her zaman yeterli vakit bulunur: buğday öğütmek, veya saklamak üzere buğday tanelerini kavurmak, tatlı şarabı pişirip koyultmak, kargı budamak, ormana gidip eğik bir taze meşe dalı kesip sabana ok yapmak, göçmen kuşlara tuzak kurmak, sepet örmek, küçük eşeğini kent pazarına kadar dürte dürte götürmek...

Gerçek çalışma ancak son ilkbahar sağanaklarıyla birlikte, kırlangıçlar yeniden belirdiğinde başlar. Çok eski bir Rodos türküsü kırlangıcı şöyle selamlar:

"Kırlangıç, kırlangıç
Baharı getiriyorsun

Ak karnlı kırlangıç
Siyah sırtlı kırlangıç, "

Ama ilkbahar çok kısa sürer ve kumların içinden sümbüllerle zambaklar biter bitmez, zeytin ağaçlarının minicik çiçekleri açar açmaz sona erer. O zaman "sürüp giden yaz ayları", bitmek bilmeyen çalışmalarıyla birlikte yeniden başlar. Ve çok yüklü olan tarım takvimi sonbahara kadar, Hesiodos'un sözleriyle, "tumanın, bulutların üzerinden işitilen sesi" tohum ekme zamanının geldiğini ve "yağmurlu kışın yaklaştığını" haber verinceye kadar hiç kesintisiz sürüp gider.

Bir Arızanın İnsafına Kalmış...

Tabii ki Akdeniz ikliminin mekanizmasını oldukça basitleştirdim. Bu mekanizma, iki mevsimli mükemmel bir tarım modelinden ibaret değildir, başka etkilere de maruz kalır. Ama motorun arıza yapabileceği, yağmurların fazla erken gelebileceği veya geç kalabileceği, aşırı veya az yağabileceği, "kışın ilkbahar kılığına girebileceği", kaprisli rüzgârların en ters zamanda kuraklık veya aşırı yağmur, buğday çiçeklerini ve bağlardaki tomurcukları kavuran ilkbahar donlarını taşıyabileceği, veya süte durmuş taneleri olgunlaşmadan kurutan keşişlemenin insana oyun oynayabileceği de eklenirse, işin özü ana hatlarıyla ifade edilmiş olur. Akdeniz'in köylü toplumları her şeyi bir anda, "çekirge bulutları" gibi yok edebilen –bu tür bulutlara da sık sık rastlanır– bu sürprizlerin korkusuyla yaşamışlardır. Kabiliye'de, "yılın kapıları her açıldığında [yani gündönümlerinde ve mevsim dönümlerinde]", "kendi bahtını, yani arpa ekmeğini veya açlığı beraberinde getiren" yeni bir mevsimin haberi verilir, denir.

Bu durumun tek gerçek çaresi, nehirler boyunca, Nil, Fırat, İndüs boyunca kurulan ilk uygarlıkların da benimsedikleri çözüm, yani yapay sulama olabilir mi? Kâğıt üstünde evet. Yine de bu sulamayı koşulların zorunlu kılmış olması gerekir. Çünkü muazzam çabalar isteyen lüks çözümler söz konusudur. Coğrafya içinde sınırlı kalan bu çözümler en fazla birkaç ülkeyi söz konusu sorunların uzağında tutabilmişlerdir.

Akarsuları Unutmamak

Claudio Vita-Finzi'nin *The Mediterranean Valleys* (Akdeniz Vadileri, 1969) adlı kitabı, bugünden geriye dönük bir coğrafya bakışı içinde, en çarpıcı hadiselerin –yanardağ püskürmeleri, depremler, iklim değişiklikleri– bile yarışma alanında yalnız olmadıklarını hatırlatır. Akarsuların da, hatta Akdeniz sahillerinin sık sık kuruyan derelerinin bile bir rolleri vardır.

Bu rol iki yönlüdür: Su, çamur veya balçık taşıyan bu akarsular insanların emeğinin yoğunlaşacağı sulanabilir düzlüklerin büyük bölümünü oluştururlar; erozyon araçları olarak ise kendi yataklarının geçtiği vadilere bile saldırarak kendi alüvyonlarının içinden bir yol açıp onları başka yerlere taşırlar. Platon, Attika'daki toprağın "yağlı ve gevşek bölümleri"nin sular tarafından taşındığını düşünür: "Geriye çıplak iskeletten başka bir şey kalmadı."

C. Vita-Finzi'nin başarısı yüzlerce yıllık bu iki çalışmayı birbirinden ayırması değil, onların aşamalarını "tarihselleştirmesi", Akdeniz'e dökülen akarsuların bir tür beşeri tarihini çıkarmasıdır. Heyecan verici ve yazılması zor bir tarihtir bu, çünkü akıp giden su tüm doğa hadiselerine karışmakta ve insanların özel kaderiyle *a priori* söylenebileceğinden çok daha fazla iç içe geçmektedir.

Paleolitik çağla birlikte, uzun tortullaşma (sedimentasyon) dönemi başlar; eski alüvyon örtüleri, demir oksit tarafından kıpkırmızı edilmiş topraklar bu döneme aittir: MÖ 30.000'den 10.000'e kadar suları firavunlar çağındakinden çok daha bol olan Nil, en hatırı sayılır balçık kütlesini bu dönemde biriktirmiştir. İlk tarım dönemi olan neolitik çağ, can sıkıcı bir biçimde sulak arazilerde görülen tahripkâr erozyonla çakışır. Bu erozyon Roma İmparatorluğu'nda da devam eder, ama Roma Sirenayka'dan Fas'a kadar, tüm Kuzey Afrika'da bentleri, barajları, istinat duvarlarını çoğaltarak bu derdin dermanını bulur. Geçici olarak durdurulan ve köşeye sıkıştırılan erozyon, imparatorluğun sona ermesiyle birlikte yitirdiği haklarına yeniden kavuşur; sular bentleri, barajları yıkıp geçer. Ve bitki örtüsünün boy attığı toprak da o sularla birlikte gider. Ortaçağ, Akdeniz'de ve başka yerlerde daha talihli olacak, akarsular kabarıp yeniden balçık alüvyonlarını kaymakları haline alacaklar-

dır. 11., 12. ve 13. yüzyıl Arap coğrafyacıları, düzenli su taşkınlarıyla Şelifi veya Sus'u Nil'e benzetirler. Abartılı görünen bu fikirler tebessümle karşılanmıştır, ama söz konusu nehirler eskiden günümüzdeki gibi değildiler. Kum saati ancak 16. yüzyılda tersine dönmüştür. Erozyon yeniden işe koyulur, akarsular eski alüvyonlarının içine gömülürler (bunların kalınlıkları kimi zaman kırk metreyi bulmaktadır) ve kumları, balçıkları denize dökerler; deltalar büyür, ama buralardaki bereketli toprakları korumak kolay değildir. Zemindeki bu genelleşen –ve günümüze dek süregelen– erozyona karşı sağlıklı bir çare bulma umudu pek yok gibidir.

Tortullaşma ile aşınmanın birbirini izlemesi hem deniz seviyesindeki değişimler, iklim çeşitlenmeleri (daha fazla su, erozyonun gücünün artması anlamına gelir), hem de bitki örtüsünün bileşimine müdahale edip sellenme koşullarını değiştiren insan faaliyetleriyle açıklanabilir: İnsan faaliyeti, paleolitik çağdan itibaren yol açtığı orman yangınları (Capsa çağına ait bir Cezayir yerleşim alanı üzerinde 5000 metre küp kül); neolitik çağdan itibaren de yangınla açılan arazilerde yaptığı tarım ve sürüleriyle etkisini gösterir.

İşte açılan yeni perspektifler bunlardır ve eski açıklamaların yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedirler. Roma'yı çevreleyen bölge (*Agro romano*) MS 4. yüzyıldan itibaren ıssızlaşıp harap olmuşsa, kabahat ihmalkâr insanlarda olduğu kadar, çakıllı kumları ve sağlıksız suları aşağı bölgelere kadar sürükleyen aşırı sellenmede de aranmalıdır. Aynı şekilde orada 16. yüzyılda tüm şiddetiyle başgösteren sıtma salgınının nedeni, deniz seviyesinin altında kalan toprakları suyun istila etmesi, kaplaması, bir daha da bırakmaması, insanları da ya kendisiyle her karış toprak için savaşmak ya da kaçıp gitmek zorunda bırakmasıdır.

Üstelik bütün bunlar Akdeniz'de yamaç ekinciliğinin istikrarını ve olağandışı değerini de açıklayabilir; vadilerdeki suyun daha yakınında gelişen bu tarım, buğdayın, zeytin ağaçlarının, bağların ve incir ağaçlarının çok erken bir dönemden itibaren yamaçlarda toplanmasına neden olmuştur.

Sınırlı Kolaylıklar

Özetleyelim: Akdeniz'de hayatın kendiliğinden kolay ve tatlı olduğuna inanma yönünde güçlü bir eğilimimiz var. Oysa bu yaklaşım, manzaranın güzelliğine aldanmak anlamına gelir. Sulanabilir arazi azdır, her yer yeterince bereketli olmayan veya çorak dağlarla kaplıdır (bir coğrafyacı, "kemik çok, et az" demişti); yağmur sularının dağılımı iyi değildir: Bitkiler kışın dinlenirken su bollaşır, bitkiler boy atarken, yani suya ihtiyaç duyarken kaybolur. Buğday, yılda bir kez mahsul veren diğer bitkiler gibi, hızla olgunlaşmak zorundadır. İklim de insanların zahmetini azaltmaz: Tüm çalışmalar yılın en sıcak aylarında yapılır ve genellikle oldukça zayıf mahsul alınır. "Tohumu çıplak ek, tarlayı çıplak sür, hasadı çıplak kaldır", yani hava giyinmeyi engelleyecek kadar sıcakken yap bu işleri; Hesiodos'un öğüdü böyledir. *Nudus ara, sere nudus*, diye yineler Vergilius. Ve yılın sonuna gelindiğinde tahıl kıtlığı başgösterirse, diye ekler, "o zaman ormanlardaki meşeleri silkele, açlığına derman olsun diye..."

Her zaman ılık olan, muazzam kütlesiyle birlikte 13° C civarında kalan deniz suyunun (kış ikliminin yumuşaklığı buradan kaynaklanır) biyolojik açıdan çok yoksul olduğunu da ekleyelim. Atlas Okyanusu'nu bilen ve "Akdeniz'de trol ağırın toplanışını izleyen" bir doğabilimci, "zengin okyanus diplerinin ayırt edici özelliğini oluşturan hayatın kaynaşması"nı orada göremeyip şaşkınlığa düşer; deniz kabuğu azdır, balık azdır ve genellikle ufak boylardadır. Kuşkusuz ünlü balık avlama yerleri mevcuttur: Commachio lagünü, Bizerte gölü, bir deniz nehri gibi olan İstanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazı'ndaki "istiridye açısından çok zengin Abydos geçitleri"; her yıl Sicilya, Kuzey Afrika, Provence, Endülüs açıklarında balıkçı teknelerinin başına üşüştüğü ton sürüleri bulunur... Her şeye karşın sonuçta çıkartılan toplam rızk epey düşüktür: *Frutti di mare* (deniz ürünleri) enfestir, ama sınırlıdır. Bu felaketi açıklayacak binbir neden öne sürülebilir: Sığırlardan yoksun sarp kıyılar—oysa sığılık alanlar balık yavrularının hayatta kalmasını sağlar; ne-bati ve hayvani planktonların fakirliği; bu noktada felaket Sargasso denizindeki aramaya değer düzeydedir, bu denizdeki yüzey su-

larının Akdeniz'deki kadar saydam bir mavilikte olmasının nedeni bu benzerliktir. Son neden olarak da, denizin sonu gelmez ve karmaşık geçmişi gösterilebilir, sık sık yaşanan ani tuzluluk ve ısı değişimlerinden bu geçmiş sorumludur ve bu değişimler yerel faunayı kırıp geçirmiştir.

Akdeniz'i kurtaran, okyanusa açılan o dar geçittir. Bir bendin Cebelitarık Boğazı'nı kapattığını tasavvur edelim: Akdeniz, her türlü hayat belirtisinin yok olacağı tuzlu bir göle dönüşür. Tam tersine bu geçit Atlas Okyanusu'na çok daha geniş bir biçimde açılırsa, Akdeniz yeniden dinçleşecek, med cezirlerin gelgiti içinde canlılık kazanacak, okyanus faunası hızla çoğalarak iç denizi istila edecek; yüzey suları bulanıklaşacak, kışın görülen o olağanüstü ılıkılık yok olacaktır. O halde? Akdeniz'de okyanus balıklarını donmuş yemeye razı olunuz, düzenli olarak gönderilmekte zaten. Ama Venedik'e gittiğinizde de lagünde değil, Chioggia'nın renkli yelkenlerini açmış güzel balıkçı tekneleri tarafından Adriyatik denizinin hür sularında tutulmuş bir *orata ai ferri* ısmarlayıp, onun tadını çıkarın.

Peki ama ya denizin kendi zenginliği? denecek. Ya üzerine adalar serpiştirilmiş, kıyıları sayısız koylarla, denizci yataklarıyla oya gibi işlenmiş bir Akdeniz'den yükselen tüm imgeler, tüm o seyahat ve alışveriş çağrıları... Ama deniz, insanlarla karalar arasında o sık sık betimlenen "doğal bağ" olmamıştır her zaman. Bunun için uzun bir çıraklık döneminden geçilmesi gerekmiştir. Çok uzun bir süre boyunca hava uzamı karşısında nasıl elimiz kolumuz bağlı kalmışsa, deniz karşısında hemen hemen aynı ölçüde çaresiz olan ilkel insan da MÖ XII.-XI. binyıllara (bir varsayım) veya VI.-V. binyıllara gelinceye kadar (kesin bilgi) Akdeniz'in dalgaları üzerinde maceraya atılamamıştır –o tarihlerde bunun başarılması ise inanılmaz bir rekordur. Ama çıraklığa başlamak hemen ustalaşmak anlamına gelmez. Denizcilik ancak III. binyılla birlikte –eksikleri olan– gerçek bir araç haline gelmiş, deniz ticareti II. binyılda etkili bir hal almış, gemiler ancak I. binyılda Cebelitarık Boğazı'nın ilerisine, Karanlık Deniz'in sonu gelmez yollarına açılabilmişlerdir.

Doayısıyla çok erken tarihlerden itibaren denenene "vahşi deniz yolculukları", ancak çok sonraları –tam anlamıyla güvenli demesek de– uygar, düzenli deniz seferleri halini almıştır. Üstelik bu görece yoğun deniz bağlanlarında sadece bazı şehirler, bazı kentle-

ri kapsamaktadır. Bu seferler, Akdeniz'in bölündüğü ayrı denizlerden en fazla birinin kıyısında uzanan ve bu nedenle yarı kapalı ekonomiler oluşturan, dar şeritlere ayrıcalık tanımışlardır. Bir Yunan atasözü şöyle der: "Maleas burnunu geride bırakan kişi vatanını unutsun."

Sicilya Eşiği

Demek ki Akdeniz dünyası uzun süre iyice kaynaşmamış, özerk alanlara bölünmüş bir halde yaşamıştır. Bugünün tüm yerküresi, Perikles zamanındaki Akdeniz'den daha iyi birleşmiş durumdadır. Roma egemenliğinin dış görünüşteki sakın ve tek renkli çağında bile bu hakikati hiç gözden kaçırmamak gerekir. Coğul her zaman tekil karşısında ağır basmaktadır: On, yirmi, yüz Akdeniz vardır ve her biri de kendi içinde bölünmektedir. Dünün ve bugünün balıkçılarının gerçek hayatını bir anlığına bile olsa yaşamak, kıyının bir noktasından diğerine, bir dipten diğerine, bir kumlu sığılıktan bir kayalık yatağa her şeyin değiştiğini öğretir. Fakat karada da aynı şey geçerlidir; tabii ki Akdeniz'den dışarı çıkılmamıştır; tabii ki Cadiz'in iklimi Beyrut'u anımsatır; tabii ki Fransız Rivierası Kırım'ın güney kıyısına benzer ve Kudüs yakınındaki Zeytin dağının bitki örtüsü Sicilya'da da yadırganmaz; ama ne toprak aynı biçimde, tıpatıp aynı aletlerle işlenir, ne bağlar aynı şekilde hereklenir veya çardaklanır, ne şaraplar aynı şarap, ne zeytin ağaçları aynı zeytin ağacıdır; incir ve defne ağaçları da, evler de, kıyafetler de aynı değildir. Ragusa'yı [Dubrovnik] şubat ayında, Aziz Vlas yortusu sırasında dağdan inmiş erkekler ve kadınlar tarafından istila edilmiş bir halde, müzikler ve danslar içinde görmemişseniz, Dalmaçya'nın temeldeki ikiliğini tasavvur edemezsiniz. Coğrafya bu farklılıkları şöyle bir çiziktirmiş; amansız bir aynılık ve teferruat yaratıcısı olan mazi ise her şeyi derinleştirmiş, her yerde hoş renklerini bırakmıştır.

Ayrıca deniz hakkında uyanabilecek "birlik" imgesi birçok tezat tarafından parçalanır: Kuzey, Güney değildir, olamaz; Batı da asla Doğu değildir. Akdeniz enlemlere fazlasıyla uyumlu bir biçimde uzanır ve Sicilya eşiği parçaları birleştirmekten çok, denizi ikiye ayırır. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Sicilya'nın güney sahilinden Afrika kıyılarına kadar deniz dibi fazla derine inmez; sanki yukarı kalkmış gibidir; biraz daha çaba harcanıp bir bent çekilse Kuzey-Güney doğrultusunda deniz ikiye bölünecektir sanki. Sicilya'dan Tunus'un mercan ve sünger zengini kıyılarına kadar sıralanan adalar da bu bölgede denizin fazla derin olmadığına işaret ederler: Malta, Gozo, Pantelleria, Lampedusa, Zembra, Kerkenna'lar, Cerbe... Tunus-Sicilya, Yunanistan-İtalya arasında yaptığım uçak yolculuklarını anımsıyorum. O sırada deniz uçakları alçaktan uçardı: Sicilya'nın batısındaki Trapani tuzlalarının kenarlarına, sahillerin yakınında kayıkların deniz dibine vuran gölgelerine, yüzey akıntılarını belli eden daha mavi su şeritlerine varıncaya dek her şeyi seyrederek; bir mucize eseriyle, Korfu'yu ve Taranto körfezini aynı anda görürdünüz! Ben iki Akdeniz'in arasındaki sınır çizgisini, uç uca eklenmiş anılardan oluşan bu düşlemsel hava haritasında görürüm hâlâ. Büyük tarih o haritaya tercihten biçimde kaydolmuştur. Ama başka türlü olması da mümkün müydü? Güney'e karşı Kuzey, Kartaca'ya karşı Roma'dır; Batı'ya karşı Doğu, Garp'a karşı Şark, Hristiyanlığa karşı taarruza geçen İslam'dır. Eğer eski devirlerin savaşları bir hamlede bir araya geliverseydiler, Korfu'dan Actium'a, Lepanto'ya [İnebahtı], Malta'ya, Zama'ya, Cerbe'ye kadar uzanan muazzam bir cephe hattı çıkıverirdi ortaya...

İç Deniz'in iki havzasının –Doğu ve Batı, *Levant* ve *Ponant*– yeri geldiğinde gemi, mal, insan, hatta inanç alışverişinde bulunmalarına karşın, kendi içlerinde yaşama eğiliminde olduklarını, tarih birçok kez göstermiştir. Sonuçta deniz onları hep bir arada yaşamaya zorlamıştır, ama onlar her şeyde birbirine zıt, düşman kardeşlerdir. Hatta Sicilya eşiğinin iki tarafındaki gökyüzü ve renkler bile farklılaşır: Doğu daha berraktır; denizi ise maviden çok mora çalar; Homeros, şarap karası, demişti; Kiklades adaları, portakal rengi, ışıltılı lekeler, Rodos kara bir kütle, Kıbrıs masmavi bir bloktur. Bir akşamüstü Atina'dan Beyrut'a uçarken böyle görmüştüm onları. İlerlemeyi eleştirelim istersek, ama Akdeniz'i görmek için, işin en başında berrak bir günde, ne yerden ne de denizden fazla uzaklaşan ve hiç acelesi olmayan bir uçakla yapılacak hava yolculuğunu salık vermekten de geri kalmayalım...

Eski Dünya'nın Tam Kalbindeki Akdeniz

Akdeniz eski devirlerin hız ölçülerine göre ne denli uçsuz bucaksız olursa olsun, asla kendi tarihi içine kapanıp kalmamış, bu tarihin sınırlarını aşıp geçmekte hiç gecikmemiştir: Batıda Atlas Okyanusu'na; doğuda yüzyıllar boyunca büyüüne kapılacağı Yakındoğu'ya; güneyde yoğun hurmalıkların oluşturduğu sınırın epey ilerisinde kalan, çöllerin içindeki hudut kentlerine; kuzeyin bir tarafında Karadeniz'e komşu, bitip tükenmez Avrasya bozkırlarına, kuzeyin diğer tarafında zeytin ağacının neredeyse kutsallaşmış geleneksel sınırının çok ilerisinde kalan, uykusu ağır ormanlık Avrupa'ya doğru uzanmıştır. Son zeytin ağacı da geride kaldıktan sonra, coğrafyacının, botanikçinin veya tarihçinin hoşuna gidecek diye, Akdeniz'in hayatı ve tarihi sona ermez.

Hatta dünyada su yüzeyine çıkmış en geniş kara parçasının içinde yer almak, *Mare Internum*'un [İç Deniz] kaderinin en büyük özelliğidir: Başlı başına bir gezegen mahiyetindeki, her şeyin önce onun üzerinde dolaşıma girdiği, Avrupa-Afrika-Asya birleşiminden oluşan "dev üniter kıta"dır sözünü ettiğimiz. İnsanlar için dünya tarihlerinin büyük sahnesini bu kaynaşmış üç kıta oluşturmuştur. Belirleyici alışverişler orada gerçekleşmiştir.

Bu insanlık tarihi sonu gelmez bir biçimde akıp Akdeniz'e kadar geldiği ve düzenli olarak onun kıyılarında durduğu için, Akdeniz'in o kadar erken bir dönemden başlayarak dünyanın canlı merkezlerinden biri haline gelmesinde ve kendisi için bir yankılanma alanı oluşturan bu üç masif kıtayı onun da etkilemiş olmasında şaşılacak bir yan yoktur. Akdeniz tarihinin kulakları dünya tarihindedir gerçi ama, onun kendi musikisi de epey uzaklardan işitilmektedir. Bu gelgitler, çift yönlü hareketin etkisi altındaki bir geçmişin özünü oluştururlar: Akdeniz hem vermiş hem almıştır; üstelik alınıp verilen bu "armağanlar", yeri gelir iyilik, gün gelir felaket olur. Her şey birbirine karışır ve Akdeniz'de ilk uygarlıkların parlak bir biçimde ortaya çıkışı bile, ileride göreceğimiz üzere, farklı akıntıların buluşmasıyla açıklanabilir.

Uygarlığa Kadar Giden Uzun Yürüyüş

AKDENİZİN tanıdık uzamı içinde yön bulmak fazla bir çaba gerektirmez. Gözlerimizi kapadığımız anda anılar sökün eder: Venedik'te, Provence'ta, Sicilya'da, Malta'da, İstanbul'da buluruz kendimizi. Ama aynı Akdeniz'in yaşanmış zamanının bütünü içinde yön bulmak apayrı bir güçlüğü simgeler. Kayıp zamanın peşinde sonu gelmez bir ip yumağının geri sarılması gerekir, çünkü uzak geçmişe doğru geriledikçe ipin ucu iyiden iyiye elden kaçırmaya başlar.

Bu seyahatte MÖ III. binyılın eşliğinde durmak gerekir mi? Tarlaları, evcil hayvanları, bir araya toplanmış köyleri, kentleri, tanrıları, hükümdarları, rahipleri, yazıcıları, gemileri, ticaretleriyle belli bir yoğunluğa erişmiş ilk uygarlıklar Yakındoğu'da o sırada ortaya çıkmışlardır. Bugün bile her türlü tarih eğitiminin en başına yerleştirilen klasik uygarlıklara okul kitaplarından aşınayız. Mısır'da, Mezopotamya'da sanki evimizde gibiyiz. Ama onlara bu başlangıç noktası değerini yüklemek bir yanılsama değil midir?

O devrin muazzam bir dönüm noktası oluşturduğuna kuşku yoktur. Büyük kırılma, dünün namılı tarihçileri olan Fustel de Coulanges'in, Ferdinand Lot'nun, Henri Pirenne'in düşündükleri gibi Roma'nın yıkılışının öncesi ve sonrası arasında değil, tarım ile yazının öncesi ve sonrası arasındadır. Dünyanın büyük fay hattı oradadır: Bir tarafta "tarihöncesi", diğer tarafta terimin *geleneksel* ve fazlasıyla dar anlamında, "tarih." Evet ama, dün düşünülenin aksine, tarım ve yazı hiç de aynı anda ortaya çıkmamışlardır.

Son arkeolojik keşiflerden beri, ilk tarım çalışmalarının, yaban hayvanlarının ilk evcilleştirilmelerinin, insanın kaderi karşısında ilk bilinçlenmelerinin, ilk kil ve bakır zanaatlerinin, ilk kentlerin, ilk deniz ticaretinin Sumer'de veya birinci efsanevi firavun olan

Menes-Narmer'le birlikte Mısır'da değil, üç veya dört binyıl önce, Anadolu'da, Filistin'de, Irak'ta başladığı biliniyor. O halde 1958'de çıkan güzel bir kitabın başlığıyla söyleyecek olursak, *Tarih Sümer'le Başlar* demeye cesaret edilebilecek midir hâlâ? Sümer yoktan peydahlanmamıştır. Ve Sümer'den yüzyıllar ve binyıllar önce neler olup bittiği biraz daha iyi bilinmeye başladığı için, oralara bir uzanıp görme isteği önüne geçilmez bir hal almaktadır.

1. İLK ALETLER, İLK İNSANLAR: ALT PALEOLİTİK

Tarihi bilmek meselesini hiç aklından çıkarmayan sosyolog Alfred Weber'in öğütlerini takip edeceğiz. İnsanın kim olduğunu ve nereden geldiğini doğru bir şekilde bilebilmek için, bütünü içinde ele alınmış tarihöncesinden yola çıkmanın şart olduğunu daha 1935'te ileri sürmüştü. Ama bu seyahatin zorluklarını baştan kabullenelim. Yazının öncesinde uzanan sonsuz dünyada bize kendi devrinin Mısır'ını anlatacak bir Herodotos, bir âlimin bizim için çözeceği hiyeroglifler veya çiviyazıları yoktur. İnsanlar konuşmaya ve sözlerini kaydetmeye başlar başlamaz onları anlama şansı beliriverir. Ama hiçbir yazılı belge yokken hayatlar, efsaneler, dinler nasıl tahayyül edilebilir ki?

Bu konuda yardım için sadece arkeolojiye başvurulabilir. Kendi başına bir bilim olan arkeoloji, tarihöncesi arkeolojisi söz konusu olunca iyice karmaşıklaşır, çünkü bu sıfat belirsizlikler barındıran bir bilime bir başkasını ekler. Yetenekli bir popüler bilim yazarı olan C. W. Ceram, arkeologları birer dedektif olarak görüyor, tek farkın onların cesetlerin ve canilerin değil, iskeletlerin, çömlek parçalarının ve alet kalıntılarının peşlerinden koşmaları olduğunu söylüyordu. Asla hakikatin bütününe keşfedemeyen dedektifler... Ama parçaları sabırla yeniden oluştururlar ve genellemeye meraklıysalar bütünsel açıklamalar inşa ederler, ki bu da her zaman tehlikeli bir şeydir. Çok akla yakın görünen bir açıklama kurgusu, yeni kazılarla bir anda yerle bir olabilir.

Her kazı şantiyesi farklı çağlara ait bir arkeolojik katlar dizisi çıkarır ortaya; katların her birinin kendi insani kalıntıları vardır. En ideali, bakır topağazı yeryüzüne insanın tarafından ilk işga-

line ininceye kadar kazıyı sürdürmektir. Örneğin Girit'te, Knossos'ta, MÖ VII. binle –neolitik çağın ve anlaşıldığı kadarıyla insanların adaya yerleşmesinin başlangıcı– günümüzü ayıran mesafe on beş metredir. Demek ki her kazı bir zamandizini önerir: bundan önce şu gelir vb. İşin asıl güç yanı, bu özel zamandizinin öteki şantiyelerinkilerle uyum içine sokmak, tüm arkeologların kaygısı olan o ele avuca gelmez, mutlak zamandizinine erişmektir.

Bunun için birçok yöntem kullanılır; bunların en çarpıcısı, Amerikalı kimyager William F. Libby'nin 1946'da bulduğu Karbon-14'le tarihlendirmedir. Bu yöntem, günümüzden 60.000 yıl önceye kadar uzanma olanağı vermektedir. Gerçekten de bitkiler, hayvanlar, insanlar ömürleri boyunca belli miktarda radyoaktif karbonu gövdelerinde biriktirirler ve kalıntılar radyoaktivite özelliğini yavaş yavaş yitirirler. Bu ölçülebilir yitirme işlemi, bir tür geriye dönük saat oluşturur. Bu yöntemin de olası hataları, çoğunlukla kendilerini belli eden sapmaları vardır, ama başkalarıyla kesiştikleri ölçüde daha da iyi doğrulanan şaşırtıcı cevaplar da getirmektedir. İşin can sıkıcı yanı bu tarihlendirmelerin tüm şantiyelerde yapılmamış olması ve bu nedenle süren kazıların sonuçlarının yayınlanmasının gecikmesidir. Demek ki arkeolojik güncel haberler sürekli bir altüstlük içindedir. Ama kimi zaman Sherlock Holmes bile tüm varsayımlarından vazgeçip her şeye sıfırdan başlamak zorunda kalmaz mı?

İnsan ve Yeryüzündeki Hayatın Kökenleri

İnsan ilk ortaya çıktığı devirlerden itibaren Eski Dünya'nın tüm sathına yayılmıştır. Bu nedenle Akdeniz'in başlangıçtaki tarihi ile insanın başlangıçtaki tarihi esasen iç içe geçmiştir. Ağır, çok ağır ilerleyen bu tarihin zamandizinsel evreleri binyıllarla değil –böyle si gülünç olurdu– on veya yüz bin yıllarla ölçülür. İnsani ölçüler dışında kalan bu masalsı zamanın boyutları ilk bakışta pek anlaşılır gelmemektedir.

"İnsanın, alt-insansılardan itibaren evriminde" muhtemelen "üç basamak" olmuştur: "Australopithecus basamağı, Pithecanthropus basamağı ve Hominus basamağı." Ve Eski Dünya'nın tümüne dağılmış durumdaki Pithecanthropus'a çoğunlukla *homo erectus* denmektedir. Bunu söylemek, insanın ortaya çıkışını ona kadar geri

götürmek anlamına gelir. Ama hangi ölçütle? İnsan nerede başlar? Bu soruya uzun süre, alete sahip olduğunda, diye cevap verildi. Ama (Afrika'yı kaplayan) Australopithecus da, belki üç milyon yıl önce, yassı çakıl taşından alet yapmayı ve kullanmayı biliyordu. Bu da bizi dördüncü zamanın başına geri götürür. Bundan önce, Australopithecus'ların ataları olan Miyosen ve Pliyosen insansıları bir primatlar zinciri içinde yer almaktadır ve bu canlılar da başka türlerle bağlandıkları için, bu sonu gelmez evrim içinde insan artık bir rastlantıdan başka bir şey değildir; sonuçları bakımından sonsuz değere sahip olsa da, geç gelmiş ve gezegenimizdeki hayat ölçeğinde bakıldığında minicik bir olgudur bu. Bir tarihöncesi uzmanı konu hakkında şu basit fikri verecektir: Yeryüzündeki canlıların tüm biyolojik evrimini bir tek güneş yılı içinde gerçekleştirmiş gibi düşünelim: Yeryüzünde *hayat* 1 Ocak'ta belirmiş olsun; o zaman ilk ön-insansı biçimleri 31 Aralık günü saat 17.30'a doğru ortaya çıkacak, Neandertal adamı 23.40'a doğru sahne alacak, *homo sapiens*'in taş devrinden günümüze kadar tüm ömrü ise yılın geri kalan dakikalarına sığacaktır.

Son Derece Eşitsiz Zamandizin Bölümlerine Ayrılmış, Karanlık Bir Geçmiş

Burada insan, ancak kendi insan olma kaderini sırtlandığı, *homo erectus*'un iki ayak üzerinde durup yürüme biçimini benimsediği, yani ellerini serbestçe kullanabildiği, doğal ortamın ona karşı birleşen düşmanca tavırlarına karşı zekâsı ve aletleri sayesinde mücadele etmeye başladığı andan itibaren bizim ilgi alanımıza girecek. Ham, yontma veya parçalanmış, ancak çok sonraları cilalanan taşlardan elde ettiği alet edevatı, ağır aksak giden teknik ilerlemenin yürüyüşünü izleyebilmemizin hemen hemen tek yolunu oluşturuyor. Bu ilerlemenin tanımlayabildiğimiz evreleri arasına çok geniş zaman dilimleri giriyor.

En azından bir milyon yıllık muazzam bir zaman ufkunun karşısındayız işte.¹ Bu çok çok uzun zaman aralığı içinde konum na-

1. Bugünkü verilerle bir ilâ iki, hatta üç milyon yıl demek daha doğru olur. Yontulmuş en eski aletler (Afrika) 2,5 milyon yıl önceye atılır (J. G.)

sıl saptanacak? Geleneksel tarihte bir antikçağ, bir ortaçağ, bir de modern zamanlar vardır. Tarihöncesinde de buna benzer bir üç bölümlü yaklaşım öne çıkar: paleolitik (eskitaş), mezolitik (ortataş), neolitik (yenitaş). Ama bu üç çağın uzunluğu inanılmayacak ölçüde eşitsizdir. Paleolitik, kabaca, en azından MÖ 1 milyon yıldan² 10.000 veya 8.000'e kadar uzanır. Bunu izleyen 4 veya 5 binyıl boyunca, mezolitik ile neolitik çağların belirleyici evreleri bölgeden bölgeye ciddi değişiklikler gösteren bir zamandizine göre sıralanır ve nihayet tunç devrine gelinir. Tunç devri de, yine *kabaca*, yazı çağıdır. Süreler arasındaki bu orantısızlığı mutlaka akılda tutmak gerekir. Paleolitik çağın ölü zamanları veya en azından uykuda geçen zamanları neredeyse bitmek bilmez: İnsan hayatının %99'u bu çağa aittir.

Bu sonu gelmez paleolitik içinde belli dönemleri birbirinden ayırmak gibi mantıksal bir alışkanlık edinilmiştir: alt, orta, üst. Bu bölümler arasındaki süre farklılıkları da inanılmaz boyuttadır: Rakamları yuvarlayarak söyleyecek olursak, alt devreye 1 milyon, orta devreye 40.000,³ üst paleolitiğe ise 30.000 yıl düşer. İlerlemenin ne kadar geç ortaya çıktığı bundan daha iyi vurgulanamaz. Başlangıçta, sadece türlerin çok ağır evriminin yön verdiği boşluğun tek düzeliği vardır; daha sonra süreç hızlanır, özellikle 100.000'e doğru Neandertal insanının ortaya çıkışıyla birlikte, ilerlemeyle, neredeyse olaylarla dolmaya başlar. Sonra da belki onun kadar eski olan, ama MÖ 30.000'e doğru geniş ölçüde yayılan *homo sapiens* belirir.

Yine de alışılmış zamandizini ayrımlarının yapılmasını, alet edevatın kendisi ve peşpeşe sıralanan gelişmeleri sağlar. Bu bağlamda, konunun dışında olanlara yabancı gelen bir terminolojiye alışmak gerekir; alet edevat arasındaki farklılıklar ilk karakteristik keşiflerin yapıldığı kazı alanlarına göre isimlendirildiklerinden bu terminoloji önceden oluşturulmuş bir mantığa dayanmaz. Fransa, kalıntı alanlarıyla olduğu kadar tarihöncesi uzmanlarıyla da tarihöncesi biliminin yerli yerine oturtulmasında öncü bir rol üstlendiğin-

2. Paleolitik çağı MÖ 2 milyon yıldan, hatta biraz daha önceden başlatmakta yarar var. (J. G.)

3. Bugün orta paleolitğin MÖ 200.000'e doğru başlayıp 35.000'e doğru sona erdiği kabul edilmektedir. F. Braudel bu satırları yazarken, orta devrin 40.000 yıl sürdüğü tahmin ediliyordu. (J. G.)
Ücretsiz PDF Kütüphane - <https://rantey.org>

den, kazı alanlarının adları çoğunlukla Fransızcadır: Abbeville, Saint-Acheul, Levallois, La Gravette, Solutré, La Madeleine. Ama İngiliz (Clacton on the Sea) veya bazı ayrılıkları belirtmek amacıyla kullanılan Kuzey Afrika, Filistin, vb. adlarına da rastlanır. Burada gereken, ekler bölümünde sunulan bir tabloda daha açık biçimde ele alınan bu çok uzun adlar dizinini teker teker sıralamak değil, onun simgesel manasını anlamaktır. Gerçi sonradan sistemli bir tipoloji oluşturulsaydı daha iyi olurdu kuşkusuz. Ama böyle bir şey mümkün müydü? Böyle bir şey, yüz yılı aşkın bir süredir kesintisiz kullanılan bir bilimsel dilin bütününden vazgeçmek anlamına gelirdi.

Sonu Gelmez Paleolitik

Birçok uzmanın zaten birbirinden ayırmayı reddettiği alt ve orta paleolitikte, tek veya çift pahlı yongalanmış çakıl taşının hüküm sürdüğü sayısız yüzyıldan sonra (Anglosakson yazarların *Peeble culture*'ı), Abbeville, Saint-Acheul, Clacton, Levallois veya Mouster dönemleri gelir. Her seferinde yeni bir taş tekniği söz konusudur: Büyük bir çakmaktaşını inceltip kesici, üçgen bir uçla donatmak için iki tarafını yontarak elde edilen çift yüzülü delgiler, aynı usule göre yontulmuş, ama sivri bir ucu değil de keskin bir kenar olan küçük baltalar, sonra *taş yongaları*'nın kullanıldığı tüm aletler. Orta paleolitik çağın önemli bir evresine tekabül eden Mouster-Levallois tekniğiyle birlikte, kaba yongaların değil ince kabukların ayrılmasını sağlayan daha ince bir teknik kullanılır. "Her şeyi yapmak için" kullanılan çift yüzülü aletler daha düzenli, işlevsel biçimler alırlar. Yontma usulü, ustaca küçük rötüşlerle yongaları düzgünleştirir, kenarlarını keskinleştirip her iş için ayrı ayrı aletler ortaya çıkarır. İyice sanatkârlık halini alan bu çaba, kısa bir süre sonra orta paleolitikle çağdaş olan Neandertal insanının tahta bir sapın üzerine taş bir alet takmasını, bir kargının ucuna çakmaktaşından sivri uç oturtarak vahşi hayvanlara karşı daha etkili bir biçimde silahlanmasını sağlayacaktır.

Ama üst paleolitiğin belirleyici ilerlemelerinin habercisi olan bu icat –kimi zaman Başrahip Breuil'ün izinden gidilerek, *leptolitik*, hafif taş devri diye adlandırılmıştır– geç döneme aittir. İnsan, elindeki kaba aletler nedeniyle, uzun süre yeterin etkili ol-

mayan bir leş yiyici, ancak ağır kanlı veya yavru hayvanlara rastladığında sonuç alabilen kötü silahlanmış bir avcı olarak kalmış, güç ve hız bakımından ondan üstün yırtıcılara da kendisi av olmuştur. Balık tutup, yiyeceği gıdaları ağaçlardan veya yerden toplayarak göçebe hayatı sürer; sık sık bir av sahasından diğerine giden küçük gruplar halinde dolaşır. Her an talihi ters dönüp açlıkla karşı karşıya kalabilir, çünkü hiç rezervi yoktur, dövüleceği veya birkaç nesne alıp vereceği başka insan gruplarıyla ancak arada sırada karşılaşmaktadır.

Bu birkaç avuç insan zamanın da yardımıyla muazzam mesafeleri aşarlar. Onlarla birlikte her şey de, nasıl bir yoldan ilerledikleri konusunda yaklaşık bir fikre bile sahip olmasak da, inanılmaz mesafelere taşınır ve bu taşınanların ilk sırasında da kolayca tanımlanabilen teknikleriyle birlikte alet edevat yer alır. Tüm Akdeniz çevresinde, en azından alt paleolitğin ilk devirlerinde, aşağı yukarı birbirini tutan dönemlerde, aynı "uygarlığa", daha doğrusu aynı taş yontma yöntemine rastlanır: gerek Kuzey Afrika'da gerek İspanya'da, hem Suriye'de hem de Balkanlar'da kullanılan alet edevat Abbeville veya Acheul tekniğindedir. Daha sonra, özellikle de üst paleolitikten itibaren, şurada burada özgünlükler, belirgin ilerlemeler veya geri kalmalar görülecektir. Mağrib'in en batı ucu, paleolitik çağın sonu ve neolitik çağın başında, tüm uzmanlar aynı görüşte olmasa da geriden gelmeye başlamış gibidir.

Her ne olursa olsun, paleolitik çağın sonu ve özellikle mezolitikte önce Avrupa'da gelişen, küçük yongaların, mikrolitlerin işlenmesine, her biri kendi görevine uyarlanmış çok sayıda küçük aletin kullanılmasına İskoçya'dan Ümit Burnu kıyılarına, Atlas Okyanusu'ndan Hindistan'daki Vindhya tepelerine ve Moğolistan çölleri kadar bizim Akdeniz'imizle hiçbir ortaklığı bulunmayan alanlarda da rastlanır. Hiç kuşkusuz büyüyle ilgili inançlara bağlı olan süs merakı —deniz kabuklarından kolyeler, bilezikler, cicimlerin aşiboyasıyla bedenlerin boyanması— çok canlı görünmektedir. Çeşitli takı parçaları muazzam mesafeler kateder, Pireneler'de kuzey amberine rastlanır.

Sonuçta, şu veya bu tarihsel anda, deniz çevresinde yer alan erişilebilir bölgelerin hepsinde ilkel avcılardan oluşan küçük topluluklara rastlanır. Bunlar uğradıkları hemen her yerde geçişlerinden ve

konaklamalarından bir iz bırakmışlardır. Uzun süre tek ve yitik bir kara parçası halinde denizin ortasında duran Korsika ve Sardinya iskân edilmek için epey geç bir dönemde, MÖ III. binyıla doğru gemicilerin gelip karaya çıkmasını bekleyeceklerdir.⁴ Ama bu –eğer doğruysa– kaideyi bozmayan bir istisnadır sadece. Yirmi veya otuz yıl önce, Yunan anakarasında "neolitik devrimi" başlatan göçmenlerin de kendilerinden önce hiçbir insanın bulunmadığı bakir bir toprağa yerleştiklerine inanılıyordu. Başrahip Breuil ise buna kuşkuyla yaklaşıyordu: "Arayın, bulursunuz" diyordu. Ve Yunanistan' da sistemli kazılar başladığından beri, birbiri peşisıra paleolitik sit alanları saptandı. İlk taş devri avcılarının ayak basmadıkları geniş kara parçası kalmamıştı. Onları sadece deniz durdurabilirdi.

Bu genelleşmiş dağılım, yüzlerce binyıl boyunca kendi üzerine yığılıp durmuş, ölçülemeyecek kadar uzun bir zamanın ürünüdür. İlk taş uygarlığı, Eski Dünya'da bir devriâlem yapıp, benzer örtüler halinde yayılacak zamanı fazlasıyla bulmuştur. Paleolitik çağın sonu ve özellikle de neolitikle birlikte ilerlemeler (*görelî olarak*) hızlanmaya başlayınca ortaya çıkan gerçek zaman farkları, ayrıncılık bölgeler oluşturmaya, düzey farklılıkları yaratmaya başlıyacaktır. Ama bu düzey farklılıkları da, her zaman olduğu gibi, daha canlı alışverişlere yol açarak geri kalmışlıkları telafi edecek, yani ilerleme sürecine yeni bir hız vereceklerdir.

İklim: Bir Orkestra Şefi mi?

Ağır çekilmiş bir film gibi ilerleyen bu geçmiş içinde, şiddetli, en azından baskın, her şeyi değiştirme gücüne sahip bir tek aktör göze çarpar: iklim. Bilemediğimiz nedenlerden ötürü (bu konuya yeniden döneceğiz) durmadan değişen iklim, dördüncü zamanın başlangıcını oluşturan Villafranca katında her şeyi altüst eder. Bu olay, çok gerilerde kalmış bu binyılların en büyük dramlarından biridir. Jeoloji onu saptamamıza, sonuçlarının haritasını aşağı yukarı çı-

4. Bu bilgi doğru değildir. Bugün Sardinya'nın iskânının MÖ XIII., Korsika'nınkinin ise MÖ IX. binyıla uzandığı bilinmektedir. Ama bu adalarda daha da eskiye ait nüfus topluluklarının varlığı artık mümkün görünmektedir (Sardinya'nın "paleolitik" alet edevatı, Korsika'daki Coscia mağarasında bulunan ocak, Neandertal insanına mal edilmektedir) (J. G. <https://rantey.org>)

karmamıza olanak vermektedir, ama bu müthiş dalgalanmaların da, değişimleri patlatıp gün ışığına çıkarmadan önce biriktiren çok uzun bir zamanın ürünleri olduklarını unutmayalım.

Bu genel düzensizlikler içinde, en göz alıcı işaret muazzam buz kütlelerinin tam dört kez Eski Dünya'nın ve Amerika'nın kuzeyinde toplanması, bugün Grönland'ı veya Antarktika'yı kaplayan buzulları andıran ve kalınlıkları iki ilâ üç kilometreyi bulan dev buzulların oluşmasıydı. Bu korkunç buzulların –bu *inlandsis*'lerin*– ilerlemeleri ve gerilemeleri çok sarsıcı sonuçlar yaratmıştır. İlerledikleri anda, soğuk kütlelerin ve kutup havası "cepheleri"nin güney sınırını aşağıya, güneye, İç Deniz'e doğru sürerler. O zaman deniz suyu, epey sert denebilecek ısı dereceleriyle tanışır. Aynı anda kuzeyin soğuk havası, Atlas Okyanusu menşeli siklonik alçak basınç alanlarının hemen hemen tamamını İç Deniz'in yollarına doğru iter. Bu oyunun içinde, deniz birçok soğuk ve "yağmurlu" dönemden geçer; buzlar kuzeye doğru gerileyince, bunlar yerini görece sıcak ve kurak dönemlere bırakır. Zengin debili akarsular, yüksek bölgelerdeki taşların parçalanmasına yol açan donlar – tüm bu geçmiş, paleolitik devirlerin eski alüvyonlarından oluşan muazzam kütleleri içinde kayda geçirilmiştir.

Bu genel açıklama kuşkusuz tüm iklim değişikliklerini yansıtmaya yetmez, çünkü Sahra da nöbetleşe birbirini izleyen kuraklık ve nemlilik dönemlerinden geçmiştir ve bunlar, zamandizin açısından, Akdeniz'dekilerle tam bir uyum içinde değildir. Uzmanlar bu konuda merkezi Afrika'nın ekvator çevresi ve tropikal bölgeleri olan bir başka rüzgâr, ısı ve yağmur sisteminin, kâh kuzeye kâh güneye ilerlediği kabul edilen bir *muson* sisteminin yardımına başvurlar. Onun nemlendirici etkisinin üçüncü buzullararası çağda kuzeye doğru uzandığı, "Paleoçad Denizi ve hipopotamlar"ın Sahra'sını yarattığı belirtilmektedir. Şaşırtıcı bir şekilde ortaya çıkan neolitik Sahra'nın çobanlarını (kuşkusuz siyah renkliydiler), harika mağara resimlerini (zürafalar, aslanlar, filler, ceylanlar) ve beklenmedik tarımsal yaratılarını, ayrıca bu dönemde çöl nehirlerinin kıyısında kısa ömürlü küçük Mısır'lar kurulmasını, aynı sistemin bu-

* İskandinav dilinde "ülkenin içindeki buz" anlamına gelen terim; eşanlam-lısı: kitabuzulu – Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

zul devirlerinin sonunda, bir kez daha kuzeye doğru uzanmasıyla açıklamanın mümkün olduğu söylenmektedir (L. Balout).

İnsanların, hayvanların ve bitkilerin değişen hayatlarını veya canlı türlerinin evrimini bu iklim krizlerine bağlamanın çok cazip geldiğine kuşku yok. Yine de tedbiri elden bırakmayalım: Avrupa'da çok şiddetli yaşanan ve insanın evrimini kesinlikle hızlandıran bu krizlere öteki bölgelerde hemen hiç rastlanmamaktadır. Gerçi bitkiler, hayvanlar, insanlar iklimin her zaman uzun süreli olan bu gazaplarından çok çekmişlerdir. Ama insanda her zaman bir "itaatsizlik eğilimi" vardır ve canlıların hepsi zorlamalara tepki gösterirler, hatta bunları fazla umursamadan uyum sağlarlar, olmadı taşırlar ve oyun oynanmış olur. Demek ki faunadaki değişimler iklim kaynaklı dürtüler hakkında *her zaman* çürütülemez bilgiler vermezler.

Yine de en son ve en güçlü Würm buzullanmasından çok önce Batı Avrupa'da ren geyiklerini görmek (onları Paris havzasında veya Kastilya yaylarında hayal etmek yine de sürpriz niteliğini korumaktadır); veya Fransa'da bulunan Périgord'daki Rouffignac'da mağara resimlerinde "çapkın gözlü" denen mamutla karşılaşmak da şaşırtıcıdır. Öteki sürprizler: Lecce yakınında, İtalyan çizmesinin topuğundaki Romanelli'de Büyük Kuzey kuşlarının ve bir büyük penguenin kalıntılarının bulunması. Veya tam aksine Pontino bataklıklarında bir hipopotamın varlığına alışmak. "Yünlü hipopotam" denen bugün kaybolmuş türün soğuğa uyum sağladığı doğrudur! Fillerin (Atlantik, Afrika, Asya filleri...) tarihi, şu veya bu iklim kategorisine uyan birbirinden çok farklı türleriyle, her canlının yaşam koşullarına uyum sağlama kapasitesinin bir örneğidir. Delos'ta antik fillerin varlığı adanın bir zamanlar kıtaya bitişik olduğunu kanıtlamaktadır. Sicilya, Sardinya, Girit, Kıbrıs, Malta'daki cüce fil kalıntıları ada oluşumları sırasında tam anlamıyla kapana kısılan eski türlerin bozulması hakkında fikir vermektedir. 1960'ta, Tesalya'daki Larissa kum ocaklarında yapılan kazılar "mamut ve hipopotam kemikleriyle birlikte, Levallois-Mouster türünde çakmaktaşıdan ve kemikten aletler"i gün ışığına çıkardı. Böyle örnekler o kadar çoktur ki, içlerinden seçim yapmak zor gelebilir: 1940'ta Gard bölgesinde La Baume-Latrone'da (kuşkusuz Aurignac devrine ait) mağara resimleri bulunan, fillerden ve bir gerge-

dandan oluşan fresk, bu hayvanları neredeyse bürlesk bir biçimde şemalaştırmıştı.

Bununla birlikte hayvanların hayatı kimi zaman geçmişteki iklim kazaları hakkında hemen hemen dolaysız bir tanıklık oluşturur. Filistin'deki Karmel dağında kazı yapanlar kuraklık ve güneşin avantaj sağladığı ceylan ile yağmurlu dönemlerin nemli ve ılıman iklimine, "orman hayatına uyumlu" alageyik arasında, kâh birinin kâh diğerinin üstünlük sağladığı yarış izleme olanağı bulmuşlardır. İki hayvanın her arkeolojik katta dökümü yapılan, üst üste birikmiş kalıntılarından hareketle, bu mücadelenin eğlenceli bir eğrisi çizilmişti. İklimdeki dalgalanmalara göre, kendi tabiatlarına sadık kalan türler ya daha kuzeye ya da daha güneye, yani ya sıcağa ve kuraklığa ya da serin yağmurlara doğru kaçıp sığınıyorlardı. Ama Akdeniz bu gönülsüz göçmenlerin karşısına, kütlesinin o hiç değişmeyen kalınlığını diker. Buzullar ilerlediğinde güneye doğru kaçan "soğuk türler" bu engele toslar. Buzullar geri çekildiğinde, "sıcak türler" Kuzey sahillerine ve diyarlarına çok kolay yoldan ulaşamazlar. Büyük çaplı göçler ancak geniş Afrika kıtası, ondan da çok, kesintisiz bir katı yüzey sunan uçsuz bucaksız Avrasya kıtası üzerinde gerçekleşebilmiş ve türler arasında serbest mücadelelere, beklenmedik karışımlara yol açabilmişlerdir. Anakara Yakındoğusu'nun —diğerleri yanında— bir avantajı da budur.

Bitkiler ve onların kurdukları ortaklıklar da, kendileri yeterince karmaşık olsalar bile, daha güvenilir, fazla akıl karıştırmayan tanıklar olarak sorgulanabilirler. Ama heyecan verici paleobotanik araştırmaları henüz emekleme safhasındadır. Beklemek gerek: Bu alanda daha birçok sürprizle karşılaşabiliriz.

Nehir ve Kıyılar

Gezegen yüzeyinde çeşitli biçimlerde, sıvı, katı veya gaz halinde bulunan su sabit bir kütle oluşturur. Demek ki buzullarda tutulan su ile denizlerin *genel* seviyesi arasında bir bağ vardır: Buzullar ilerledikçe deniz seviyesi alçalır, buzullar eridikçe deniz yükselir. On metreyi, en fazla yüz metreyi bulabilen farklar söz konusudur. Yine de bu farklar yerkürenin bütünündeki kıyılarda belli bir kesinlik içinde saptanabilmis, önemli değişimlere yol açmışlardır. Örneğin

eskiden Po ovası, sularla kaplanmamış Adriyatik üzerinden güne-ye, Ancona'ya kadar iniyordu; kurumuş durumdaki Lion körfezi yakındaki karaya bağlanmıştı. Korsika ve Sardinya küçük bir adakıta, hatta bir yarımada oluşturmuşlardı. Süveyş berzahı, düşük rakımından ötürü (15 m) birçok kez sular altında kalarak, Afrika'yı bir adaya dönüştürmüştü. Tüm paleolitik boyunca Ege denizi bir kara parçasıydı (Anadolu ile Yunanistan birleşik haldeydi), Karadeniz ise dar bir geçitle Hazar'a bağlanan bir göldü; ama görece derin sularıyla Cebelitank Boğazı anlaşıldığı kadarıyla hiç kurumamıştır. Bugünkü Tunus'un da bir zamanlar Sicilya ile birleşik olması pek mümkün görünmemektedir, ama Sicilya daha yakındaki İtalya'yla birleşikti. Bu saptamalar, bazı adaların eskiden iskân edilmiş olmasını ve faunadaki veya floradaki bazı sapkın özellikleri açıklamaktadır. Akdeniz'in günümüzdeki seviyesinin üzerinde kalan eski kumsallar, bir zamanların yüksek deniz seviyelerine ve eski kıyılara işaret ederler. Cenova sahil şeridinde, bir tür amfiteatr oluşturan yamaçların ortasına düşen tüm çan kuleleri, uzaktan bakıldığında, köylerin balkondaymış gibi üzerlerine yerleştikleri eski kumsalların çizgisini gösterirler.

Son olarak, deniz seviyesindeki değişiklikler her seferinde akarsu yataklarının erozyonunu yeniden hızlandırmışlardır. Akarsular kendi alüvyonları içine gömülmüştür; dolayısıyla eski teraslar onların vadilerinin yamaçlarını göstermektedir. Sık sık rastlanan bu iklim kazaları, tarihöncesi insanının yerleşim alanı seçimlerinde rol oynamıştır. Jeologlar bu kazaların tarihlerini saptayabilmektedirler; bu da geçerli bir zamandizini oluşturabilmek açısından bir şanstır.

Bir Jeolojik Devrim mi?

Tarihöncesinin doğal afetleriyle ilgili olarak jeolojik devrim lafını ortaya atan, Alfred Weber'dir. Tartışmaya açık bir deyimdir bu: Tarihöncesi çağlarda coğrafi ortam korkunç boyutlarda değişmekle birlikte, acaba Aurignac veya Solutré kültürlerinin insanları içinde yaşadıkları fiziksel ortamda mevsimden mevsime, yıldan yıla yaşanan bir istikrarsızlığın bilincinde miydi? Aslında iklim dalgalanmalarını çok uzun sürecek bir uyarı olarak yüzyıllar ve yüzyıllar

alan süreçlere yayılır. Bunlar yerel düzensizliklerden mi genel düzensizliklerden mi kaynaklanır? Yoksa birçok uzmanın düşündüğü gibi, güneş kaynaklı radyasyonların şiddetindeki değişimlerden mi ileri gelirler? Veya dün ileri sürülen ve bugün artık olumlanmaya cesaret edilemeyen –çünkü fazlasıyla güzel– bir açıklamayla, kutupların eksenindeki bir kayma mı bu değişikliklerden sorumludur? Bu açıklamaya göre, eskiden bugünkü Grönland'da bulunan Kuzey Kutbu ağır ağır, hatta duraklaya duraklaya şimdiki vaziyetine gelmiş, bu da Kuzey Amerika ve Avrupa'nın lehine olurken, Sibirya'yı olumsuz etkilemiştir. Kuzey Kutbu Sibirya'ya yaklaşmıştır ki, bunun bir nimet olup olmadığı çok tartışma götürür. İlginç bir şekilde buzulların içinde donarak korunmuş ve dışları MS 17. yüzyıla kadar süren bir ticari faaliyet içinde değerlendirilen Sibirya mamutlarının yok olmaları, bu kaymanın kanıtı olarak gösterilmektedir.

Bu savların hiçbirisi yeterince ispatlanmamıştır. Ama hâlâ açıklama bekleyen bu kozmik devrimler konusunda düşler kurulmaya devam edilecektir. İşin aslı, dünyanın çehresini baştan sona değiştirmiş muazzam hadiseler söz konusudur.

II. ATEŞ, SANAT VE BÜYÜ

Canlı varlıkların binlerce yıl boyunca doğanın kör güçlerinin elinde oyuncak oldukları, sayısız hayvan türünün birbirini yok ettiği bir evrende, insan yavaş yavaş kendine ait yeri almaya başlar: Kendisi için *a priori* ezici olan bir determinizmin düşmanlıklarını aşar; kazanımlarını korur, "biriktirir", belleğine kaydeder ve aletlerini geliştirir. İnsan türü biyolojik açıdan da evrim geçirir. Bunun etkileyici bir kanıtı da beyin hacminin düzenli olarak büyümesidir. "İnsanlığın ilerleyişi" her cephede, kaplumbağa adımlarıyla da olsa başlamıştır ve bir daha durmayacak, üst paleolitik şaşırtıcı bir gelişmeye tanık olacaktır.

Neandertal İnsanı, Sonra da Homo Sapiens

Orta paleolitikte MÖ yaklaşık 100.000'den itibaren,⁵ Neandertal insanı denen insan türü tüm Avrupa'yı ve Akdeniz çevresini işgal etmişti. Biyologlar onu artık kaba saba bir hayvan gibi görmüyorlar. Ağır çene kemiklerine, basık ve içe göçük alnına, hâlâ hafifçe kambur yürüyüşüne karşın, kendisini yenecek olan *homo sapiens*'e oldukça yakındır, hatta belki de onun alt türlerinden biridir: Bugün böyle bir şey telaffuz edilmiyor belki, ama *Pithecanthropus*'la *homo sapiens* kırmayı bir melez olduğu ortaya çıksa, veriler epey değişirdi!⁶ Her ne olursa olsun, Levallois kültürü sırasında vuruş açısını hesaplayarak yonganın biçimini önceden belirlemeyi sağlayan bir yongalama tekniği sayesinde çakmaktaşını daha kusursuz bir şekilde yontan odur. Taş yongası bu şekilde kopartıldıktan sonra birkaç rötuş vuruşuyla alet tamamlanmaktadır. Tahtayla taşın bir arada kullanıldığı örnekler de ortaya çıkar ve insanlık ilk kez ölümlerini gömmeye başlar, bu da ritüelleri, öteki dünya ve ölümden sonraki hayat hakkında bir düşünsel çaba kapasitesini, birçok tarihöncesi uzmanına göre, insanın gerçek doğumu olan bir bilinçlenmeyi beraberinde getirir. Gerçi Neandertal insanı, bir avcı halk için belirleyici olan, fırlatılan silahlar adımını henüz atmamıştır; sanatsal ifadeyi ve dili de henüz keşfetmediği söyleniyor, ama bunu kim bilebilir? Her halükârda, ateşi yapay biçimde yakmayı ilk başaran büyük ihtimalle o olmuştur. O zamana dek doğal yangınlardan rastlantısal olarak toplandığı için, alevin büyük bir özenle korunması gerekiyordu. İstendiği gibi üretilen, "imal edilen" ateş ne büyük bir silah, ne büyük bir "üretim aracı"dır! Ne büyük bir güvenliktir! Tarımdan önceki en büyük devrim budur.

Neandertal insanları MÖ 40.000'lerde, soğğun son ve güçlü saldırısına eşlik eden sarsıntılarda, Würm diye bilinen buzul çağında yok olurlar. Zayıflıkları, doğanın bir hatası, "evrim yolları aç-

5. Bugünkü verilere göre, MÖ 200.000 diyelim. (J. G.)

6. Bugün Neandertal adamı bir *sapiens* olarak kabul edilmektedir. Orta paleolitik/üst paleolitik arasındaki geçiş döneminde onu ortadan kaldıracak *homo sapiens sapiens*'ten ayrılmak için, *homo sapiens* Neandertal ile denmektedir. (J. G.)

sından bir çıkmaz sokak" olmalarının mı sonucudur, yoksa sayılarının azlığından mı kaynaklanmıştır? Bir uzman, günümüzde Fransa'nın bulunduğu topraklarda yirmi bin Neandertal insanı bulunduğunu söylemektedir (tabii ki kesin olmayan bir sayıdır bu, ama kabul edilmiş yerleşimlerin sayısına dayandırıldığından, basit bir izlenimden de fazlasını yansıtmaktadır). Onların yerine, kâh onlara karışarak, kâh onları ortadan kaldırarak –belki de şiddet yoluyla, ama bu da kesin değildir– başka bir topluluk yerleşir, uçsuz bucaksız dünya sahnesinde nöbeti devralır. Bu yeni gelenler *homo sapiens*'ler, yani bugün de varlığını koruyan ırk farklılıklarıyla birlikte biziz. Demek ki daha o zamandan melezleşmiş, karışmış, Marcelin Boule'un ifadesiyle, "sokak köpeği haline gelmiş" bir insan söz konusudur. Madem ki zekâyâ yol açıyor, o halde yaşasın ırkların karışımı, hoş geldi piçlik! Uzmanlar sadece Fransa'da bir Beyaz, Cro-Magnon insanı (Dordogne); bir İnuit, Laugerie insanı (Chancelade), yine Dordogne'da; ve Menton yakınındaki Grimaldi'de bir Negroid (Siyahi) tanımlamışlardır. R.-L. Nougier, "Hepsi bize yakındır" diye yazar; "Kanarya adalarının Guanche'ları gerçek Cro-Magnon'lardır ve Dordogne'lu veya Charente'lı birçok köylü, uzun boyları, uzun kafa yapılarıyla (dolikosefal) onların özelliklerini korurlar. İnuit toplulukları Chancelade'ın Madeleine insanların soyundan gelmektedir ve uzaklarda, Güney Afrika'da eski çağların kalıntısı olarak varlıklarını sürdüren Boşiman'lar ve Hotanto'larla, Grimaldi [mağarasının] insanları arasında bir yakınlık söz konusudur." İşte fazla güzel veya fazla açık seçik gelen bir açıklama. Ama S. Coon'un *Irkların Kökeni* hakkındaki güzel kitabı, günümüzün tüm ırklarının *homo sapiens*'i üreten son evrim aşamasından önce zaten var olduklarını hiç duraksama geçirmeden ileri sürer. Peki bu *homo sapiens* bir UNESCO kollokyumunda (Eylül 1969) ima edildiği üzere, hem çok çok gerilere, İsa'dan 100.000 yıl öncesine uzanıp, hem de, söz meclisten dışarı, tıpatıp bizlere mi benzemektedir yani? Tarihöncesi uzmanları da şakalaşmayı severler ve içlerinden biri, F. Bordes, 100.000 yıl önceki *homo sapiens*'i "bizim gibi giydirip dışarı bıraksanız, sokakta kimse başını çevirip bakmaz" demektedir. Onun sözüne inanalım bari!

Kısacası, çok eski veya değil, *homo sapiens* Avrupa'da ve Akdeniz'de aynı anda her yerde birden belirir ve onunla birlikte ilerle-

melerde belirgin bir hızlanma –ama bu kez bölgeler arası farklılıklar artar– göze çarpar, Aurignac'tan Gravette'e, sonra Solutré ve Madeleine kültürlerine geçilir. Alışılmış gündelik aletler dizisi, ince taş ağızların üretimi ve yapılacak işlere göre ayrılmış alet edevatın giderek hızlanan bir ritimle çoğalması sonucunda zenginleşir: bıçaklar, yontma kalemleri, kargaburun, kemerli kazıma aletleri, vb. Yeni icatların esası, çekiç ile parçalanacak çakmaktaşı çekirdeği arasına taştan daha yumuşak bir maddeden, genellikle tahtadan yapılmış bir "yontma kalem" sokmaktan ibarettir. O zaman yongalar ince uzun ve hafif bıçak ağızları biçimini alabilirler. Aynı zamanda Neandertal insanları tarafından da inceltirilmiş eski çift yüzlü aletler, hafif ve kesici hilallere veya "defne yaprakları"na dönüşürler: Bu ince yontu tekniği hayranlık verici silah uçları üretilmesini sağlar; fırlatma mekanizmasının, yani mızrak ucu tabanının oturduğu bir kertiği olan kargının icat edilmesi bu uçların değerini artırır ve söz konusu mekanizmayı gerçekten uzak mesafeli bir silaha dönüştürür. Bu aygıt Madeleine devrine tarihlendirilebilir. Paleolitik çağın sonunda yerini ok ve yay alır; tarihte çığır açan bu icat sonraki binlerce yıl boyunca avcıya ve savaşçıya eşlik edecektir.

Çakmaktaşıdan yapılmış yontma kalem sayesinde boynuzun, kemiğin, fildişinin, yani yarması, kesmesi, şekillendirmesi, cilalanması kolay malzemelerin ilk kez işlendiğini de ekleyelim. Bu malzemeler silah uçlarına, zıpkınlara, delicilere, delikli âsalara, olta iğnelerine, dikiş iğnelerine dönüşmüşlerdir ve bu nesnelere Solutré devrinden itibaren bol miktarda rastlanır.

Sanat Akdeniz'in Dışında Doğar

Ve bu nesneler çizgilerle, yontularla, oymalarla süslenmeye başlar. İnsanların tarihinde ilk kez ve çok sayıda biçim altında sanat belirir. Harika bir gelişme!

Bu paleolitik sanat, Urallar'a kadar Avrupa'yı kapsar. Batı Akdeniz'e şöyle bir değip geçer, Doğu Akdeniz'e ise ya hiç girmez ya da çok az girer. Tek istisna, Güney Anadolu'da bulunan Belbaşı'ndaki mağaralarda ve kaya sığınaklarında rastlanan kaya resimleri ve taşınabilir eşya üzerindeki sanat izleridir. Demek ki, birkaç bin yıl sonra ilk tarım faaliyetlerinin, sonra ilk kentlerin ve yoğun nü-

fuslu toplumların, sanat ve teknik alanında güçlü bir yaratıcılığa sahip bir sürü özgün kültür ve uygarlığın ortaya çıkacağı Yakındoğu, paleolitik çağdaki ilk sanatsal ifade keşiflerine tam anlamıyla katılmamıştır. Yakındoğu kıyılarında ve Akdeniz'in Kuzey Afrika sahillerinde üst paleolitik çağın alet edevat alanındaki tüm yeni icatlarına rastlanmakta, hatta kimi zaman (örneğin Suriye, Filistin veya Sirenayka'da) bunları Fransa'daki sit alanlarından muhtemelen daha önce keşfettikleri –karbon 14 yöntemiyle– ortaya çıkarılmaktadır. Buna karşılık, Belbaşı dışında, bu ilk sanat dilinin hiçbir kalıcı izine rastlanmamıştır. Sahra ve Libya'nın kaya resimleri çok daha geç bir döneme ait olduklarından, bu tartışmanın dışında kalmaktadırlar.

Bu ilk paleolitik sanat, kökenleri itibariyle de Akdeniz'e yabancıdır. Gravette kültürü denen kültür, büyük olasılıkla Orta Avrupa ile Rusya'da doğmuş ve oradan (kısmen yayan geçilebilen Adriyatik'in İtalya'yı Balkan kütesine daha geniş bir biçimde bağladığı bir çağda) Fransa'ya, İspanya'ya ve İtalya'ya yayılmıştır. Güney Rusya veya Sibirya'da, Modena veya Ventimiglia'da, Avusturya, Moravia ve Dordogne'da bulunan, ya taştan ya kilden veya mamut dışından yapılmış şaşırtıcı kadın heykelcikleri bu çağa aittir. Aralarındaki akrabalık bağı hep açıkça belli, altmıştan fazla örnek bilinmektedir: Sarkik memeler, kocaman kalçalar, her zaman doğurgan gövdeleriyle kesinlikle yanlış ad takılmış bu "Venüs"ler hiçbir yanlış anlamaya meydan bırakmayacak şekilde bolluk ve bereket simgelerini çağrıştırmaktadırlar ve Yakındoğu'dan Portekiz'e, Sibirya'dan Atlas Okyanusu'na kadar, ayrıca dünyanın başka yerlerinde de neolitik çağın tarım kültürlerine hükmedecek ana tanrıçaların habercisidirler.

Belki de bu noktada çok önemli bir tanıklıkla karşı karşıyayız. Aurignac kültüründen itibaren kendini oluşturmaya tamamlayan insan, insanlığın temel dinsel ön-örneği olmasın sakın? Bu düşünce bağlamında Jean Przyłuski'nin bireşime yönelik bakış açısını (1950) benimsemeyi yeğlerim; o zaman karşımıza, sadece yaşama içgüdüsünün hükmündeki uçsuz bucaksız bir dönemi geçtikten sonra, kendini aşması için epey zaman gerekecek bir dinsel yaşamın ilk aşaması –ritüel biçiminde büyü– çıkacaktır. Bizzat sanat da bu büyüden doğmuştur. Paleolitik çağda insan tasvirinin ritüel sim-

geselliği için değil, kendisi için denendiği örnekler enderdir. Yine de birkaç istisna vardır: Moravia'da anlaşıldığı kadarıyla bir yongalama tekniğine göre yontulmuş ve mucizevi bir biçimde güçlü bir gövdeyi –Maillol'un heykellerini düşünün– yansıtan beş santimlik taş veya Fransa'da, insanı tamamlanmamış bir portre gibi duygulandıran, fildişinden minicik bir yüz (Brassempouy), alışılmış koca kıçlı tanrıçalar yerine güzel insan modellerini tasvir etmektedirler. İyi de, paleolitik sanat niye *sadece* büyüsel olsun ki? Saf güzellik fikrinin bir gün taş devrinin herhangi bir yontucusunun aklına takılmış olması olasılığını niye dışlayalım ki?

Bu tür düşüncelerin ancak birkaç sapkın örnek karşısında akla geldiğini hemen ekleyelim. Üst paleolitik çağın şöhretini oluşturan mağara resimleri karşısında, bize sağladıkları estetik tatmin duygusu ne olursa olsun, böyle fikirlere katıyen kapılmayız. Uzun süre bu sanatın sadece Fransa ve İspanya ile sınırlı olduğu sanılmıştı. Ama en son keşifler –bir yandan Kara İtalyası'nda ve Levanzo adasında (Egate'lerden biri), öte yandan Kapovaya mağarasında (Güney Urallar)– Gravette kültürünün Venüs'leriyle hemen hemen aynı alanı kapsamaktadır.

Yine de kabaca (zamandizini tartışmalıdır) Aurignac'tan Madeleine devrinin sonuna kadar yaşamış (MÖ 30.000-8.000 arası) bir sanatın tartışmasız merkezleri olarak Fransa ve İspanya öne çıkmaktadır (ama hangi nedenlerden ötürü?). Neredeyse sadece hayvanları konu alan, hem fantastik hem gerçekçi bir sanat: Çizgilere ve hareketlere hâkimiyet o düzeydedir ki, yaklaşık yüz yıl önce Altamira'da ilk keşifler yapıp, bir İspanyol arkeolog bunları taş devrinin avcılarına mal edince, kimse kendisine inanmamış, herkes sahtekârlık yapıldığını haykırmaya başlamıştır. O zamandan beri, Fransa-Cantabria bölgesinde Altamira'dan Lascaux'ya veya Dordogne'da Font-de-Gaume'a kadar bulunan bir dizi mağarada, aralarında tartışmasız bir akrabalık bulunan çok sayıda oyma, yüksek kabartma yontu, muazzam freskler ortaya çıkarılmıştır. Bunlar bugün belli bir güvenle tarihlendirilmiş ve dökümleri yapılmıştır; temaları –pek değişkenlik göstermez– ve teknikleri bilinmektedir. Bununla birlikte verdikleri mesaj hâlâ çözülememiştir. Sadece en dış kısımlarında (veya sadece girişte) yerleşim olan ve yılın bir bölümünde, yani kesinlikle belli dönemlerde yapılan ritüel etkinlik-

lerine ayrılmış bir zaman çerçevesinde kullanılan mağaraların derinliklerinde, "içine yosundan yapılmış bir fitil yerleştirilen taş bir kandilin zar zor aydınlattığı karanlığın bağrında", eskiden çakallar veya ayılar tarafından işgal edilmiş, belki insanlar çıktıktan sonra yeniden işgal edilen inlerde her türden hayvan resminin bu bolluğu nedendir? O mağaralar niye pusuya yatmış, koşarken veya yalarlanmış bir halde ve çarpıcı bir hareket duygusuyla tasvir edilmiş gergedan, bizon, ren geyiği, at, dağ keçisi, step antilobu, boğa, geyik, fil, mamut tasvirleriyle dolup taşmaktadır? Hemen hemen hiçbir zaman gerçekçi kompozisyonlar halinde bir araya getirilmeyen, kimi zaman aynı duvar üstünde farklı devirlerde yapılarak üst üste bindirilmiş bu figürlerin büyümlü bir ritüelin parçası olduklarına kuşku yoktur denebilir. Tasvirin kendisi bir "yakalama" edimidir. Tüm ilkel yaşam, efsundan, büyüden, doğaüstü güçlerle girilen bunalıtlı diyaloglardan oluşur. Çok sayıda geometrik ve hiç kuşkusuz simgesel işaret de duvarları süsler ve bugün hâlâ varlıklarını koruyan bazı ilkel halklardaki uygulamalarla kurulan benzerlikler başka sistemli ve ustaca yorumlara kapı aralamıştır. Malsalsı güzellikleri o uzak atalarımızda hiç kuşkusuz (bizim anladığımız manada) estetik bir arayıştan kaynaklanmayan bu resimlerin gerçek toplumsal, cinsel, ritüel bağlamının ne olduğu sorusunun cevabını aslında halen aramaktayız. Bu resimler bir güzellik arayışından çok efsunlayıcı ve gerekli bir sihirin büyüleyicilik icaplarına uymaktadırlar.

Taşınabilir Sanat

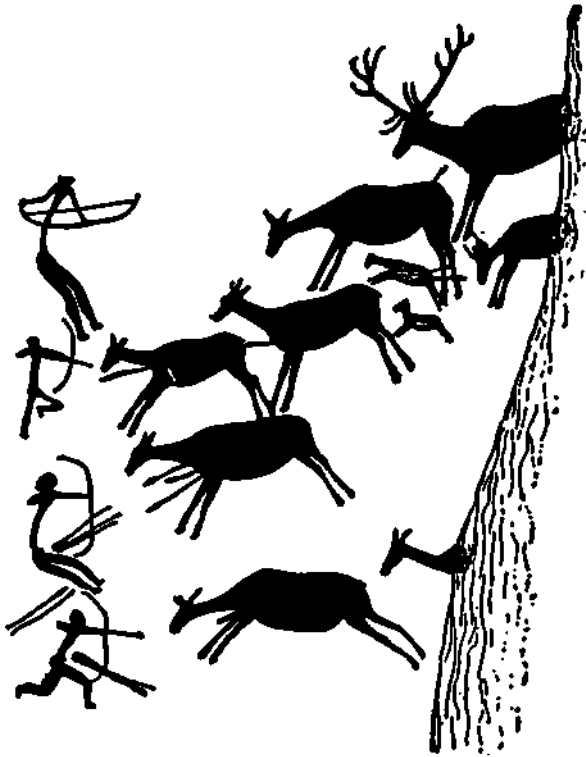
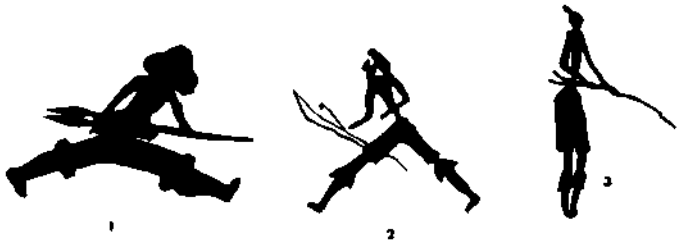
Ne var ki Gravette kültüründen itibaren, sanat her yerde er veya geç günlük yaşamın içine girmiştir. Her gün kullanılan taştan, boy-nuzdan veya kemikten aletler yontularla veya oymalarla, tarama çizgili veya nokta nokta desenlerle, daha ustaca yapılmış girişik süsler, gerçekçi hayvan figürleri, atlar, dağ keçileri, bizonlar, kuşlar, balıklar, ayılar, gergedanlar, ren geyikleriyle bezenir... Şu "delikli âsa" ile veya yivleri son derece titizce işlenmiş, derin derin oyulup içi boşaltılmış bu "değnek" ile ya da herhangi bir mekanizmanın kancasını oluşturan sıçrayan dağ keçisi veya yontma at başı ile karşılaşınca, bizim ortaçağımızın köylü sanatkârları tarafın-

dan büyük bir sevdıyla şekillendirilmiş, perdahlanmış, boyanmış, oyulmuş veya yontulmuş, günlük amaçlarla kullanılan sayısız ahşap alet gelir insanın aklına ister istemez. Bazı sanatkârların çalışmasına amaca uygun bir nesne üretme zevkinden başka bir kaygının yön verdiğine inanmak şart mıdır? Herhalde *homo ludens* (oynayan insan) her devirde yaşamıştır.

Elimizde konunun tamamını aydınatabilecek tanıklıklar yok; hele süslenmiş mağalarda yaşayan büyük avcılarının kültürel çerçevesi, inançları, törenleri, dansları, şarkıları hakkında veya –daha önce Neandertal katmanlarında da varlığına rastlanan– bazı aşıboyası ve öteki renklendirici kalıntılarının, rezervlerinin akla getirdiği boyanmış deriler ve vücut dövmeleri hakkında hiçbir bulgu yoktur.

İspanyol Levante'sinin Sanatı

Her halükârda, tarihöncesi sanatının ikinci büyük bölgesi olan ve İspanyol Levante'si diye bilinen alanda bambaşka bir sanatla, bambaşka bir dille karşılaşılır; bu bölge aslında üç temel gruba bölünmüştür: Katalonya sahili; Valencia-Albacete'nin kıyı bölgesi; Cuenca-Teruel toprakları. Oradaki resimler genellikle mağalarda değil, açık havada, kayaların altındaki kuytularda görülmektedir. Bu bir tür özgürleşmedir, denmiştir. Kuşkusuz bu resimlerin de büyüsel bir anlamı veya amacı vardı, ama havaları, üslupları tamamen farklıydı. İnsanları ve hayvanları günlük yaşam ritimleri içinde, avcılar avlarını kovalarken tasvir eden, yaralı bir hayvanın boynuzlarını eğip saldırıya geçmesini, ok atan savaşıların göğüs göğüse çarpışmasını, dingin bir kuş sürüsünü, bir grup dansçıyı, bitki toplamakla uğraşan veya bir falezin üstünde, bir kovan arının ortasında bal toplayan kadınları gösteren bu küçük tablolarla Lascaux'daki güçlü ve ağır hayvanların ihtişamından eser kalmamıştır. Bu üslup güç yönünden kaybettiğini canlılık ve hareket bakımından telafi etmektedir. Çekiciliğinin kaynağı, tek renkli, şematizm noktasına varıncaya dek stilize edilmiş silüetler –en geç tarihlileri kimi zaman basit bir çizgiye indirgenmiştir– tarafından güvenle çağrıştıran jestlerin çevikliğidir. Jestlerin ve sahnelerin gerçekçiliği desenin neredeyse soyut üslubuyla tezat içindedir.

Akdeniz havzasında duvar resmi sanatı

Yukarıda: İspanya'da Levante duvar sanatından üç avcı resmi (soldan sağa: Almagro'nun verdiği isimle, *Cueva del Garroso*; Vallespi'nin verdiği isimle, *Els Secans*; Porcar'ın verdiği isimle, *Cueva Remigia della Gasulla*). Aşağıda: Geyik avı, *Cueva de los Caballos* (Arana, İspanya, isimlendiren: Hernandez Pacheco).

Levante sanatının Akdeniz'e ait olduğu açıktır, ama Lascaux veya Altamira sanatından daha geç tarihlidir. Belki de mezolitik çağa bile tarihlendirilebilir. Her halükârda muazzam Akdeniz'in küçücük bir kesimini kapsamaktadır. Bu saptama bizatihi bir problemdir. Niçin insanlığın ilk sanatı doğarken, Akdeniz bir anlamda suskun kalmıştır? Başka şeyle mi uğraşmaktadır? Farklı mı yaşamaktadır? Doğu'daki mucize konuşulan dillerde görülen belirleyici gelişmeden mi kaynaklanmıştır? Bu konuda kuşkular mevcuttur (F. Bourdier). Ama dilin kökeni konusunda hayal gücümüzle veya karşılaştırmalarla yetinmek zorundayız. Amazonlar'da keşfedilen son kabile öteki yerli kabilelerinin ilkel tarımını yapmamakla kalmıyor (taş devrinde yaşayan avcılar gibiydiler), bilinen hiçbir lehçeyi de konuşmuyor. Yanlarında yaşayan bir araştırmacıda (1969), eklemleri bir dille hiç ilgisi olmayan taklit seslerinin, homurtularının bazı duyumları, duyguları ifade edebilecekleri izlenimi uyansa da, kesinlikle kavramlar söz konusu değildir. Fakat doğrulanması olanaksız bu varsayımları bir kenara bırakalım.

Mezolitik Devir, Batı'da Bir Gerileme Dönemi mi?

Batı'da Solutré ve Madeleine kültürlerinin gelişkinliği, muazzam buzulların önlerinde uzanan, çıplak, şiddetli rüzgârların süpürdüğü uçsuz bucaksız düzlüklerde yaşayan ren geyiği ve diğer otobur sürülerinin (step antilobları, atlar, bizonlar) uzun bir dönem boyunca sağladığı avantajlardan mı kaynaklanmıştır? İnsan kendisine sunulan bu zengin hayvanlar âleminde asalaklık yapıyordu. Sürülerden birine yapışması, onu mevsimlik yer değiştirmeleri içinde takip etmesi sadece gıdasını sağlamakla kalmıyor, giyinmek ve barınak inşa etmek için post, aletleri ve silahları için de boynuz, tendon, kemik bulmasına yetiyordu. Hayvan o zamandan insanın hizmetine girmiştir denebilir. Ve bu cephede rahatlayan insan biraz boş zamanla birlikte yeni ihtiyaçlar keşfetmektedir: Resim yapar, yontar, oyar, daha özenli giyinmeye başlar, giysilerini dikmek için iğneyi icat etmesinden anlıyoruz bunu. Mağaraların –o sırada bunlarda da iç düzenlemeler yapmaktadır– yanı sıra sonunda yerleri toprakboyası rengi taş döşeli kulübeler bile inşa eder; örneğin Arcy-sur-Cure'de bu tarz yapıların izlerine rastlanmıştır.

En sonuncu buzul çağının sona ermesi, soğğun çekilmesi bu görelî kolaylığa, onun getirdiği kadim dengeye bir darbe indirmiş olsa gerek. Bu çekilme sayısız su baskınına, yeni göllerin, yeni nehirlerin, yeni denizlerin oluşumuna –örneğin Manş denizi, Kuzey Adriyatik denizi– yol açtı ve çok gür bir orman örtüsünün mucizevi biçimde yerden bitivermesi çayırlik alanları daralttı; ren geyikleri ve diğer otoburlar kuzeye doğru çekildiler ve insan için geyik, yaban domuzu ve bazı diğer orman av hayvanlarının peşinde, tuzak kurarak rastlantılara bağı avlanma devri yeniden başladı. Kısacası kayın, meşe, söğüt ve çamın kazandığı ve Kuzey Avrupa otlaklarını giderek küçülten zafer, duvar sanatının muhteşem sanatkârlarının yaşam koşullarını herhalde olumsuz yönde etkilemişti. En parlak dönem geride kalmıştı ve belki de "başlangıç ve bitişindeki, yani yaratılış ve yok oluşundaki iki muammanın arasına sıkışan" bu sanatın serüvenini açıklamakta iklimin de bir payı olabilirdi.

Doğanın önce verdiği, sonra da geri aldığı bu avantajı vurgulamak için sık sık "ren geyiği uygarlığı"ndan söz edilmiştir. Ama Batı'da mezolitik devir "gerilemesi" kelimesinin ve fikrinin uyandırdığı çağrışıma birçok tarihöncesi uzmanı şiddetle karşı çıkmıştır.⁷ Bu uzmanlar, üst paleolitikte ren geyiğine her yerde rastlanmadığını belirtirler ki, haksız da sayılmazlar. Nemours yakınında (Seine-et-Marne), kumtaşlı Beauregard platosunda yaşayan Madeline kültürü insanları at eti yerler ve Mâcon yakınındaki Solutré'de de muazzam bir at mezarlığı bulunmuştur. Ariège mağaralarından birinde en gözde av hayvanının Pirene dağ keçisi olduğu bulgulanmıştır. Steiermark'ta ayı yeniyordu, bir tek sit alanında elli binden fazla hayvanın kalıntıları bulunmuştu. Üstelik orman sadece dezavantaj anlamına gelmez. *Helix Nemoralis*, orman salyangozu orada çoğalır ve ne kadar heybetli *salyangoz kabuğu* yığınları bulunduğu düşünülürse, son derece bereketli bir azık olduğu anlaşılmaktadır. İnsan, tuzlu ve tatlı suyun sunduğu olanaklara yönelmiş, avcılık kadar balıkçılık da yapmaya başlamıştır.

7. Bu tez son zamanlarda yeniden güç kazandı: Artuk mezolitik devir kıtlığından veya sefaletinden söz edilmiyor; tam tersine, ormanların genişlemesi ve ormanlardan yararlanılması "daha ileri" kültürler oluşturulmasını sağlamıştır. Zaten Braudel de daha ileride bunu belirtiyor. (J. G.)

Zaten "gerileme" mezolitik devir tekniğine yabancı bir olgudur. Yay gelişir; en ufak boy taş aletlerde, olta iğnelerinde, ok temrenlerinde görülen usta işi mükemmelleşmeler büyük bir zanaat becerisine tanıklık ederler. Üstelik, İngiltere'nin doğusundan Rusya'ya varıncaya dek tüm Kuzey Avrupa'nın ovalarında bulunmuş üzerleri bezeli birçok nesne, çok hoş mermer heykelcikler, bol miktarda kullanılmış ahşap, boynuz veya kemik malzeme, kulübe, balık ağı, sepetçilik ürünleri, tahta pirogravür kalıntıları Danimarka'da bulunmuş bir sit alanından [Maglemose] hareketle *maglemosyen* adı verilen güçlü bir kültürün varlığına işaret etmektedir.

Bu savunular, Avrupa'da mezolitik devrinde yaşamış avcılarının ve balıkçıların itibarını haklı olarak iade etmektedir. Ama belki de sorun burada değildir. Mezolitik mutlak anlamda bir gerileme olmasa da (ayrıca bazı bölgeler açısından bu da tartışılabilir) en önemli evrime, yani hayvancılık ve tarıma giden yolda bir gerileme olarak görülebilir. Hayvanların, neolitik devrin Yakındoğu'sunda veya Asya çöllerinde ve bozkırlarında yaşayan çoban kavimler arasında gerçekleşen şekliyle, ilk evcilleştirilmesi her zaman ağır ağır ortaya çıkmıştır: Bu olgu, avcı halkların belirli sürülerle olan sürekli ilişkilerinin bir devamıdır. Bir insan grubuyla bir hayvan grubu arasındaki bu ortakyaşam türü anlaşıldığı kadarıyla Batı Avrupa'da Buzul çağıının büyük ren geyiği ve otobur sürüleriyle birlikte ortadan kaybolmuştur. Daha sonraları, VII. binyılda Akdeniz kıyıları yakınında, Provence'da koyun ve keçi sürülerine rastlanacaksa da, yine de bir kırılma ve hiç kuşkusuz bir gecikme yaşanmıştır. Oysa yabani fauna ve floranın boyunduruk altına alınmaya daha müsait olduğu Yakındoğu'da iklim altüstlüğü hiçbir şeyi kesintiye uğratmamış, o zaman da Doğu Akdeniz'in büyük serüveni başlamıştır.

III. AKDENİZ RÖVANŞI ALIYOR: İLK TARIM UYGARLIĞI

Fransız-Cantabria Madeleine çağıının sona ermekte olduğu 8000 yılına doğru, doğuda, Akdeniz'in öteki ucunda gerçek anlamda köyler mevcuttur artık. İnsan orada "buğdayı filizlendirmek ve hayvanı itaat altına almak gibi sırları bilen" bir canlı haline gelmekte,

hayvancılık ve tarım yavaş yavaş avcılığın ve yaban yemişi toplayıcılığının yerini almaktadır. Böyle olunca insan kök salar, kurduğu köyler artık yerlerinden kıpırdamaz ve kendi kalıntıları üzerinde yükselmeye başlarlar. Bu kalıntılar günümüzde arkeologların yakından tanıdıkları, Asya'da *tel*, Tesalya'da *magula*, Makedonya'da *tumba*, Türkiye'de *höyük* adlarıyla bilinen yapay tepeleri oluştururlar. Bu bir devrim midir? Hatta, MS 18. yüzyıl İngiltere'sinden başlayan ve bugün bile karasularında yelken açtığımız en son sanayi devriminden önce, bu adla anılmayı hak eden tek devrim midir? *Neolitik devrim*'den ilk önce Gordon Childe söz etmiş, bu devrim olmasaydı *homo sapiens* de, zekâsına karşın, öncülleri gibi "ender bulunan", yani silahsız bir "hayvan" olarak kalırdı, demiştir.

Bu deyim [neolitik devrim] epey itirazla karşılaşmıştır. Belki de kelimeler üzerinde basit bir anlaşmazlık söz konusudur. Devrim bir kınılmadır, arkaik bir hayat tarzını geriye itip gölgede bırakan yeni bir soluktur. Ama neolitik çağda da yerkürenin bazı minicik bölgelerinde yeni bir insan, yeni bir manzara, yeni bir toplumsal sistem, yeni bir ekonomi belirir. Bu açıdan bakıldığında, evet, bir devrim gerçekleşmiştir. Fakat "devrim" kelimesinin kendine özgü bir söz dağarcığının parçası olarak buram buram *tarihsellik* koktuğunu, ani, sert, dramatik bir olguyu çağrıştırdığını eklemeye bilmem gerek var mı? Oysa tüm hakiki tarihöncesi gibi, "neolitik devrim" de ilk işaretleri, yerleşmesi, uzayıp yayılması içinde ağır çekim bir devrimdir. Aşamaları, bırakın yüzyılları, binyıllarla ölçülür. Üstelik bunu Anadolu'da keşfedilip sonra adım adım tüm dünyaya yayılan mucizevi bir reçete gibi de düşünmemek gerekir. Tabii söz konusu reçete, tam veya eksik haliyle, yerkürenin çeşitli noktalarında birbirinden bağımsızca da icat edilmiş olabilir. Emile Werth'in, çeşitli yabani buğdaygillerden ve hayvan türlerinden hareketle düşündüğü üzere, birçok özerk icat ve yayılma merkezi söz konusuydu.

Bu kendine özgü "devrim", uygarlığın doğuşu diye görülürse, bir başka anlam karışıklığı unsuru daha gündeme gelmiş olur. Yine inanılmaz uzunlukta bir süreye sahip bir hadise olan uygarlık da aslında ne kadar donanımsız olursa olsun ilk insan topluluğunun ortaya çıkmasıyla başlar, çünkü bir topluluk söz konusudur ve bu topluluğun aktaracak bir şeyleri vardır. Ölüm ve dış dünyanın güçleri karşısındaki ilk temel davranışlar, inançlar algılanmaya başlar

başlamaz, uygarlık kendini belli eder veya ele verir. Gelişmek ve etki alanını genişletmek için, toplumların, köylerin ve kentlerin (özellikle kentler) yerleşikleşmesini sağlayan tarıma, her türlü temerküz etmiş toplumun harcı olan yazıya mutlaka ihtiyaç duyar. Kısacası uygarlık belirli bir tarihte ve belirli bir yerde "doğmaz."

Bununla birlikte Avrupa ve Akdeniz'e dönecek olursak, tarım uygarlığının ilk ayak izleri Yakındoğu'da, atıl veya gelişmelere duyarsız durumdaki uçsuz bucaksız bir coğrafya parçası içindeki birkaç ayrıcalıklı adacıkta bulgulanmaktadır.

Devrim Yaratın Kazılar: Bereketli Hilal ve Anadolu

Bu kökenler sorunu, devrimci diye nitelemekte yarar olan arkeolojik kazıların ana hedeflerinden biridir. Bugün bildiklerimiz, yarın bileceklerimiz, olabildiğince derinlere inilip, çoğunlukla altındaki bakir toprağı bulmak üzere yirmi metreye kadar sürdürülen arama faaliyetlerine bağlıdır. Tabakalar dizisini eksiksiz bir biçimde yeniden oluşturmada, bu ağır ilerlemenin *her şeyini* okumadan, en sonunda da onu olabildiğince kesin bir zamandizini içine yerleştirmeden belirleyici değişimleri yerli yerine oturtmak gerçekten de imkânsızdır: Dibek tokmaklarının, havanların, uzun bıçakların (ağız yerine küçük çakmaktaşları kakılmış, kemik bıçaklar), orakların, siloların, tahıl depolanan çukurların, hayvan kalıntılarının (acaba yaban hayvanı mı, evcil hayvan mı?) ortaya çıkması, her zaman çok eleştirel bir gözle ele alınması gereken bir sürü belirleyici unsur oluşturmaktadır. Düzenli bir biçimde biçilen yabancı tahılların mı yoksa ekilmiş tahılların mı söz konusu olduğuna karar verebilmek için tek başına orak bulgusu yeterli değildir; tahılların izleri, eğer türü tanımlanabiliyorsa, bu noktada daha açıklayıcı olmaktadır. Kuşkular ve hatalar yine de mümkündür tabii ki: Eriha'da biraz aceleye getirilerek tanımlanan bir köpek, analizler sonrasında kurt çıkmıştır ki evcilleştirilme döneminin başlangıcına dair önemli bir ayrıntıdır bu.

Yine de sistemli Karbon 14 yardımıyla sürdürülen bir araştırmalar ağı, basamakları birbiriyle uyumlu veya mantıklı bir biçimde uyumsuz görünen bir dizi tarihlendirme yapılmasına olanak

vermiştir. Buna göre kabaca mezolitik devir 10.000'e, ön-neolitik (çömleksiz) 9000'e, çömlekli-seramik kaplı neolitik ise VII. binyıla doğru başlamaktadır – tabii, yerine göre belli değişiklikler söz konusudur. En anlamlı keşif, çömleksiz bir ilk neolitik devrin bulunmasıdır; oysa seramik kaplar cilalı taşla birlikte uzun süre neolitik devrin vazgeçilmez, yapısal işareti sayılmıştır. Peki, bu o kadar da şaşılabilecek bir şey midir? Günümüzde bile bazı ilkel halklarda başlangıç düzeyinde tarımla çömlekçiliğin bir arada var olmadıkları görülmektedir. Örneğin Orta Brezilya'da "kabilelerin hepsi orman içinde yakılarak açılmış tarlada tarım yapar ve bu alanda bazı gruplar daha ustalaşmış görünürler" (C. Lévi-Strauss), ama bazı kabileler çömlekçiliği bilmezler.

Daha da önemli bir diğer keşif ise, ilk uygarlığın –yani bitki ekimi, evcil hayvanlar, evler, ilk köyler ve kentler, belli bir sanat, örgütlenmiş ibadet ve tapınaklar; hepsi bir arada– Yakındoğu'da ortaya çıkmakla birlikte, daha düne kadar sanıldığı gibi Mısır veya Mezopotamya'nın büyük nehir vadilerinde başlamadığıdır. Şimdilik [1970], bir harita üzerine saplı duran yirmi kadar topluluğa başı son yirmi veya otuz yılın belirleyici kazı alanlarını tespit etmektedir. Yenilikler oradadır. Bu araştırmalar henüz tamamlanmamıştır tabii, ama yine de belli bir anlamları vardır.

Üç bölge öne çıkmaktadır: Mezopotamya'nın kenarında, Zagros sıradağlarının batı yamaçları ve vadileri; Anadolu'nun geniş güney şeridi; Suriye-Filistin-Lübnan bölgesi. Bütünü içinde bakıldığında, epey yüksek, *nemli* (günümüzde yağmur miktarı 200 mm'den fazla), büyük bölümü genellikle Bereketli Hilal diye adlandırılan ve geniş Suriye çölünün kuzeyinden başlayan yay içinde kalan bölgeler söz konusudur. Bölgenin bereketi ise, kış aylarında alçak basınç alanlarının yağmurlarını durduran ve eteklerinde yer alan bölgeler için koca sarnıçlara dönüşen yüksek engebelerden kaynaklanmaktadır. Geniş Suriye çölünün burnunun dibinde ormanların ve neolitik tarıma ekilebilir bitkilerini temin edecek belli bir doğal bitki örtüsünün varlığı pınarlar, akarsular ve dağlardan aşağı inen sel sularıyla açıklanabilir. Yine de ilk tarım kültürlerinin tüm alanını kapsayabilmesi için, yeni kazılar yapılması gerekmektedir.

Bereketli Hilal'in kabaca Lut gölünden (veya Kızıldeniz'den) İran körfezine kadar çizilen bir yarım daireyle gösterildiğini varsa-

yın: Bu yarım dairenin tepe noktasına, batı yönüne uzanan bir teğet çekmek yerinde olacaktır. Bu çizginin, Anadolu'nun kuzeye doğru Çatalhöyük ile Hacılar ve güneye doğru da, Akdeniz'e iki adım uzaklıktaki Kızılkaya ve Beldibi sit alanları arasında kalan kısmını kapsayacak biçimde epey kalın bir fırça darbesiyle çekilmesinde fayda var. Uzunca bir süre, yanılgıya düşülerek, Bereketli Hilal'in boş ve barbar hududu diye kabul edilen bu Anadolu şeridinde, çok parlak neolitik gelişmeler yaşanmış ve üstelik erken bir dönemde ortaya çıkmışlardır. 5000'e doğru, kuşkusuz bazı istilaların ardından, bu ilk Anadolu uygarlığı Yakındoğu'nun kültürel gelişimine damgasını vurma fırsatını bulamadan ortadan kalkacaktır. Buna karşılık VI. binyılda Yunanistan'a yerleşen neolitik kültürle Hacılar kültürü arasında, alet edevatları, seramik türleri bakımından yakın benzerlikler söz konusudur. Anadolu etkisinin ne şekilde aktarıldığı konusunda tereddütler olabilir, ama bu etkinin varlığı tartışılmaz.

Tüm bu yer saptamalarının bir anlamı vardır. Köylerin doğdukları bölgeler aslında yaban koyunu ve keçisi, sığır ve domuz sürülerinin ilk yaşam alanlarına tekabül etmektedir; aynı zamanda, birçok yabani buğdaygilin 600 ile 900 m arasında bulunan yaşam alanlarına da tekabül ederler: Balkanlar'dan İran'a kadar kıvıllı buğday (*engrain*); Anadolu'dan İran'a, Transkafkasya'dan Filistin ve Arabistan'a kadar arpa buna örnektir; ayrıca kıvıllıca buğday (*épeautre*) da bu bölgelerin hepsinde birden yetişir. Bunlara bezelye, mercimek, fiğı de ekleyelim. Kadınlar uzun süre tepelerde tahıl topladıktan sonra, bunları ekmeye başlamış; avcılar da yavaş yavaş hayvan evcilleştirme ve hayvancılık alanlarına kaymışlardır.

Bazı Kazılar

Bu belirleyici, ama hiçbir yere yerel çerçevede büyük uygarlıkla sonuçlanmayacak tereddütlü başlangıçları apaçık görebilmek için kazı alanlarının somut ayrıntılarından daha iyi bir araç bulunamaz. Her alana bir "kültür", daha doğrusu hiçbir zaman aynen tekrarlanmayan bir dizi tecrübe denk düşer. Zagros'tan (Yarmo); Karmel dağı yamaçlarının iyice eteklerinden (Eriha) ve Anadolu'dan (Çatalhöyük) üç örneği hızla gözden geçirelim. Bu işin güçlüğü, farklı ama

yine de benzeşen bu öyküleri kendi aralarında bağlamak, onları ortak bir zamandizin içine oturtmaktadır.

Derin bir suyun, Adhaim'in (Dicle'nin kolu, nehrin orta çığırının doğusunda kalan dağlardan inen sulardan biri) kenarındaki Yarmo'da, arkeologlar çömleksiz neolitiğe kadar kazmıştır (VII. binyıl). Derinlemesine kesitte, seramik öncesinde en az on bir kat sıralanmaktadır. Bütün bunlar orta büyüklükte bir köye ilişkindir (20-25 hane, belki 150 kişilik bir nüfus). İlk kulübeler güneşte kurutulmuş kilden yapılmıştır, damlar kamıştandır; sonra ocaklar, fırınlar, bacalar belirir. Hayvan derileri, ziftlenerek su geçirmez hale getirilmiş hasır sepetler, taş çanaklar, kapkacak görevi görmektedir. Hâlâ yabani bitkiye yakın kızıl buğday, kızılca buğday, arpa, bezelye ve mercimek kalıntıları hiçbir ikircime yer bırakmaksızın gelişkin bir tarımın daha o zamandan var olduğunu kanıtlamaktadır. Kollu değirmenler, oraklar, öğütücüler, çakmaktaşı ve (Anadolu'dan getirilmiş) obsidyenden yapılma taş alet bolluğu, pişirilmiş kilden yoğrulmuş ilkel ana tanrıça heykelleriyle yan yanadır. Ölüler köylerin dışına gömülmektedir. 6000'e doğru çömlekçilik başladığında, evlerin taştan temelleri vardır artık. Yine de sadece keçi ve belki köpek evcilleştirilmiştir. Etli gıdaların büyük bölümü yabani sığır, koyun ve domuz avıyla temin edilmektedir.

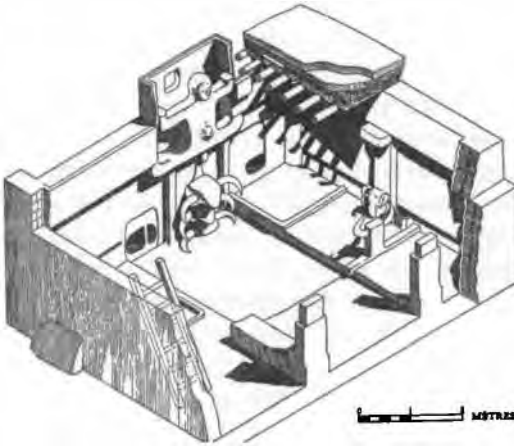
İkinci yolculuk bizi Eriha'ya ve 1954 yılındaki önemli kazılara götürür. Birçok eski fikri yerle bir eden bu olağanüstü sit alanının tarihinde her şey açıklığa kavuşturulamamıştır. Tarihöncesinin şafağı yeni sökerken nüfusu iki bini geçen bir kentin var olabileceğini hiç kimse tasavvur edemiyordu.⁸ Ama bu yerleşim çok erken bir dönemden itibaren vardır. Tapınak olduğu düşünülen bir yapının bulgulandığı en eski kat, karbon 14 yöntemiyle yaklaşık 9500'e tarihlendirilmiştir. O dönemde Eriha köyü ve IX. binyıl boyunca bu sit alanında birbirini izleyecek tüm köyler, *Natufyen* adı verilen kültür kapsamındaki diğer Filistin yerleşimlerinden, örneğin Huleh gölü kıyısındaki Eynan'dan farklı değildirler. Kökeni iyi bilinme-

8. "Kent" kelimesini temkinli kullanmakta yarar var: Neolitik çağın büyük köyleri, kent teriminin tüm kapsamıyla her zaman örtüşmeyebilirler: Bu kapsam içinde, idare ve merkezileşmeyi, çoğunlukla mahalleler halinde yerleşmiş uzman zanaatkarları, saygınlık ve kimlik anıtlarını, vb saymak gerekir. Nüfus için verilen iki bin rakamı kesin değildir. (J. G.)

yen, elden geçirilip düzenlenmiş mağaralara ve teraslara veya yuvarlak kulübeli gerçek köylere yerleşmiş bu tuhaf kültür, geride çok bol taş malzeme ve ilginç heykeller bırakmıştır; bunlar Yakın-doğu'nun en eski heykelleridir. Bol tahıl tüketimi (ama evcil hayvan yoktur) ve havanların, tahıl depolama çukurlarının, vb kullanımıyla birlikte, bu kültür neolitik çağa doğru yönelmiş gibidir. Ama ilk sit alanlarının çoğunda duraklama dönemine girer veya birdenbire ortadan yok olur. Genel gelişimin dışında kalan Şeria ve Eriha vadileri bu kültürün mirasını devralırlar.

VIII. binyılda tahıl ekimi muhtemelen yerleşmiştir. Eriha'da aniden görülen gelişmenin, patlamanın nedeni bu olabilir mi? Deniz seviyesinin 200 m altında, Lut gölünün kıyısında yer alan bu noktada, sulamanın da mümkün olması sayesinde zengin tarım üretimi yapılabilme koşulları sonuçta Filistin'in herhangi bir başka bölgesindekinden daha fazla değildir. Bununla birlikte söz konusu yerleşim, taş temeller üzerine pişmiş tuğladan inşa edilmiş güzel yuvarlak evleri olan bir kente dönüşmüştür; bazı evlerin birkaç odası vardır. Kentin etrafı inanılmaz büyüklükte surlar (bir de çok büyük burç vardır) ve hendeklerle çevrilmiştir, sarnıçları, tahıl siloları, kendi içinde bütünlüğü olan bir kent yaşamının tüm işaretleri mevcuttur. Bu durum belki de Lut gölündeki değerli bitüm, kükürt ve tuz yataklarının işletilmesiyle, kısacası çok erken bir dönemde başlayan *ticaret* yaşamıyla açıklanabilir; daha IX. binyılda, en eski köyde Anadolu obsidyenine rastlanması da bunu doğrulamaktadır. Sonradan buna Anadolu'dan nefrit ve diğer volkanik taşlar, Sina'dan firuze taşı, Kızıldeniz'den deniz kabukları eklenir.

Demek ki "uygarlığın" bu ilk adımlarında, bir tarım devriminin yanı sıra, aynı zamanda bir dolaşım devrimi de yaşandığını düşündüren bulgular söz konusudur; bu dolaşımın kökleri de düne dek düşünülmeye kadar derin bir maziye uzanmaktadır. Belki de uzak diyarlarla kurulan bu temasların avantajları kadar dezavantajları da vardı, çünkü yirmi iki inşa katının ve bin yıllık müreffeh bir yaşamın (ama surların yeniden genişletilmesi, bu yaşamın pek de güvenli olmadığını ortaya koymaktadır) ardından VII. binyılın başında kent terk edilmiştir. Bunun hemen ardından kent yeniden iskân edilir, ama bu kez gelenler başkalarıdır ve tüm Şeria vadisini de ele geçirmişlerdir; tüm bulgular onların Kuzey Suriye veya Anadolu'

Çatalhöyük

Üstte: Çatalhöyük'ten bir mahalle: birkaç tapınağın etrafında az sayıda bitişik ev kümelmiştir. Duvarların kıra bakan cepheleri kenti yağmacılara karşı koruyan kesintisiz bir sur oluşturur. Hemen hiç kapı bulunmaması ulaşımın yerden değil düz damların üzerinden yapıldığını düşündürüyor (Laure Nolle't'nin çizimi).

Altta: Bir tapınağın içi: Bir boğa doğuran tanrıça, sıralar, boynuzlar ve üstteki tıraçaya çıkmayı sağlayan mardivan görülüyor (J. Mellaart'a dayanılarak yapılmış çizim).

dan geldiklerini göstermektedir. O zaman Natufyen geleneği tamamen silinir; yeni kentin evleri dikdörtgen planlıdır, yerler de Suriye usulünce alçı kaplanmıştır. Ekonomi ön-neolitik düzeyinde kalır ve on, on beş yüzyıl boyunca böyle devam edecektir; tek gerçek yeni buluş, keçinin ve köpeğin evcilleştirilmesidir. Sonunda çömlekli neolitik Eriha'ya VI. binyılda, yine kentin terk edildiği –önemli bir katman boşluğu buna işaret etmektedir– bir dönemin ardından, hiç kuşkusuz yarı-göçebe bir halk tarafından taşınarak yerleşecektir. Ne ilginçtir ki Eriha, Filistin ve Lübnan açısından seramiğin gelişi uzunca bir süre, IV. binyıla kadar sürecek bir kültürel yoksullaşmaya tekabül edecektir.

Anadolu'da Çatalhöyük'e yapacağımız gezi çok daha uzun sürebilir aslında, çünkü 1962-1964 yıllarındaki kazılar orada bir ön-neolitik tabakasıyla temas içindeki çömlekli neolitik katını ortaya çıkarmışlardır; tüm Ön Asya'nın en erken neolitik tabakasının sözü konusu olduğuna kuşku yoktur. Çatalhöyük, ne yazık ki sadece bir mahallesi, rahipler mahallesi diye bilinen bölümü (sınırları çizilmiş on beş hektarlık kazı şantiyesi alanının yarım hektarlık bölümü) araştırılabilmiş gerçek bir kenttir. MÖ 6500 ile 5650 yılları arasına tarihlendirilen on iki kat belirlenmiştir. Önce pişmemiş tuğladan inşa edilmiş, dikdörtgen planlı, sadece bir zemin katı olan, damlarında dumanın çıkacağı bir delik, içeri ışık girmesi için de duvarların üst taraflarında küçük "pencere"leri bulunan evlerle karşılaşılır. Düz damlara açılmış ve bir merdivenle çıkılıp inilen bir delikten içeri girilir (günümüz Anadolu'sunda, hatta Ermenistan'da bile böyle bir ev türüne hâlâ rastlanmaktadır). Kapı yoktur, gerçek anlamda sokak yoktur. Kimi zaman birçok evin ortak kullandığı ve birçok ufacık pencerenin açıldığı iç avlular bulunur. Ya da evler *rel'in* [höyüğün] yamacı üzerine kat kat sıralandıkları için, birbirlerine bitişik evler pencerelerini komşu damların hizasında açabilirler. İçeri girmek için kısa merdivenlerle damdan dama geçilir. Bir önceki sayfada bulunan kroki bu tuhaf ulaşım şeklini kelimelerden daha iyi açıklamaktadır. Böylece kentin dışarı dönük duvarları kör ve kesintisizdir; savunulmaları kolaydır, pencereler de okçular için mazgal vazifesi görür.

Bu koca kentin sakinlerinin (ilkel bitkilerin bulunduğu) komşu dağlardan inip verimli Konya ovasına yerleşmeleri ise, ilginç bir

ön-tarihin varlığını gerektiriyor, ama bu konuda ne yazık ki hiçbir şey bilmiyoruz. Hazırlık aşaması olarak düşünülebilecek bir mezolitik devirden neolitik "devrim"e geçiş burada gerçek anlamıyla yalananabileceği için, bu bilgisizliğe hayıflanmamak elde değil.

Gerçekten de Çatalhöyük'te tarım yüksek bir örgütlenme düzeyine erişir. Kentin etrafındaki tarlaların belki de kolektif bir tarzda ekilip biçilmesi, buğday (üç tür), arpa, mercimek, bezelye, fiğ, fısıtık ağacı, badem ağacı, çok sayıda kiraz ağacı gibi ürünleri kapsamaktadır. Zeytinyağı üretilir, hiç kuşkusuz bira imal edilir. Koyunlar ve belki de sığırlar evcilleştirilmiştir;⁹ yaban öküzü, geyik, alageyik, yaban eşiği, yaban domuzu, en fazla da leopar avlanır.* Ama kentin en önemli gelir kaynağının muhtemelen ticaret olduğunu da unutmayalım.

Faaliyet halindeki iki volkanın yakınında bulunan Çatalhöyük, Batı Anadolu, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz'le yapılan obsidyen ticaretini bir anlamda tekeline almıştır. Obsidyene karşılık Suriye'nin güzel çakmaktaşlarını, Akdeniz'in bir sürü deniz kabuğunu, kaymaktaşı, mermer, siyah kireçtaşı gibi her türlü taşı ithal eder; ayrıca daha yakındaki dağlardan aşiboyası, zincifre, ham bakır, hatta bakır filizi getirir. Tüm bu hammaddeler zaten gelişmiş durumdaki bir zanaat etkinliğini besler: [Bulguların arasında yer alan] ağzı çakmaktaşıdan, sapı yontma kemikten bıçak buna bir örnektir; VI. binyılın başına ait olan bıçağın sapındaki sarmallar çöreklenmiş bir yılanı tasvir ederler. Ama bu tarihten çok önceleri de ölümlere eşlik eden tüm o önemsiz nesneler, sayısız kargı, mızrak ve temren, cıllanmış obsidyenden aynalar, kara taştan, mavi apatitten veya deniz kabuklarından yontulmuş ve ince ince delinmiş boncuklardan oluşan kolyeler, obsidyen veya bakırdan pendants, madeni boncuklar (bakır ve kurşun), kemik, ahşap ve boynuzdan kaplar, muhtemelen yünden dokunmuş son derece ince kumaşlar uzmanlaşmış bir zanaat etkinliğinin varlığını gösterir. Son olarak da, VII. binyılda henüz kaba bir görünüm sergileyen seramik işleri giderek gelişir,

* Krş. Ian Hodder, *Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü*, çev. Dilek Şendil, İstanbul: YKY, 2006. -ç.n.

9. O sırada Çatalhöyük sığırlarının daha çok evcilleştirilme aşamasında oldukları düşünülmektedir. Yakınoğuş'ta evcil büyükbaş hayvanların ortaya çıkış zamandizini hâlâ tartışmalı bir konudur. (J. G.)

önce kırmızı veya koyu renk, sonra perdahlanmış, saman rengi ve benek benek renk lekeleriyle kaplı seramikler görülür. Sit alanındaki kazılarda henüz ortaya çıkmayan ama Hacılar'dan bilinen nihai aşamada ise, krem rengi fon üzerine kırmızı veya kırmızı üzerine beyaz desenli çömlekçilik sahneye çıkar (VI. binyılın ortası).

Ama Çatalhöyük'ün en ilginç yanını kutsal sanat oluşturur. Çeşitli tapınakların art arda sıralanan katmanlarında çok zengin bir malzeme yığını bulunmuştur: taştan, kaymaktaşıdan, mermerden, pişmiş topraktan çok sayıda heykel, kabartmalar, ayrıca ince alçıdan bir kaplama üzerine fırça ile yapılmış resimler. İnsan elinden çıkma duvarlar üzerine yapılmış, bilinen ilk resimler bunlardır. Neolitik kültürlerin başlıca tanrı figürü olan bereket tanrıçası bin bir çeşidiyle karşımıza çıkar: genç kız, paleolitik Venüs'leri hatırlatan hantal vücut şekilleriyle hamile kadın veya bir boğa doğuran kadındır. Erkek tanrı simgesi olan ve genellikle bir boğa başı ya da bir dizi boynuzla temsil edilen, çok ender olarak insan biçimi verilen boğadır bu.

Paleolitik din de tüm kadim imge topluluğuyla su yüzüne çıkmaktadır: hayvanların, boğaların, koçların, ineklerin, alageyiklerin, yaban domuzlarının, leoparların (tanrıçanın kutsal hayvanı) tasvir edildiği duvar freskleri ve kabartmalar; İspanyol-Fransız mağara sanatında olduğu gibi resimleri yapılmış veya etraflarından geçilerek çizilmiş, tapınağın birinde kadın memeleri ve boğa başlarıyla bir arada tüm bir panoyu kaplayan el motifleri; av sahneleri, leopar postlarına bürünmüş dansçılar, akbaba kılığına girmiş rahiplerin de katıldığı cenaze ritüelleri... Gerçekten de ölümler, etleri temizlenip sadece kemikleri kalsın diye yırtıcı kuşlara terk edilirdi. Sonra iskeletleri giysilerine sarılır ve bu dünyaya ait eşyalarıyla birlikte yaşadıkları eve, her konutta bulunan yüksekçe sekilerden birinin, eski Çin evlerindeki gibi tasarlanmış, üzerlerinde oturuş, çalışılan, hatta uyunan taştan örülmüş geniş sekilerden birinin altına gömülürdü. Kadınlar her zaman şeref köşesine, evin ana sekisinin altına gömülürlerdi; anaların, rahibelerin ve tanrıçaların hüküm sürdüğü bir toplumun işaretiydi bu.

Madeleine kültürü avcılarınıninki kadar güzel ve güçlü olmasa da, Çatalhöyük'te kesintisiz bir evrim çizgisi içine oturan, onun tarafından aydınlatılan bu kutsal sanat, kanımca Yakındoğu'nun ne-

olitik dinlerine ilişkin kesin bilgilerle karşılaştırma yoluyla, Batılı paleolitik kültürlerin gündeme getirdikleri daha erken döneme ait bilmecelere bir gün akla yatkın bir cevap verilmesini sağlayabilecek en uygun kaynağı sunuyor bize.

IV. SONUÇ

Neolitik çağın yenilikleri, birbirlerine uzak ve ufak noktalarda gerçekleşmiş, ama bunlar çevrelerini şu veya bu ölçüde de etkilemişlerdir. Bu noktaların, ateş alan bir barut izi işlevi görüp yangını uzaklara kadar taşıdıkları söylenebilir mi? Bu imge, tarımın ve hayvancılığın ağır ağır yayılmasına kesinlikle uygun düşmeyecektir. "Neolitikleşme" Doğu'daki kaynaklarından hareketle adım adım ilerleyecektir ancak. Ve her yerde de kabul görmeyecektir: Akdeniz'in ve Avrupa'nın koca koca bölgeleri uzun süre gelişmelerin gerisinde kalacaktır. Yakındoğu'da bile Mezopotamya ve Mısır'ın büyük uygarlıklarına erişilmesi için yirmi veya otuz yüzyıl geçmesi gerekecektir.

Ama bu ilk mikrokozmoslarda, özellikle de Çatalhöyük'te beni en çok büyüleyen evrim düzeyinin daha o zamandan şehircilik gerçekliklerine ulaşmasıdır. Ne denirse densin, bunlar sadece tarımdan, hayvancılıktan ve yerleşik hayata geçişten doğmuş kocaman köyler değildir. İçsel bir işbölümü belirmeye başlamakta ve belirleyici bir önem taşıyan uzak diyarlarla ticaret varlığını belli etmekte, bunların yanı sıra da katı ritüellere bağlanmış her dinsel yaşamda görüldüğü üzere, toplumsal bir örgütlenme dikkat çekmektedir: Çatalhöyük'teki her tapınak ayrı bir mahallenin merkezidir. Kuşkusuz bu kentler kalıcı olamamıştır: Bir nokta gelmiş, yaşanan tecrübe ölümcül bir darbe yemiştir. Ama yine de [kent olgusu], geleceğin habercisi olarak başlamıştır bir kez. O andan itibaren zarlar atılmıştır artık. Çatalhöyük ve Hacılar ortadan silinip gidecek; Eriha gerileme içine girecek; Yarmo sadece birkaç yüzyıl sürecek ve asla bir mezra olmanın ötesine geçemeyecektir. Ama sonraki bin yıllar açısından, Doğu Akdeniz denizlerinin, karalarının, insanlarının öncülüğü artık tespit edilmiştir; en kalıcı coğrafi ve mekânsal zafer kazanılmıştır. Uygarlık ateşi, bazı yerel kazalara karşın orada

tutuşacak, ilk üstünlüklerini orada kuracaktır. O tarihten başlayarak Akdeniz yüzünü giderek bu ışıklara doğru dönecektir. Onun için uzun süreli bir yönelim olacaktır bu.

Demek ki deniz, daha ön-tarihinin ilk ışıklarıyla birlikte, bu dengesizliklerle, tüm yaşamının ritmini belirleyecek bu devindirici güçlerle tanışacaktır. Daha önce söz ettiğimiz Kuzey-Güney tezatlarını, önce çağ farklılıkları olarak ortaya çıkan, sonra da canlı "medeniyet çatışmaları" halini alan Doğu-Batı tezatları izleyecektir.

Denizin İki Kez Doğumu

DAHA YUKARIDA tanımladığımız biçimiyle –tarlalar, ekinler, hayvanlar, çömlekçilik, dokumacılık, köyler ve bir süre sonra kentler– neolitik devrim V. ve III. binyıllar arasında Akdeniz'deki alanların büyük bir bölümünü kaplar. IV. ve III. binyılların büyük uygarlıklarıyla sonuçlanan bu ilk genişlemenin kendi kıyılarında veya civarında gerçekleşmesi Akdeniz açısından çok önemlidir. Bu değişimlere, kara ve su yolları taşımacılığında gerçekleşen devrim eşlik eder. Çok gerilerdeki X. binyıl (belirsizliklerle dolu bir tarih) ile II. binyıl arasında, sahiller ve nehirler su ulaşımı yoluyla yavaş yavaş fethedilir.

Böylece bir yandan giderek yoğunlaşan ve karmaşıklaşan toplumlar faaliyetlerini artırırken, deniz de sayıları giderek artan gemilerle dolar. Tarihin Akdenizi'ne ilk kez bir çehre veren, aslında tek bir tarihte birleşen bu çiftte tarih olmuştur.

I. MISIR VE MEZOPOTAMYA YAŞAMAYA BAŞLIYOR

Tuzlu su, nehirlerin tatlı sularının yarattığı mucizelerin gerisinde kalmıştır. Mısır ve Mezopotamya'dan, bu ekonomik, kültürel ve –daha III. binyıla gelmeden bile– siyasal devlerden, Nil, Dicle ve Fırat sularının evcilleştirilmesi sorumludur. Yine de bu devler son derece ufak coğrafi alanlarda var olmaktadır: Yukarı Mısır 12.000 km², Aşağı Mısır 11.000 km², bereketli bahçeleriyle birlikte ölçülen Mezopotamya ise 20-25.000 km² sulak arazi demektir. Ama bu gülünç denecek kadar dar yüzeyler üzerinde o zamana dek görülmemiş bir insan ve imkân temerküzü gerçekleşmiştir. Yakındoğu

ile onun faal denizleri yüzyıllar boyunca bu Mısır-Mezopotamya eksenî çevresinde dönecek, kırılğan, ama giderek belli bir iç tutarlılığa kavuşan bir âleme dönüşecektir.

Anlamak İçin Karşılaştırmak

Demek ki uygarlık, ilk *büyük ölçekli* biçimleri içinde, Mezopotamya ve Mısır'da aynı anda veya hemen hemen aynı anda, IV. binyıl-da başlar. Yaklaşık bin yıl sonra (bu süre o ağır ağır ilerleyen evrim çağında çok da uzun sayılmaz aslında) uzaktaki İndüs nehri kıyılarındā ve hiç kuşkusuz Çin'de de görünür. Sanki uygarlık herkesin uzanabileceği bir yerde "havada asılıymış" gibi dünya tarihinin tam olarak aynı anında her yerde birden yaşanmamıştı bu süreç. Ama her örnekten diğerine geçildiğinde, tarih az çok teşekkür eder.

Bu uygarlıklar, hem yapay sulamaya hem de sürülmesi kolay, bereketi kendiliğinden yenilenen alüvyonlu toprakların ele geçirilmesine olanak vermeleri için disiplin altına alınmaları gereken nehirler boyunca doğarlar. Çekilen zahmetin karşılığı da alınır: hem genel, kapsayıcı, benzersiz bir güç, hem de bireylerin bu güce bağımlılığı doğar. Bu disiplinli toplumlar, civardaki kırsal alanların tarımsal fazlasından doğan kent ağları sayesinde kurulabilir ancak. Ama başlangıçta bu kentler tek başlarına vardır; bencil eylemlerinin etki alanı kısa mesafelidir. Bunlar, önce yola getirilip uslandırılan, sonra da arı kovanının içine katılan saldırgan yabancılarıdır. Kaba hatlarıyla şu söylenebilir: Mısır'da başarılı olan operasyon Mezopotamya'da ya başarıya erişemeyecek, ya da yetersiz bir başarı sağlayacaktır. Bu onların tarihlerinin ayırt edici birer özelliğidir.

Ayrıca kent ile kır arasındaki eşitsiz diyalogun sağlanabilmesi için, ekonomik bağlarda belli bir modernite, belli bir işbölümü, dayatıcı bir dine dayalı toplumsal itaat, gücünü tanrılardan alan bir krallık gerekmiştir. Tüm bunların, dinin, krallığın, hükümdarın, kentin, sulama kanalının, o olmadan hiçbir emrin uzaklara iletilemediği, hiçbir muhasebenin tutulamadığı yazının; hepsinin sil baştan inşa edilmesi gerekmiştir.

Geri kalanlar olağan bir süreç içinde bunlardan çıkmaktadır. Bu kent toplumlarının kaçınılmaz ihtiyaçları vardır: tuz, kereste, taş (hatta en adisi bile). Sonra gelişen ve mükemmelleşen her toplum

gibi, yeni ihtiyaçlar yaratmışlar ve bir süre sonra bunlar da zorunlu ihtiyaç halini almıştır: altın, gümüş, bakır, kalay (tunç dökmek için kalay şarttır), zeytinyağı, şarap, değerli taşlar, fildişi, nadir ağaçlar... Zenginleşen toplum bu malları gidip uzaklarda arayacaktır. Kısacası ticaret yelpazesi erken bir dönemde ve geniş bir biçimde açılır. Bu gelişme yaşanmasa kendi içlerine kapanabilecek olan ekonomik çemberler böylelikle kırıılır. Uzun yol faaliyetleri örgütlenir: yük eşiği kervanları, arabalar (dört tekerli ağır kağı, kullanımı henüz pek rahat olmasa da, Mezopotamya'da IV. binyılda ortaya çıkar), yelkenli veya kürekli yük gemileri.

İlk Yola Çıkan Mezopotamya'dır: Bunun Bir Önemi Var mı?

Uzmanların hemen hepsi ilk önce Mezopotamya'nın harekete geçtiğinden söz edilebileceği kanısındadır. Kara sabanı, tekerleği, yazıyı, daha sonra parayı, Mısır'dan da önce ilk bulan Dicle ile Fırat arasındaki "nehir adası"dır.* Daha düne gelinceye kadar, Mısır'ın, silindir mühürleri, çıkmalı ve nişli tuğla duvarları, bir dizi sanatsal temayı, özellikle de armalarda yer alan canavar figürlerini, *Mr* (ça-pa) gibi önemli kelimeleri, belki anahtar bir kelime olan *Maat*'ı (adalet, hakikat), gemilerinin biçimini daha sonraki bir dönemde, III. binyılın başlarında uzaktaki rakibinden aldığı söyleniyordu (günümüzde bu denli emin olunamıyor). Ama kendi içinde tartışmalı olan bu örnekler tartışmayı kestirip atmaya yetmiyor. Kimi uygarlıklar başkalarına göre dışarıdan çok daha fazla şey almış, ama bu onları ne daha geri ne de daha geç kılmıştır. Keith Seele tarafından bulunmuş, IV. binyıl sonuna ait taş bir küp ve British Museum'daki yine aynı döneme ait bir Gerze küpü, Mezopotamya'nın silindir mühürleri üzerine çizilmiş gemiler *kadar eski* Nil gemilerini tasvir etmektedirler; biçimleri aynıdır ve Nil gemilerinin yelkenleri muhtemelen daha gelişkindir. Bir uzman, IV. ve III. binyılların Mezopotamyası ile doğrudan temas içindeki bir Mısır'ın Sümer'de bilinen tekerleği ve arabayı onlardan almayıp da, ancak II. binyılda Hiksoslar savaş arabaları ve atlarıyla Nil Deltası'nı işgal

* Mezopotamya, Yunancada "iki nehir ortası" anlamına gelir -ç.n.

ettiklerinde benimsemesinin epey tuhaf olacağını haklı olarak belirtmektedir. Aynı uzman, Ortadoğu'daki kültürel ve ticari ilişkilerin akışını da inceleyerek, iki uygarlığın birbirleriyle ancak aracılar, özellikle de Suriye-Lübnan kıyılarının menzil kentleri üzerinden önemli temaslar kurdukları sonucuna varıyor.

Üstelik Nil uygarlığı 3000'e doğru "ani bir dönüşüm"ün belirtilerini ve davranışlarını sergiliyor. "Mısır üzerine akın eden yoğun bir Asyalı istilası" söz konusu değilse şayet, bazıları bu dönüşümü "küçük göçmen ve zanaatkar topluluklarının içeri sızması"na, ilk Firavunlar ile birlikte birdenbire siyasal birliğin sağlandığı anda, "oluşum yolundaki Nil krallığı üzerinde gerçekleşen katalizör bir etki"ye bağlama eğilimindedirler. Belki bu doğrudur. Bu sızmaları, 3200'e doğru "Arabistan yarımadasının çevresini denizden dolaşan" Mezopotamyalılara bağlayan bir başka varsayım bile tamamen imkânsız sayılamaz. Bununla birlikte, eğer böylesine canlı ve belirleyici bir Asyalı etkisi yaşanmışsa, Mısır kültürünün daha ilk adımlarından başlayarak kendine has, özgün bir üslup sergilemesi ve bundan bir daha hiç uzaklaşmaması biraz tuhaf değil midir? O zaman da bir anda "yekpare, ayrıksı,... diyalogu kabul etmeyen" bir Mısır kültürü çıkıverir karşımıza. Mezopotamya'ya ait olduğu tartışma götürmez bir temanın (uzun boyunları birbirine dolanmış iki masal hayvanı) alınıp kullanılmasının en özgül örneklerinden biri olan *Narmer'in paleti*'nde Mezopotamya'ya ait tek husus, temadır; yoksa, biçimsel ifade bakımından, Mısır sanatına üç bin yıl boyunca hükmedecek özellikleri ve uzlaşımları daha o zamandan sunmaktadır. Zaferi kazanmış Menes-Narmer'in yere serdiği düşmanını yakalamak için uzattığı kol, on beş yüzyıl sonra Kamak'taki Amon tapınağında III. Tutmosis'in jestinde yine karşımıza çıkacaktır.

Demek ki Mezopotamya muhtemelen öncülüğü elinde tutsa da, Mısır uygarlığının onun soyundan geldiği şüphelidir. Ama niçin bir uygarlık diğerinden önce gelmiş ve niçin bu olay tam da orada gerçekleşmiştir? Mezopotamya ile ilk neolitik ilerlemelerin kaydedildiği dar şerit arasındaki karşılıklı coğrafi vaziyeti öne çıkarırsak, bu durum kolayca açıklanabilir.

Tabii, Mezopotamya var, Mezopotamya var. Yapay sulama ve onun mucizeleri Aşağı Mezopotamya denen alanda ve ancak V. binyılda kendilerini göstereceklerdir. Kuzey Mezopotamya ise Fı-

rat tarafında kalan kurak bir bölgedir; neyse ki doğuya doğru, Ermenistan dağlarının ve Zagros eteklerinin kaynaklarına ve akarsularına yaklaştıkça biraz nemlenir. Tepelerden ve alçak yaylalardan oluşan bu bölge, aslında Bereketli Hilal diye tarif ettiğimiz alanın bir parçasıdır. Ama ilk ve çok eski başlangıç noktalarından hareketle yayılan tarım ve hayvancılık, sonunda Kuzey Suriye ile İran yaylası arasında kalan tüm bölgeyi kaplamış, böylece Yukarı Mezopotamya'yı da yan tarafından etkisi altına almıştır. Yukarı Mezopotamya'nın ilk uygarlık bilgilerini gidip uzaklarda aramasına gerek kalmamış, tecrübe onun topraklarında da yaşanmıştır.

Demek ki çok güzel boyalı seramikleriyle tanınan ilk Mezopotamya uygarlıkları kuzeyde gelişmiştir: Hassuna (6000'e doğru), onu izleyen Samarra (5500'e doğru) ve Halef (5000'e doğru). Aslında, yakından incelendiğinde görüleceği üzere, bu şema, epey karmaşıktır ve kökenleri çeşitlidir: Örneğin Halef kültürü önceki iki gruptan türememiştir ve bazı bölgelerde Samarra'nın hâlâ canlılığını koruyan etkisiyle Halef etkisi üst üste biner. Her seferinde açıkça farkına varılan olgu, bir alışveriş bölgesinin varlığıdır ve bunu her şeyden önce somut olarak ortaya koyan da karakteristik bir seramiğin yayıldığı alandır. Hassuna ve Samarra seramiklerinin Kuzey Irak'la sınırlı kaldıkları, Halef seramiklerinin dağıldığı alanın ise çok daha geniş olduğu, Fırat ile Büyük Zap suyu arasında uzandığı görülmektedir. Halef'in seramik sanatı İran tarafındaki sınırlarında, özellikle de Arpaçay'da en gelişkin biçimine kavuşmuş ve Halef bakır kullanımını da hiç kuşkusuz –hem Samarra'nın anıları hem de Amik ve Mersin gibi merkezlerin yakınında güçlü yerel metalürji gelenekleriyle karşılaştığı– Suriye sınırlarında geliştirmiştir.

Art arda sıralanan bu kültürler hem birbirlerini açıklamakta hem de benzeşmektedir. Ama Güney Mezopotamya'nın kolonileştirilmesi gündeme gelince, işin şekli tamamen değişir; bu kolonileştirmenin ilk işaretlerine V. binyılın hemen öncesinde güneydeki Eridu sit alanında, sonra da El Ubeyd ve Uruk'ta rastlanır. Daha önce eşine rastlanmayan çaptaki bu harekât çok sayıda insanı, hiç kuşkusuz Mezopotamya'nın çeşitli merkezlerindeki nüfus fazlasını seferber etmiş, ilk öncüler aşırı kalabalık kentleri ve köyleri terk ederek yollara düşmüşlerdir. Buna güçlü ve belirleyici bir göç hareketi ekle-

nir; adlarını bataklıkları akaçlanan aşağı vadiye veren –Sümer– Sümerlerin göçüdür bu. Bu kuralcı, zeki halk hakkında ne yazık ki hiçbir şey veya hemen hiçbir şey bilinmemektedir; iki nehir arasındaki klasik uygarlığın güçlü temellerini onlar atacaktır. Çözülen yazısı, dili bile kökenlerinin sırrını ele vermez. Daha düne kadar Türkistan'dan, hatta İndüs kıyılarından geldikleri ileri sürülüyordu. Belki de Doğu İran'dan, gelecekte Persepolis olacak bölgeden kalkıp gelmiş tarımcılar söz konusudur. İlk seramikleri bazı Kuzey Mezopotamya, Samarra ve Halef etkilerini çağrıştırmaktadır. Ama bu güney uygarlığı kısa sürede yeni bir tarım türü sayesinde kendi çizgisinde gelişir, bu tarım türü devrimci bir hayat tarzı yaratır.

Aslında Sümerliler konuksevmez, vahşi topraklara yerleşmişlerdir. Sürülmesi ve ekilmesi kolay alüvyonlardan oluşan, inanılmaz verimli (Kitab-ı Mukaddes'e göre l'e en az 80 veren) ve zengin bu toprakları durgun sulardan; su kuşlarıyla, balıklarla, vahşi hayvanlarla dolup taşan muazzam sazlıklardan kurtarıp fethetmek şarttır. İklim kavurucu, yağmur az, nehirlerin taşkınları en az kuraklık kadar felakete gebe dir. Kendi alüvyonlarının birikmesi sonucu yükselmiş yataklarında giden nehirler o vadan daha yüksek bir seviyeden, kendilerinin oluşturdukları doğal setlerin arasından akarlar; ama bu setler, Ermenistan'da karlar eriyince yaşanan düzensiz ve çoğunlukla şiddetli taşkınları durdurmaya yetmez. O zaman su tüm ovaya yayılır, her çukur bir bataklığa dönüşür. İlk yerleşimciler, ekinlerinin su baskınları tarafından sürüklenip götürülmesini önlemek için, doğal bentleri takviye etmek, fazla suları açtıkları havuzlara doğru yönlendiren kanallar açmak zorunda kalmış, sonra da bu sarnıçları yazın kuruyan bitkileri sulamakta kullanmışlardır. Ama bütün bunlar çok çetin, cehennem gibi bir sıcaklığın altında sürekli yeniden başlanması gereken bir çalışmayı gerektirmiş, sayısız teknik icatta bulunulmuş, sadece dışa çıkmalı kanalları akış eğimlerine göre kazıp, nehir kıyılarından giderek uzaklaşan sulama yolları sistemini genişletmek için bile çok büyük bir emek harcanmıştır. Bu işe tanrılar da karışmış olsa gerek: İnsanlara sulara egemen olmanın sırlarını öğreten de Eridu'nun balık-tanrısı Enki değil midir zaten?

Suya boyun eğdirilince, Aşağı Mezopotamya "Cennet bahçesi"ne döner; burada toplaşan insanlar giderek kalabalıklaşır, tahıl-

lar, meyva ağaçları, susam (uzun süre Yakındoğu'nun yağ kaynağı) ve harikalar harikası hurma ağaçları bollaştıkça bollaşır.

Mezopotamya'nın ağırlık merkezi birdenbire güneye kaymıştır. Daha önceleri kuzeyden gelen uygarlık bundan böyle sadece güneyden gelecek ve bir zamanların tüm o erken ve kınlgan merkezleri, aşağı vadinin bu muzaffer ve doğal olarak saldırgan kültürel uygarlığının geri gelen dalgaları tarafından silinip süpürülecektir.

Mısır'da da Benzer Sorunlar Yaşanır

Mısır'ın büyük nehri de kusursuz bir müttefik değildir. Mısır da onu fethedemese bile en azından düzenlemek zorunda kalmış, Nil'in doğal taşkınlarının bir kaplayıp bir çekildiği ekilebilir araziye genişletme sorunuyla uğraşmıştır. Dolayısıyla durum, Fırat'takiyle aynı değildir. Mısır Mezopotamya değildir ve hiçbir zaman da olmayacaktır (bunun tersi de geçerlidir).

Bunun birinci nedeni, ilk baştan itibaren kuraklığıyla Mısır'ı saran, hapseden bir çölün onu şekillendirmesidir. Mısır'ı ortaya çıkartan, iklimin giderek kuraklaşması ve bunun sonucunda VII. ve VI. binyıllardan itibaren Sahra kumlarının yukarı doğru hızlanan ilerleyişi olmuştur. Karmakarışık insan toplulukları (brakisefaller, dolikosefaller, negroidler, Akdenizliler, ayrıca Cro-Magnon ırkının bazı örnekleri) güneyden, doğudan, batıdan hareket edip, yeri geldiğinde itişip kakışarak kuzeye doğru sökün etmiş, vazgeçilmez hayat kaynağı suyun yakınlarına sığınmışlardır. İlk Mısır'ın bağımsız yerleşim bölgeleri veya kantonları, geleceğin *nomes*'i böyle kurulmuştur.

Orada da su hemen disiplin altına alınmaz. Giderek artan kuraklık sonucunda Nil suları biraz azalmış, hatta nehir bazı kollarını yitirmiş bile olsa, yine de doğanın bir canavarı, bir tufan gücü olmayı sürdürmektedir. Mezopotamya nehirleri gibi o da yatağını yükseltmiş ve iki yakasında ıslak toprak setler oluşturmuştur; her yıl bu setlerin üzerinden geçip taşar ve yatağına geri döndüğünde arkasında bataklıklar ve su birikintileri bırakır. Su her çukura girip birikir. "İslah" edilmeden önce su otlarıyla kaplanmış muazzam bir bataklık olan Fayyum gölü oluşur. Daha da önemlisi, Nil deltasının en zengin ve sürekli inşa halindeki bölgesi lagünlerden, su içinde-

ki basık adalardan, "bayu"lardan* oluşan bir labirent, yaban hayvanları için bir cennet, tüm Mısır mazisi boyunca özgürlüklerini arayan insanlar için de bir sığınaktır. Sakkare mezarlarını süsleyen muhteşem alçak-kabartmalarda (MÖ 2500'e doğru) büyük bir hayvan kalabalığı (balıklar, timsahlar, su aygırları ve dönüp duran koca bir su kuşları ahalisi, ibisler, balıkçıllar, ördekler, yalı çapkınları) ortasında düz kayıklarına binmiş avcılar kayıp giderler. Yüksek papirüs kümelerinin oluşturdukları duvarlar arasında insanlar ve hayvanlar kayarak ilerler; papirüslerin oluklu, muazzam, sayısız gövdeleri Delta'daki av sahnelerinin hiç değişmeyen fonunu oluşturur. Şemsiye biçiminde geniş çiçekleri üzerine kuşlar yuva kurar. Bin yıl sonra, XVIII. hanedanın çok canlı renklere boyanmış freskleri üzerinde manzara değişmemiştir: aynı avlar, aynı içine girilmez sazlıklar, gövdeleri kalın demetler halinde bağlanmış papirüslerden yapılma aynı hafif kayıklar, kanatlarını açmış aynı kuşlar, bataklığın çukuruna gömülü duran aynı ürkütücü su aygırları. Bu resimlerin gerisinde, ilkel Mısır'ın vahşi doğasını ve bu doğanın insana gösterdiği düşmanca tavrı görüyoruz.

Ama Fırat veya Dicle'den farklı olarak, Nil nehrinin kabaca yaz gündönümü ile güz gündönümü arasında düzenli olarak kabarması, öngörülebilir bir tarım takvimi yapılmasına izin vermektedir. İhtiyaç duyulan her şeyi, yani suyu ve kara alüvyonu taşıyan bu kabarma bizatihi doğa tarafından sadece nehrin vadisiyle sınırlanmıştır. Çünkü nehrin iki yanı çölün engebeleriyle, doğuda Arabistan batıda da Libya tepeleriyle kuşatılmıştır. Demek ki Mısır'da söz konusu olan, Mezopotamya'daki gibi su baskınını engellemek, durdurmak değil, sadece yönetmektir.

İnsanların yine de inanılmaz boyutlara varan çalışması su birikintilerinin olduğu çukurları doldurmak, kıyı bentlerini takviye etmek, vadiyi boylamasına, bir çölden diğerine uzanan bentlerle kesip suyu engellemek gibi faaliyetlere yoğunlaşmıştır. Böylece her iki yaka boyunca uzanan ekili alan şeritleri, bentlerle ayrılmış, birbirini izleyen havuzlara bölünmüştür. Zamanı geldiğinde bentlerin kapıları açılır, sonra havuzlar bir veya iki metre kalınlığında

* Çeşitli su örtülerinin, ırmak ya da göllerin terk edilmiş bir bölge içinde yer alan ikincil kollarını belirten terim -ç.n.

balçıklı suyla dolunca yeniden kapatılır. En az bir ay böyle su altında kalırlar ve daha sonra su havuzdan havuza alınarak boşaltılır. Böylece, asla azımsanmaması gereken muazzam bent çalışması dışında, her şey sanki kendiliğinden oluyormuş gibi cereyan eder. Su bir hamlede her yeri sular, bereketlendirir, mahsulü hazırlar. Yapay sulama için icat edilen ilk "makinelere" Mısır'da daha geç bir dönemde ortaya çıkacaklardır: *Şaduf*, MÖ III. binyılda bilindiği Mezopotamya'dan 1500'e doğru getirtilmiş olabilir; *noria*, Perslerle birlikte MÖ 6. yüzyılda; Yunanların armağanı olan Arkhimedes'in vidası MÖ 200'e doğru gelecektir. Mısır uzun süre bu tür gelişmelerle uğraşmamış, belli bir düzene sokulan Nil nehri ona yetmiştir.

Mezopotamya metinleri çok daha karmaşık bir çalışmayı ortaya koymaktadır. Sulama, Nil kıyılarında olduğundan yüz kat daha yapay bir biçimde yapılmaktadır. Su seviyelerini sürekli gözetim altında bulundurmak, şu veya bu kanalı "açmak", suyu "bağlamak", fazla su geldiğinde onu birikintilere veya havuzlara boşaltmak, önce bir yönde, sonra diğer yönde sulama yapmak, su yollarını tıkanan çamurla, otlarla, kamışların zararlı büyümesiyle hiç aralıksız mücadele etmek, hiçbir şey yapılamazsa suyu toprağa yedirmek için toprağı sürmek ("yeri sulamak için öküzleri tarlaya çıkarmak") gereklidir. Gerekli emirleri veren veya yapılmış çalışmaları sayıp döken mektuplar, canlı imgelerle dolup taşmaktadır. Maurice Veyra'nın sözleriyle (1961) son noktayı koyalım: "Mısır: Nil'in armağanı; Mezopotamya: insanların eseridir."

Başka İlerlemeler: Çarklı Çömlekçilik

Suya karşı kazanılan zafere başka zaferler, başka ilerlemeler eşlik eder. En basitlerinden başlayalım.

Aşağı Mezopotamya'da IV. binyılın ilk yarısında çömlekçi çarkı icat edilir. Şu işe bakın ki, çarkla yapılan ilk çömlekler birdenbire güzellik kaygısından çok uzaklaşmış görünür: Son derece basit, tek renkli, bej veya açık sarı olurlar (ancak iki üç yüzyıl sonra kırmızı veya mor sırlarla zenginleştirilecek, ama sır tabakaları da tek renk olacaktır). MÖ 3400'e doğru eski Eridu ve El Ubeyd seramiklerinin aynı sit alanlarındaki basit, ama zarif süslemelerinin veya hemen yakındaki Sus'un son derece buluşçu, güzel çömlekçili-

ğinin yerini Uruk üslubu alır. Sonra bu yoksul ve fazla bir çekiciliği olmayan üretim *tüm Mezopotamya'yı* istila eder ve resimli, boyalı çömlekçiliğin büyük gelenekleri hemen hemen kesin bir şekilde yok olup giderler.

Zaten mantıklı olan da bu değil midir? Uruk o devre göre *çok büyük* bir kenttir (yaklaşık 20.000 kişi); nehir üzerindeki öteki önemli kentlerle ilişki içindedir ve çarkla birlikte "endüstriyel" çömlekçiliğe geçmiş, üretim çok artmış ve hiç kuşkusuz eskisi kadar usta olmayan bir el emeği kullanılmaya başlanmıştır. Bu süsüz seramikler her yere, Mezopotamya'nın hem güneyine hem de kuzeyine çok büyük miktarlar halinde yayılır, sadece çömlek şekillerinin çeşitlendirilmesi yönünde bir çaba harcanmaktadır. Bu, "işlevselliğin" yükseliş dönemidir. IV. binyılın ikinci yarısında buluşçuluk, hayal gücü, zevk Mezopotamya'nın ilerlemenin son noktasına varmış büyük kentlerinde değil, komşu İran çömlekçilerinde, kimi zaman da yoksulluğu insanı şaşırtan köylerde sürmektedir. Mezopotamya topraklarında ne zaman çömlekçiliği resim sanatıyla birleştiren bir yerel üretime rastlansa, adeta tesadüf eseri hep İran'la doğrudan temas içindeki bölgeler söz konusudur. Örneğin Cemdet Nasr devrinin (3200'e doğru) kırmızı ve siyah çömlekleri, onun bağlı olduğu Diyala vadisinin "lâl rengi seramiği" hem İran sit alanlarında, hem de 2800'e gelindiğinde bile Diyala'ya yakın Mezopotamya kentlerinde (Musyan gibi) karşımıza çıkar. Örneğin Ninova V diye bilinen ve 3000 civarında daha sonra Asur diye anılacak, Azerbaycan'a doğru uzanan geçitlerin ağzındaki bölgeye yayılan üslup da böyledir.

Mısır'da taş ile kil arasında eğlenceli bir rekabete tanık olunur. Tüm IV. binyıl boyunca ve sonrasında, elle yapılan çömlekçilik pişirme usulleri, renkleri ve bezemeleri açısından giderek yetkinleşmişti. Bununla eşzamanlı olarak saatlerce emek isteyen cilalı taştan kaplar –o sırada çakmaktaşıdan aletlerin tekniği muhteşem bir kesinlik ve güvenilirliğe kavuşmuş olmasına rağmen (oluklu yontulmuş Cebelü'l-Arak bıçağının ağzındaki kusursuz düzgünlüğe bakın)– az bulunan lüks maddeler haline gelirler. Ama hanedanlar öncesi çağın son bölümüyle birlikte, aşağı yukarı Mezopotamya'da düzenli bir biçimde çömlekçi çarkının kullanılmaya başlandığı sırada, Mısır manivelayla döndürülen taş delgiyi icat eder. Bu delgi,

bir taş kütesinin içinin çok daha zahmetsizce ve hızla oyulmasını sağlamaktadır ve Mısır'da birbirinden güzel çeşitli malzemelerle yapılan, en gözde taştan kupalar, vazolar ve küpler devri böyle başlar. Aynı anda, 3200'den itibaren, seramik üslubu bozulur, bezemeler kaybolur, biçim salt kullanıma yönelik bir hal alır. Çok daha erken ortaya çıkmasına karşın 2600'den önce yaygınlaşmayan çömlekçi çarkı çömlek üretiminde yeniden bir artış yaratmakla birlikte, ona asaletini geri veremeyecektir. Kabın kullanım amacına göre özelleşmiş, kalıplaşmış biçimler öne çıkar. Genelde hiçbir bezeme yoktur. Kimi zaman bir merasim parçası üzerinde renkli bir süs görülsün bile, pişirme işleminden *sonra* sürülmüş, incecik ve suyla silinince çıkan bir boya tabakası söz konusudur. Mısır çinisi adı verilip, Orta Krallık döneminde nam salıp denizleri dolaşan şey, üzerine cam cila atılmış bir mine türüdür, taş üzerine veya topak haline getirilip, genellikle kalıba dökülmüş taş tozu üzerine sürülerek fırında pişirilir. MÖ 15. yüzyıldan itibaren ithal Girit ve Mikenos seramiklerinin yarattıkları muazzam moda, Mısır çömlekçiliğinin yoksulluğuyla açıklanabilir.

Tarım ve Hayvancılık İlerliyor

Tarım ve hayvancılık alanında daha önemli başka ilerlemeler yaşanır. Bu alanda, tepelerdeki ilk tarımcılar ile geniş ölçekli ova ekimlerini icat edenlerin ayrı ayrı paylarını saptamak olanaksızdır. Kesin olan bir şey varsa, o da tahıl türlerinin, meyva ağaçlarının, zeytin ağacının, bağların, hurma ağacının sürekli ıslah edildiğidir. Evcilleştirilen hayvanlar çoğalır. Mezopotamya'da, neolitik çağdan miras kalmış ve daha sonra gerçekleştirilmiş evcilleştirmeler sonucunda, köpek, koyun, keçi, domuz, öküz, Asya yabaneşegi, sonra eşek (yerli değil), son olarak da at ve deve evcil hayvan statüsüne girerler. At, kuzey steplerinden, deve ise Arabistan'dan ithal edilmiştir; birinciye "Kuzey eşiği", ikinciye ise "Güney eşiği" denmesinin nedeni budur.

Mısır da aynı türleri veya benzer türleri evcilleştirmiş veya getirtmiş, bunlara Afrika faunasının sunduğu birkaç türü daha eklemiştir. Ehlileştirme deneylerini çoğaltmaktan zevk almış, ama bun-

ların bazıları iyice akıldışı bir niteliğe bürünmüştür: pelikan, çita, balıkçıl, tuma, antilob, çakal, ceylan; kimi deneyler ise kalıcı başarı getirmiştir: kedi, Nil kazı (III. binyıla ait alçak-kabartmalarda sürüler halinde görülür), güvercin, tavuk (ancak MÖ 1500'e doğru ortaya çıkar ve III. Tutmosis Yıllıkları yılın her döneminde yumurtlayabilen bu olağanüstü kuştan söz ederler).

III. binyılda yük eşiğinin (Afrika'dan, Mısır üzerinden geçerek gelmiştir) sağladığı başarıdan da önemlisi, Mezopotamya'da atılan belirleyici adım, öküzün kağınya ve sabana koşulması olmuştur. Koşulmuş hayvana bağlanarak arkada sürüklenen bir tür çapayı andıran saban, daha doğrusu kara saban Mezopotamya'da IV. binyıla ait mühürlerin üzerinde tanımlanabilmektedir, ama uçları madenden, hatta çakmaktaşıdan ahşap sabanlar belki de çok daha erken bir dönemde, hatta tüm Bereketli Hilal'de var olmuşlardır. Kara sabanın IV. binyılda görülmeye başlandığı Mısır'da tohum avuçla serpererek ekilir, daha sonra tarla sürülürken veya hayvanların ayakları altında toprağa gömülür; Mezopotamya'da II. binyılda bir tür saban kulağı sabanın sapına tespit edilecektir: Oradan dökülen tohum açılan karığa düşer, sonradan yapılan tapanlama ile de üzeri örtülür.

Kara saban devriminden söz edilebilir mi? Böyle bir yaklaşım çekici görünüyor. Bu icat pek iyi olmayan topraklardaki ekim işlemini bile hızlandırır, tarlaların genişlemesini sağlar, kısa nadas uygulamasıyla aynı toprağın ekimini kolaylaştırır. Ağaç ve çalı bitmesine neden olan uzun nadasın hakkından ateşle gelinir. Ama kısa nadastan sonra toprağın üzerini kaplayan otlar ateşle yok edilemez. Bu otları sökmek için saban kullanılır. Bu ilerlemeleri besleyecek boğaz sayısındaki artış izlemiştir; tabii nüfus artışının önce geldiği ve yeni tekniği zorunlu kıldığı da düşünülebilir.

Bir diğer sonuç: O güne dek tahıl tarlalarında ve bahçelerinde kadınlar hüküm sürmüştü, her şey onların çapalama çalışmalarına ve toprağa gösterdikleri bakıma bağlı kalmıştı. Erkek önce avcı, sonra da hayvan yetiştiricisiydi. Ama saban ortaya çıkınca onu erkek ele geçirir ve tarlayı sürer. İddiaya göre, birdenbire toplum anaerkillikten babaerkilliğe; insanın hiç gözünün önünden gitmeyen, her yerde hazır ve nazır ana tanrıçaların saltanatından, hatırlanamayacak kadar eski zamanlara dayanan ve neolitik toplumlarda rahibeler tarafından yönetilen bereket kültlerinden, Sümer ve Babil'e ege-

men olacak erkek tanrılara ve rahiplere geçer. Eğer bu anlatılanlar doğru olsaydı, güzel bir determinizm örneği oluşturabilirdi! Halbuki saban ortaya çıktıktan sonra da ana tanrıça önemli bir rol sahibi olmaya devam edecek ve özellikle Ege bölgelerinde, Girit'te ve sonra da Yunanistan'da daha uzun zaman hüküm sürecektir. Bu alanlarda evrimin herhangi bir formül içine hapsedilemeyecek kadar karmaşık ve ağır işlediğinden kimsenin kuşkusu yoktur. Hayvan yetiştiriciliğinin (eşek, öküz, sonra at ve deve) yerleşmesi yüzyıllar almıştır. Erkeklerle özel soylu bir iş olan maden işleme sanatı da toplumu ve inançlarını eril kutba doğru, Jean Przyluski'nin yazdığı gibi, "Toprak Ana gibi bir kraliçeden İupiter gibi bir krala doğru" kaydıracaktır. Ama bu noktada da yüzyıllar sürecektir bir toplumsal mutabakat gerekecektir. Babil mitinde, güneş tanrısı Marduk korkunç dişi ejderha Tiamat'ı öldürüp, onun gövdesinden göğü ve yeri yaratır. Ama Sümer'de tanrıça İnanna hâlâ bereket kraliçesiydi, tüm toprak ürünleri sungu olarak ona götürülürdü (Varka-Uruk- vazosu).

Dokumacılık

Dokumacılıkta ağır basan rutin midir, ilerleme midir? Kuşkusuz her ikisi de. Dokumacılık çok eski bir tekniktir. Çatalhöyük veya Yarmo'da VI. binyıldan itibaren dokumacılık izlerine rastlarız. Muhtemelen daha da eskiye dayanmaktadır. Tekniği, paleolitik devirden itibaren bilinen sepetçiliğe çok yakındır. Bu nedenle sepetçilik bulunduktan sonra, uygun hammaddeyle karşılaşıldığı anda dokumacılığın da ortaya çıktığı varsayılabilir.

O halde, Anadolu ve Bereketli Hilal'de, koyun ve keçinin evcilleştirilmesiyle çağdaş olan mezarlarda yün kumaşların bulunmasında şaşırtıcı bir yan yoktur; aynı şekilde, Mısır'da keten dokumacılığının en az VI. binyıla, ilk hanedanların çok öncesine kadar uzanmasını da doğal karşılamak gerekir. Pamuk bu maddelerin dışında tutulmalıdır: İlk önce eski İndüs uygarlıkları tarafından kullanılan pamuk, Mezopotamya'ya ancak MÖ I. binyılda, Sanherib devrinde girecek ve Mısır'da ise capcanlı renkleri olan, ithal Hint kumaşları şeklinde boy gösterecektir. Keçi kılı sadece çuval veya koşum kayışı dikmekte kullanılmaktadır. Keten ve yün ezelden be-

ri iki temel tekstil maddesidir. Mısır sadece ketenle sınırlı kalırken, Mezopotamya her ikisini de kullanmakta ve üstün yanlarını tartışmaktadır.

Bunun dışında, iplik eğirme ve kumaş dokuma işleri epey erken bir dönemden itibaren tüm olanaklarını geliştirmişlerdir. Mısır'da bulunan ve yaklaşık MÖ 3000'e tarihlendirilen bir keten kumaş parçasının santimetre karesinde boyuna altmış dört, enine de kırk sekiz iplik vardır: Kimin elinden bundan daha iyisi gelir ki? Zaten elimizdeki ikonografik belgeler hangi çağa ait olurlarsa olsunlar, tekniklerin hiç değişmediğini göstermektedir. Bir ham yün veya keten kütlesinden yün veya keten iplik eğirmek için, yere veya bir kabın içine konmuş yumaktan iğle eğrilecek iplikleri çekip çıkarmak şarttır. Diyala'da bulunmuş bir vazunun kenarlarında iğ kullanırken görülen kadınlarla tabureye oturmuş aynı işle uğraşan Sus kadınının jestleri, araya giren yirmi yüzyıllık zaman dilimine karşın, tamamen aynıdır. Mısırlı kadınlar her zaman ayakta, hatta ahşap bir yükseltinin üzerine çıkarak iplik eğirir, böylece yumağı eğirici kadının parmaklarından ayıran mesafeyi artırarak iğle daha çok manevra alanı bırakırlar.

Mısır ve Mezopotamya'daki bu başlangıç dönemlerinde göze çarpan yenilik, tekstil üretiminde görülen ani artıştır. Beden çıplaklığına sıkça rastlanan Nil kıyısında bile kıyafet toplumsal farklılaşmanın simgesi haline geldikçe, tüketim de durmadan artar. Yeni Krallık devrinden itibaren, erkek peştemalı –Mısır sanatında her zaman tanrıların ve firavunların giysisi olarak kalacak geleneksel kostüm– sadece halktan erkekler tarafından giyilir. Seçkin insanların hep üst üste giyilmiş, bazen plili birçok peştemal ve tüniği olur; kadınlar da artık bir zamanların uzun ve dar, vücudu saran entariisiyle yetinmez, onun üzerine renkli ketenden, ince ve şeffaf, daha bol elbiseler geçirirler (o zamana dek erkekler ve kadınlar sadece beyaz keten giyinirlerdi). Ayrıca mumyalar da metrelerce kumaş gerektirir. Son olarak, Mısır ketenlerinin "yurtdışı"nda da meşhur olduklarını ve büyük miktarlar halinde ihraç edildiklerini eklemek gerek. Bu dış ticaret firavunların tekelindedir.

Mezopotamya'da da kumaşlar, özellikle de yünlü kumaşlar III. binyıldan itibaren temel ihraç mallarından birini oluştururlar; Ur'da bile o sırada iktidar merkezleri olan tapınakların içinde atölyeler

vardır. Daha sonraları etkinliğini koruyan bu zanaatın düzenleyicisi kraliyet sarayı olacaktır. Mütevazı bir meslek olan ve hemen her zaman sadece kadınlarla zavallı savaş tutsaklarının çalıştırıldığı dokumacılığın tüm toplumun ve ekonominin örgütlenmesini ne ölçüde belirlediğini hiçbir bulgu bundan daha iyi gösteremez.

Ahşap, Belirleyici Malzeme

Ahşabın Mısır ve Mezopotamya ekonomisinde tuttuğu muazzam yer yadırganamaz. Bir yandan, dünyanın her yerinde (Avrupa dahil) 19. yüzyıla kadar ve hatta bu tarihten de sonra çok yönlü, günlük bir kullanımı söz konusudur. Öte yandan, bir sürü avantaja sahip olan balçık topraklar bu temel malzemeden yoksundur. Bir Asur bilimcinin dediğine göre, Mezopotamya'da bulunan faydalı ağaç türleri bir elin parmaklarını geçmez. Gerçekten de söğüt ağacından veya hurma ağacının lifli gövdesinden ne yapılabilir? Mısır'da sadece firavuninciri ve akasyadan sert kereste elde edilebilir. Daha sonra Yeni Krallık'la birlikte yeni türler ekilecektir: çam, porsukağacı, limon, kayın. Ama bunlar da soy kıtlığını yeterince gideremeyecektir. Mısır ve Mezopotamya, varoluşlarının ilk çağlarından başlayarak, kalas, kapı, sütun, mobilya, gemi, zanaat alet ve edevatları, lahitler, yontular için kullandıkları ahşap ve keresteyi dışarıdan ithal etmek zorunda kalmışlardır.

Amanos ve Lübnan dağlarının sedir ve diğer reçineli ağaç ormanlarında her iki uygarlığın da gözü vardır. Mezopotamya destanını "Sedir ağaçları dağı... tanrıların ikametgâhı" olarak gösterir; "Gölgesi hoş ve rahatlatıcı" gelir destanın kahramanı Gılgamış'a ve Lagaş'ın rahip-kralı Gudea kentinin tapınaklarını inşa etmek üzere koca baltasıyla ağaçları kestikçe, iri gövdeler "dev yılanlar gibi" kayarlar suyun içine. MÖ 14. yüzyılın Mısırlı seyyahı da Lübnan ormanlarının üzerindeki gökyüzünü büyülenmiş gibi betimlemişti: "Öyle çok servi, meşe ve sedir ağacı bitmiş ki, gök kararmış." Zaten Biblos ile Nil Deltası arasında yelkenli filolarının gidip gelmesinin veya Suriye kıyıları boyunca kuzeydeki limanlara doğru çıkmalarının nedeni de budur; kuzeye doğru gidenlerin peşleri sıra çektikleri ağaç kütükleri daha sonra büyük bedeller ödenerek çetin bir kara yolculuğuyla Mezopotamya kentlerine taşınmaktadır.

Yani, Mısır ile Suriye arasında kurulan ilk büyük ilişkilerin, Firavun Sahura'nın ve Elefantin bölgesi "girişimcileri"nin Biblos seferlerinin ana nedeni ağaçtır. Sargon Akdeniz'de bir ağaç savaşı yürütmüştür. Büyük tarihin sayfalarında pek adı geçmeyen bir malzeme açısından tuhaf bir şöhattir bu. Ama böylesine dramatik şekilde gündeme gelen günlük zorunluluklar tartışma kaldırmaz. Aydemir [bir keser türü] ve çekiç sallayan veya bakır çiviler çıkıncaya kadar kama kullanan onca zanaatkarın tezgâhta beklediği Mısır'a ağacın ulaşması zorunludur. Ağaç, ekonomik tecritte zorunlu bir kırılmaya yol açar ve bu açılan gedikten daha birçok alışveriş türü geçer. Balçıklı toprakları olan, avuç içi gibi çıplak Kuzey Çin'i hatırlayalım; onlar da ağaçlarını gidip Güney Çin'de veya "Uzak Güney"de aramak zorunda kalmışlardı. Benzer nedenler bazen benzer sonuçlara yol açar.

Bakır ve Tunç

Madenlerle birlikte anlamlı bir ayırım çizgisine gelinir: Kâğıt üstünde, taş devri geride kalmıştır. Ama aslında hiçbir şey bugünden yarına değişmez.

Madenler, ham bakır, hatta göktaşlarının demiri çok erken bir dönemden itibaren yontma kalemi ve çekiç yardımıyla diğer taşlar gibi işlenmiştir. Ama metalürjinin doğuşu fırının kullanılmasıyla ve ergimelerin başarıya ulaşmasıyla gerçekleşir. V. binyılda İran ve Kilikya'da, hiç kuşkusuz Amik ovası ve daha kuzeyde "bakır diyarı" anlamına gelen Diyarbakır'da da bakırın eritilmesiyle başlar.* Sağlanan başarı, bu bölgelerde arsenikle karışık halde bulunan maden filizlerinin kalitesine de kısmen bağlı olsa gerek. Çünkü saf bakır eritildiğinde kalıba dökülmesi kolay değildir. Erimiş bakırın içine sistemli bir biçimde kalay karıştırılmaya başlandığı gün, metalürjisi de değişecektir – burada da el yordamıyla ilerlenecek, erimiş bakırın üzerine odun kömürüyle karışık kalay oksit serpiştirecektir. Bu mükemmel alaşım –tunç– Mezopotamya'da 2800'e, Mısır'da 2000'e doğru ortaya çıkar.

* Burada bir yanlış söz konusu; Diyarbakır'ın antik adı Amid'dir; MS 7. yüzyıldan itibaren Diyar-ı Bekr olur; o dönemde Kuzey Dicle yöresine Araplar'dan Bekr bin Vail boyu yerleştiği için bu isim verilmiştir –ç.n.

İnsanlık tarihinin koca bir çağına adını veren tunç, çok az bulunan ve çok pahalı bir madde olduğu için uzun süre bir lüks olarak kalır. Sadece birkaç alet, güçlü kişilerin takıları ve silahları madenden yapılacak, diğer sıradan ölümlüler taş devrinde yaşamayı sürdüreceklidir. Sümerlilerde koyunların yünü kırılmak yerine yolunuyordu. Mısırlılar ise, kara çakmaktaşıdan bıçak ağızlarının bulunduğu saygın İndüs kentleri gibi, taş bıçaklar kullanmaya uzun süre devam ettiler.

Çok erken bir dönemde maden işleme konusunda (altın ve gümüş dahil) uzmanlaşmış zanaatkârlar ortaya çıktı. Bazıları maden filizini işliyor, diğerleri çekiçe dövme, taş kırma, peşpeşe gerçekleştirilen ergimeler yoluyla arındırılıp inceltilen maden üzerinde çalışıyordu. Mezopotamya'da körük delikleri olan kil fırınlar bulunmuştur; üfleyici (belki de körük) maden filiziyle karışık durumdaki odun kömürünün yanmasını hızlandırıyordu; ayrıca ergimiş madenin döküldüğü kimileri kumtaşından yapılmış kalıplar da bulunmuştur.

Hiç kuşkusuz ilk bakır veya tunç dövücüleri kendi özel kuraları, tarifeleri, gelenekleri, bağımsız veya seyyar işçileri olan ayrı ve lüks bir mesleği icra etmişlerdir. Seyyar tunç veya bakır dövücüleri, bugünün Kara Afrika'sında hâlâ görüldüğü gibi, gittikleri yerlerde ürünlerini satar veya sipariş üzerine imal ederlerdi. Karadeniz kıyısındaki Nahal Mişmar mağarasında bulunan, yaklaşık 3000'e tarihlendirilen¹ tuhaf madeni nesneler de bu tür seyyar zanaatkârlara mal edilmektedir: karmaşık çizimli, mükemmel bir teknikle imal edilmiş, kesinlikle o dönemdeki Mezopotamya'dakilerden ileri silahlar, âsalar, taşlar, bakır güzler... Burada bulunan bakır yüksek oranda arsenikle karışmıştır. Gordon Childe metalürjiyi, bu uzak yüzyılların "ilk beynelmilel bilimi" olarak görür. Kimi zaman birbirlerine çok uzak mesafelerde bulunan bakır veya tunç nesneler arasındaki ilginç akrabalık buradan kaynaklanır.

Metalürjinin bir diğer "beynelmilel" yönü de, hammaddelerin, maden filizi veya ham maden halinde uzak diyarlardan getirilmesinin gerekmesiydi. Örneğin Mezopotamya bakırını Kapadokya'dan veya Toros dağlarından ya da Bahreyn adaları üzerinden (ma-

1. Günümüzde kabul edilen tarih, MÖ 4000 civarıdır. (J. G.)

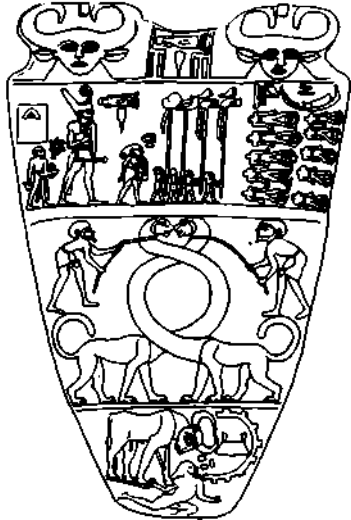
den veya maden filizleri oraya Umman'dan gelir) getirtir. Kalay İran'dan, gümüş Toroslar'dan gelir. Demek ki ağaç arayışı gibi maden arayışı da Mezopotamya kentlerini uzak dış ticarete zorlamıştır. Bu dış ticaret, zanaatkârları, nakliyecileri ve daha o zamandan ortaya çıkmış bir tüccarlar ve sermaye sahipleri sınıfıyla, çeşitlenmiş bir toplum oluşmasında asal bir etkidir. Mısır bakırını Sina'da, altınını Nübye'de aramak zorunda kalmıştır. Ama ilk metallerinin yaratıcı merkezlerine ve seyyar işçilerine Mezopotamya kadar yakın olmadığı için, onun tekniklerini benimsemek konusunda da elini daha ağır tutacaktır. Kuşkusuz Eski Krallık da güzellikleri açısından Ur'un o sade ve çizgileri çok saf altın kupaları ve maşrapalarıyla kendilerince yarışabilecek muhteşem kuyumculuk parçaları çıkarmıştır. Ama Mısır'da tunç işçiliği, elimizdeki tarihlendirmeler doğruysa, III. binyılın sonuna dek gecikecektir.

Yazılar, Sayılar

Yazı öncelikle bir belleğe kaydetme, iletme, uzak mesafeye emretme, ısınarılama aracı, tekniğidir. Geniş etki alanlarına sahip toplumlar, imparatorluklar yazının oğullarıdır. Yazı her yerde onlarla birlikte ve benzer süreçler içinde ortaya çıkar.

İlk başlarda görülen ve henüz beceriksiz bir tür ön yazı sayılabilecek *piktogram*, bir nesnenin basitleştirilmiş dış hatlarından oluşan, *mnemoteknik* [bellek eğitici; akılda tutmaya yönelik] basit bir çizimdir. Çizilen şekle birçok anlam yüklenebilir: "Bir öküz başı gördüğümüzde, hayvanın kendisi mi veya ürünlerinden biri mi, yoksa boynuzları veya onlardan üretilebilecek bir şey mi söz konusudur?" Anlam, sadece o anda söz konusu çizimi kullananlar için açıktı. Çünkü piktogram, yanındaki diğer kelimelerden kesinkes ayrılmış, verili bir kelimeye şaşmaz bir biçimde ait değildir. İlkel halklarda bugün bile böyle "yazılar" mevcuttur. İkinci aşama olan *ideogram*, sabit bir biçimde tek ve aynı nesneyi gösteren stilize bir şekildir. Son aşama olan *fonogram* ise, dilin seslerini, *fonem*'leri aktarır ve ifade eder.

Ama bu tarif bir basitleştirmedir. Aslında fonogramın bulunması ideogramı tamamen ortadan kaldırmaz; fonogramın ortaya çıkışı, bir önceki sistemin yerini alan yeni bir sisteme değil, yazıda gi-

Narmer'in paleti

Hierakonpolis menşelidir ve Horus'un zaferini anlatır (karş. s. 76, 92, 93, 97). Şist taşındır, boyu: 64 cm, Kahire Müzesi (Laure Nolle'tin çizimleri).

derek artan kesinlik kazanma olgusuna işaret eder. Örneğin Mısır dilinde çapa, *mer*, üç stilize çizgiyle gösterilir, ama bu çizgiler aynı zamanda *mer* sesini, yani *kanal* kelimesini ve *sevmek* fiilini de ifade ederler. "Birinci durumda, çapayı ifade etmek için kullanıldığında hâlâ bir ideogramdır, ama ikincisinde fonogram olmuştur."

III. binyılın sonunda Sümer'de, yazıcıların yaş ve yumuşak kil tabletler üzerine ucu yontulmuş bir kamışla çizdikleri ve adına çivi-yazısı denilen yazı türü ortaya çıkmıştır; bu yazıda da ideogramlar ve fonogramlar bir arada kullanılmaktadır: Sümer dilinin tüm seslerini yazıya aktarabilecek hale gelmiştir ve II. binyılın ortasına doğru devrimci bir yenilik olan alfabenin icadına kadar sürecek belli güçlüklerle karşı çivi-yazısı başka birçok dilin (Akkad, Elam, Kasisit, Hitit dilleri) fonemlerini de yazıya geçirmekte kullanılacaktır.

Mısır da, benzer bir evrim süreci içinde, *hiyeroglif* yazısından önce *hiyeratik*, sonra da *demotik* yazıya geçmiştir. Bu sonuncusu çok daha işlek ve basitleştirilmiştir. Ama açıklamalarımızın kronolojik açıdan geldiği noktada, bizi asıl ilgilendiren bu yazıların en eskisidir. Adını (*hiyeroglif*: kutsal yazı), tapınakların duvarlarında bu işaretleri fark edince onlara dinsel bir değer atfeden Yunanlar koymuştur. Kabartma veya oyma tarzında yontulan, cam hamuru üzerine kakma halinde işlenen, kuyumcu tarafından değerli bir nesne üzerine oyulan, bir mezarın duvarlarına veya sıradan bir papirüs üzerine boyanarak yapılan hiyeroglifler, ilk bakışta tanınabilseler de belli bir serbestlik içinde yorumlanmaya açıktırlar.

Efsanevi Menes'le özdeşleştirilmiş bir firavun olan Narmer'in paleti (3200'e doğru), elimizdeki en eski Mısır yazılı belgesidir. Okuyucu sol üst köşede, Horus'un (hem şahin tanrıyı hem de bizzat firavunu temsil etmektedir) zincire vurulmuş ve iki açıdan Kuzey Mısır'ı temsil eden bir adama karşı kazandığı zaferin piktogramını görecektir. İki açıdan diyoruz, çünkü adam hem Yukarı Nil'in tüysüz Mısırlıların aksine sakallıdır; hem de üzerinde büyüyen su bitkileri, bataklık halindeki Kuzey Mısır'ı gösterirler. Bu bilmece şöyle tercüme edilir: "Tanrı Horus Kuzey'deki düşmanı yendi"; veya: "Tanrı Horus beş bin Kuzeyli düşmanı yendi"; çünkü beş lotüs çiçeği gerçekten de beş bin sayısını ifade eder!

Önemli bir teknik ayrıntı: Mısır'da, ilk hanedanlardan başlayarak, papirüs gövdesinden yapılan yumuşak bir kâğıt kullanılmıştır.

Bu kâğıt, kalem kullanımına ve kırmızı veya siyah mürekkeple hızlı yazı yazılmasına elvermektedir. Bu dâhice icadın bizim açınızdan tatsız bir yanı da vardır: Mezopotamya'da saray "arşivleri" ne yığılmış büyük miktarda ağır kil tablet bulunurken, bize kadar ulaşabilmiş papirüslerin sayısı çok azdır. Müzelerimizde korunan birkaç metrelik papirüs belgesine karşılık kilometreler ve kilometrelerce (kamusal arşivlerin tamamına yakını) yok olup gitmiştir.

Ama bu ayrıntılardan çok, yazının oluşum halindeki bu toplumlar da edindiği asal yer önem taşımaktadır. Yazı, toplumu elinde tutmanın bir aracı olarak belirmektedir. Sümer'de arkaik tabletlerin çoğunluğu dökümler, muhasebe belgeleri, dağıtılan günlük erzak paylarının ve bunları alanların isimlerinin yer aldığı listelerden ibarettir. Aynı gerçeklik ve aynı düş kırıklığı başka yerlerde de karşımıza çıkar: Nihayet 1953'te çözülen Girit-Mikenos yazısı Lineer B de bugüne dek saray hesaplarından başka bir sırtı ortaya koymamıştır. Ama devletin veya hükümdarın gayretli hizmetkârlarının icadı olan yazı, bu ilk düzeyde kök salmaya ve verimli olmaya başlar. Diğer görevlerine ve hizmetlerine daha sonra sıra gelecektir.

İlk yazılı dilde rakamların da kendilerine ait yerleri vardır. Mısır hiyeroglif sayıları, basit bir anlayışa, katı bir ondalık esasına dayanır ve kullandığı rakamlar sadece bir, on, yüz, bin, vb sayıları gösterir: "1000 için bir lotüs çiçeği, 10.000 için bir işaret parmağı, 100.000 için bir kurbağa yavrusu, 1 milyon için kollarını göğsü doğru kaldırmış bir tanrı." Değerleri toplanınca gösterilmek istenen sayıyı veren rakamlar yan yana sıralanır. O zaman 10.000 sayısı tek işaretle yazılır, ama 9.999 için 36 işaret gerekir: 9 kez bin rakamı, 9 kez yüz rakamı, 9 kez 10 rakamı, 9 kez de 1 rakamı yazılır. Hiyeratik sayılama, simge tekrarlarını kısaltarak bu sistemi basitleştirecektir. Ama Mısır aritmetiği ve onun kesir sistemi, hesap alanında çok ilerlemiş durumdaki Babillilerin sistemine göre ilkel bir düzeyde kalacaktır.

Yine de, Sümerlilerden miras kalmış Babil sayma sistemi ilk başta hiç gereksiz yere fazlasıyla karmaşılaştırılmış gibi görünür: 60'lık sisteme dayandırıldığı için, ilk 59 rakamı yazmak için 59 farklı işaret kullanılır! Ama 60'tan yüksek sayılarda, rakamın yazı içindeki yeri değerini değiştirir. Böylece her rakamın (tıpkı bizim sayılamamızda olduğu gibi) iki değeri olur: kendi değeri ve ye-

rine göre belirlenen değeri. Babil kesir sisteminin, Hammurabi zamanında (1792-1750) var olan şekliyle bile çok iyi tasarlandığını ve hızlı bir biçimde kullanılabildiğini de belirtmek gerek.

Bu ilk yazı ve sayma sistemlerinin öğrenilmesi yıllar alıyordu. Demek ki yazma ve sayma sanatı ayrıcalıklı ve yetenekli bir seçkin insanlar topluluğunun elindeydi. Suriye sahilindeki Ugarit'te bir yazıcı hem Sümerceyi (Avrupalılar için Latince neyse, Sümerce de onlar için öyleydi), hem II. binyılda uluslararası raporların, hukuki metinlerin ve noterlik belgelerinin dili olan Akkadca'yı ve Ugarit alfabetik çiviyazısı devreye girdiği andan itibaren de bu yazıyı bilmek zorundadır. Püf noktaları hocadan talebeye aktarılan tam teşekküllü bir bilim söz konusudur. Yazıcılar tanrısına yapılan şu duayı kopyalamak ve hiç kuşkusuz birçok dile tercüme etmek bu eğitimin klasik temrinlerinden biridir: "Önünde oturan şu genç talebeye yüceliğin içinde kayıtsız kalma. Yazma sanatının her sırnını açık et ona. Saymayı, hesabı, her türlü çözümünü açık et ona. Gizli yazıyı açık et ona." Bu yakarı geç bir döneme aittir (MÖ 13. yüzyıl). Bu da onu daha açıcı kılmaktadır: İnsan bir terbiyeden geçmeden "teknokrat", yazıcı veya âlim olamaz. Muazzam ayrıcalıklara ulaşmak için ödenmesi gereken bedeldir bu. Mısır'ın da, Mezopotamya'nın da kendi "mandarin"leri olmuştur.*

Bütün Bunların İçinde Kentlerin Rolü Nedir?

Yeni uygarlıkta kentler, yeterince açık değilse bile, belirleyici bir rol oynarlar. Onlar sayının kızlarıdır, ama aynı zamanda sayıyı da yaratırlar; kentler alışverişe yol açtıkları gibi, alışveriş de kentlere yol açar; büyük siyasal oluşumların hizmetine koşmuş araçlardır, ama kentler aynı zamanda kendilerine de hizmet ederler. Temel hayat koşulları hiç değişmemiş gibidir: kente bağımlı kırsal alanlar, bir tapınak, bir saray, zanaatkârlar (dokumacılar, maden dövücüleri, kuyumcular), yazıcılar, nakliyeciler, tüccarlar. Yerleşimin çevresini bir sur kuşatır kuşatmaz, kent belki de yüzyıllar boyunca yerine

* Çin İmparatorluğu'nda bir zamanlar yüksek kamu görevlilerine verilen ad; çeşitli kategoriler ve dereceler içeren mandarinliğe edebiyat ve mitoloji bilgisi-ne dayanan çok zor sınavlardan geçilerek girilebilirdi -ç.n.

kök salnuş, her halükârda civarındaki kırsal alanlardan farklılaşmış, onlardan üstün bir halde karşımıza çıkar. Tüm bu temel koşullar bir yazgıya eşlik eder, ama onu tek başlarına belirlemezler.

Gerçekten de bir kentin yazgısı etkinlikler ve alışverişlerdeki çifte dengeye bağlıdır; kendi küçük kapalı dünyasının çıkarları uğruna kendi elleriyle kurduğu denge; ekonomik ve bir o kadar da siyasal güçler tarafından yaratılmış, kendinden daha büyük bir dünya tarafından dışarıdan dayatılan denge. Mısır'daki kentler, hanedanlar öncesi çağ hariç, özerk bir yazgıya sahip olamamış gibidirler – ve hanedanlar öncesi çağ da mütevazı bir dönemdir. Şahin tanrının kenti Hierakonpolis veya Mısır dininin büyük mitlerini, büyük açıklamalarını üretme hünerini sergilemiş ilginç Heliopolis hakkında ne biliniyor? Firavunun her yerde hazır ve nazır sultanı, çok erken bir dönemden itibaren Mısır kentlerini eline geçirecek ve bu tarihten sonra genel refah seviyesinde görülen artış da bu durumu pekiştirecektir. Belki de burada tam ayırdına varamadığımız başat bir özellik, Nil kıyılarındaki kent yaşamının bir tür tamamlanmamışlığı söz konusudur. Sanki kentler sınırları doğru dürüst çizilmemiş, hepsi birbirine denk yerleşim alanlarına güç bela yapışmakta, sanki büyük başkentler ülkenin tüm kentsel özsuynunu kendilerine çekip tüketmektedir.

Her ne olursa olsun, bizatihi Mısır'ın içinden kaynaklanan nedenlerden ötürü Eski Krallık dağıldığında, ülkenin *nomos*'lar, kırsal "eyaletler" halinde parçalanması, tarihçilerin sık sık yineledikleri terimle, "feodalleşmesi" ve bu dağılmada başrolleri kentlerin değil de hükümdarların, tapınakların, rahiplerin üstlenmesi dikkat çekicidir.

Mezopotamya gerçekliği bu yarı-suskunluğu, kentin böyle geri plana itilmesini içermez, hatta durum tam tersidir. Sümer, sınırlı bir coğrafi alanda güçlü bir şekilde gelişen ve ekonomik açıdan birbirine çok bağlı (zaten bu bir zorunluluktur, çünkü kısa veya uzun mesafeli yollar açık kalmalıdır), ama iktidar için çekişen, kendi tanrılarını öne çıkarmaya uğraşan, hayat dolu kentler demektir: Ur, Uruk, Lagaş, Eridu, Kiş, Mari ya da Mısır'ın Heliopolis'ini andıran kutsal kent Nippur. Uruk kentinin efsanevi kurucusu Gılgamış'ın destanının başında, Uruk kenti okuyucuya sunulurken sergilenen kentli coşkusu, yukarıda adı geçen kentlerden her biri de kendi

hesabına sahiplenecektir: "Bak bir kuş kapanı gibi sımsıkı örülmüş bu duvara! Gör bu eşsiz sütun kaidelerini! Dokun çok uzaklardan getirilmiş bu kapı eşiğinin taşına! [...] Çıkıp Uruk'u çevreleyen sura, dolaş üzerinde. Bir göz at temellerine, seyreyle nasıl örülmüş olduğunu: Pişirilmiş tuğladan yapılmamış mıydı bunlar?..."

Mezopotamya evreni, sayısız serüvenle kesintiye uğrayan bir tarih boyunca, hep bir kentin çevresinde kurulmuş ve yeniden kurulmuştur. En kötü –ama asla feodal olmayan– dönemlerde, küllerin altında bir kent ateşi varlığını hep korumuştur. Peki bu canlılığın nedenleri nelerdir? Birincisi, Mezopotamya'nın Mısır kadar birleşik olmaması, ondan daha çeşitli bir yapı göstermesi, bir siyasal bünye halinde yapılandırılma çabalarının hep kısa ömürlü olmasıdır (Sargon'un kurduğu imparatorluk ancak MÖ 2335'te ortaya çıkmış ve 150 yıl bile sürmemiştir). Tüm yolların kesiştiği bir noktada yer alan Mezopotamya zorunlu olarak diğer bölgelerin hepsinden daha dışarıya açık, daha dinamiktir. Onun "tüccar burjuvaları", tarihin "kapitalizm" yolunda kaydettiği ilk adımları atacaklardır. Başlangıçta Bahreyn adalarından satın alınan bakırın ilk Sümer kentlerinin oluşumuna yol açtığı görüşüne yakınım. Bu bakır onları uzak dış ticaret serüvenine sürüklemiştir ve bu ticaret türünün her devirde devrimci bir etkisi olduğu bilinir.

İki Mısır Birleşip Tek Mısır Oluyor

Mısır'da bir tek nehir, önem taşıyan bir tek hadise vardır: nehir sularının her yıl kabarması. Nil nehrinde olup biten veya Asuan'daki ilk çağlayandan denize varıncaya kadar nehri etkileyen her şey, ülkenin bütün yaşamına yansır. Bu nedenle, ileri sürülmüş onca şeye, doğal sayılması gereken yadırgamalara (Aşağı Mısırlı birisinin Elefantin adasında kendini kaybolmuş hissetmesi) karşın, Yukarı Mısır'dan Aşağı Mısır'a kadar her yerde Mısır halkı hep aynı veya hemen hemen aynıdır. Nomos'lar önce bağımsız bir biçimde yaşayabilmişler, ama çok geçmeden gruplaşmalar yürürlüğe girmiştir. Topraklar, insanlar, yerel tanrılar, kentler bir araya gelir. Delta bir-

liğini kurar, burası Aşağı Mısır – An ile Uraeus'un (kobra) krallığıdır: Hükümdarı kızıl taç takar. Yukarı Mısır, yani dar Nil vadisi de siyasal bir birim oluşturur: Burası da beyaz başlıklı [*mıtra* biçiminde] hükümdarın saltanat sürdüğü Zambak ve Akbaba krallığıdır. Sonunda Yukarı Mısır'ın efendisi, Menes-Narmer iki ülkeyi MÖ 3200'e doğru tek ülke halinde birleştirmiştir ve başına *pskhent*, yani beyaz ve kırmızı çifte taç takacaktır. Onun için ilk firavun denebilir mi? Bu unvan Mısır dilinde, Büyük Ev, herkesin yüzünü döndüğü Saray anlamına gelen *per aa*'dan türemiştir ve çok sonraları, Narmer'den on dört veya on beş yüzyıl sonra bizzat hükümdarı ifade etmek için kullanılmıştır. Ama Ev, Saray ve Hükümdar kavramlarının bu şekilde iç içe geçmesinin ne denli anlamlı olduğunu da bir kenara kaydedelim.

Daha önce de söz ettiğimiz Narmer'in paleti, firavunu ilk başından itibaren yaşayan tanrının olağanüstü saygınlığına bürünmüş halde gösterir. Tavrıları, temsil gücü, insanların geri kalanına hükmeden uzun boyu, bu özelliklerin hiçbirisi, en azından biçimsel anlamda bir daha değişmeyecektir. Aslında hükümdarın tanrısalılığı, S. Morenz'in dediği gibi, Mısır'ın "siyaset kuramı"dır; bilinci ağırlıklı olarak dinsel nitelikteki toplumun düzeni bu kuram üzerine kurulmuştur. Dine dayandırılan bu hak, bu mucizevi krallık Mısır'ın hanedanlar öncesi devrini ve tarihöncesini kapsayan mazisinin derinliklerinden, tanrıların ürkütücü, tehlikeli varlıklar oldukları sihirli ve vahşi bir evrenden çıkagelmiştir. Firavun taç giyince bizzat tanrı olur, taçların gücünü en gerçekçi manada, onları yiyerek sahiplenir. Tanrısal tözü de aynı şekilde sahiplenir. Piramid Metinleri'nde meşhur bir ilahi yer alır: "tanrılarla beslenen, büyüklerini kahvaltıda, orta boylarını akşam yemeğinde, küçüklerini de yatsı çorbasında yiyen, omurgalarını kırıp kalplerini yerlerinden söken, yoluna çıkanları çiğ çiğ yiyen, yamyam firavuna ilahi." Bu söylenenler, firavunun tüm tanrıların en büyüğü, en azından onlarla eşit olduğunu, insanların ve şeylerin efendisi, Nil sularının, toprağın ve büyümekte olan mahsulün efendisi olduğunu ima etmektedir. Daha sonra ölmüş bir firavuna, "Ben arpanın büyümesini sağlayandım" dedirtilecektir. Bu yaşayan tanrı kavramı fiilen dokunulmazlığını koruyacaktır. MÖ 13. yüzyılda II. Ramses hâlâ şöyle haykınıyordu: "Dinleyin... Ben Ra'yım, göğün yeryüzüne inmiş efendisiyim."

Ama kalıcılığına karşın binlerce yıl boyunca ince değişimlere uğramış bir kurumu da fazla basitleştirmemek gerek. Başlangıçta firavun bizzat şahin tanrıdır, Horus'tur. Sonra onun yeryüzündeki tecessümü olur ve Kefren heykeli de bu açıdan anlamlıdır. Sonunda, IV. hanedandan itibaren tanrıların efendisi Ra'nın oğlu olunca, ilk baştaki yüceliğinden bir şeyler yitirmiş sayılmaz mı? Bir yandan artık tanrılarla eşit değildir; babası bir tanrıdır ve o da onun oğludur; öte yandan ona karşı, bir oğulun babasına olduğu gibi, sorumludur. Babasının buyruklarını uygulamak üzere yeryüzünde bulunmaktadır. Mısır'ın başındaki son büyük hükümdar olan III. Ramses Amon'a şöyle seslenir: "Senin emirlerine karşı gelmedim." Kısacası S. Morenz, "tahtın tanrısallığında görelî bir azalma" görüldüğü kanısındadır: "özdeşlik, tecessüm, evlat olma."

Yine de firavun evrensel düzenin sorumlusu olarak kalır. Doğruluk, hakikat, adalet anlamına gelen *ma'at* kelimesi, dünyanın doğal nizamı manasına bürünür. Yaşayan tanrı bu düzenin teminatıdır ve yeryüzündeki yaşamında ölmesinin tek nedeni, hayırlı işini sürdüreceği bir başka varoluş içinde yeniden doğacak olmasıdır. IV. hanedanın büyük piramitleri bu kutsayıcı etkiden yararlanma olanağını bu şekilde koruduklarına inanan bir halk tarafından hummalı bir gayretle inşa edilmişlerdir. Bir Mısırbilimci, Cyril Aldred, çok meşhur bir deyişle biraz oynayarak, şu sonuca varmaktadır: "Kadim Mısır, firavunun bir bağışısıdır." Hükümdar, çoğunlukla yekvücut halde ilerleyen bir uygarlığa gücünü, "asabiyyet"ini (içsel tutkunluğunu) kazandırmıştır.

Yine de siyasal birlik Mısır'ın itaate zorlanması anlamına gelmiş, ama Nil nehrinin mekanizması Yaşayan Tanrı yararına kullanıldığında, çok daha iyi işlemiştir. Mısır'ın içlerinden fıskıran bir kültür devrimi, o görkemli Eski Krallık yapısını birinci *ara dönem*'de (MÖ 2185-2040) yerle bir etmiş, ama sonunda yıkılanı yeniden inşa etmenin en iyi yol olduğu anlaşılmıştır.

Dünyevî Yaşam, Ebedî Yaşam

Demek ki Mısır kaçınılmaz bir disiplini kabullenmiştir. Bu Mısır nedir peki? Sakkare lahitlerindeki alçak-kabartmaların, kil heykelciklerin veya XVIII. hanedan resimlerinin dur durak bilmeyen ça-

lışmalarını anlattıkları bir küçük insanlar kitlesi: tarlaları eken, biçen, demetleri eşeklerin sırtına yükleyen, bir değirmen taşı çeviren, buğdayı silolara dek taşıyan, keten gövdelerini bağlayan, bir sürüyü ırmaktaki geçitten karşıya doğru güden, papirüs toplayan, ağı sulardan çeken, bir geminin yükünü boşaltan köylüler; madeni, ahşabı işleyen zanaatkârlar; birayı mayalandıran, değirmen taşıyla tahıl öğüten veya ayaklarıyla ekmek hamuru yoğuran, bağ bozan veya üzüm salkımlarını çiğneyen köleler. Bu resimleri yorumlayan hiyerogliflerde çok samimi ifadelere yer verilmiş: "Deh, uyuşuk yaptık!" veya "Haydi arkadaşlar, biraz daha hızlı", bu arada da bir flütün nağmeleri çalışma jestlerine ritm tutmaktadır. Deyrû'l-Medine köyünden kurtarılan arşivler, Teb nekropolisinin şantiyesinde mevcut işçilerin (XIX. hanedan), onlara emanet edilmiş aletlerin, işe gelmeyenlerin gerekçelerinin çok titiz bir dökümünü vermektedirler: "Akrep soktu", "şu şahısla birlikte içki içiyordu" (G. Posener). İçkici cezalandırılmış mıydı? Amenhotep [Amenofis] mastabasında tasvir edilmiş bir sahne bu bakımdan çok açıklayıcıdır: Vergilerini ödememiş köylüler değneklenmektedir. Gerekçe değişse bile, herhalde ceza aynı kalmaktadır. Gerçek Mısır budur işte: Çelimsiz, kısa ömürlü, ama tamamen itaatkâr insanlardan oluşan bir kitle. "Mandarin"lerin Çin'i de bundan daha düzenli olmasa gerek.

Firavunun yanında vezir, aynı soydan prensler. Firavun tarafından ve tüm Mısır'da geçerli olmak üzere yetkilendirilmiş yazıcılar, yani bir bakıma ayrıcalıklı ve bu ayrıcalıklarının bilincinde olan mandarinler. Tabanda köle köylülerden oluşan sayısız bir halk. İşin aslı, köleci statü hukuksal bakımdan ancak Yeni Krallık'la birlikte açığa çıkar ve savaş tutsakları bolluğu o zaman yaşanır. Ama kölecilik, hukuksal açıdan tanınmadan önce de, tekdüze bir mazinin başından sonuna dek var olmamış mıdır sanki? Her yıl su baskınına uğrayan vadi Nil nehrinin suları altına gömülünce, köylü için bir dinlenme dönemi başlar: O zaman da firavunluğun angaryaları –örneğin devasa piramitlerin inşaatı– sırtına biner. Bu, kölelik biçimlerinden biridir. İkincisi vergidir, ne zaman –çok ender de olsa– bir şikâyet yükselse hemen yeni bir vergi bindirilir. MÖ 1500 civarına ait şu yakınmaları zamandışı bir metin gibi dinleyelim: mahsul olmadı, "tarla sıçanları karınca ordusu gibi çoğaldı, çekirgeler sökün etti, davar yedi bitirdi, serçeler yağmaladı" ve "geri kalanını da su

aygırı silip süpürdü." Ama vergi tahsildarları geri adım atmaya hiç niyetli değil: "Köylüye diyorlar ki: tahılını ver – halbuki yok. Öfkeyle dövüyorlar onu, bağlayıp kuyuya atıyorlar." Gerçek olamayacak kadar edebi bir üslupla çizilen bu tablo, tümünden yalan olmayacak kadar da akla yatkın görünüyor.

Bu toplum kuşkusuz fazla itaatkâr. Ama Alfred Weber'in "ilk taslak" adını verdiği *ilk* uygarlıkların kaderi hep böyle değil midir? Orada tanrılar fazlasıyla geniş bir yer işgal ediyorlar. Rahiplerin ağzından dünyanın yaratılışını açıklıyor, gök cisimlerinde veya kutsal hayvanlar aracılığıyla tezahür ediyor, insanlara kumanda ediyor, kısacası "tarihi yazıyorlar." Epey de kalabalık olan bu tanrılar itişip kakışıyor, hanedanlar, üstün gelen kentler, ruhban tabaka değiştikçe, birbirlerinin yerini alıyorlar: Her kent, hatta her birey, Osiris, İsis, Horus, Bes, Hator, Tot, Ptah, Seth, Amon Ra ve daha birçok tanrı arasından, kendi koruyucu tanrısını seçebiliyor. Her halükârda bu tanrılarla birlikte mitlerin eşiği haydi haydi aşılmış oluyor: Başlarından sayısız macera geçen, bu maceraların bazıları insani nitelikler taşıyan bu tanrılar her şeye karşın ölümlülere yakınlamış durumdalar.

Ekonomistlerin şahı sayılan Lord Keynes, Eski Mısır hakkında şöyle bir şaka yapmıştır: Orada her şey insani açıdan, ekonomik açıdan kusursuzdur, çünkü zirai ve sınai üretimin fazlası, o muazzam ve "yararsız" piramitlerde sistemli biçimde yakılıp tüketilmektedir. Bu nedenle, Mısır ekonomisinde "aşırı ısınma" tehlikesi bulunmadığını söyleyip geçelim! Yine de, kendi içinde yaşayan bir âlem olarak kalmak koşuluyla, diye de ekleyelim. Eski Krallık devrinin Mısır'ı, değerli veya az bulunan taşların, altının, kölelerin, siyahi paralı askerlerin peşinde Libya'ya, Sina'ya veya Nübye'ye gönderdiği adamları dışında, evinden hiç çıkmaz – kimi zaman da zeytinyağı getirtmek üzere Biblos'a, ağaç, kereste getirtmek üzere de Lübnan'a birkaç gemi gönderir. Ama II. binyılın uluslararası hayatına mecburen adım atıldığı andan itibaren her şey değişecek, Mısır kendi evinin eşliğini savunmak zorunda kalacaktır. O devirden sonra, bir zamanlar barışçı piramit inşaatlarıyla tüketilen üretim fazlasını ordu yiyip yutacaktır.

Dünyevi hayatın efendileri olan tanrılar, ebedi hayatı da verirler. Ölümünden sonra hayatta kalma ayrıcalığından uzun süre sadece

fıravun yararlanacak, bu değerli ayrıcalık bin bir önlemle güvence altına alınacaktır: tahnitleme, çok sayıda ritüel, bir mezar, heykeller, freskler, ölüm sonrasında da yardım görsün diye hizmetkâr heykelcikleri. Orta Krallık döneminde, ruhun "ikizi"nin ölümsüzlüğüne önce bu dünyanın güçlülere, sonra da ölümler krallığına nihai yolculuğu başarabilen, anınma ve nihai yargı sınavlarından geçebilen tüm Mısırlılar erişmiştir. Sinuhe, MÖ 20. yüzyılda Suriye'de yaşamış Mısırlı "zoraki seyyah" orada servet yapmış, hatta yerel bir şefin kızıyla evlenmişti ve şarap, bağ, bahçe, bereketli hayvan sürüleri diyarlarının güzelliklerini anlata anlata bitiremiyordu. Yine de sıla hasreti bastırınca, bundan da önemlisi bir gün "basit bir hayvan postuyla kefenlenip" gömülme ve ebedi yaşamda ölüp gitme korkusu üstüne çökünce ülkesi Mısır'a geri dönmüştü.

Toplum, Dinler, İmparatorluklar: Mezopotamya'nın Hareketli Yazgısı

Mezopotamya doğarken periler onu komşularından; yani gerek doğu ile kuzeyden kuşatan, "hem koruyup hem de tehdit eden" dağlarda yaşayanlardan, gerekse batı ile güneyde de yakasını hiç bırakmayan Suriye çölü sakinlerinden korumayı unuttuklarından, bu diyar hiçbir gün soluklanıp rahata erememiştir. Nehirler arasındaki ülkenin [Mezopotamya] tarihi çoğunlukla dramatik niteliklere bürünen kesintilere uğrayıp durmuştur, hiç sonu gelmemecesine... Tekvin kitabı yeryüzü cennetinin mekânı olarak Mezopotamya'yı gösterir. İnsan doğasına aykırı çöldeki göçebeler, dağlılar veya yüksek yörelerden gelip geçen boş mideli insanlar Mezopotamya'nın tarlalarına, bahçelerine ve kentlerine akın edip dururlar. Kendi yağıyla kavrulabilen bu talihli bölge, herkesin ele geçirmeyi veya payına düşeni almayı düşlediği bir meyvadır. Bu durumla kıyaslandığında Mısır biraz daha kuytuda kalmış ve gelişimi de daha kesintisiz olmuştur – ama görünüşe aldanmamak lazım. Mezopotamya uygarlığı iyi bir uzmana hiç durmadan güçlü yan dalların çıktığı veya yanında kendisinden kopmuş sağlıklı filizlerin bitip durduğu bir ağacı çağrıştırır. Ama her yeni filizlenme için büyük bedeller ödenmektedir – savaşlar, göçler, birbirini izleyen yıkımlar, yağmalar, ani değişimler.

Yine de tüm bu değişimler ve serüvenler içinde aynı uygarlık sürüp gitmektedir ve "nehirler arasındaki ülke"nin tüm çevre bölgeleri de, etki alanını korumakta son derece azimli davranan bu uygarlığın alt-vatanları gibidir. Parlak ve değişken bir uygarlıklar takımıyıldızının ortasında Mezopotamya, ana kaynak konumunu, her ne olursa olsun, korumaktadır. Her istilada yerel yaşam yeni gelenleri yutup özümsemekte, öyle ki tarihin sayfaları içinde Sümerlileri çölden gelen Samilerin hanedanları –veya tam tersi– izleyebilmekte, değişim de kendini sadece kültürel nüans farklarıyla belli etmektedir – gerçi bu farklar zaman zaman çok derin olabilmektedir.

Demek ki tekil bir yazgı söz konusudur. Ama bunun tüm sorumluluğu dışarıya –çöl veya dağ– ait değildir. Evin içinde de kavgaya eksik olmaz. Biraz abartalım: Neredeyse Rönesans İtalyası söz konusudur. Tıpkı onun gibi, Sümer diyarının da içinde geliştiği çerçeveyi belirleyen, kentlerin çoğulluğu ve aralarındaki rekabettir. Bu kentler –Uruk, Ur, Eridu, Kiş, Larsa, İsin, Mari, Adab, Lagaş– klanların, ilkel toplumların yerlerini almışlardır. Her birinin kendi özel tanrıları, kendi rahip-kralları vardır (tanrı-kraldan çok farklı bir şeydir bu); birbirlerine karşı amansız bir mücadele vermişlerdir. Hegemonya birinden diğerine geçer durur: Kiş'ten Ur'a, Uruk'a, Lagaş'a, Adab'a. İlk ciddi birleşme, Samiler tarafından kurulan Akkad İmparatorluğu olacak, Sargon'la birlikte parlayan bu imparatorluk fazla yaşamayacak (2340-2230); sonra üstünlük bir süreliğine Ur'a geri dönecek, ardından İsin'e, Larsa'ya, sonra da Babil'e geçecektir.

Mezopotamya'da hükümdarı, kralı veya krallığı icat etmesini engelleyen bir tür siyasal yetersizlik mi vardı? Kuşkusuz hayır. Daha çok, Sümer'in ilk dönemlerinden itibaren tarımla ve canlı bir alışverişle zenginleşen kentlerin çok güçlü bir yapıya kavuştukları, aldıkları bu ilk hız sayesinde başlarına ne gelirse gelsin yaşamaya devam ettikleri söylenebilir. Mezopotamya'daki siyasal istikrarsızlık onları her zaman derinlemesine etkilemez. Ülkenin tamamını kuzeyden güneye ve doğudan batıya kat etmeyi sürdüren dış ticarete zarar vermesi de şart değildir. Hanedan değişikliği, sükûnetin yeniden egemen olması, her kentin civarındaki kırlarda yaşayan çalışkan ahalisi ve zanaatleriyle birlikte yeniden kendi evrenini ve bağlantılarını kurabilmesi koşuluyla, kabul edilmektedir.

O zaman Mısır tarzı itaat mümkün hale gelmektedir, zaten ilk Mezopotamya Mısır'dan da çok tanrılarına boyun eğmiş haldedir; tanrılar kendi aralarında kavga etseler, insanların arasındaki mücadelelere göre birbirlerine karşı zafer kazansalar veya geri adım atsalar bile, her zaman hükümandırlar. Enlil, Ur kentinde hüküm sürmüştü; Babil zaferi kazanınca onun tanrısı olan Marduk ötekilerine üstünlüğünü kabul ettirecektir. Daha sonraları Asur ülkesi, adını III. binyılın eski Sümer panteonundan seçilmiş bir tanrı olan Assur'dan alacaktır. Bir kentin kendi tanrısının üstünlüğünü dayatması, otoriteyi eline geçirdiğini ilan etmenin bir biçimidir. Ama hiç kimse aynı anda öteki tanrıların işlevlerini de ellerinden alamaz: İnanna (gelecekte Babillilerin İstar'ı) bereketi temsil eder, Enlil yazgıları ve evrenin düzenini ellerinde tutar, Anu ürkütücü gök tanrısıdır, Enki ise pınarları ve bereket taşıyan suyu sağlayan dost ve bilge tanrıdır.

Bu her yerde hazır ve nazır çok sayıda tanrı her şeyi yönetir ve günün akışı içinde hiç unutulmaya gelmezler. Faltaşı gibi açılmış o hipnotizmacı gözlerinden yıldırımlar yağdırır, insanlara acı çektirir, onlarda –Mısır'da olduğu gibi– arzu edilecek bir ebediyet umudu bırakmazlar. Kahraman Gılgamış bile ölme fikri karşısında umutsuzluğa kapılır. Kentin, tüm toprağın, o toprakta yetişen tüm ürünlerin sahipleri olan tanrılar bu toprağın parçalarını insanlara dağıtma ve tapınaklara taşınacak mahsul payını belirleme işini rahiplere bırakmışlardır. Başlangıçta rahip, sonra da kent devletlerinde ve ilk imparatorluklarında kral, tanrıların naipleridir. Gördükleri işaretleri yorumlayarak ve kehanetlerde bulunarak tanrıların iradelerini keşfetmekle ve bu iradeleri hayata geçirmekle onlar yükümlü değil midir? Bunlar tapınağın sırrıdır ve hükümdar çoğunlukla rolünün tutsağı durumundadır. Uyrukları gibi o da tanrıların mesajını doğru anlayamama korkusu içinde yaşar. Mezopotamya anlayışına göre, tanrılar yeryüzünde düzen ve refahın hüküm sürmesini isterler, çünkü bu onların mutluluğunun da koşuludur. Bu nedenle kanalların inşasından ticaretin düzenlenmesine, büyük zanaat atölyelerinden idari reformlara –örneğin Hammurabi yasalarına– kadar her işte bir tanrının topluluğun iyiliğini ve hükümdarın şansını sağlayan esin kaynağı olarak gösterilmesi son derece olağandır.

Böylece toplumsal yapının tamamı dinsel kaynaklara bağlanır. Tanrıların istekleri, bunu insanların diline aktarabilen yorumcunun ilmi, yukarıdan gelen emirlere uyma konusunda titiz bir hükümdar olmasa, kim yaşayabilirdi ki? İlk büyük insan toplumlarının, gerek Mezopotamya gerekse Mısır toplumlarının itaati demek ki kör bir korkunun sonucu değildir, belli bir toplumsal uyuma, hatta kolektif yaşamın belli yükümlülükleri konusunda bir bilince tekabül etmektedirler. Peki, dünyaların en iyisinde her şey mükemmel midir? Bu konuda pek yetkin bir hakem sayılmasak da, en azından kendi duyarlılığımız adına kuşkusuz koruyalım.

II. NEHİRLERİN KAYIKLARI, AKDENİZ'İN GEMİLERİ

Akdeniz'deki ilişkiler sisteminin dengesi, henüz oluşturulmadan önce bile, doğuya doğru kaymıştır. Gerçekten de Akdeniz, şu iki muazzam şahsiyetin istekleri ve olanaklarından hareketle kurulmuştur: Bunlardan biri –Mısır– denizle doğrudan, ama kötü bir biçimde temas içindedir; diğeri olan Mezopotamya ise, kendi adına iş görecektir etkin araçlar olarak, "Yukarı Deniz" sahilindeki Suriye limanlarına yetki vermiştir. Düzenli deniz taşımacılığı ya Fırat diyarının kapısı olan Suriye'yi, ya da Nil ağzında bulunan çok sayıda kötü, ama canlı limanı elinde tutan güçlülerin emrinde olacaktır. Alışverişlerin Akdeniz'ini, II. binyılla birlikte tamamen serpilip gelişecek olan Akdeniz'i var eden Mısır altını veya Babil gümüşü olmuştur.

Ama deniz taşımacılığı için bir araç gerekliydi: gemi ve bunu kullanacak insanlar, yani denizciler; bu da sihirli bir değnekle dokunarak yaratılacak bir şey değildi. Bu yüzden II. binyılın deniz taşımacılığı firavunların şanlı devirlerinden çok daha öncelere uzanan, daha geri bazı denizcilik biçimlerinin varlığını gerektirmiştir. Ama Akdeniz'in doğuşuna ilişkin bu ayrı bölüm henüz karanlıktadır. Belge azdır. Denizaltı arkeolojisi sayesinde bazı batık gemiler yeniden oluşturulabilmiştir. Ama deniz, sırları konusunda, koruyucu ve sadık topraktan daha kıskançtır.

Gerçi daha erken bir dönemde Nil, Fırat, Dicle, hatta İndüs sularında dolaşan tekneleri biliyoruz, ama Akdeniz'in, Hint Okyanu-

su'nun veya Kızıldeniz'in önceki tekneleri hakkında yeterli bilgi sahibi değiliz. Acaba denizcilik daha yeni, nehir yolculukları daha eski oldukları için mi? Bu biraz aceleci bir yorum olur. Nehirlerdeki kayıklar dünyanın en eski uygarlıklarının bağrında dolaşırlar: Mezopotamya veya Mısır ikonografyasında yerlerini hemen almışlardır. Buna karşılık deniz gemiciliği daha çok ilk uygarlıkların dışında kalır ve ilk devirleri, hatırlanamayacak kadar eski çağlara kadar uzansalar bile, suskunluklarını korurlar. Ama istikbal onundur.

Mezopotamya Nehirleri Üzerinde

Kayıkcılık Fırat ve Dicle'ye –Dicle'nin hızlı ters akıntılarına karşın– çok erken bir dönemde yerleşmiştir. Şişirilmiş hayvan derileri, ancak MÖ 9. yüzyıla ait Asur anıtlarının üzerinde bulgulanmış olsalar bile, herhalde işin en başından itibaren kullanılıyorlardı: Bu anıtlarda, tulumların üzerine ata biner gibi binmiş askerlerin bir kente saldırmak üzere bir akarsuyun karşı yakasına geçtikleri görülmektedir; başka askerlerin yine bu tuhaf atlara binerek düşmandan kaçtıkları görülmektedir; veya birbirine bağlanmış tulumların üzerine geniş bir sal oturtulmuştur: Bunlar akıntı yönünde, çığır aşağı giderken çok ağır yükler taşıyabilen Babil *kalakku*'larıdır (günümüzde de Arapların *kelek*'lerinde çoğunlukla yüzlerce tulum bir arada kullanılır). Gidilecek yere varıldığında tahtalar ve ipler satılır, söndürülen tulumlar eşek sırtına yüklenip ilk hareket noktalarına geri dönerler.

En eski Sümer silindir mühürleri üzerinde (IV. binyıl sonu) ritüel amaçlı tören alaylarında kullanılan tekneler görülmektedir. Gergin iplerle çekilen iki ucu suyun epey üzerine kaldırılmış bu direksiz tekneler demet demet bağlanmış veya örülmüş kamışlardan oluşurlar; bu tarz su taşıtlarına günümüzde de Fırat nehri üzerinde rastlanmakta, bu iş için zift sıvanmış veya deri kaplanmış basit hasır çerçeveler kullanılmaktadır. MÖ 3000'e doğru kano biçiminde uzun tekneler bataklıklarda yaban mandası avı için kullanılır ve Ur kral mezarlığında bulunan bu türde bir gümüş modelde, teknenin içinde yedi sıra ve altı çift kürek sayılmaktadır.

Nehirlerde çığır aşağı inerken bu tekneler sırkılarla idare ediliyordu, ama çığırdan yukarı doğru çıkmak için ya küreklere asılıru-

yor ya da yedekçiler tarafından karadan çekiliyorlardı. Herhalde yelken de çok geçmeden ortaya çıkmış olsa gerek: İran körfezine, Bahreyn adasına ve kuşkusuz Hindistan kıyılarına kadar uzanan bir bölgede temaslar kurulması, yelken ve deniz tekneleri kullanımını gerektirir. Bu temaslar III. binyıldan itibaren başlamıştır. Gerçi o dönemde henüz nehir ticaretindeki yoğunluğa sahip değildirler. Aslında Mezopotamya'nın doğası gereği iç ticarete ne ölçüde mahkûm olduğunu kestirmek güçtür: Ovanın çok sayıda kentin yer aldığı aşağı bölümünün taşa, ağaca, bitüme, bakıra, şaraba, sürü hayvanına ihtiyacı vardır ve bunları üreten ya da komşu ülkelerden ithal eden de Yukarı Mezopotamya'dır. Tüm bu mallar aşağı doğru inerken su yolunu kullanabilirler. Çığır yukarı doğru ise gemiler ve yük hayvanlarıyla buğday, hurma, hatta ev inşaatında kullanılan kamışlar taşınır; bir süre sonra bunlara mamul mallar da eklenecektir.

II. binyılın metinleri bu etkinliği betimlerler: nehir tersanelerinde gemilerin inşa edilmesi, seyahatler, ticaret, kazalar nedeniyle açılan davalar. Hammurabi devrinden bir vali, uyruklarından birini bir deniz taşıtının inşasını hızlandırması için şöyle sıkıştırır: "Ona [imalatçıya] hasırcılar... ve [öteki] vasıfsız işçiler için senden talep edeceği tahılı ve hurmaları gecikmeden teslim et." Larsa'daki aynı şantiyeden bir diğer yapımcıya, "Mavna inşa etmek için kalas ve tahta olarak ne gerekiyorsa verin," diye yazar. Demek ki o dönemin gemilerinde hem kamış hem de ahşap kullanılmaktadır. Genellikle kayığın sahibi taşıtını kendi kullanmamakta, bir kayıkçıya kiralamaktadır. Hammurabi yasasına, ihmalkârlığıyla kayığının bozulmasına neden olan kayıkçı için de bir madde konmuştur: zararı tazmin etmelidir. Teknenin ve yükünün batmasına göz yumarsa, hepsinin parasını mal sahibine geri ödemeye mahkûm edilecektir. Tabii, batan gemiyi yeniden yüzdürecek zekâyı gösterir ve bu olanağı bulursa, mal sahibine "parasının sadece yarısını verecektir." Bu örnekte, işverenlerle işçiler arasında kapitalist bir toplumu çağrıştıran ilişkiler kurulduğundan söz edilemez mi?

Mısır'da, Nil Nehri Üzerinde

Mısır'da her şey kayıkçılığın ne kadar önemli olduğuna işaret eder: çok yazıda yazılı veya resimli belge; çeşitli biçimlerde donatılmış

gemi ve kayık türlerini ifade etmek için kullanılan seksenden fazla kelime; gemicilik terimlerinin ve imgelerinin iliklerine dek nüfuz ettiği din. Tanrıların, firavunların kendi kayıkları vardır, ölüle-
rin yargıçlarına doğru yaptıkları seyahat, o tanıdık nehir üzerinde yapılan bir seyahat olarak tasavvur edilir.

Hanedanlar öncesi çağdan itibaren, tekneler Nil'de dolaşmaya başlarlar. British Museum'da bulunan bir çömleğin, Chicago Müzesi'ndeki aşağı yukarı aynı döneme ait (3500-3200 arası) bir taş vazoonun, Cebelü'l-Arak'ta bulunan o harika bıçağın fildişi sapının üzerinde, pupaları ve pruvaları epey yukarı kalkık, neredeyse dikey konumda olan, kare yelkenli tekneler dolaşırlar: Bunlar, Mezopotamya'nın kamıştan teknelerinin tipik biçimleridir. Mısır'da daha iyi bilinen su taşıtı türü ise, özenle bağlanmış papirüs demetlerinden yapılmış, uzun ve düz kayıktır: iki ucu hafifçe yukarı kalkıktır; suya çok batmaması, bataklıkların veya kum yığınlarıyla dolu nehrin sığ sularında dolaşabilmesini sağlar. Av veya balık tutma sahanelerinin kayığı budur; Mısır mezarlarının duvarlarında ölüleri son seyahatlerine götüren kayık da odur.

Mısır nehir veya deniz ticaret veya savaş gemisi de bu modelden hareketle tasarlanacak, geliştirilecek, büyütülecektir. İlerleme, papirüsün yerine ahşap kullanılmasından ibaret kalacaktır, ama bu iş için gereken kaliteli kereste Mısır'da yoktur. Lübnan'dan ithal edilen sedir ağacı dışında, günümüzde Hartum diye bilinen bölgenin firavuncirleri ve akasyaları da kullanılacak, bu ağaçlar kısa ve kalın keresteler haline getirilip kamalar, zıvana delikleri, hatta kırlangıç contalar, kimi zaman da basit deri kayışlar yardımıyla birbirine sıkı sıkı tutturulacaktır. Teknenin dibi düzdür, bütününde bakıldığında kenarları kalkık çizgisiyle papirüsten yapılmış kayığı hatırlatmaktadır. Omurga yoktur; enlemesine yerleştirilmiş kalaslar gövdeyi sağlamlaştırır ve eğim önden arkaya uzanan ve istendiği kadar gerilebilen kalın bir halatla sağlanır. İlk deniz taşıtlarında ön tarafa yerleştirilmiş iki ayaklı direğin yerini, daha sonra dört köşe bir yelkeni taşıyan merkezi bir direk alacaktır.

Yelken IV. binyıldan itibaren belirmiştir. Nil'den yukarı doğru çıkış yeri geldiğinde yedekçiler veya kürek yardımıyla yapılmaktadır, ama Mısır'da yıl boyu esen kuzey rüzgârları, nehri çığır yukarı çıkmak için yelken kullanımını haliyle yaygınlaştırmışlardır.

Zaten Mısır dilinde seyahati ifade etmek için kullanılan iki farklı hiyeroglif vardır: Biri yelkeni açık gemi işaretiyle yazılır –bu, güneye doğru seyahat etmektir; öteki yelkeni sarılmış gemi işaretiyle gösterilir –bu da kuzeye doğru seyahattir, çünkü bu seyahatte sadece akıntının sürükleyici gücü yeterli olmaktadır.

Çok Eski Zamanlarda Yaşamış İlk Gemiciler

Akdeniz'de ve başka yerlerde denizin tehlikelerine ilk kez meydan okuyan "vahşi deniz yolculukları"na tanıklık etmek heyecan verici olurdu. Hiç heveslenmeyelim! Ne kadar tartışsak da ne yazık ki bu konuda kesin, sağlam sonuçlara varamayız. Çok az sayıdaki tanıklıktan birine denk geldiğimiz zamanlarda bile, bunların yorumlanması oldukça güçtür.

İlk deniz yolculukları çok erken bir dönemde, X. ve VII. binyıllar arasında yapılmış olsa gerek. Ama bu konudaki kanıtlar epey zayıftır. Bu yüzden okyanus kıyısındaki Santander'de veya Akdeniz kıyısındaki Malaga'da, mağaraların duvarlarına kazınmış o bilmece gibi resimler konusunda kimse güvenli bir biçimde fikir ileri sürememektedir. Acaba bu resimler paleolitik deniz taşıtları olarak görülebilir mi? Başrahip Breuil'ün cevabı, "evet"ti. Ama daha geniş bilgi edinilinceye kadar bu kadar kesin konuşmak pek temkinli bir tavır sayılmaz. Aynı şekilde, gemiciliğin Kızıldeniz üzerinde veya Anadolu sahilleri ile yakındaki büyük Ege adaları arasında doğduğu konusunda bazı coğrafyacıların ileri sürdükleri varsayımları doğrulayabilecek kesin kanıtlar da yoktur. Bu son varsayımı desteklemek üzere, Girit veya Kıbrıs'ın neolitik devrin başlarında, kabaca VII. veya VI. binyılda iskân edilmiş olmaları gösterilmektedir. Bu ilk ada sakinleri ancak denizyoluyla gelmiş olabilirler. Demek ki VII. binyıldan itibaren sallar veya ilkel sandallar, ya da gerçek anlamıyla tekneler vardı. Muhtemelen ilk ortaya çıkış tarihleri daha da eskidir ve bir gün, anakaraya hiçbir zaman bağlanmamış şu veya bu adada, özellikle de barınabilecek mağaraların hepsinin henüz incelenmediği Kıbrıs'ta,² mezolitik hatta pale-

2. Bu inceleme günümüzde gerçekleştirilmiş ve Akrotiri yarımadasındaki Aetokremnos sit alanı ortaya çıkarılmıştır. (J. G.)

olitik devirlere ait iskân izlerine rastlanabilir; o zaman karşımızdaki problem yeni boyutlar alacaktır.

Kişisel olarak, elimde yeterli kanıt bulunmasa bile, vahşi deniz yolculuklarının eskiliğine inanıyorum. Birincisi, bunlar balığın ağaca çıkması kadar inanılmaz olgular değildir. İlkel toplumlar deniz suyunun tehlikelerini aşmayı bilirler; Amerikan yerlilerinin salları- nı veya Peru kıyılarındaki sazdan kayıkları hatırlayalım – *los caballitos*, balıkçıların üzerlerine atlayıp dalgaları göğüsleyerek denize açılmayı göze aldıkları "küçük atlar"! Öte yandan, Akdeniz söz konusu olduğunda, bazı malların yayılması ancak erken dönemden itibaren var olan bir gemicilik faaliyetiyle açıklanabilir.

Örneğin *cardiale* [veya *cardium* kültürü] diye bilinen (*cardium*, yürekmidyesi kabuklarının taze kile bastırılmasıyla elde edilen bezeme türü) seramiğin yayılmasının, başlangıç noktası belki de İskenderun körfezi olan ilkel bir gemicilik faaliyetinin eseri olduğu düşünülmektedir. Oradan hareket eden salları Yunanistan, İtalya, Provence, İspanya, Sicilya, Malta, hatta Kuzey Afrika kıyılarına ulaşmış olabilecekleri ileri sürülmüştür. Nitekim bu sayılan kıyıların hepsinde bir zamanlar III. binyıla tarihlendirilen, ama en son kazıların çok daha erkene taşınmalarını zorunlu kıldığı, *cardium* baskılı çömlek parçaları bulunmuştur. Peki, ne kadar daha erkene taşınabilirler? Tesalya'da VI. binyıl sonuna tarihlendirilmişlerdir. Batı'daki tarihlendirme ise halen tartışılmaktadır ve daha da tartışılacağı benzetmektedir: V. binyıl mı, IV. binyıl mı?³ Kesin olan bir şey varsa, o da bu seramiğin her yerde ilk neolitik tarım faaliyetlerinin yaygınlaşmasına tekabül etmesidir.

Anadolu'dan kalkıp, çömlekçilik öncesi Yunanistan'a çok erken bir devirde ilkel tarımın sırlarını taşıyan iki kolonizatör dalgası da herhalde denizyolunu kullanmıştır (aslında birinci dalga, o çağda Ege anakarası henüz yok olmamışsa, karayolunu da kullanmış olabilir).

3. "Belli bir sıraya sokulmuş" tarihlendirmeler bugün *cardium* kültürünü VI. binyıla yerleştirmektedir. (J. G.)

Suriye, Mısır ve Kızıldeniz

Ancak yüzyılların akışına izin verilir ve vakit, deyim yerindeyse, Mısır'ın koca duvar saatinde izlenmeye başlarsa, o kadar belirsiz olmayan, daha sağlam bir zamandizinine kavuşulabilir.

Mısır gemileri çok erken bir dönemden başlayarak hem Biblos, hem de Kızıldeniz yolculuğuna çıkmışlardır. Bunun kesin tarihini kimse bilememektedir. Ama daha hanedanlar öncesi çağda Suriye zeytinyağı, Mısır'a ait olmayan seramik kaplar içinde Mısır'a ulaşıyordu. 2600'e doğru, Mısır'ın Biblos'la ve Biblos üzerinden Lübnan'ın sedir ağaçları, Lut gölünün bitümü, Toroslar'ın altını, Suriye'nin zeytinyağı ve şarabıyla kurduğu önemli bağlantılar gayet iyi bilinmektedir. Bu yolculuğu her iki yönde yapıp duran gemiler III. binyılın ortasına doğru "Biblos gemileri" adıyla tanınmaktadır; onları kesinlikle Mısır finanse etse de, biçimleri Mısır'a özgü olsa da, Biblos'ta mı yoksa Mısır'da mı yapıldıkları, mürettebatın Mısırlı mı, Bibloslu mu yoksa karma mı olduğu bilinmemektedir.

Bunların büyük teşebbüsler olduklarını, Sakkare'de bulunan ve Kral Sahura'nın seferinin tasvir edildiği resimdeki gemi sayısı zaten kanıtlamaktadır. Ne tuhaftır ki, Nil'in ilk çavlanının son kayalığının yanındaki Elefantin adasında üslendiği keşfedilen geniş örgütlenmenin çapı daha da büyüktür. Piramitler devrinde, 25. yüzyılda, Elefantin'in müteşebbisler olarak da kabul edilebilecek, hatta en uç noktada (mezarlarının şatafatından hareketle bir hükme varılacak olursa) kapitalist oldukları bile düşünülebilecek "kraliyet" memurları Nil gemileriyle başkent Memfis'e kadar kadar sürdürülen granit taşımacılığını denetimleri altında tutmaktadırlar; ayrıca çöl bölgesindeki taş ocakları, taş kütlelerinin nehre kadar taşınması, Koptos'tan Kızıldeniz kıyısındaki Kuseyr'e giden yollar, Sina'nın firuzetaşı yatakları, son olarak da Kızıldeniz üzerinden Punt diyarı [Somali kıyısı] ve Suriye ile kurulan deniz ilişkileri onların denetimindeydi. Demek ki karayolları, denizyolları, Nil kayıkçıları, Yukarı Mısır granitleri ve Biblos'un sedir ağacı tomrukları arasında ilginç bağlantılar söz konusudur. Bu duruma bakarak, 25. yüzyıldan itibaren Nil Deltası'nda faal limanlar olup olmadığını merak ediyor insan. Ama ne yazık ki her şey nehrin balıkları al-

tında kaybolup gitmiştir.

Yaklaşık bin yıl sonra, XVIII. hanedan devrinde, bir Teb [Mısır] resminde, Kenanlıların (Fenikelilerin ataları olan Suriye kıyılarındaki ahali o çağda böyle adlandırılmaktadır) bindiği ve bir rıhtıma ülkelerinden getirdikleri malları boşaltan gemiler tasvir edilmiştir. Bunların Mısır türü gemiler olduklarına kuşku yoktur; biraz daha yuvarlak olmakla birlikte, Kral Sahura'nın Biblos'a sefere gönderdiklerine benzemektedirler; onların da uçları neredeyse dik açı yapacak biçimde yukarı kalkıktır. Kraliçe Hatşepsut'un (XVIII. hanedan) MÖ 1480'de "Punt diyarı"na doğru çıkılan deniz seferi için gönderdiği gemiler daha uzun ve su üzerinde kalan kesimleri daha alçaktır, ama donanımları aynıdır. Gövdenin ortasında direkler yükselmekte ve büyük kare bir yelkeni taşımaktadırlar; iki uzun kürek de dümen vazifesi görmektedir. Yüz yıl sonra, Tutankamon'un mezarında tasviri bulunan baştan aşağı donatılmış, güzel yelkenli modeli Punt diyarı seyahatine çıkan gemilerin gövdelerine ve direk takımlarına her bakımdan benzemektedir. Sadece dümen sistemi farklıdır.

Bu Mısır-Suriye türü gemilerin ayırt edici özelliği, hemen hemen sadece yelkenle gitmeleridir. Büyük ölçüde kürek kullanan küçük Nil teknelerinden farklı olarak, bu iri yelkenliler sadece manevra yaparken ve limana girip çıkarken küreklere başvurmaktadırlar.

Yine de Mısırlıların denizcilik hünerlerini fazla abartmayalım. Nil suları üzerinde kendini rahat hisseden Mısır gemiciliği, denize çıkmak konusunda pek o kadar istekli görünmemektedir. Mısır büyük ölçüde kendi içine, kendi nehrine, kendi su altında kalan topraklarına kapalı bir biçimde yaşamaktadır. Uzaklardaki dünya ilgisini çekse bile, onu fazla heyecanlandırmaz. Ya da bu uzaklardaki dünya, Mısır'ın zenginliğinin cazibesine kapılarak zaten ona gelmektedir. Mısır onu aramaya niye gitsin? Dış ticaret çoğunlukla yabancıların elinde olacak ve Nil'in ağzındaki çeşitli noktalara yerleşmiş Kenanlılar, Giritliler, Fenikeliler, en sonunda da Yunanlar tarafından yürütülecektir. Ne de olsa birinci "Süveyş kanalı" ancak MÖ 610-595 arasında, [II.] Nekao zamanında kazılacaktır. Bu kanal Nil'in doğudaki kolunu Tinset gölüne ve Acı göllere bağlıyor ve Herodotos'a göre, iki deniz gemisi bu kanaldan yan yana geç-

biliyordu. Bir şaheser olduğu kuşku götürmeyen bu kanal yine de geç bir döneme aitti; Dara tarafından tamamlanacak, daha doğrusu yeniden kazdırılacaktı. Mısır'a ilk büyük liman tesisini hediye eden de kendi adıyla anılan İskenderiye'yi kuran Büyük İskender'dir. Diğer yandan Mısırlılar da daha 2150'de, Asuan'daki ilk Nil çavlanının sert granit kayaları arasında küçük gemi geçitleri açmaktan geri kalmamışlardı. Nehir donanımındaki bu eskilik, denize açılmanın daha münferit ve geç olmasıyla bir zıtlık oluşturmaktadır her şeye karşın.

Denizciliğin Başkahramanı: Doğu Akdeniz

Mısır gemilerinin, belli istisnalar dışında, Akdeniz'de Nil Delta-sı'ndan Suriye'ye giden kullanışlı ve iyi bilinen yol dışında başka herhangi bir yola hâkim oldukları kuşkuludur; bu yolda deniz yolculuğu, gerek gidişte gerekse dönüşte, dört ilâ sekiz gün sürmektedir. Gemiciliğin belirleyici ilerlemeleri başka bir yerden gelmiştir ve ancak Doğu Akdeniz'in karma çerçevesi içinde bulunabilirler: Fenike kıyıları, Ege adaları ve sahilleri, büyük Girit adası ve bizzat Yunan ülkesi.

Burada da hiçbir şey açık değildir. Sayısız kuşku ve tartışma hüküm sürmektedir! Emin olunan tek şey, denizin II. binyıl boyunca Ege'de ve Doğu Akdeniz'in tüm denizlerinde başarıyla alt edildiğidir. Bununla birlikte, iş bu zaferin koşullarını, zamandizinin, nedenlerini ve teknik çerçevesini belirlemeye gelince, her şey karışmaktadır. Bu tartışmanın sürdürülebilmesi için vazgeçilmez bir belge külliyatı olan tasvirlerin bir araya getirilebilenleri, hiç uyumlu olmayan yorumlara ve varsayımlara yol açmaktadır.

Sağlam bilgi kaynaklarına dayanan, titiz tarihçi Spyridon Marinatos eski Ege gemilerine ilişkin altmış dokuz çizimlik bir katalog hazırladı (1933). Diane Woolner da Malta'da, büyük megalitik çağ tapınağı Hal Tarxien'de bir direğin üzerine kazınmış otuz sekiz gemi grafitisi buldu ve bunların röprodüksiyonlarını bastı (1957). Demek ki elimizde yüzden fazla gemi resmi var ve biz hâlâ hayal kırıklığı içindeyiz! Çizimlerin çoğu şematik, yeterince doğru değil; hiçbir perspektif kuralını dikkate almıyorlar. Bulunabilen ve genellikle kilden yapılmış birkaç maket kaba bir şekilde yapılmış. Mı-

sırlılara özgü o kesinlikten eser bile yok. Bir kazı kalemiyle taş üzerine çizilmiş Malta *graffiti*'leri dışında, bu gemilere ancak vazoların, çeşitli kapların kenarlarında, düz veya silindirik mühürlerde, yüzüklerde, hiyeroglif yazı tabletlerinde rastlanıyor. Ve çoğunlukla kesin olmayan tarihleri bin yılı aşkın bir süreye yayılıyor.

Bununla birlikte, gemi yapımcılığı ancak yüzyıllar ve yüzyıllar geçtikçe biraz ilerleme kaydedebildiği için (her halükârda yeni gemi tipleri genellikle eskilerin bir kenara atılmasına yol açmaz) bu su taşıtlarının olası yapım tarihlerini hiç hesaba katmadan, hepsinin aynı sıralarda kullanıldığını varsaymakta da öyle belirleyici bir mahsur yoktur. Böylece, sanki topluca Mısır Deltası'na veya Ugarit limanına ulaşmış, MÖ 1200'e doğru Hitit kralının aç kalmış kentleri için bağıra çağıra istediği buğdayı boşaltacaklarmış gibi, hep birlikte denize açılabilirler.

[Bu resimlerde] Anlaşılması gerekenler nelerdir? Kesinlikle basit şeyler. Öncelikle, mümkünse, pruvayı pupadan ayırmak, gemilerimizin hangi yönde ilerlediklerini bilmek gerekir. Bunun cevabı –tasvir edildiklerinde– küreklerin duruşundan çıkartılabilir. Gerçekten de Yunan kayıkçı, yüzünü gideceği hedefe dönüp, kayığının arkasında ayakta duran Venedikli gondolcunun aksine, Mikenoslu ve Giritli selefleri gibi, sırtı gidilen yöne dönük halde kürek çeker. Bir diğer ölçüt: Eğer geminin eni ayırt edilebiliyorsa (modellerden birinde bu söz konusudur), o zaman daha geniş kısım, ters hava akıntılarından kaçınmak için uçakta da uyulması gereken bir yasa gereğince, ön taraf, pruva olacaktır: "Balık biçimindeki cisimler" kuramına göre durum böyledir. Teknenin, kendi ekseni etrafında dönebilen bir veya iki kürekten oluşan bir dümeni varsa, sorun zaten çözülmüştür: Dümen haliyle arka taraftadır.

Okuyucu, Ege gemilerinin pupalarının çoğunlukla pruvaların dan daha yüksek olduğunu fark edecektir, ama bu kural mutlak değildir ve pupayı pruvadan ayırmak pek kolay sayılmaz.

Başka sorular da gündeme gelmektedir: Örneğin kayık güverteli midir? Güverte tamamını mı yoksa bir kısmını mı kaplamaktadır? Oturma yerleri, kürekleri, direkleri, yelkenleri var mıdır? Çoğu küreklerle donatılmış Ege gemileri ek bir silah olan yelkene her zaman sahip değildir. Yelken varsa, kare biçimindedir, serene bağlıdır, bazen de iki kare yelkenden oluşur, ama bunlar yan yana, ay-

nı serene ve aynı direğe bağlanmıştır. Bu çift yelken usulü, bir Pompei gemisinde daha geç döneme ait bir örnek karşımıza çıksa da, giderek kaybolacaktır.

Genellikle kesin bir biçimde belirtilen kürek sayısı (en fazla 15) S. Marinatos'un bazı gemilerin olası uzunluklarını (iki kürekçi arasındaki mesafeyi 90 cm tahmin ederek) hesaplamasına izin vermiştir: Yani on beş [çift] kürekli en büyük gemilerin uzunluğu (kürek-siz bölümleri de hesaba katıldığında) yirmi metre civarındadır; ama deniz taşıtlarının çoğunda en fazla beş kürekçi bulunduğu göre, bu uzunluk sık rastlanan bir ölçü değildir. Demek ki bütünü içinde, uzun, hafif, tek direkli, kürekle giden, gerektiğinde yelkene de başvurabilen küçük tekneler söz konusudur.

Ama asıl önemlisi, çok erken bir dönemden, orta Minos devrinden (MÖ 2000 öncesi) itibaren, bu teknelerin yanı sıra, kürek-siz, boydan boya üst güverteli (MÖ 1500 civarına ait kilden bir maket sayesinde güvenilir biçimde doğrulanmış bir olgu), öncekiler kadar dar olmayan gemilerin ayırt edilmesidir. Bunlar belki diğer Girit gemilerinden de daha büyük, yük taşımakta kullanılan yelkenlileri çağrıştırmakta ve Akdeniz gemilerindeki geleneksel ayırımı çok önceden haber vermektedirler: uzun, hızlı, kürekli savaş veya korsan gemileri; iyi yük taşıyan, yelkenli, yuvarlak karınlı ticaret gemileri. Biz de Kirk'ün düşüncesine katılıyor ve uzun gemilerle yuvarlak karınlı gemilerin sanatsal temsillerinin dönem dönem birbirlerinin yerini almasının çağın denizcilerinin şu veya bu tipi tercih etmesine değil, birbirini izleyen sanatsal modalara bağlı olduğu sonucuna varıyoruz. Ege filosunda iki biçim yan yana var olmuş, uzun gemilerde genellikle alçak bir pruva ve bir tür mahmuz ile kalkık bir pupa bulunmuş; yuvarlak karınlı gemilerin pupası ve pruvası ise, Kıbrıs'ın geç döneme ait güzel çömleklerinde hâlâ görüldüğü üzere, eşit yükseklikte ve yukarı doğru kalkık olmuştur.

Mahmuz, Omurga: Olası Bir Evrim

Mahmuzun kökeni, can alıcı bir sorundur. MÖ I. binyılda evrim tamamlandığında, ister Fenikeli ister Yunan olsun tüm deniz savaş kuvvetleri, gemi omurgasının önde sivri bir uç halindeki uzantısı-

nı oluşturan bu tehlikeli silahı kullanma noktasına gelecektir. Mahmuzun, uzun gemilerin Ege'de yaşadıkları gelişmenin bir sonucu olduğu düşünülebilir.

Kiklades adalarında (Syros "tavaları"ndan yola çıkarak) bilinen ilk modellerde, geminin ön tarafı tuhaf bir dış köşe halinde ileri doğru uzanmakta; bu parça ister istemez mahmuzu çağrıştırmaktadır. Bu dış köşeye bir dizi çizimde ve kil modelde rastlanmaktadır. Kirk bunun bir yandan mahmuzun atası olduğunu; öte yandan o sırada henüz bir savaş aracı olarak tasarlanmadığını düşünmekte (1949) kuşkusuz haklıdır. Bu ahşap parçanın (pruvadan olduğu gibi pupadan da dışarı taşabilir) ilk kullanılış amacı geminin yapısını güçlendirmek, özellikle de sürekli dalga yiyen ve gemi ne zaman kumsalların üzerine çekilse zedelenen (ilk mahmuzların yukarı doğru kıvrık olmalarının nedeni budur) ön tarafını sağlamlaştırmaktır. Demek ki ilk düz veya yukarı kalkık mahmuz, omurganın boylamasına konmuş ahşap parçalarının, Ege gemilerinin iskeletinin etrafında şekillendiği ortadaki ana kalasın basit bir uzantısı olsa gerek.

Burada özgün bir buluşun söz konusu olduğu açıktır. Mısır gemisinin de, II. binyıla gelindiğinde bile Kenan gemilerinin de ne omurgası ne mahmuzu ne çatısı vardır. Girit'in II. binyılda ortaya çıkan *yuvarlak karınlı* gemisi, yukarı kıvrık iki ucuyla Suriye-Mısır gemisinin bir taklidi olabilir belki, ama "Egelilerin, bu son derece kullanışlı gemi türüne kendi gemi yapım tekniklerinin temel unsurlarını, karina ve gemi çatısını ekleyerek büyük bir ilerleme kaydettikleri" de kesindir: "Böylece [Yunan kıyılarında] bugün bile varlığını sürdüren sağlam ve dayanıklı bir gemi tipi yaratılmıştır." Aslında gerçekten denize açılmaya uygun ilk nakliye gemisi budur.

Tüm Bu Gelişmelerde "Fenikeliler"İN Rolü Nedir?

Doğu Akdeniz'in doğuştan aracılarının, uzun süredir Mısır ticaretinin müdavimi olmuş Suriye sahilinin yük gemicilerinin bu Ege gemisi türünü hiç vakit geçirmeden alıp benimsemelerinde şaşılacak bir yan var mı? Girit gemileri, Nil Deltası limanlarından da önce, sık sık Suriye sahilindeki limanlara uğradıkları için, bu türün do-

ğuşunu gözleriyle görmüşlerdi. Zaten, birkaç yüzyıl geçtikten sonra, Akdeniz'de bilinen gemi türleri içinde, II. binyıl Suriyesi'nin doğrudan mirasçıları olan Fenikeliler tarafından alınıp –uyarlatıp– kullanılmamış bir tek tür bile kalmayacaktı.

Kürekçileri ve mahmuzuyla artık eksiksiz bir biçimde geliştirilmiş olan uzun Ege gemisi, ilk kez MÖ 8. yüzyıla doğru, Karatepe'deki bir alçak-kabartmada görülür. Karatepe, Fenike'nin eski Hitit ülkesi içinde kalan bir nüfuz alanıdır. Onu bir süre sonra Akdeniz'in klasik uzun teknesi haline getirecek gelişimi Fenikelilere mi yoksa daha eski dönemin Mykenai'lilerine mi borçludur? Bu klasik uzun tekneyi bir Sparta fildişinin üzerinde ve birçok siyah figürlü geometrik vazoda görürüz. Ayrıca Sidon, tıpkı Samos adası gibi, MÖ 5. yüzyılda parasının üzerine koyacak amblem olarak bu klasik tekneyi seçmiştir. Bu tekne türü, üzerine güverte eklemekten vazgeçip onu epey hafifletecek Yunanlar tarafından daha da ilerletilecektir. Güverteden vazgeçince boyunu otuz ilâ otuz beş metreye, kürekçi sayısını da elliye çıkarabileceklerdir: Thukydides'e göre Atina donanmasının Salamis savaşına (MÖ 480) kadar geniş ölçüde kullanacağı meşhur *pentekontoros* [elli kürekli gemi] budur. Daha sonra üst üste yerleştirilmiş üç sıra kürekçili *triremis* kendini kabul ettirecektir.

Buna karşılık, aldatıcı perspektifleri olan bazı Yunan vazosu desenlerinden hareketle, *biremis*'in [iki sıra kürekçili tekne] icadının Yunanlara mal edilmesi bir hatadır. Çok açık bir belge bunun tam tersini kanıtlamaktadır. Ninova sarayının duvarlarında, Kral Sanherib şehre saldırmadan (MÖ 700) önce Sur limanından kaçan Fenike donanmasının resmi görülmektedir: Uçları simetrik biçimde yukarı kalkık yuvarlak karınlı gemiler, sivri mahmuzlu, uzun gemilerle bir arada yol almaktadır. Demek ki Ege'den alınan ders tamamen hazmedilmiştir. Yine de bir yenilik söz konusudur: Bu gemilerin hepsinde artık üst üste *iki* sıra kürekçi bulunmaktadır. Bu, önemi belki de biraz abartılmış da olan, *biremis*'tir. Kirk'e göre, Yunanlar bunu daha sonra, MÖ 6. yüzyılda Fenikelilerde görüp almış, ama ancak bir süre kullanmışlar ve denizde çok daha güvenli olan *pentekontoros*'u yeğlemişlerdir. Fenikeliler de *biremis*'i ancak sakın havalarda ve kendi kıyılarının yakınlarında kullanmışlardır.

Aynı çağda, ağaç taşımak için çıkılan –daha önce sözünü ettiğimiz– sahil konvoylarında, Fenikeliler kökenleri daha da gizemli olan bir gemi türü daha kullanıyorlardı; Yunanlar, pruaları bir at başıyla süslenen bu gemilere *hippoi* adını takmışlardı. Kral Asurbanipal böyle bir gemiye binerek Dicle sularında avlanmaya çıkıyordu ve İspanya'da, Aliseda'da bulunan bir Fenike mücevherinden hareketle Fenikelilerle birlikte tüm Akdeniz'i dolaşan gemi türünün bu olduğu söylenebilir. Zaten Strabon'a göre, MS 1. yüzyıl sonunda bu gemi Akdeniz'de hâlâ kullanılıyordu ve günümüzden elli yıl önce bile Cadiz sahilindeki balıkçılar prualarına bir at başı yontmaktan hoşlanıyorlardı.

Malta Randevusu

Malta'da üçüncü Hal Tarxien tapınağının *graffiti*'leri şu ana dek az kullanılmıştır. Okunmaları kolay değildir. Bir tapınağın (MÖ 1500'den sonra terk edildiğine kuşku yoktur⁴) taştan direğinin üzerine adaklar çizen bu denizciler, hareketli bir yolculuğun veya bir deniz kazasının ardından bir ana tanrıçaya, bir "maris stella"ya şükranlarını bildirmektedirler. Tapınak büyük doğal limanın yakınındadır; her sonbaharda ve her kış başlangıcında denize açılma cesaretini gösterip, kötü havaya yakalanan gemilerin sığındığı bu limana epey geç bir tarihte La Valetta kenti yerleşecektir.

Ne yazık ki, kısmen silinmiş bu çizimler üst üste yapılmıştır: Her ziyaretçi kendi gemisini kendinden önce ve sonra gelenlerin de yaptığı ve yapacağı gibi, elinin yetişebildiği bir yüksekliğe çizmiştir. Ve kireçtaşı üzerine çizilen her yeni resim, beyaz ve aydınlık çizgileriyle kendinden önceki *graffiti*'leri bir süreliğine siler. Sonra zaman geçer ve o da diğerlerinin arasına karışır.

Topluca ele alındığında, bu kırk çizimin bir manası vardır: II. binyılın birinci yarısından itibaren Malta'ya –bu defa hayal etmemize gerek olmayan– bir deniz ulaşımının söz konusu olduğunu kanıtlamaktadırlar. Denizin hışmına uğramış olsunlar ya da olmasınlar, gemiler Malta açıklarına gelip karaya yanaşmaktadırlar. Yolculuğu güzel mevsimde bir aksilik yaşamadan yapanların adak su-

4. Bugün, MÖ 2500 tarihi kabul edilmektedir. (J. G.)

nanlar geçidine katılmaları şart değildir. Ama yine de varlıkların kuşku götürmez.

Bu gemilerin tipleri hakkında uzun uzadıya yorumlar yapılabilir. Akılda tutulması gereken özellik, çeşitlilikleridir. Ben de, bu *graffiti*'leri inceleyip yayımlayan (1957) Diana Woolner'ın görüşünü paylaşarak, aralarında pruaları ve pupaları yukarı kalkık bazı Ege, Girit, Mikenos gemileri görüyorum. Bu ilk önemli saptama kendiliğinden ortaya çıkıyor zaten. Ayrıca, yine Diana Woolner'la birlikte, en az bir, hatta birçok Mısır *tipi* gemi görüyorum. Buradan Mısır gemilerinin de gelip Malta'ya demir attıkları sonucunu çıkar-mayalım. Bu gemilerin Girit'e yanaştıklarını ileri süren Eduard Meyer'in eski varsayımı bile bugün epey kuşkulu görünmektedir: Ada-da bulunan Mısır heykelleri veya vazoları muhtemelen Girit gemileri tarafından ya doğrudan Mısır'dan ya da Suriye sahillerinden taşınmıştır. Aynı nedenden ötürü, Mısırlıları Malta'da tasavvur etmek daha da güçtür! Ama II. binyılın ilk yarısında Suriye sahilindeki gemilerin Mısır tipinde olduklarını görmüştük. Onların Mısır'la ilişkileri, Doğu Akdeniz'de yürüttükleri etkin ticaret bilinmektedir. Ayrıca Ege gemilerinin eşliğinde Batı denizlerini de keşfe çıkmış olabilirler. Burada, Batı Akdeniz'le olan meçhul ilişkiler konusu yeniden gündeme gelmektedir.⁵ Eğer Egeliler ve Suriyeliler II. binyılın başında veya ortasında Malta kıyılarına çıkmışlarsa, herhalde orada kalmamışlardır. Ada bir alışveriş sisteminin merkezinde değil midir? Özellikle Pantelleria ve Lipari adalarından obsidyen gelmekte, bu taş Güney İtalya'nın Lucera'ya kadar uzanan kesiminde de bulunmaktadır. Lipari adalarında ve İtalya'da da Mykenai seramikleriyle karşılaşılma-mış mıdır?

Malta gemilerinin bu şekilde birbirleriyle buluşması, arkeolojinin bu bilgilerini çürütmez, tam tersine doğrular. Çok ilginç bir hadise olan megalitlerin yol açabileceği genel varsayımlara da uyar.

5. Tarxien'de çizilmiş gemiler tapınakla aynı çağa aitseler, III. binyıla tarihlendirilmelidirler. Demek ki II. binyılda Ege ile olan ilişkilerin gelişmesi üzerine söylenenler, sözü edilen resimlere göre anakroniktir. (J. G.)

III. MEGALİTLERİN YAYILMASI İLK AKDENİZ'İ AÇIKLAR MI?

Burada iyi bilinmeyen bir sorun olan megalitizm konusuna, sadece yabancı ve gizemli bir dünyadan birkaç imge sunmanın tadını çıkarmak için girmiyorum. Benim kafamı asıl kurcalayan, ele avuca gelmez, vahşi deniz. Okuyucu, ilk gemileri araştırmakla denizin o ilk zamanlarına erişilemediğini, akıntının bizi zorunlu olarak daha geç ve iyi bilinen devirlere doğru sürüklediğini gördü. Megalitler geriye dönmeye izin verirler mi acaba?

Ne yazık ki megalitizme ilişkin her soğukkanlı inceleme, insan da yitik bir düş, kuşkusuz çözümü asla bulunamayacak bir problem izlenimi bırakmaktadır. Bu geniş çaplı problem tüm Akdeniz uzamını kapsadığı, bir uçtan diğerine tartışma götürmez benzerlikler taşıdığı ve belli bir seyrüsefer birliğini akla getirdiği için, çözüm bulmanın olanaksızlığı iyice hayıflanılacak bir hal almaktadır. Ama problemin verileri net değildir.

Hatta, bir tek problem mi söz konusudur, o bile belli değildir. Megalitleri belli bir kültürün simgesi saymak ilk bakışta pek bir sorun değildir. Yine de simgenin hep aynı kültürün unsurlarının yanında boy göstermesi şarttır.

Megalitlerin kendilerine gelince, Fransızca, daha doğrusu Bretonca kökenli terminoloji kulağımıza tanıdık gelmektedir: *Menhir*'ler, dikey olarak dikilmiş taşlardır; *dolmen*'ler dikili birçok taşın üzerine yatay olarak yerleştirilmiş büyük ve düz taşlardan oluşan duvarlardır. Okuyucu, Bretagne'daki menhir sıralarını ve dairelerini (*cromlech*) veya İngiltere'de Salisbury yakınındaki Stonehenge'de bulunan, MÖ 1700 ile 1500 arasında dikilmiş, günümüzde bir bölümü yıkılmış bile olsa heybetini koruyan külliye keskinlikle duymuştur: Bu külliye, aralarına giriş gibi yerleştirilmiş büyük, yatay taşlarla tutturulan muazzam mavi taşların dikildiği, eşmerkezli birçok halkadan oluşmaktadır –taşların hepsi dağlardan, oraya iki yüz seksen km uzaktaki taş ocaklarından getirilmiştir. Keltlerin ve drüid inançlarının tarihi her zaman bu taşlarla bir arada düşünülmüş, rivayetler bu taşların kutsal niteliğine kefil olmuştur. Ancak son zamanlarda bunun çok daha yaygın ve muhtemelen Akdeniz kökenli bir kültürün işareti olduğu anlaşılmıştır.

Bu kültürün diğer işaretleri, birçok odası bulunan, üzerleri yalancı kubbelerle, yani yanındakilere göre hafifçe ileri çıkan ve sonunda tepede buluşan taşlarla örtülü olan veya olmayan toplu mezarlardır; bu mezarlara –kimi zaman– uzun bir dehlizden geçilerek girilir. Klasik arkeolojiyi bilen okuyucu hatalı bir adlandırmayla *Atreus* Hazinesi denen Mikenos mezarını hatırlasın: Çember biçimindeki bu mezara (*tholos*) bir dehlizden (*dromos*) girilir. Bu toplu mezarların biçimi ve genel planı tabii ki değişebilir.

Son, ama asal işaretler şunlardır:

1) Megalit anıtlar, ana tanrıça kültüyle bağıntılıdır; ana tanrıça bin bir farklı biçimde tasvir edilmiştir: gözlerin özel bir yere sahip olduğu şemalaştırılmış yüzler; bir yüzün silik izlerinin altında iki yuvarlak kolla bedensel bir biçim taslağı verilmiş dikme taşlar, vb.

2) Megalitler, İspanya'da Levante örneğinin açıkça gösterdiği üzere, *genellikle* bakır veya tunç metalürjisiyle bağıntılıdır.

3) Bu megalitler Batı'da da, çoğunlukla onlardan daha eski olan belirli bir tarımsal yaşamla bağıntılıdır. Demek ki kaba hatlarıyla bir yandan bir yerleşikleşme, köylerin kökleşmesi öte yandan da göçlerle (belki de seyyar "maden dövücüleri" ile) getirilmiş veya bazı merkezlerden hareketle, taklit yoluyla yayılan yeni bir kült ve metal tekniği arasında karşılıklı bağıntı söz konusudur.⁶

Bu koşullarda yorumda karşılaşılabilecek güçlükler önceden bellidir: belirsiz bir zamandizininin –ama tarihöncesinin bu alanlarında oyunun kuralı budur– yanı sıra eksik, şu veya bu unsuru bilinmeyen, kimi unsurları da alışılmadık bir biçimde ortaya çıkan bir kültür.

6. Fernand Braudel megalitler/ana tanrıça/metalürjinin Doğu Akdeniz'den başlayarak yayılmış aynı yapıya işaret ettiği kanısındaydı. Bu karışım artık geçerli değildir (karş. Jean Guilaine, *La Mer partagée. La Méditerranée avant l'écriture, 7000-2000 avant J.-C.*, Paris, 1994). Şu gelişmeler birbiri peşisıra yaşanmıştır:

– İlk tarım toplumları ve onların dinleri (Yakındoğu'da VIII.-VII. binyıllar, Batı'da VI. binyıl);

– megalitler: En eskileri Batı'da bulunmuştur ve MÖ 4500 civarına aittir;

– metalürji: Anadolu ve Güneydoğu Avrupa'da daha erken (MÖ 5000/4500'e doğru), Batı'da daha geç tarihlidir (MÖ 3500/3000'e doğru). (J. G.)

Başroller Deniz Suyuna

Bununla birlikte toplu bir özellik kuşku götürmez biçimde öne çıkıyor. Binlerce megalit anıt bulgulandığı için, dünya haritası üzerinde Siyam, Hindistan veya Madagaskar'dan Kuzey Avrupa'ya varıncaya dek hatırı sayılır büyüklükte bir noktalar öbeğini işaretlemek mümkündür. Bu fazlasıyla geniş ve zamandizin açısından pek tutarlı sayılamayacak küme içinden sadece Akdeniz ve Avrupa alanı dikkate alınırsa, bir sonuç belirginleşir: Deniz yolculuklarından hareketle gerçekleşmiş bir yayılım söz konusudur. Bu anıtlar öncelikle sahil bölgelerinde, özellikle de adalarda yer almaktadır: Malta, Sardinya, Balear adaları, İngiltere, İrlanda, Seeland (bu türde 3500' den fazla anıt tespit edilmiş Danimarka adası) veya Kuzey Afrika, Provence, İspanya, Bretagne kıyıları. Çok bol rastlandıkları Bretagne'da II. ve I. binyıllar arasında,⁷ İrlanda altınına ve vazgeçilmez bir ara konak işlevini üstlenen Cornwall yarımadasının kalayına yönelik yolculukların *sonucu oldukları belirtilmektedir*. Akdeniz'deki ilgili alan ise, *cardia* seramiğinin (hemen hemen iki bin yıl önceye ait) çok daha sınırlı ve eski alanını akla getirmektedir.

Bu devasa taşlar uygarlığının, daha düne kadar sanıldığı gibi atlı kavimlerin fetihleri ardından değil, sonu gelmez denizyolları üzerinden yayıldığı anlaşılmıştır. Deniz öncelik hakkını yeniden ele geçirdiği için, öncülük rolünü Akdeniz'e atfetmek çok çekici gelmektedir. Paris'te toplanmış bir uzmanlar kongresinin (1961) bu yöndeki teminatına da sahibiz. Her şeyin bir kez daha Yakındoğu'nun sularından ve karalarından başladığı belirtilmektedir. Prof. M. Stekelis'in Filistin ve Lübnan menhirlerini MÖ V. ve VI. binler arasına tarihlendiren kazıları, bu konudaki bilgiler yenileninceye dek, olası bir dağılım merkezine işaret etmektedir.

Eğer olaylar bu şekilde gerçekleşmişse, megalit kültürüne ait unsurların oluşturduğu geçit alayı da kaba hatlarıyla doğudan batıya doğru kaymıştır. Ama bunun, tek bir kaynaktan hareketle ve dü-

7. Karbon 14 Batı, özellikle de Atlantik megalitizminin yaşını hatırı sayılır ölçüde artırmıştır. Neolitik çağdaki megalitizmin Batı'nın bu bölgelerindeki metalürjiyle hiçbir bağlantısı yoktur. (J. G.)

zenli bir ilerleme içinde yaşanmış bir yer değıştirme olmadığı ke-sindir. Dolayısıyla –eğer gerçekten bir ilerleme söz konusuysa– bu ilerlemenin gerçekleşme tarzları üzerinde, ancak megalit anıtlar bölge bölge tarihlendirildikten sonra, kesin bir biçimde konuşula-bilir.⁸

Malta'da Tapınaklar ve Dolmenler

Örneğin uzmanlar Malta'daki megalit tapınakların tarihleri, hatta adaya (hiç kuşkusuz Sicilya'dan gelen) insanlar tarafından ilk ne zaman yerleşildiği –*cardia* kültürüne ait bazı çanak çömlek parça-ları bu ilk yerleşime işaret etmektedir– konusunda en ufak bir an-laşmaya varamamışlardır. Her ne olursa olsun, kazılarda çok eski toplu mezarlar, karışık kemik yığınları bulunmuş, bunların hâlâ aşı boyası ve insan kanıyla kaplı oldukları görülmüştür. 1901'de bulu-nan muazzam Hal Saflieni katakombaları daha geç bir döneme ait-tir; burada yatan yedi binden fazla iskeletin kemikleri sanki rast-lantısal bir biçimde dağılmış durumdadır.

Malta'nın özgünlüğü, ona tarihte ayrı bir yer kazandıran olgu ise, çok erken bir dönemde gerçek tapınakların ortaya çıkmasıdır. İçlerinden bir düzinesi –birbirlerinden çok farklıdır– korunmuş-tur ve bunlarda devasa taş kütleleri ile sıradan taşlar bir aradadır. Güvenilir bir zamandizini çıkartılamadığı için, tüm adada yürütü-len kazılardan yararlanılarak, bu tapınaklar birbirlerine göre tasnif edilmiştir. Mgarr'daki en eski iki tapınak yonca yaprağı planlıdır; onlarda görülen üç oval odaya daha sonraki tapınaklarda da –onla-rı giderek muazzam anıtlar haline getirecek tüm mimari karmaşık-lığa karşın– hep rastlanacaktır.

Ggantija, Hagiar Kim, Mnajdra tapınakları, La Valetta yakının-daki, aslında peşpeşe birçok tapınaktan oluşan eşsiz Hal Tarxien külliyesi böyledir.

J. D. Evans'ın varsayımı (1959) son derece akla yatkın görün-mektedir: Bu tapınaklar başlangıçta ilkel mezarlardır. Bir anlamda

8. 1969'dan bu yana birçok megalitin tarihi belirlenebilmiştir. Batı megalit-leri Akdeniz bölgesindekilerle tamamen bağlantısız görünmektedir. Bu hadise-nin, duruma göre, temasların veya kesişen gelişme eğrilerinin birleşik sonucu ol-duğu sanılmaktadır.

ilk yapılış amaçlarından sapmışlar ve bu ölümlerle bağlantılı, onların rızasını almak, yardımını sağlamak için yapılan ritüellerle ve kurban törenleriyle, ölümler kültüne hasredilmiş yerler olarak kalmışlardır. Hal Tarxien tapınağındaki ilginç friz de böylelikle açıklanabilmektedir: koç, domuz, keçi, sunulan bir sürü kurban! Burada ana tanrıçanın hükmü sürmektedir, sayısız yontma tasviri bulunmuştur (başka yerlerdeki gibi basit menhir-heykeller değil). Yontuların üslubu çağlara göre epey değişmektedir. Ama tapınakların son aşaması (II. binyılın ilk yarısı) yontuların üslubu ve sarmal gibi bazı motifleri bakımından doğrudan bir Ege etkisini akla getirmektedir.

Malta tapınaklarının bu uygarlığı MÖ 1500'e doğru hiç kuşkusuz Güney İtalya'dan gelen istilacılar tarafından ansızın ve tamamen yok edilmiştir.⁹ Dolayısıyla biraz önce söz ettiğimiz gemi *graffiti*'leri de II. binyıl ortasından daha sonraya ait olamazlar. Ama adanın bu ilk uygarlığını yıkan ve Hal Tarxien tapınağının harabelerini kendi amaçları için yeniden kullanacak olan yeni gelenlerin bir özelliği vardır: Bakır silahlarla gelmişlerdir. Büyük megalit tapınakların ilk yapımcıları karşısındaki sayısal eksikliklerini hiç şüphesiz bu üstünlükle telafi etmişlerdir. Bu ilk yapımcılardan geriye hiçbir iz kalmamış, ne seramikleri —onların yerini çok daha kaba biçimler almıştır— ne de sanatları günümüze ulaşabilmiştir. Bununla birlikte artlarından gelenler de megalit kültürüne aitti ve adaya dolmenli küçük mezarları onlar serpiştirecektir; oldukça kaba saba olan bu mezarlarda onların işgaline özgü seramikler bulunmuştur.

Belki de Malta megalitizm zinciri içinde çok önemli bir rol oynamıştır. Belki. Bu, çok fazla yinelendi. Ama acaba Malta taşının aşırı bolluğunun, heybetli ayrıksılığının fazla etkisinde kalmıyor muyuz? Sonuç olarak, kaya içine oyulmuş geniş toplu mezarların geride (tunçla ilişkilendirilen) pek çok iz bıraktığı Sicilya'nın veya Güney İtalya'nın da (Bari, Otranto, Taranto) bu ilkel kültür içinde aynı güçte hatta daha da önemli bir rol oynamadığını ileri sürmemizi engelleyecek hiçbir kanıt yoktur. Denizin ortasında yitip gitmiş, muhteşem bir taş sanatı geliştirse de madenden hiç haberi ol-

9. Şimdi, Hal Tarxien tapınağının terk edilişi MÖ 2500 civarına tarihlendirilmektedir. Bu terk edilişin bir yıkım sonucunda olduğu kesin değildir. (J. G.)

mamış bu küçük ada, zaman zaman kendisine atfedilen megalitizmin dağıtım merkezi, kültürel ara konak rolünü üstlenemeyecek kadar özel bir örnek izlenimi uyandırmaktadır.

Şaşırtıcı Sardinya

Aynı ölçüde tuhaf ve ayrıksı olan Sardinya da üzerinde kısaca da olsa durulmasını hak ediyor. Burası, komşu Korsika gibi, uzun süre insansız kalmıştır. Hem Korsika'dan daha büyük, hem de anakaraya daha uzak olan Sardinya, belki de İç Deniz'in [Akdeniz] –tüm zamanlardaki– en tutucu diyardır. Malta'da olduğu gibi Sardinya'da da alışıldık megalitik şemanın saptırılması ve aşılması söz konusudur.

Adanın insanlar tarafından ilk iskan edildiği dönemden –MÖ 2250'den daha eski olamaz– itibaren toplu mezarlar mevcuttur.¹⁰ Bunlar, havaya kalkık taşları ve rafine taş donatıları ile gizemli Li Muri mezarlarıdır. Adanın tanımlanabilen ilk kültürüne, Ozieri kültürüne tekabül eden kaya mezarları ise kuşkusuz biraz daha geç bir döneme aittir. Kayalıkların duvarlarına yontulmuş boğa başları, Kiklad türü putlar, sarmallı çizimler (Pimenteli'de) bu mezarların bir Doğu kültürüyle ilişkili olduğunu düşündürmektedir; söz konusu sarmallar Doğu Akdeniz'de Sümer'den Troya'ya, Mikenos'a ve Suriye'ye dek her yere yayılmış bir bereket simgesidir. Ama özellikle Güney Fransa kaynaklı bir Batı etkisi de işe karışır ve ithal edilmiş bazı nesneler Sicilya ile ve Britanya adaları, belki de İrlanda ile temas kurulduğunu kanıtlarlar.

Biraz daha ileriki bir dönemde, dolmenli mezarlar hemen hemen aynı anda belirirler¹¹ (bunlar daha sonra *dev mezarları* adı verilen büyük toplu mezarlara doğru evrilecektir); bunları ilk *nuraghi*'li (Korsika'nın *torri*'lerine oldukça yakın olmakla birlikte, Sar-

10. Burada da, 1969'dan itibaren her türlü tarihlendirme yeniden sorgulanmaya başlanmıştır. Sardinya'da XIII. binyıldan itibaren paleolitik yerleşim izleri bulunduğu ortaya çıkarılmıştır (Corbeddu mağarası); daha eski ziyaretler de söz konusu olabilir. MÖ VI. binyılda neolitik insanlar Korsika ve Sardinya'yı da Batı Akdeniz'in öteki bölgeleri gibi iskân ederler. (J. G.)

11. Bu satırlar, fazla iç içe geçirilmiş, kısa görüşlü zamandizinlerinin ege-men olduğu ve günümüzde artık aşılmış bir devirde yazılmışlardır; bu tarz za-

dinya'nın ayırt edici bir özelliğini oluşturan kuleler) köylerin ortaya çıkışı izler (MÖ 1500'e doğru). Adada şu veya bu ölçüde korunmuş durumdaki bu kulelerden altı bin beş yüzü tespit edilebilmiştir ve hiç kuşku yok ki liste henüz tamamlanmamıştır. Belki de Hint-Avrupa öncesi bir lehçeden gelen isimleri yığın veya içi oyuk anlamına gelebilir. Başlangıçta bunlar bekçilik ve savunma amaçlı kulelerdir; bir platform üzerinde, aralarına harç konmadan, giderek daralan halkalar halinde dizilmiş taşlarla inşa edilmişler, böylece içeride bir tür *tholos*, eğiminin dikliği yerine göre değişen bir kemerli tonoz ortaya çıkmıştır. Bu tarz kulelerin inşası Roma fethine kadar (MÖ 238), hatta ondan da sonra sürecektir. Demek ki *nuraghi*'ler bin yıldan uzun bir süre var olmuşlar, bu süre zarfında birbiri peşisıra yapılan eklerle Malta'daki tapınaklar gibi giderek karmaşıklaşmış, etraflarına belli bir mesafede bir savunma duvarı örülmüş, bu duvar yeni kulelerle de tahkim edilmiştir. MÖ 6. yüzyılda Kartaca'nın adaya sızmasıyla birlikte, kendilerini savaş makinelerine karşı korumaları gerekmiştir; zaten *nuraghi*'lerin dibinde çok sayıda fırlatılmış taş bulunmuştur. Birbirini izleyen bu düzenlemelerin ve yeniliklerin sonucunda, muazzam Barumini külliyesi ortaya çıkmış, burada yapılan son kazılar birbirini izlemiş ve en az iki ayrı çağı ortaya çıkarmışlardır.

Bu heybetli taş yapı kompleksleri içinde savunmacılar, aileler, kabileler ve şefleri, kimi zaman da ambarlar barınmıştır. Gizini henüz çözemediğimiz dinsel yaşama gelince, öncelikle dev mezarları, sonra da kuyulu ibadethaneler veya çevre duvarlı tapınaklar etrafında şekillenmektedir. Bu manzaralar Malta'dakilerin bir tekrarı değildir, ama onları çağırıştırır. Malta'dakilere göre çok daha geç tarihli olduklarını da kaydetmek gerek. Bununla birlikte aynı biçimler dünyasına aittirler.

Malta'nın aksine, Sardinya madenle erken bir devirde tanışmıştır. Ozieri mezarlarında hiç kuşkusuz ithal edilmiş nesneler bulun-

mandizimleri içinde geniş ölçüde birbirini izleyen veriler karmakarışık bir halde iç içe sokuluyordu. Çok daha uzun bir döneme yayılan yeni zamandizini Ozieri kültürünü IV. binyıla, dolmenli mezarları III. binyıla, dev mezarlarını II. binyıla, *nuraghi*'li köyleri de MÖ 1500'den sonraya tarihlendirme olanağı vermektedir; adaya yeni ziyaretler ve yeniden şekillendirmeler ise Romalılaşıma çağına kadar sürmüştür (J. G.)

muştur; bunların bakırı tahlil edilince, İspanya, Güney Fransa ve İrlanda menşeli olabilecekleri anlaşılmaktadır. Daha sonra maden ocakları bulunan bu adada yerel işçilik vakit kaybetmeden kendine önemli bir yer edinmiştir. Bu konuya tekrar döneceğiz. Çevre duvarlı tapınakların ve *nuraghi*'lerin hayatıyla ortak konumdaki dö-kümhanelerin tam olarak hangi tarihte yapıldıklarını bilmek iyi olurdu.

İspanya'nın Doğusu'ndan Atlas Okyanusu'na

Balear adalarına, Minorca ve Mallorca'ya yapılacak bir yolculuk (İbiza, MÖ 636'da Kartacalılar tarafından işgal edilinceye kadar gayri meskûn kalmıştır), "Kıbrıs'tan Mykenai'ye, arada da Girit ve Ege adaları"na, Malta'ya ve özellikle de Sardinya'ya uğrayarak, tüm Akdeniz'de yapılabilecek saptamaların benzerlerini yapma olanağı verirdi. Talihsizlik, bu iki adanın [Minorca ve Mallorca] mezarlarında ve kulelerinde sistemli kazı çalışmaları yürütülmemiş olmasıdır. Kâh yuvarlak kâh kare planlı olan *talayot*'ların –kulelere verilen yerel isim– toplam sayısı bini geçmektedir. Ancak I. binyıla ait olmaları da mümkündür. Bununla birlikte evrilmeye zaman bulmuş, kulelerden ve evlerden oluşan yapı külliyelerine dönüşmüş, bu külliyelerin çevreleri de kalın birer duvarla kuşatılmıştır. Örneğin Lluchmayor yakınındaki Capocorp Vell köyünün boyu iki yüz, eni kırk metredir; üç metre kalınlığında bir duvarı, ayrıca yedi *talayot*'u vardır; bu kulelerden üçü yuvarlak, dördü kare planlıdır. Bu megalit mimarisinin kültürel ve tarihsel anlamını bakalım kim çözebilecek?

İspanya'nın içinde megalit kültürünün sızması daha da ilginç bir şekilde gerçekleşmiştir. Akdeniz sahilinde, Almeria'dan Ebro'ya, hatta Llobregat'a dek, bu yapılardan en ufak iz bile yoktur. Sızma hareketi kuzeyden, meşhur Los Millares arkeolojik alanı (III. binyıl ortası) hizasında açılan dar bir gedikten gerçekleşmiş gibidir.¹²

12. Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na doğru bir yayılma olduğundan hareket eden bu görüş güncelliğini yitirmiştir. İber yarımadasının en eski dolmenleri Akdeniz tarafında değil, Atlas Okyanusu'na bakan cephede bulunmaktadır. Megalitizm kısmen bir Batı yaratısıdır. (J. G.)

Yeni gelenler bu giriş kapısından geçtikten sonra II. binyılın başlarına doğru Atlas Okyanusu'na doğru, uzaktaki Portekiz'e kadar ilerlemişlerdir. Arkeologların tanıklıklarına göre, istilacılardan söz etmek daha doğru olacaktır, çünkü nekropolislerde bulunan çok sayıda iskelet, o zamana dek İspanya ve Kuzey Afrika'da geniş ölçüde yerleşmiş insanlardan farklı bir ırkın söz konusu olduğunu göstermektedir.

Demek ki yeni insanlar gelmiştir. Üstelik bu gelenler metalürjiyi de bilmektedir. Mezarlardaki eşya, maden ve çakmaktaşıdan hançerler, baltalı mızraklar, hayranlık verici temrenler bakır ile taşın bir arada kullanıldığını ortaya koymaktadır. Özellikle –ve asıl çarpıcı olgu budur– bu yeni gelenler fazla oyalanmadan, maden yatakları bulunan Almeria, Jaen, Sierra Morena, Aşağı Guadalquivir bölgelerine kaymışlardır. *İç kesimlerde* iskân ettikleri bölgeler sadece bunlardır. Bunlar bir yana bırakılırsa, işgalleri kıyı bölgeleriyle sınırlı kalmıştır. Acaba zenginlikleri madencilikten mi denizcilikten mi geliyordu? Muhtemelen her ikisinden de. Her halükârda, o sırada Batı'da bir eşi daha bulunmayan kentlerin varlığı bu refahı doğrulamaktadır. Örneğin Almeria eyaletinde bulunan günümüzdeki Los Millares *despoblado*'sunda (gayri meskûn yer), surları ve burçları, üç kilometre mesafeden su taşıyan sukemer, çok sayıda ve zengin nekropolisleriyle gerçek bir "site" kurulu olduğunu tasavvur etmek gerekir. Bu nekropolislere hükümdarları veya önde gelen şefleri tüm aileleriyle birlikte gömme âdeti, "ataerkil ve aristokratik bir toplum"a işaret etmektedir.

Bu toplu mezarlar istilacıları geniş megalit ailesi içine yerleştirmektedir ve Doğu etkileri burada, başka yerlerde olduğundan da fazla bellidir.¹³ Los Millares mezarlarında bir dehlizden geçilerek dikili duran, birbirlerine kille bitleştirilmiş büyük taş levhalardan yapılmış daire biçiminde veya oval bir odaya girilir. Taşların üstü II. binyılın ilk yarısında Ege kıyılarında görülen bazı *tholos*'larda ki gibi, bir yalancı kubbeyle örtülüdür. Kimi zaman dehlizin girişinde Biblos'takilere tıpatıp benzeyen kırmızıya boyanmış bir grup

13. İstilacıların megalit kültürü kökenlerini veya Doğu etkilerini doğrulayan hiçbir şey yoktur. Ege ile karşılaştırmalı bu yaklaşım genel anlamda yanıltıcı bir girişimdir. (J. G.)

kutsal taş (*bétyle*) bulunur. Öteki muazzam mezarlarda, örneğin Antequera veya Merida yakınındaki Lacara mezarlarında dolmen türünde havaya kaldırılmış ağır taşlara başvurulmuştur; bazen de kayaya oyulmuş yeraltı mezarları (bu türe Sicilya'da ve sık sık Ege'de rastlanır) söz konusudur ve her zaman yalancı kubbeli, dehlizli oda modeline uyulmuştur. Martin Almagro Basch bu mimariyi ve çömlekçiliği, onlara eşlik eden silahları veya putları MÖ yaklaşık 2000'den Mykenai devrinin sonuna dek uzanan Kiklades kültürüne bağlamakta tereddüt etmez. Bir kez daha, Ege etkisiyle Suriye etkisinin bir megalit kültüründe iç içe geçmesi olgusuyla karşı karşıyayız; zaten Ege ile Suriye'nin II. binyılda kozmopolit Doğu Akdeniz denizlerinde yakın ilişki içinde olduklarını göreceğiz.

Tartışma Sürüyor

Akdeniz çerçevesi dışında takip etmediğimiz megalit problemi, bilinmezliğini, karmaşıklığını, tartışmalı durumunu koruyor. Bir arkeologun dediği gibi, bir hayalet avı mıdır söz konusu olan? Henüz her türlü varsayımın önü açıktır ve uzmanlar kimi zaman çelişkili varsayımlar öne sürmekten de geri kalmamakta, ama bu görüşler hemen her zaman çağrışımlara gebe olmaktadır. Peki, başka hiçbir şey değişmeden, sadece Bretagne dolmenlerinin ve menhirlerinin IV. binyıla dek dayandıkları ve Batı'daki bu tarz külliyeler içinde en eskileri oldukları tartışma götürmez bir biçimde kanıtlanırsa ne olacaktır?¹⁴ Yine de ileri sürülen varsayımlardan biri bize yanıltıcı geliyor: Megalit kültürünün Doğu kökenli olabileceği ve belli bir birliğe sahip olabileceği fikrini bertaraf etmek amacıyla, mevcut zamandizininin doğudan batıya doğru kesin bir ilerlemeyi saptama olanağı vermemesinden de yararlanarak, megalitizmin zemininde bulunan "çok basit tekniklerin ve fikirlerin" tek başlarına, Avrupa ve Akdeniz'in birbiriyle bağıntısız "bir sürü bölgesi"nde doğduları sonucuna varılıyor. Stonehenge'deki o muazzam taş kütlelerini iki yüz seksen kilometre uzaktaki bir taş ocağından taşımak fikri böy-

14. Karbon 14 yardımıyla yapılan tarihlendirme tam da bunu ortaya çıkarmayı sağlamış, hatta bu gelişmelerin çoğunun MÖ V. binyıla kadar indirilebileceğini ortaya çıkarmıştır.

lesine olağan ve teknik açıdan da bu denli basit midir gerçekten? Çok büyük toplu mezarların yapımı (G. Bailloud'nun haklı olarak işaret ettiği gibi, "dolmenleri, yeraltı gömütlüklerini ve *tholos*'ları da kapsayan bir kültürün ayırt edici ana özelliği) hemen her yerde kendiliğinden doğmaya hazır, doğal bir özellik midir?

Megalitizmi içerse de salt ona indirgenemeyecek bir kültürel hadisenin çevreye dağılmasının tam bir tutarlılık veya tektiplik anlamına gelmeyeceği zaten ortadadır. Üstelik bin veya iki bin yıllık bir zaman dilimine yayılmış, coğrafi açıdan, insani açıdan çok çeşitli bölgelere yönelmiş bir dağılma söz konusudur. Yine de belli bir biçimler ve ritüeller evreni anlaşıldığı kadarıyla denizyolundan yayılmıştır; bu da, o dönem açısından geniş bir nüfus hareketi olasılığını devre dışı bırakmakta ve bu yayma işlemini üstlenenlerin kökeni sorununu ısrarla gündemde tutmaktadır. Bu kişiler bir tür misyoner, din kurucuları mıydı? Malta'yı dolduran tapınaklar, ölü gömme kültürleri inatla dinsel yaşama gönderme yapmaktadır. Ama o sırada yaşayan hangi halk her şeyden önce dinsel değildir ki? Acaba Doğu'dan yola çıkmış, yeni maden yatakları, kalay ve bakır yatakları arayan maceracı kişiler mi söz konusuydu? Madeni henüz bilmeyen ilk Malta uygarlığı gibi önemli bir istisnaya karşın, ben yine de böyle bir fikre inanma eğilimindeyim. Buna inanırım, çünkü seyyar maden işleyicileri ve dövücülerini Yakındoğu tarihinin tanınmış şahsiyetleridir. III. binyılın başlarından itibaren bu kişilerin yolculuk edip durduklarına kuşku yoktur. 2500'e doğru büyük Yakındoğu kentlerinde maden zanaatkârlığı genellikle yabancıların kurdukları loncaların elindedir ve bu lonca mensupları sırlarını kiskanıklıkla korur, kent toplulukları içine de pek karışmazlar. MÖ 2000'e doğru en eski tunç ülkelerini, Anadolu'dan İran'a kadar uzanan bir alanı kaplayan ciddi bir bunalım (toplumsal karışıklıklar mı, doğal afetler mi yoksa yerel maden yataklarının tükenmesi mi?) çok kalabalık göçmen maden işleyici topluluklarını birdenbire güneye doğru sürmüştür. Beraberlerinde aynı teknikleri ve aynı nesneleri taşırlar: toplu iğneler (topuz biçimli iğne de denir), madeni gerdanlıklar (açık kolyeler), aynı türde bilezikler, bikonik veya içi oyuk zeytin biçiminde boncuklar, üçgen ağızlı hançerler. Bu "madeni gerdanlık taşıyıcıları" (C. Schaeffer, belki de Ugarit'teki her birinin boynunda birer altın gerdanlık bulunan iki gümüş hey-

kelciğin anısına, onlara bu adı takmışır) birbirlerinin ayak izlerine basarak, Ugarit, Biblos, Filistin, Mısır, Kıbrıs, Girit ve sonra da Adriyatik üzerinden Orta Avrupa'ya kadar giderler.¹⁵ Batı'nın, Sardinya'nın, İspanya'nın, Orta Avrupa'nın maden yataklarına doğru ilk yolculukların sebebi Suriyeli veya Giritli denizcilerle "madeni gerdanlık taşıyıcıları"nın temasları olabilir mi?

Bunlar bir de megalitleri yayan kişiler olsa, problemimiz çözümlüverirdi. Ama fazlasıyla güzel bir çözüm olurdu bu kuşkusuz. Kesin olan, bir denizyolunun bulunduğu ve bu tür durumlarda her zaman olduğu üzere, birbirine kaşan birçok etkinin devreye girdiğidir. Batı'daki maden yataklarında ve metalürjide yaşanan bu uyanışın Fenikelilerin I. binyılda yapacakları yolculuklara bir tür giriş oluşturduğu da kesindir. Meçhul bir diyara doğru körlemesine yola çıkışa hiç benzemeyen Fenikelilerin yolculukları, Sardinya ve İspanya maden ocaklarının işletilmesiyle hiç gecikmeden ilişkilendikleri gibi, Fenikelilerden çok önce kolonizatörlük rolünü üstlenmiş ilk göçmenlerin bıraktıkları geleneklerle de bağ kurmuşlardır.

15. Bugün bu yolculuklar tartışmalıdır. (J. G.)

Birlik Yüzyılları: MÖ 2500-1200 Arasında Doğu Akdeniz

MÖ 2500'den 1200 veya 1000'e kadar uzanan –ve kaba hatlarıyla Ortadoğu'daki tunç devrine denk düşen– on beş yüzyılı anlatmak için, Parmak Çocuğun bir adımıda yedi fersah aşmasını sağlayan çizmelerini ayağımıza çekip, birçok noktanın karanlıkta kalmasına razı olmak gerekir. Son otuz kırk yılda bilgilerimiz şaşırtıcı bir ilerleme kaydetti, ama çok geniş bir zaman dilimine yayılmış olduklarından aralarında yine de muazzam boşluklar kaldı. Belirsizlikler bu kadar çokken ve çoğunlukla her yeni kesin bilgi, bitmiş sanılan bir dizi açıklamayı zincirleme reaksiyon gibi altüst ederken, toplu bir görünüm taslağı nasıl çizilebilir? 1915'te Hitit dilinin bir Hint-Avrupa dilinden başka bir şey olamayacağına inanmış –başarısı da bu inançtan kaynaklanmıştı zaten– Çek âlimi Bedrich Hrozný tarafından (1879-1922) Boğazköy Hitit arşivlerindeki çiviyazısının çözülmesinin ne anlama gelmiş olabileceğini tasavvur edelim! Akdeniz tarihi açısından bu denli önemli olmasa da aynı ölçüde gürültü koparan bir diğer olay: Basın, 3 Eylül 1969'da İndüs uygarlığının dilinin çözüldüğünü duyuruyordu –bir Dravid dili olduğu, yani günümüzün Dekkan lehçeleriyle ilişkili olduğu keşfedilmişti.¹

Bu tür olaylar koca açıklama dağlarını bir anda yerlerinden oynatırlar ve dünün ezberi bugün geçerliliğini yitiriverir. Böylelikle, neler olup bittiğini tam olarak bilme, öğrenme noktasına geldiğimiz izlenimi hep sürer ki, bu da kendi içinde kamçılayıcı bir duygudur. Sonra sil baştan etmek gerekir. Girit'in harika resimler albümü hâlâ elimizin altındadır, Knossos'taki eserler değişmemiştir,

1. Bu biraz erken yapılmış bir açıklamaydı. İndüs yazısı hâlâ çözülememiştir. (P. R.)

ama biz onları artık Arthur Evans'ın veya Gustave Glotz'un gözüyle görmez, "*La Parisienne*" veya "*Zambaklı Prens*" adını vermeyiz.

I. ADIM ADIM İLERLEYEN BİRLİK

Yakındoğu'da tunç devri III. binyılın ortasından başlar ve kabaca MÖ 12. yüzyılda, Deniz Kavimleri'nin yarattığı çalkantıyla sona erer. Bu devrin tarihini dramatik bir üslupta yazmak kolaydır: istilalar, savaşlar, yağmalar, siyasal felaketler, ekonomide uzun süreli bozulmalar, "ilk göğüs göğüse kavim savaşları" ... Bununla birlikte ister hasım imparatorluklar veya saldırgan kentler, isterse kendilerinden daha gelişmiş toplumları kaba kuvvet ya da hileyle alt eden dağ veya çöl barbarları söz konusu olsun; hepsi de yaratıcı kudreti kendilerini aşan toplu bir gelişmenin içine, hiçbir sınır dinlemeden yayılan bir uygarlık aracılığıyla kapılıp sürüklenmişlerdir. Böylece Doğu Akdeniz karalarında ve denizlerinde belli bir birlik oluşur. Bu nedenle tunç devrinin tarihi, dramatik bir şiddet atmosferi içinde olduğu kadar, yararlı ilişkiler manzarasına göre de yazılabilir –ticari, diplomatik, özellikle kültürel ilişkiler.

Giderek yayılan bu kültürel evren, tüm Akdeniz'i kendine bağlayabilir miydi? Deniz Kavimleri'nin istilaları öncesinde bu yola girmiş gibi görünüyordu. Bu istilalar, sadece beraberlerinde getirdikleri yıkımlar nedeniyle değil, Yunanistan ve Ege'yi Ortadoğu'dan koparıp tecrit edecekleri, ona yabancılaştıracakları için de bir felakete yol açacaklardı. Bir daha asla onarılamayacak bu parçalanma, Doğu ile Batı arasında gelecekte ortaya çıkacak büyük kültürel bölünmeyi bir potansiyel halinde bağrında taşıyordu.²

Tunç MÖ 2000'den İtibaren Alışverişleri Hızlandırıyor

Alışverişlerdeki bu yapıcı tırmanışın içinde tunç metalürjisi de, özellikle Mezopotamya ve Mısır'daki nüfus yoğun toplumlarla kar-

2. Bu açıklama günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. MÖ 12. yüzyılda yaşanan bunalım hakkında bkz. W. A. Ward, M. S. Joukovsky, *The Crisis Years: the 12th Century B. C. from beyond the Danube to the Tigris*, Dubuque, 1992. (P. R.)

şılaştıktan sonra, payına düşen rolü oynamıştır.

Tıpkı tarımın başlangıç döneminde olduğu gibi, metalürjik icatlar da (hatta daha sonra demir için bile bu geçerlidir) ayrıcalıklı ülkelerin içlerinde doğmaz. Bakırın eritilmesi ve bakır alaşımları IV. binyıldan itibaren Bereketli Hilal'in kuzeyinde kalan ülkelerde, Batı İran, Kafkasya, Ermenistan, Anadolu'da gelişmiştir. Troya II, Alişar, Alacahöyük ve Kültepe saray yerleşim alanlarını, Astrabad, Tepehisar, Maykop (Kafkasya) hazinelerini açığa çıkaran kazılar, tunç devrinin alanını herhangi bir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde arazi üzerinde işaretlemişlerdir. Örneğin MÖ 2300'e doğru Alacahöyük mezarlarındaki madeni eşya zenginliğine ne Mezopotamya, ne Mısır, ne de Yakındoğu'nun başka herhangi bir yerinde rastlanır: Orada altın, gümüş, bakır, tunç, hatta demir –o sırada bu az bulunan maden diğerlerinden daha değerlidir– kısacası tüm madenler vardır.

Tunç Mezopotamya'da 2800'e, Mısır'da ise ancak 2000'e doğru *belirir*. Alışverişin gelişmesinde asıl önem taşıyacak olgu ise, tunç kullanımının genelleşmesidir, ama bunun kesin tarihi belirlenmemektedir – 2000 ile 1500 arası diyebiliriz; birinci tarih Mezopotamya'ya, ikinci tarih ise Mısır'a aittir. Tutankamon'un mezarında (MÖ 1350'ye doğru) bakır eşya sayısı hâlâ tunç nesne sayısından fazladır!

Tuncun ikinci kez doğması diye adlandırılacak olan bu adım adım yayılma, daha yukarıda söz ettiğimiz Anadolu maden işleyicilerinin göçlerinden kaynaklanmıştır. MÖ 1700'e kadar yaklaşık iki yüzyıl boyunca kaldıkları Ugarit'te onların izlerine rastlamak mümkündür; MÖ 2000'e doğru önemli bir "metalürji" merkezi olan ve çok güzel telkâri kakmacılık tekniklerinin (bakır veya gümüş üzerine altın teller, savatlanmış altın) geliştirildiği Biblos'ta; sonra Kıbrıs, Filistin, Mısır, Orta Avrupa'da da karşımıza onlar çıkar. Bu güçlü yayılmadan en çok zengin ülkeler yararlanacaktır. Güzel bir saldırı ve savunma silahları donanımı –bu eksik kalsaydı ne devlet olurdu ne de saygıdeğer bir hükümdar– imal edilmesini sağlayan tunç, maddi bir uygarlığın temeli haline gelmiştir; tıpkı çelik ve dökme demirin hâlâ bizim bugünkü uygarlığımızın temelleri olması gibi. Dolayısıyla bakır ve kalay maden yatakları açgözlülükle izlenecektir. Bu yataklar tüm dünyaya dağılmış halde ve görece az

bulunur oldukları için, çoğunlukla onları gidip uzaklarda aramak zorunda kalınır. Bu ticari av için kesinlikle daha elverişli konumda olan zengin ülkeler, *saray ekonomisi* adı verilen olgu temelinde uzun süredir örgütlenmiş halde bulunan alışveriş ağlarına dayana-bilirler.

Gerçekten de seferber edilebilecek tüm kaynakları –aynı vergiler, angaryalar, nakdi vergiler, gümrük resimleri– sarayların ambarlarına ve hazine sandıklarına doğru çekenler, uyruklarının henüz trampa egemenliğindeki günlük hayatını denetleyen hükümdarlardır. Dış ticarete yönelik zanaat üretimini atölyelerde örgütleyenler onlardır. Bu "kralliyet sarayları" sistemi daha da gelişecek, alışverişlerde görülen yeni canlanmadan beslenecektir. Saray sadece en büyük değil, çoğunlukla tek ekonomik girişimdir; hükümdar da üreticilerin, sermayedarların, müşterilerin en önde gelenidir. Alışveriş, onun için ve onun şahsının yörüngesindeki küçük insan topluluğu için örgütlenir ve büyür. Tapınaklar da, toprak sahipleri, köylüleri ve zanaatkârlarıyla ekonomik açıdan "saray" konumundadırlar. Hatta bu yolda kimi zaman hükümdardan erken davranmışlardır. II. binyılda bu ekonomik temerküzle sadece Mısır ve Mezopotamya'da değil, Hitit Krallığı'nda ve Girit'te de karşılaşırız. Knossos'taki sarayların muazzam ambarları, zeytinyağıyla veya şarapla dolu dev amforaları (Evans'ın hesaplarına göre 70.000 litre zeytinyağı istiflenmişti) durumu ziyaretçilere kendiliğinden açıklamaktadırlar. Ugarit'te saray, kentin ve hükümdarların artan servetlerine ve "devlet daireleri"nin gelişimine yanıt verebilmek için, durmadan büyümüştür. Kral Süleyman'ın da kendi "saray"ı olacaktır.

Yani saraysız devlet olmadığı gibi, devletsiz saray da yoktur. Sistem ancak geniş köylü ve zanaatkâr kitlelerinin çok kararlı bir biçimde sömürülmesiyle işlerlik kazanabilmektedir. Ekonomi geliştikçe bu kitlelerin bağımlılığı da artmaktadır. Bir süre sonra her ülkenin lüks ihtiyaçlarını karşılayacağı ve gücünü dayandıracağı iâşe alanları oluşacak, buraları kıskançlıkla denetlenecek ve bir müddet sonra bunlardan yararlanan özel, ferdi bir kapitalizm, dar anlamıyla saray etkinliği dışında gelişme eğilimi içine girecektir. Anadolu'nun, Arabistan'ın (Bahreyn aracılığıyla) veya Kıbrıs'ın bakırı, İran'ın, belki daha o zamandan başlayarak Toscana, İspanya veya İngiltere'nin kalayı, hammadde veya yarı mamul (veya tam

mamul) madde biçiminde dolaşıma girmişlerdir. Sina'da toprağa kazılmış ilkel fırınlar bulunmuştur; bakır filizi, Nil üzerinden gönderilmeden önce bu fırınlarda işleniyordu. 1960'ta sualtı arkeolojisi araştırmaları sonucunda Türkiye sahilindeki Gelidonya [Kırlangıç] burnu açıklarında, MÖ 1200'e doğru batmış bir geminin yükü içinde üzerlerinde Kıbrıslı dökümcülerin damgası bulunan, "öküz derisi" biçiminde kırk bakır külçe bulunmuştur.

Bu dolaşım ağı Malta'dan İran'a, Türkistan'a ve İndüs'e, bakır, kalay ve amber üreticisi kuzey ülkelerinden, Mısırlıların amansızca sömürülecek topraklar olarak gördüğü Nübye'ye kadar uzanan bir alana yayılmaktadır. Kervanlar ve deniz taşımacılığı bayrağı elden ele geçirmektedir. Kuzey Avrupa denizlerinde kayıklar, gemiler dolaşmaktadır; çok daha sonraları, Sezar'ın epey zorlanarak da olsa yendiği Venetler'in gemi direklerindeki deri yelkenler belki ta o günlerde kullanılmaya başlanmıştır. Üstelik berzah yolları, Akdeniz'in çağrısına uyarak, dar Avrupa kıtasını kuzeyden güneye kat etmektedir. Kızıldeniz'de de benzer bir sürüklenme etkisi göze çarpmaktadır; MÖ 16. yüzyıla ait bir Teb mezar resmi yerel bir kabotaj faaliyetini gözler önüne sermektedir: Yerliler mallarını Nil kıyısındaki Koptos'tan başlayan ve denize ulaşan yolun ucundaki bir Mısır limanına, belki de Kuseyr'e taşımaktadır. Bu resimde benim en çok dikkatimi çeken, hiç kuşkusuz sorgun ağacından yapılmış bu yuvarlak karınlı, bugünün Arap ülkelerinde de rastlanan biçimdeki su taşıtlarında, ressam tarafından özenle kopya edilmiş *üçgen* yelkenler bulunmasıdır. Halbuki üçgen yelken, Hint Okyanusu'na has bir özelliktir. Bu yabancı yelkeni Akdeniz'e yaklaşık iki bin yıl kadar sonra İslamiyet sokacaktır (bu yelken Akdeniz koşullarına öyle uygundur ki, sonunda Atlas Okyanusu ile yapılacak karşılaştırmalar içinde tipik bir Akdeniz ürünü diye kabul edilecek ve "Latin" adını alacaktır). Demek ki Teb'deki resim İran körfezinden Hindistan'a kadar uzanan ve muson rüzgârlarının hükmündeki farklı bir deniz yaşamı bölgesiyle de bağ kurulduğunu akla getirmektedir.

Bu kara, nehir veya deniz dolaşımında, elverişli koşullardan yararlanılmış olsa gerek. Denizlerde hiçbir korsan, karada da hiçbir yol kesen eşkıya bulunmadığını söylemiyorum. Ama bu uzun mesafeli dolaşım olanakları, devletler ve kentler arasında belli ortaklıkların varlığını gerektiriyor. Mezopotamya'da mallar, iyi oynanan

bir futbol maçındaki top gibi, siteden siteye geçer. Örneğin Assur'dan Kaneş'e (Kültepe) kumaş (Güney Mezopotamya'dan satın alınmış) ve kalay taşıyan, geri dönerken de Anadolu'dan bakır getiren büyük siyah eşek kervanlarının ne yolları kesilir ne de mallarına el konulur. Bu devre ait (II. binyıl başı) bir Babil belgesi hiç kuşkusuz para karşılığı alınan "kraliyet dolaşım izinleri"nden söz eder ve yollar da menzilleriyle, "kavşak noktalarındaki hancılar"ıyla düzenlenmiş bir haldedir. Yine de güzergâhlar zahmetli, yolculuklar da oldukça tehlikelidir; bu nedenle Mezopotamyalılar yola çıkmadan önce Güneş tanrı Şamaş'a yakarırılar: "Yolu zahmetli olan seyyaha yardım eden ve denizi geçerken dalgalardan korkanın içini ferahlatan sen..."

Mezopotamya'nın Üstün Yanları: Yollar ve Paralar

Birçok yolun kavşak noktasındaki Mezopotamya bir taraftan İran ve Hint Okyanusu ile temas içindedir, diğer taraftan Anadolu'nun içlerine kadar uzanır, Assur tüccarları aracılığıyla Kapadokya'ya kadar varlığını hissettirir. Bununla birlikte asıl kanlı canlı hayatı Suriye'ye, güçlü Mari'nin [Tel Hariri], savaşçı Kargamış'ın ve Halep'in ilerisine, Orontes [Asi] yoluna ve büyük Ugarit limanına doğru akar gider. Son halini almamış Venedik demesek bile, bir tür Cenova olan Ugarit, Akdeniz'den söz ederken Mezopotamyalıların "Aşağı Deniz'e, yani İran körfezine karşıt olarak kullandıkları terimle, "Batan Güneşin Yukarı Denizi"ne açılan büyük kapıdır.

Sargon ve Hammurabi'nin Mezopotamyası'nı "kalkınma" kutupları" kuramının basit bir uygulaması olarak düşünmeye niyeti-miz olmasa da, belli bir para ekonomisinde kaydedilen ilerlemelerle kendini açığa vuran belirgin üstünlüğü kabul etmemek mümkün müdür? Tabii ki bizim alışık olduğumuz simge-para söz konusu değildir henüz. Bir malın –en çok da madenlerin– ötekilerin ölçüsü haline gelme ve alışverişlerde onları ikame etme eğilimi gösterdiği her ekonomi, para ekonomisidir. Çok daha geç bir tarihte, darp edilmiş sikkeler tarzındaki modern Lydia icadını genelleştirip, Mezopotamya ve Mısır da (Mısır buna epey ayak direse de) dahil olmak üzere Yakındoğu ülkelerine parayı yayacak olan ise muazzam Pers İmparatorluğu'dur.

Sümer'de ödeme için kullanılan ilk "para", bir çekirdek [ağırlık birimi] arpaydı. Demek ki para hayvancılıktan (Roma'daki *pecunia*, Yunanistan'daki *boüs*, Hindistan'daki *rupia* gibi) değil, tarımsal yaşamdan çıkmıştır. Zaten bu arpa parası genel alışverişler aşamasında da sürmüştür, çünkü maden (bakır, sonra da gümüş) ortaya çıktığında bir tür değişim baremi, bir referans ölçeği gibi kullanılmıştır. Ama arpa gerçek para olarak dolaşımda kalır. Öyle ki bir sözleşmede malın bedeli gümüşle belirtildikten sonra, ek bir maddeyle o gün itibarıyla gümüş ile arpa arasındaki oran da belirlenir. Ama dış ticaret söz konusu olduğunda, devindirici güç olarak öne çıkan tabii ki madendir.

Yine de bazı alışverişlerde gümüş artık basit bir referans olarak değil de, gerçek para olarak kendini gösterip bu rolü üstlenir üstlenmez, öteki ödeme tarzlarına ağır basar. Hammurabi yasalarında yer alan şu karar da öyle yorumlanacaktır: Eğer bir hancı verilen içkinin bedeli olarak şu kadar çekirdek arpayı kabul etmeyip, onun yerine gümüşü almış, ama bu yüzden "içkinin fiyatını şu kadar çekirdek arpa fiyatının altına düşürmüştü, o hancı mahkeme karşısına çıkarılacak ve suya atılacaktır." Bu beklenmedik ayrıntı, yarı yarıya para ekonomisi konumundaki bir yapının anlaşılması zor niteliğini göstermektedir. Bir uzmanın varsayımına göre, belki de ağır mallarla ödemenin mümkün olduğu –nehir boylarında, denizde– yerlerde ve ellerinde çok bol miktarda mal bulunduran saraylar devreye girdiğinde, trampa sürüyordu. Buna karşılık para ekonomisi, içinden mal alıp kullanabilecekleri devasa ambarları olmayan ve yukarıda değindiğimiz Şamaş'a yakında dendiği üzere, "sermaye taşıyıcısı komileri"yle birlikte "seyyar satıcıları yolları arşınlayan" "kapitalistler"in arasında hüküm sürüyordu.

Her ne olursa olsun, resmi saray örgütlenmesinin yanı sıra, kimileri seyyah – alım satımcı, kimileri de sermaye sahibi olan (asıl önemliler hiç kuşkusuz bunlardı) gerçek tüccarların da hiç gecikmeden ortaya çıkması, Mezopotamya'daki erken ekonomik gelişmenin göstergesidir. Bu tüccarlar her kentte *karum* denen bir tür ayrı semt oluştururlar. Geniş kapsamlı yazışmalar sayesinde hakkında bilgi sahibi olduğumuz Kaneş (Kultepe) karumundan hareketle bir hükme varılacak olursa, tüccarlar bu semtlerde çeşitli depolar bulur ve bir tür ticaret odası rolünü üstlenen bir ticaret deme-

ğinin avantajlarından yararlanırlar. Ödemeler için gereken paraları ustaca hesaplar, emre muharrer senetleri, kambiyo mektuplarını, takas yoluyla ödemeyi bilirler – bu da koşullar elverir elvermez kapitalizmin araçlarının kendiliğinden ortaya çıktığını gösterir. Hatta Babil’de bankalar bile açılacaktır. Dolayısıyla Mezopotamya ülkesinin denize açıldığı canlı bir liman olan (150 gemilik bir ticaret filosu söz konusudur), Toroslar’ın gümüş madenlerinin yakınındaki Ugarit’te bir para ekonomisinin varlığı şaşırtıcı değildir. Kentin kısmen yabancılardan oluşan ihracatçı ve ithalatçı tüccarları satın aldıkları yünün, kölelerin, hatta toprağın karşılığını gümüş sikelerle öderler.

Bakır veya tunçtan daha az yer tutan bir ödeme aracı olarak gümüşün seçilmesi, Mezopotamya’nın dış ticaretini teşvik etmiş midir? Muhtemelen. Ama bu ak madenin satın alınması gerekir. Mezopotamya, hammadde ve gıda maddesi ithalatı –gümüş, ağaç, bakır, kalay, değerli ve yarı-değerli taşlar, zeytinyağı, şarap– karşılığında, içeride sadece arpa, hurma, hayvan postları ve derileri, yünlülük kumaşlar, silindir mühürler ve diğer zanaat ürünlerine sahiptir. Ayrıca aracılık hizmeti görmekte ve bu hizmetin karşılığını da yol vergisi olarak almaktadır. İhtiyaç duyduğu malları mümkün olduğu kadar –gümüşün daha değerli olduğu– güneyden ve doğudan satın alıp (örneğin Güney Mezopotamya Bahreyn’den gelen bakır uzun süre Anadolu bakırına tercih edecektir), kendisine gümüş temin eden kuzeye ve batıya da lüks ürünler ve tekstil ürünleri satmayı kural edinmiş görünmektedir. Belki de o sırada Mezopotamya ekonomisi, gelişmiş ülkelerin şu basit kuralına dayalı değildir sadece: hammaddeleri satın almak, onları ham biçimlerinde veya mamul madde halinde yeniden satıp bir kâr elde etmek. Belki de Mezopotamya Akdeniz yaşamında çok uzun süre geçerli olacak bir diğer kuraldan o sırada da yararlanmakta ve Uzakdoğu’da büyük değer verilen, başlı başına bir avantaj olan gümüşü, alım-satımlarda, en azından mal alımlarında kârı çoğaltıcı bir unsur olarak kullanılmaktadır, kim bilir? Bu iddiaya göre, Hindistan’a doğru yönelen ticaretin sınırındaki Mezopotamya’da gümüş paranın tercih edilmesi o zaman ek bir anlam kazanabilir. Ama bunun epey zayıf bir açıklama olduğu bellidir.

Mısır'ın Altını

Her şeyi bu şekilde açıklamak mantıksız olur. Her şeyi Mısır ile Mezopotamya arasındaki karşıtlığa dayanarak açıklamak da yersizdir. Yine de dikkat çekici bir karşıtlık söz konusudur ve harika bir biçimde düzenlenmiş, zekice ayarlanmış ve arkaikliğinde inatla direnen Mısır yaşamının görünümü karşısında iktisatçı şaşırıp kalır, neredeyse öfkeye kapılır. Nasıl ki çömlekçi çarkı günlük yaşam içine çok ağır ağır girebilmişse, 2000'e doğru getirilen tunç da ancak beş yüzyıllık bir bekleyişin, hemen hiç kullanılmadığı uzun bir dönemin ardından, MÖ 1500'e doğru gerçek anlamda yerini alabilir. Aynı şekilde Mısır'da sadece bir tek referans para kullanılabilmektedir: IV. hanedandan itibaren dolaşıma giren bakır veya tunç şat (7,6 gr). MÖ 1400'e doğru bunun yerini *kit* (9,1 gr) alacaktır. Bu bağlamda paranın güçlenmesinden söz etmeyelim: Mısır'daki para marjinal konumda kalacak; Pers –daha doğrusu Yunan– egemenliğine kadar genel kural trampa olacaktır.

Oysa Mısır da, tıpkı Mezopotamya gibi, yaşamı ve lüks ihtiyaçları için gerekli olan dış ticareti örgütlemek zorunda kalmıştır. Mamul maddelerini, incelikleriyle ün yapan keten bezlerini, seramik eşyalarını, çokrenkli cam işlerini, mobilyalarını, mücevherlerini, tılsımlarını ihraç eder... Ama bu uzak dış ticarete Mezopotamya kadar mahkûm değildir, çünkü ülke içinde veya kapılarında gereken her şeye –ağaç ürünleri hariç– sahiptir: Sina'da bakır (Suriye ve Kıbrıs'tan bakır külçeler ithal etmeye ancak II. binyılın ortalarında başlayacaktır); Nil boyunca her türlü yapı taşı, granit, kumtaşı, şist, kireç taşı veya bazalt; doğu çöllerinde çok miktarda değerli veya yarı-değerli taş; Kızıldeniz'de mercan; Nübye'de fildişi, abanoz ve en önemlisi altın (Nübye, "altın diyanı" anlamına gelmektedir). Orada sarı maden, köle olarak çalıştırılan ilkel altın arayıcılarının emeğinin ürünüdür. Üretim boldur. III. Tutmosis devrinde (MÖ 1502-1450) Nübye her yıl firavuna iki ilâ üç yüz kilo altın göndermektedir. İspanyolların elindeki Amerika kıtasının keşfinden 1650 yılına kadar geçen sürede yılda *ortalama* bir tondan biraz daha fazla altın ürettiği düşünülürse, inanılmaz bir rakamdır bu. Dolayısıyla Amarna diplomatik yazışmalarında (III. Amenofis, MÖ 1413-

1377 ve IV. Amenofis MÖ 1377-1358 dönemleri) Mısır'da altının kum gibi bol olduğunun yinelenip durulması sebepsiz değildir. IV. Amenofis'in çağdaşı olan Mitanni imparatoru Tuşratta bu durumu "ayakların arasındaki toz gibi" diye nitelemeyi yeğler. Buna karşılık gümüş az bulunmaktadır, öyle ki Orta Krallık döneminde altın-gümüş paritesi sadece 1'e 2, hatta zaman zaman 1'e 1'dir.

Mısır, altın sayesinde ayaklarını yere sağlam basmaktadır. Aca-ba bu durum Mısır'ın kendini hayatın akışına bırakmasında bir etken olmuş muydu? Oysa ki aynı dönemde Mezopotamya sürekli gayret göstermek, etkin ve zeki olmak, dış ticaretini sürekli geliştirmek zorundaydı. Mısır bize, diğer tüm koşulları eşit kabul etmek kaydıyla, kendinden emin, sadece kendiyile ilgili MS 18. yüzyıl Çin'i çağrıştırıyor.

Çok Uzun Süreli Konjonktür

Betimlediğimiz ekonomide buhranlar, kabarma ve çekilme dönemleri yaşanmıştır. Gerçi bu ekonomi yüzyıllar boyunca zenginliğini korumuştur: Genişlemesi, koca devletlerin, muazzam sarayların kurulması da bunu kanıtlamakta, bu muazzam yapılar hiç kuşkusuz sadece sanat tarihçilerinin ilgi alanına girmemektedir. Hatta "çivi yazısı kullanan" ülkelerde görüldüğü üzere, bir saray ekonomisinin aşılması başka yerlerdekinden daha önemli bir ekonomik genişlemenin kanıtı ve sonucu sayılabilir. Yine de bu ekonomik yaşamın da inişleri ve çıkışları olmuştur. Zaman zaman yol bağlantılarının koptuğunu, fiyatlarda değişimler, nüfusta dalgalanmalar yaşandığını (en azından Mısır'da veya Girit'te) biliyoruz; ayrıca ekonomik felaketlere dönüşmeden duramayan siyasal kazalardan veya felaketlerden de haberdarız.

Bu koşullarda, tartışmanın içine bir kez muzipçe *konjonktür* kelimesini kaydırıdıktan sonra bir de onu çok ciddiye almaya çalışmak mümkün müdür? Bu konjonktür haliyle mevcuttur, ama onu epey kaba bir belge külliyatından ve sadece akla yatkın oldukları söylenebilecek varsayımlardan hareketle hayal etmekle yetinmek durumundayız.

1) Birçok bağlantısı olan bu dünyanın, hem ataletleri hem de atılımları hesaba katıldığında, yine de toplu *bir* ritme uyduğunu

varsayıyorum; bu ritm tabii ki sadece en gelişmiş ticari ilişkileri kapsamaktadır.

2) Elimizdeki eksik ve kusurlu *kaynaklar* sadece Mezopotamya ve Mısır'a ilişkindir. Mezopotamya etkin ve belirleyicidir, ama deyim yerindeyse karışıktır, daha doğrusu sayısız siyasal olay tarafından karıştırılmış durumdadır; edilgen ve muazzam Mısır ise izi sürülen çeşitli ticaretlerin bitim noktalarında çıkar karşımıza hep; ama tıpkı Çin'in Avrupa kapitalizmine açılan Kanton'dan güdülmesi gibi o da çoğunlukla dışarıdan yönlendirilecektir.

Mısır'la ilgili tanıklık her zaman en iyisi olmasa bile en açık ve sürekli olanıdır. Yorumlanması en kolay belgeler oldukları için bunlardan başlayalım.

Mısır'daki uzun siyasal arzular, hiçbir ikircime yer bırakmayacak şekilde, *ara dönemler* adıyla ifade edilir. Eski ve Orta Krallık arasındaki birinci ara dönem MÖ 2280'den yaklaşık 2050'ye kadar uzanır. Orta ve Yeni Krallık arasındaki ikinci ara dönem ise MÖ 1785'ten 1590'a kadar sürer: İyi bilinen Hiksoslar dönemi, yani Delta'nın doğu kısmına yerleşip orada kendi başkentlerini, Avaris'i kuran "yabancılar", çoban halklar devri bu çok uzun ara dönemde yer alır. Hükümdarları kurdukları bu başkentte firavun rolü oynamayı öylesine benimserler ki, onlar da XV. ve XVI. hanedanları oluştururlar. Üçüncü ve son ara dönem MÖ 11. yüzyılda başlayıp 7. yüzyılda sona erer – hatta daha da sürer! Sais devri (MÖ 663-523) kısa süreli bir patlamadan başka bir şey olmayacaktır. Sonuçta, MÖ 2280'e kadar yükselen, 2050'ye kadar inişe geçen, 2050-1785 arasında yükselen, 1785-1590 arasında yeniden gerileyen; Yeni Krallık devrinin muazzaf savaşları zamanında çok canlı bir yükseliş yaşayan, MÖ 12. yüzyılın çarpınılarından sonra ise tüm Yakındoğu'nun ortak yazgısı olan sonu gelmez bir durgunluk içine gömülen bir Mısır'dan söz edilebilir.

Mısır'daki hayatın bu üç uzun yol kazasının birincisi ikincisinden çok daha şiddetlidir: Ülkenin iç yaşamının derinliklerinden yükselmiş bir tür kültürel isyan; buna, Asya'dan gelen bir istila hareketi ve bir taraftan Biblos ile her türlü ticaretin, diğer taraftan da altın ülkeleriyle ticaretin tamamen kesilmesi eşlik etmiştir. Nitekim, Hiksoslar bölümü aynı kopuşma niteliğine sahip değildir; yabancı-

lar, Aşağı Mısır'ı yok etmez, onun –ne yazık ki karanlıkta kalan– faaliyetlerini sahiplenirler. Ama bu faaliyetler ne kadar karanlıkta kalsa da, Delta'nın Hiksoslar devrinde Suriye, Girit, Doğu Akdeniz kıyıları, hatta Hititlerle olan eski bağlantılarını koruduğu kesindir. Üç kesintinin en uzununu olan üçüncüsü bir dünyanın sona erişidir.

Yükseliş dönemleri, birbirini izlemiş üç krallığın yüzlerce yıllık başarılarına tekabül etmektedir. Sadece Orta Krallık örneğini (MÖ 2040-1786) ele alalım: Nil vadisinde düzen yeniden tesis edilmiş, bağımsız tapınaklar ve monarklar rejimi ortadan kaldırılmış, ülke serbestçe nefes almaya başlamış ve belli bir refaha yeniden kavuşmuştur. Firavunların, dipsiz bir masraf kuyusu olan sürekli ordusu o zaman doğar; çoğalan mezarlar artık sadece hanedan üyelerine ait değildir, ama bu mezarlar hiç olmadıkları kadar zengindir: freskler, heykeller, değerli nesneler ünlü ölümlere eşlik etmekte ve ahşap heykelcikler de onlar olmadan kimsenin ne bu hayatta ne de öteki hayatta mutlu yaşayamayacağı hizmetkârlar ordusunu temin etmektedir. Lüks, Mısır yaşamına tüm biçimleriyle girmiştir: giysiler, mücevherler, parfümler. Şenliklere de lüks egemendir: Takıp takıştırmış genç kadınlar müzisyenleri dinlemekte, terbiyeli köleler davetlilere birer lotüs çiçeği, birer salkım üzüm veya kara saçların üzerine beyaz bir taç gibi konan o pahalı "parfüm konileri"nden birini sunmaktadır.

Bununla birlikte, bu üç bölümlü Mısır şemasını Mezopotamya ülkelerinin iniş ve çıkışlarıyla karşılaştırsak (bkz. yandaki tablo) kesinkes çakışmazlar, eksikler vardır ve bu içimizi ferahlatır, çünkü izini sürdüğümüz *gösterge* geniş ölçüde siyasal niteliktedir; ekonomiye tam anlamıyla uygulanamaz ve öte yandan yüzlerce yıllık trendler bir ekonomik havzadan diğerine geçilirken tıpatıp örtüşmezler. Dolayısıyla elimizdeki kusurlu zamandizininin meşru bir biçimde kullanılabilecekleri kaba çakışmalar söz konusudur.

Mısır'daki üç krize A, B ve C diyelim; bunlara tekabül etmesi gereken üç Mezopotamya krizi de A', B' ve C' olsun. A ve A' arasında tatmin edici bir çakışma vardır: MÖ 2340'a doğru kurulan Akkad İmparatorluğu 2230'a, Mısır'daki Eski Krallık ise 2280'e doğru dağılır; Mısır'daki Orta Krallık 2050'ye, Ur'daki üçüncü hanedan ise 2100'e doğru ortaya çıkar. Demek ki aşağı yukarı $A = A'$. B ve B' için, denklik daha da nettir: Nil'de kargaşa 1785'e doğru

Mısır ve Mezopotamya'nın Karşılaştırmalı Zamandizin Tablosu

MISIR	MISIR
2700'e doğru – Eski Krallık (III.-VI. hanedanlar); Keops, Kefren ve Mikerinos (IV. hanedan); firavunlar iktidarının kurulması.	2700'e doğru – Eski Krallık (III.-VI. hanedanlar); Keops, Kefren ve Mikerinos (IV. hanedan); firavunlar iktidarının kurulması.
2280 – <i>1. ara dönem (VII.-XI. hanedanlar); birçok krallık; merkezi iktidarda gerileme; monarkların hegemonyası.</i>	2280 – <i>1. ara dönem (VII.-XI. hanedanlar); birçok krallık; merkezi iktidarda gerileme; monarkların hegemonyası.</i>
2050– Orta Krallık (XII. hanedan); I. Amenemhet yeni hanedanı kurar (2000'e doğru); ülkeye boyun eğdirir; II. Sesostris'in idari reformları (1950'ye doğru).	2050– Orta Krallık (XII. hanedan); I. Amenemhet yeni hanedanı kurar (2000'e doğru); ülkeye boyun eğdirir; II. Sesostris'in idari reformları (1950'ye doğru).
1785 – <i>2. ara dönem (XIII.-XVII. hanedanlar); Hiksoslar Delta'ya yerleşir ve Avaris'i kendilerine başkent yaparlar (1750'ye doğru); sayısız siyasal ve toplumsal karışıklık.</i>	1785 – <i>2. ara dönem (XIII.-XVII. hanedanlar); Hiksoslar Delta'ya yerleşir ve Avaris'i kendilerine başkent yaparlar (1750'ye doğru); sayısız siyasal ve toplumsal karışıklık.</i>
1590– Yeni Krallık (XVIII.-XX. hanedanlar); I. Amenofis imparatorluğun birliğini yeniden kurar (1590'a doğru); II. Ramses 67 yıllık saltanatını başlatır (1300'e doğru); bir fetih ve ittifaklar siyasetinin geliştirilmesi.	1590– Yeni Krallık (XVIII.-XX. hanedanlar); I. Amenofis imparatorluğun birliğini yeniden kurar (1590'a doğru); II. Ramses 67 yıllık saltanatını başlatır (1300'e doğru); bir fetih ve ittifaklar siyasetinin geliştirilmesi.
<i>11. yüzyıldan itibaren – 3. ara dönem (1070); Mısır İmparatorluğu'nun zayıflama ve gerileme dönemi.</i>	<i>11. yüzyıldan itibaren – 3. ara dönem (1070); Mısır İmparatorluğu'nun zayıflama ve gerileme dönemi.</i>

başlar ve yaklaşık 1590'a kadar sürer; Mezopotamya'da ise tarihler 1750 (Hammurabi'nin ölümü) ve 1595'e çekilebilir. Üçüncü Ur hanedanı sadece bir yüzyıl devam etmiş, ama sonra Larsa hanedanı ve güçlü Mari devleti bayrağı ondan devralmış, bunu da Amurri asıllı Hammurabi'nin başında olduğu Babil hanedanı izlemiştir. Hem Larsa'yı hem Mari'yi fetheden Hammurabi Mezopotamya'nın birliğini yeniden kurar. Bu karmaşık tarih yine kentler arası rekabetlerin hikâyesidir, ama bu rekabet, yazılı zengin belge külliyatı sayesinde bilgi sahibi olduğumuz canlı ticarete söz konusu dönem boyunca herhangi bir şey değiştirmez. Hammurabi'nin ölümünü izleyen dağılma ise tam tersine patlak veren bir toplumsal krize teka-bül eder. O zamana dek bastırılmış bu kriz, özel mülkiyetin ve çıkarların devlet örgütlenmesiyle çatışma içine girmesinin bir sonucudur. Hammurabi yasaları bir yandan bu özlemleri belli bir yöne sevk ve bir ölçüde tatmin ederken, diğer yandan da güçlü devleti sürdüren bir uzlaşma çabasıydı. Ama deneme başarısızlığa uğrayacak ve yasa kâğıt üstünde kalacaktı. Birliğin yeniden tesisi ancak 1595'te Kasitler hanedanının işbaşına gelmesiyle sağlanacaktı. Dolayısıyla $B = B'$ sonucuna varılabilir. Ve bu kez hiç tartışmasız $C = C'$, çünkü MÖ 12. yüzyıldaki kriz genel bir krizdir ve Yakındoğu ile o sırada Mykenai egemenliğindeki Yunanistan'ın hiçbir bölgesi bundan yakasını kurtaramaz.

Birbirinden ayrı bu altı dönem –üç bozulma dönemi ve sağlıklı denebilecek üç dönem– bazı olayları da zaman içinde yerine oturtmamıza izin veriyor. Esenlik dönemlerini *a*, *b*, *c* diye adlandıırırsak, MÖ 1600'e doğru oluşan ve 1200'e kadar süren Hitit İmparatorluğu'nun uzun atılım dönemi *c* ile örtüştüğünü, pek parlak sayılamayacak Kasitler Babili'nin, Mısır'ın Yeni Krallığının ve onun müttefiki olup Kuzey Mezopotamya'yı işgal eden Mitanni devletinin de aynı döneme denk geldiğini görürüz; Girit'te ise ikinci saraylar denen dönemdir bu; son olarak MÖ 14. yüzyılda da Asur öne çıkar. Yüzyılların akışının ters yönünde, geriye doğru gittikçe, karışımıza çıkan *b* dönemi bir yanda Orta Krallığa, öte yanda Mezopotamya'nın birleştirilmesi yönünde girilmiş ve Hammurabi'nin ölümünden sonra çöken bir iki parlak denemeye, son olarak da ilk Girit saraylarına tanık olurlar. İlk dönem, *a* dönemi ise kuşkusuz en ilginçidir: Bu, Akkad başarıları ve ilk maden refahı dönemidir; bu

dönem, İran ve Kafkasya'dan Ege denizine ve ötesine kadar Anadolu'nun üzerine kalın bir çizgi çeker. Bu kaynaşma dönemine Mısır daha sakin bir biçimde eşlik eder, orada daha evvelden başlamış ve artık yerleşikleşmiş bir refah hızını hâlâ korumaktadır. Ama Mısır öyle bir kütledir ki sanki her şey oradan başlamış veya her yol oraya çıkarmış gibi görünür.

Kozmopolit Bir Kültür

Mısır ve Mezopotamya konjonktürleri arasında fark edilen koşutluk, iki uygarlık arasında (belki Fırat kıyılarından Sina'ya gitmiş birkaç eşek kervanı dışında) çok az doğrudan ilişki kurulduğu için iyice ilginç bir hal alır. Ama iki taraftaki gelişmeler aradaki büyük kavşak noktası olan Suriye-Lübnan bölgesi aracılığıyla karşılıklı iletilir. Güçlü komşularındaki ekonomik hava ne zaman açık ve az bulutlu olsa, bu bölge Yakınoğu'nun tamamını peşinden sürükleyen canlı bir alışveriş ve genel refah ortamı içine girer. Böylelikle Yakınoğu da yavaş yavaş her şeyin, nesnelerin, tekniklerin, modaların, zevklerin ve tabii ki insanların mübadele edildiği üniter bir ekonomik alan olarak şekillenir. W. S. Smith'in güzel kitabında (1965) 2000'e doğru başlattığı bu kozmopolitizmin en büyük tanığı sanattır; Smith, bunun içinde çok canlı iki kültürel salgın dönemi ayırt eder: MÖ 20.-19. yüzyıllar ve 1500-1200 dönemi (kabaca, ekonomik konjonktürde işaret edilen ikinci ve üçüncü yükseliş dönemleri).

Bu üniter uygarlık henüz Akdeniz'in sadece yarısını kaplamaktadır, ama terimin dar anlamında Yakınoğu artık aşılmıştır. Bir yandan bu aşılma, diğeryandan da öne çıkan bu birliği algılamak için en elverişli gözlemevi Girit'tir. Yeni ortak Girit oyununa sadece birkaç yüzyıllığına girecek, ama göz kamaştırıcı bir rol üstlenecektir.

II. GİRİT: KOZMOPOLİT UYGARLIĞIN YENİ AKTÖRÜ

Helenler öncesi Girit, efsanevi kralının adından (Firavun dendiği gibi Minos denir) hareketle Minos uygarlığı diye de bilinir, büyüleyici ve çözülmesi güç bir temaşa sunar. Tarihöncesi dünyada Gi-

rit toplumundan daha iyi bilinen bir toplum daha olmadığı söylenir; ama onun hakkında bildiklerimiz iştahımızı öylesine açmıştır ki, bilemediklerimiz aklımızı karıştırır.

Örneğin, adanın üçüncü ve son yazı türü olan Lineer B'nin 1953'te Michael Ventris tarafından çözülmesinden bu yana, sorun yön değiştirmiş, ama yine de aydınlatılamamıştır. Hatta bazıları sorunun iyice içinden çıkılmaz bir hal aldığını –iyi niyet oranları değişmektedir– bile söylemektedir! Aslında Girit hakkında yeni bir öykü tasarlamamız gerekiyor. Arkeologlar bu konuda iki veya üç versiyon önermektedirler, ama bir gün Lineer A da çözüldükten sonra kuşkusuz yeni bir versiyon gündeme gelecektir. Bu dil hakkında şimdilik bilinebilen tek şey, bir Hint-Avrupa dili olmadığıdır.³

İlk Ege Uygarlığı

Antik Girit, Ege denizinin güneyinde, bir tuzlu su çölünün ortasında kaybolmuş bir adadır. Bu geniş ve dağlık ada, aynı zamanda sarıncı işlevi gören kireçtaşı dağların kestiği düzlüklerle (ortadaki Messara ovası epey geniştir: boyu 40, eni 6-12 km'dir) kaplıdır. İda dağının en yüksek noktası ise yaklaşık 2500 m'dir. Demek ki zemin kat ile en üst kat arasındaki alışılmış Akdeniz karşıtlığı burada da karşımıza çıkar. Ancak, Girit'in yüksek bölgeleri adayı altüst edecek dış etkilere genel kural uyarınca kapalı görünmekle birlikte, aşağı tarafların ovaları, kentleri ve sarayları üzerinde görünürde bir dağlı tehdidi yoktur. Koyun sürüleri yaylaya çıkarılıp indirilir gerçi, ama sakın geçen bu göçlerden pek söz edilmez. Kısacası, Venedik egemenliği döneminde adanın (adı Kandiye olacaktır) sahip olacağı o vahşi, tehlikeli dağlık bölgeden henüz eser yoktur. İşin aslı, Minos döneminde kendi sınırları içinde böylesine barışçı olan Girit, çok uzun süre olanaklarının elverdiğinden daha düşük nüfusa sahip bir ada olarak kalmıştır.

En canlı, en beklenmedik karşıtlık adanın kuzey ve güney cephe-leri, yani Ege adalarına ve yakındaki Ege kıyılarına bakan cephe

3. Girit sorunları, Thira "felaketi" ve sonuçları hakkında, bkz. R. Treuil ve diğ., *Les Civilisations égéennes du Néolithique et de l'âge du Bronze* içindeki (Paris, 1989) daha farklı tavırlar. (P. R.)

ile uzaktaki Afrika'ya, Sirenayka'ya ve en çok da Mısır'a bakan cephesi arasında şekillenir. Kuzey cephesi, diğer birçok kıyı bölgesi gibi Akdeniz'e özgüdür; güney cephesi ise, bir tür iklim garibesidir, dar Malaga şeridini andıran tropikal bir yanı vardır. Kırılan-ğıçların kışlaklarından biri de, Mısır'ın yanı sıra, Girit'in bu güney sahilidir.

Bir ada her zaman kapalı, kuytu bir dünyadır. Örneğin Girit'te dağ keçisi, porsuk, yaban kedisi, gelincik (evlerde farelere karşı kullanılır) dışında yaban hayvanı yoktur. Ne tilkiye ne kurda ne kartala ne de puhu kuşuna rastlanır. Akrep, engerek ve zehirli bir örümcek türü (bu tür anakarada bilinmez) dışında hiçbir zararlı hayvan da yoktur. Daha geç bir dönemde Yunanlar, "Zeus'un adası"nın tanrıların kralı veya Herakles tarafından bu afetlerden kurtarıldığını söyleyeceklerdir. Adayı asıl kurtaran koruyucu deniz olmuştur. Girit'in ilk dönemlerinde ayrıcalıklı olmasını sağlayan da sonuçta bu yalıtılmışlığı değil midir? Rodos gibi hemen hemen onun kadar büyük veya Kıbrıs gibi ondan da geniş, her ikisi de denizyolları üzerinde iyi bir konuma sahip adaların yakındaki anakarayla bağlantıları Girit'ten daha iyidir. Ama Girit ilk sırayı ele geçirmiş ve diğerlerine fark atmıştır.

Halbuki ilk Ege ve Ege çevresi uygarlığına oldukça mütevazı bir konumda katılmış, bu uygarlığın en parlak noktalarını ise Kiklades adaları ve ondan da önemlisi, Hellespontus'un [Çanakale boğazı] güneyindeki Troya kenti oluşturmuştur. Ege'nin geri kalanı gibi, Girit de ilk sakinlerini ve ilk tarımını VII. binyıla doğru Anadolu'dan almış, daha sonra peşpeşe gelen birçok göçmen dalgası onu seramikle ve nihayet III. binyıl içinde de metalürji ile tanıştırmıştır. Ama arkeologlara bakılacak olursa, büyük ada bu ilk deneyimlerde ve özellikle de çömlekçilik konusunda, Anadolu ile daha doğrudan bağlantılı olan Tesalya ve Argolis gibi bölgelere, hatta çok uzun süredir bilinen kaplarına –hiç kuşkusuz ritüel amaçlı düz kaplar; beyaz kakmalar, sarmallar, üçgenler, yıldızlar, güneşler, gemiler, balıklarla... süslenmişlerdir– hiç yerinde olmayan bayağı bir isimle "kızartma tavaları" denen Sira gibi bir adaya göre açıkça geri kalmıştır. İlk Anadolu uygarlığı gibi ilk Hellas uygarlığı da "her yerde hazır ve nazır" olan ana tanrıçayı ortaya koyar. Neolitik çağda Asya kıtasındakilere çok benzeyen natüralist heykelciklerle tas-

vir edilen ana tanrıça, daha sonra tunç çağının başlarında "Kiklades idolleri" denen ve belki de söylendiği kadar Ege'ye özgü olmayan heykelciklerle temsil edilir. Örneğin bir mermer veya kil levhasından kesilip çıkartılmış gibi duran "keman biçiminde"ki küçük yontulara sadece Troya (I-VI arasında hemen her katta) ve Girit'te değil, Tesalya'da, İstanbul Boğazı'nda, Teleylütlü'l-Gasul'da da (Lut gölünün kuzeyi) rastlanır ve Alacahöyük mezarlarında altın bir yapraktan kesilmiş küçük silüetlerde de bunların karşılıkları bulunur. Girit'ten sonra Batı'ya doğru yollarına devam edip, örneğin Sardinya'da yerel yapım birçok taş veya mermer heykelciğe (II. binyılın ilk yarısı) veya Malta'da MÖ 16. yüzyılda keman veya düz disk biçimindeki stilizasyonlara esin kaynağı olmuşlardır. İspanya'da Purchena ve Los Millares megalit mezarlarında Doğu Akdeniz etkisinin sayısız işaretinden birini de onlar oluştururlar.

Binlerce yıl boyunca Anadolu'dan Ege'ye ve Yunanistan'a doğru yaşanan bu kültürel akış içinde Ege'nin doğu cephesi, Anadolu sahili ve onun yaylalardan aşağı doğru inen vadilerin ağzındaki limanları ara konak işlevi görmüştür. Çanakkale Boğazı yakınındaki Hisarlık tepesinde Troya kentinin 3000'den itibaren gösterdiği parlak gelişme bu ara konaklardan birinin tarihidir. Schlieman 1870 yılında, o tarihe kadar bir efsane olarak gelmiş Troya'nın sit alanında, üst üste sıralanmış dokuz kent bulmuştur. En eskisi olan Troya I çok küçük bir kenttir, ama surları ve bu surların içindeki en güvenli noktada yer alan hükümdarın sarayıyla bir kent olduğu tartışma götürmez. Gri ve siyah renklerde, üzeri işlemeli ve beyaz bezemeli, el imalatı bir çömlekçiliği vardır, birçok taş alet üretilmektedir (kalıntılar şaşırtıcı değildir), ama bakıra da rastlanması emekleme aşamasında bir metalürji faaliyetinin de varlığına işaret etmektedir. Vazgeçilmez ana tanrıça da haliyle yerli yerindedir. Daha geniş surlar içine yerleşmiş Troya II sadece iki yüzyıl yaşayacak (2500-2300) ve bir yangınla yok olacaktır. Birkaç bin yıl sonra Yunan ordusu tarafından uzun süre kuşatılan Priamos ile Hektor'un kenti, Troya VII de aynı yazgıyı paylaşacaktır. Ama Troya II yaşadığı bu iki yüzyıl boyunca metalürjinin tüm Ege'ye yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Orada yapılan kazılar altından, gümüşten, kurşundan, elektromdan [altın-gümüş alaşımı], hatta demirden yapılmış çok sayıda değerli nesneyi, yontma kaya kristali kabzalı, gümüş veya tunç

ağzılı hançerleri, telkâri, bölmeli minencilik veya boncuklu süsleme tekniklerinin hepsini birden kullanan güzel bir kuyumcu işçiliğini ortaya çıkarmıştır. Bütün bu değerli nesneler sanki tehlike ansızın kapıyı çaldığında alelacele gömülmüş gibidir. Çömlekçi çarkı da bilinmekte, ama elle yapılan seramik de varlığını korumaktadır.

III. binyılın ikinci yarısındaki bu Troya'nın Mezopotamya (Cemdet Nasr'daki silindirler ve mühürler), Anadolu yaylası, Tesalya, Makedonya, Ege, Mısır, hatta Tuna yoluyla Baltık bölgesiyle bile ilişki içinde olduğu ortadadır (kimyasal analiz sonucunda nordik kökenli kehribar ayırt edilebilmektedir). Kullanılan malzemenin, özellikle de yarı değerli taşların çeşitliliği, bunların rastlantısal ilişkiler olmadığını göstermektedir.

Belki de sıradışı sayılabilecek bu örnekten hareketle genellemeye gitmek ve Ege'nin ilk uygarlığı hakkında hükümlere varmak tedbirsizlik olur. Yine de bu iyi bir uyardır. Anakaranın Yunan parçasında veya bazı adalarda erken dönem deniz ticaretinin de canlılık kazandığı güçlü bir ilk uygarlığın III. binyılda Ege'nin tamamına yayıldığını düşündürmeye yetecek kadar gerçek kent, hatta saray kalıntısı bulunmuştur.

MÖ 24. yüzyıl civarında gelen Hint-Avrupa istilalarıyla bu uygarlık birdenbire silinip gider. Troas, Anadolu, Yunanistan, birçok Ege adası onlara göre çok daha az gelişmiş kavimler tarafından işgal edilir – muhtemelen Yunanistan'da Mykenai'lilerin, Anadolu'da Hititlerin ve Luvilerin ataları. Tüm kentler, Troya, Haghios Kosmas (Atina yakınında), Argolis'te Lerne ve Tiryns, Limni adasında Poliokhni, saraylarıyla birlikte yakılıp yıkılırlar. Ege'de ekonominin ve kültürün genel düzeyi geriler. Tesalya barbarlık aşamasına geri döner. Tüm ışıklar söner. Sadece Girit bunun dışında kalır: Karadan uzak, kolay erişilemeyen konumu nedeniyle ada istila edilmeyecektir. Hiç kuşkusuz, bu Girit'in ilk şansı olmuştur.

Dış Şoklar

Birinci Ege uygarlığının çöküşünden önce, Girit'in refahı kendini MÖ 2500'e doğru göstermiş, ama sanki ilerlemiş bir ekonomi büyük adayı iki ayrı adaya bölmüş gibi, bu gelişme sınırlı bir alanda gerçekleşmiştir: doğuda, Zakro ile Mirabello körfezi arasında ka-

lan minicik bir parça –özellikle Vasiliki sit alanında ve sahile yakın Mokhlos adacığında– ve ortadaki Messara ovası. Bu geniş, ama sanki kendi doğal zenginliği içine kapanmış gibi duran ova *tholos*'lu toplu mezarlarıyla dikkat çeker. III. binyılda hemen her şeyi Batı Anadolu kıyısından alan Ege'nin geri kalanından farklı olarak, Girit hem Suriye ile, hem doğrudan veya dolaylı yollardan Mısır ile ilişkilerini sürdürür. Neolitik Ege'nin eski yoksul akrabasının daha MÖ 2000'e gelmeden, çeşitli etkileri kendi kullanımına uygun bir şekilde yeniden bileştirmeyi bilen, canlı, açık, özgün bir uygarlık geliştirmesinin nedeni bu olabilir mi acaba?

Eski Minos'un henüz oluşum halindeki bu uygarlığında gerçek kentler ve saraylar henüz ortaya çıkmamıştır. Ama doğu kıyısındaki mezarlar zengin bir malzeme birikimini gözler önüne sermiştir: Anadolu biçimli (Ege'nin geri kalanında da olduğu gibi) dik boyunlu testiler, şematik biçimli mermer tanrıçalar, saf bakırdan, sonra tunçtan aletler ve silahlar veya daha o zamandan tekilleşmeye başlamış altın mücevherler, özgün seramikler (maden işçiliğinin biçimlerini taklit ediyor gibi duran uzun boyunlu "çaydanlık"lar) ve özellikle de Mısır'dan esinlendikleri açık olan (hatta bazıları ithal edilmiş) ve uzmanlar arasında birçok tartışmaya yol açan çok sayıda taş kap ve vazo. Bugün artık III. binyılın başında (Mısır'da bu tarz kapların yapılış tarihi) Nil ile doğrudan ilişki kurulduğuna değil, Biblos üzerinden dolaylı ilişkilerin varlığına inanılıyor. Yine de acaba basit bir ticaret mi söz konusu, yoksa Nil kıyılarından yola çıkan birkaç mülteci Suriye üzerinden Girit'e gelmiş olabilir mi? Ve hangi devirde? Narmer'in Delta'yı fethettiği kadim çağlarda mı? Yoksa 23. yüzyılda birçok kadim Mısır mezarının yağmalandığı birinci ara dönemde mi? Bazılarına göre bu varsayımlar, Giritlilerin kıyafetlerinde çok erken bir dönemden itibaren görülmeye başlanan fallos kılıfını (söylendiğine göre, Libya kadar Nil Deltası menşeli de olabilecek bir ayrıntı) ve Messara ovasında (Hagia Triada) bulunmuş çok sayıda mühür de açıklayabilir. Yine Eski Minos döneminde (yani 2200 öncesinde) yer alan bu mühürler, Mısır birinci ara dönemindeki mühürlerin –bunlar da Asya'dan çok etkilenmiştir– doğrudan taklididir. Başka uzmanlar ise Biblos'a giden Giritlilerin şarap tacirleriyle birlikte Mısır'a kadar uzandıkları, konunun bundan ibaret olduğu kanısındadırlar.

Her ne olursa olsun, III. binyıl sonunda Girit ok gibi ileri atılmaya hazırdır. Ama MÖ 20. yüzyıl başında, sanki bir rastlantı sonucuymuş gibi, birdenbire olağanüstü bir yükseliş başgösterir: Peşpeşe kentler kurulur, saraylar inşa edilir, tekerlek ve arabalar gelir; 2000'e doğru çömlekçi çarkı benimsenir ve burada mucizevi bir etkiyle, seramiğin kalitesini azaltacağına artırır. Birdenbire öyle bir gelişme yaşanmıştır ki, bu durum yine bir "göç" olayıyla açıklanmaya çalışılır: O sırada kendisine "Batan Güneşin Üst Denizi"ne kadar bir yol açmayı başarmış III. Ur hanedanından Mezopotamya kralı Lugalsaggisi tarafından kovalanan Suriye veya Filistin sahilindeki kavimlerin adaya sığındıkları ileri sürülür.⁴ Eğer bu iddia doğruysa, Zeus tarafından Fenike kıyılarından kaçınıp denizden Girit'e götürülen Europa efsanesinde bir gerçeklik payı var demektir.

Ama II. binyılın başında ticarete görülen yepyeni canlılığın ve "uluslararası" ilişkilerin açıklamaya yettiği bir olguyu ayrıca göçlerle gerekçelendirmeye çalışmakta gerçekten yarar var mıdır? Girit, kadim Minos devrinden (2000 öncesi) itibaren hiyeroglif türü bir yazıyı benimsemişti ve tek başına bu işaret bile Hellas dünyasından ve onun okuma yazma bilmeyen barbar istilacılarından ne denli kopuk olduğunu göstermeye yeter. Giritli denizcilerin Suriye sahillerinin yolunu yakından tanıdıklarına kuşku yoktur. Ege dünyasından kopan Girit yüzünü Kıbrıs'a, Ugarit'e ve Biblos'a doğru dönmüş, buranın üzerinden de hem Mısır'a hem de Mezopotamya'ya ulaşmıştı. Zaten oraların uzağında durarak herhangi bir servet edinmesi düşünülemezdi. O halde Girit de Doğu uygarlığı bağlamı içine girmişti.

Saraylar ve Kentler: "Göstergeler"

Büyük kentler ve büyük saraylar arasında Knossos, Faistos, Malia ve sit alanı 1964'te kazılan Zakros'u saymak gerek. Rivayetleri ve antik Kidonia'nın yerleşim alanında henüz keşfedilmemiş harikalar bulunduğu iddialarını bir kenara bırakacak olursak, büyük kent ve saray külliyelerinin listesi tamamlanmış demektir. Bunlara birkaç mütevazı saray veya senyörlük kenti eklenebilir. Aslında kendi sa-

4. Bu varsayım günümüzde artık kabul görmemektedir. (P. R.)

rayı ve yerel hükümdarı olmayan ekili bir ova, faal bir kent yok gibidir: Knossos'a sadece birkaç km uzaklıktaki Arkalokhori'de tunç devrine ait surlar hâlâ günümüz evlerinin duvarlarına bitişiktir; bereketli Amari ovasına hâkim Monastiraki veya "evleri küçük sarayın ve avlusunun çevresine kiliselerinin veya şatolarının etrafına biriken Ortaçağ kasabaları (*bourgade*) gibi yığılmış" Gurnia veya Kanlı Kastelli bu kentlerin diğer örnekleridir.

Bu merkezleri bir haritaya taşırsak, adaya dağılımları aydınlatıcı olacaktır. *Daha yeni ve geniş bulgular aksini göstermediği müddetçe*, adanın batı kesiminde kesinlikle hiçbir şey olmadığını söyleyebiliriz; oysa adanın batısı da en az doğusu kadar verimlidir ve her halükârda daha sulaktır. Bu durum Girit'in sadece kuzey-doğu-güney yarım kadranı çerçevesinde ve dışarıdan canlandırıldığını kanıtlar. Benzer hadiseler: Batı Argolis veya Yunanistan'ın yarınada bölümünün Pindus ve Parnassus'un batısında kalan kısmı uzun süre ilkel halkların yaşadıkları topraklar olarak kalacaklardır (S. Marinatos).

Zaman eksenindeki düzen de açıklayıcıdır. Kabaca iki saray kuşağı birbirini izlemiştir: Birincisi, 2000'den 1700'e, ikincisi ise 1700'den 1400'e kadar olan dönemleri kapsar. Yangınlar, depremler, yabancılardan akınları veya toplumsal devrimler; Girit saraylarının geçirdikleri çok sayıda değişim hakkında her türlü açıklama ileri sürülmüştür. Kesin olan, bu sarayların yıkıldıkları ve aynı yerlerde inatla yeniden inşa edildikleridir ve ikinci saraylar çağı hem konjonktürdeki yükselişe hem de büyük Girit sanatının gelişme dönemine denk düşmektedir.

Kesin olan bir diğer şey, saray çokluğunun kent-devletlerin çokluğuna tekabül etmesidir. Minos bir Firavun değildir. 1400'e doğru gerçekleşen Mykenai fethine kadar Knossos adanın geri kalanı üzerinde muhtemelen hiçbir zaman sıkı bir siyasal otorite uygulamamıştır. Onun siyasal, belki aynı zamanda dinsel hegemonyası gevşek bir kent-devletler federasyonu olarak tasavvur edilebilecek olgu üzerinde hüküm sürmüş, bu kentlerin her birinin ilk Sümer kentleri modeline uygun bir biçimde, daha doğrusu Suriye kentlerinin küçük kralları tarzında, kendi hükümdarı olmuştur. Ve bütün bunlar barışçı ilişkiler ortamında gerçekleşmiştir – hiçbir Girit kentinde sur yoktu.

Zaten her sarayın yanı başında, saraydan ya daha önce ya da onunla aynı dönemde doğmuş bir kent vardır. Knossos'un dış meydanından başlayıp iki adım yürürseniz altmış ilâ yüz bin kişinin yaşadığı tahmin edilen bir yerleşim içine girersiniz. Zanaatkârlardan, tüccarlardan, denizcilerden oluşan bu kent hükümdara mutlak itaat içinde değildir. H. van Effenterre'nin kaleme aldığı mükemmel bir makalede yaptığı gibi, saray ekonomisinin katı denetiminin dışında kalan özel etkinlikler yürüten bir tüccar sınıfını varsaymak mantıklı görünmektedir. Adanın dışarıdaki etkinliklerinin dağınıklığı, Suriye veya Ege kentlerine yerleşmiş çok sayıda Giritli tüccar "kolonisi" bu ekonomik bağımsızlığı kolaylaştırıyordu. Üstüne üstlük bu zevat kentin aristokratik hükümeti içinde siyasal bir rol oynamış, daha o zamandan bir *agora* halini alan kent meydanına toplanan halk fikrini beyan etmiş, kral da basit bir hakemlik görevini –efsanevi Minos gibi– ve devlet başkanlığından çok dinsel önderlik işlevini üstlenmiş olabilir, bunların hepsi mümkündür. Bunu, H. van Effenterre ile birlikte kabul etmek, Minos devri Girit'ini geleceğin Yunan sitesinin bir taslağı olarak görmek anlamına gelecektir. Öne sürülen kanıtlar –Malia'da ileri gelenler için bir toplantı salonu ve saray yakınında halka açık bir salon bulunması–tüccarların aralarında örgütlendikleri ve işlerinin efendisi oldukları, ama herhangi siyasal bir rol üstlenmedikleri bazı Babil kentlerine de kolaylıkla uygulanabilmekle birlikte, varsayım yine de son derece çekicidir.

Kesin olan son nokta: Bu görkemli saraylar hem bir tanrıya hem de otoritesini rahip-kral işlevlerinden aldığına kuşku bulunmayan bir insana aittir. Knossos'ta Taht Salonu adı verilen ve Evans tarafından restore edilen yer, alçıtaşından koltukları ve griffonlu freskiyle Minos'un merasim ve resepsiyon salonu mudur, yoksa ana tanrıça için kurulmuş bir tapınak mıdır? Tüm saraylarda bir sürü kült nesnesi, saç masası (Malia'da olduğu gibi), tanrıçayı simgeleyen heykelcikler, *rhyton*'lar*, çift ağızlı baltalar (*labrys*), kutsama boynuzları, sekiz biçiminde kalkanlar veya düğüm atılmış, altın saçaklı bir örtüyü temsil eden çini veya fildişinden yapılma o tuhaf "kutsal düğümler" bulunur...

* Genellikle boynuz, hayvan başı ya da hayvan biçiminde içki kapları –ç.n.

Demek ki saraylar hem tapınak hem hükümdar konutu hem de adanın ekonomik yaşamının çok büyük bir bölümünün içinde toplandığı geniş ambarlardır.

Ekonomik Konjonktür İçinde Girit

Girit'te kentleşmenin başlangıcı, II. binyılın başında ekonomide görülen genel yükselişe denk düşmüştü. Daha da canlanan ikinci saraylar dönemi ise Mısır'daki Yeni Krallığın taleplerinin giderek arttığı çağa denk düşer. Hiksosları ülkeden kovup Asya'ya müdahale etmeye başlayan Yeni Krallık, böylelikle o büyük ve dramatik dış politika devrini de açmıştı. Tüm Yakındoğu'ya yayılan bu yeni kozmopolitizm soluğu Girit'in maddi zenginliğini neredeyse tek başına temin etti. Hatta Girit'in maddi açıdan MÖ 1200'e, genel felaketler çağına kadar güzel günler yaşamaya devam etmesi de bu dışa bağımlılıkla açıklanabilir. MÖ 1400'e doğru (?) gerçekleşen Mykenai fethinin ve buna eşlik eden yıkımların adanın refahını engellemediği gerçektir. Yeni gelenler gözle görülür bir kopuşa yol açmaksızın, Girit ekonomisinin önceden başlamış akışı içine katılırlar.

II. binyılın ilk yarısında Girit, kendisini geniş bir ağın merkezi haline getiren bu müreffeh dış yaşama giderek uyum sağlamıştır. Bu uyumla birlikte birinci sınıf bir deniz gücü olarak gelişir. Bütün bunlara rağmen bir "talassokrası"den [deniz iktidarı], "Girit deniz imparatorluğu"ndan söz edilebilir mi? Girit'in güçlü bir siyasal mekanizmaya sahip olmadığını söylemiştik. Denizcileri hiç kuşkusuz dayanak noktalarına, çeşitli menzillere sahiptir: Thira (Santorini), obsidyen adası Milo, hava açık olduğunda Girit'in batı sahillerinden görünen ve hem Peloponisos hem de Batı yolu üzerinde bir ileri karakol olan Kythira adası Girit denizcileri, hatta kolonları tarafından işgal edilmişlerdi; Giritli tüccarlar Anadolu sahilinde Miletos'a, Rodos, Kıbrıs ve Ugarit'e, muhtemelen, Suriyelilerin de yaptığı gibi, Nil Deltası'na yerleşmişlerdi. Minos gemileri Malta, Sicilya, Güney İtalya kıyılarına da ulaşmışlardı.⁵ Ama çoğu gönüllü bir

5. Mykenai gemilerinin aksine, Minos gemileri Malta, Sicilya veya Güney İtalya'ya gitmemişlerdi. (P. R.)

nitelik taşıyan bu gizli ortaklıklar, tedbirler ve kullanımlardan bir imparatorluk çıkarsamak pek akla yatkın görünmemektedir.

Buna karşılık aynı olgular kültürel bir egemenliği ortaya koymaktadır: Girit sanatı ve üslubu Ege'yi istila edecektir. Milo'da MÖ 17. yüzyılda yeniden inşa edilen Filakopie sarayı uçan balıklı freski ve sütunlarıyla Knossos sarayının bir kopyası gibidir. Yukarıda sayılan olgular denizdeki ticaret hâkimiyetini de tüm cepheleri ve kazançlarıyla ortaya koyarlar. Zaten Girit'in yelkenli ve kürekli gemiler işletmesi ancak tüm Kiklades adalarından, hatta Karia'dan çok sayıda gemicinin istihdam edilmesiyle kurulabilmiştir. Önce Giritliler tarafından kovalanan, sonra da onların hizmetine girip iyi deniz jandarmaları olan Karia'lı korsanlara ilişkin hikâyeler oldukça inandırıcı görünmektedir. Akdeniz tarihinde sık sık yinelenen bir hikâyedir bu, çünkü denizcilerin sayısı aslında o kadar azdır ki biraz genişçe bir donanmayı dışarıdan adam istihdam etmeden tasavvur etmek olanaksızdır. Bu söylediğimiz Perikles'in Atina'sı, Osmanlı'nın İstanbul'u veya Rönesans Venedik'i için ne denli doğruysa, Minos devri Girit'i için de aynı ölçüde doğrudur.

Bu gelişmelerin içinde, o zamana dek adanın sadece doğu ucuna bağlı kalmış alışveriş hayatı, kısa bir süre sonra ana eksenini biraz daha batıya kaydırıp, kuzey sahilindeki Knossos ile güney sahilindeki Faistos arasına yerleştirecekti. Adanın en büyük iki sarayının bu kentlerde bulunmasında (Knossos'ta, muhtemelen üç katlı ve 20.000 m² yüzölçümünde bir külliye söz konusuydu) şaşılacak hiçbir şey yoktu: İki sahili birleştiren bir "berzah yolu"nun, iki deniz ulaşım merkezi arasındaki kestirme karayolunun en güzel örneğini veren Kuzey-Güney yolunun iki ucunda yer alıyorlardı. Bu anayolun bakımı doğal olarak iyi yapılıyordu: Taş döşeliydi, güney ucunda bir kemerli köprüden geçiyordu ve bu yolda tahtirevanlardan veya elimizde modelleri bulunan dört tekerlekli ağır arabalardan çok yük hayvanları kullanılıyordu. Girit'te tekerlek MÖ 2000 veya 1900'e doğru, *muhtemelen* Suriye veya Mezopotamya'dan alınarak ortaya çıkar.

Knossos-Faistos yolu, güney sahillerinde ya doğudan batıya ve ters yönde Rodos, Kıbrıs, Suriye'ye doğru bir kabotajın, ya da ondan da önemlisi Afrika sahillerine, Sirenayka'ya veya Mısır'a kadar *dosdoğru* yapılan yolculukların etkisiyle artan ticari etkinliği işa-

retidir. Genel tarih eserlerinde açık deniz yolculuklarının –denize açılıp sahili gözden kaybederek yapılan yolculukların– ancak MÖ 3. yüzyılda, Helenistik dönemde, özellikle Rodos ile Mısır arasında başladıkları çok uzun süre yinelenmiştir. Bu başarının, çünkü gerçekten bir başarı söz konusudur, bundan çok daha eskiye ait olduğunu kabul etmek gerekir. Minos devrinin mütevazı yelkenlileri bu gözü karalığı zaten göstermişlerdi. Onlara göre *daha geç bir dönem*, ama yine de Helenistik dönemin yüzlerce yıl öncesine ait bir tanıklık bunu hiç ikircimsiz ifade etmektedir. İthaka'ya geldiğinde kendini Giritli bir tüccar olarak tanıtan Odysseus durumunu şu sözlerle açıklar: "...sonra Mısır'a doğru sefer etmek hevesine düştüm, gemiler donattım tanıya denk arkadaşlarımla. Donattım dokuz gemi, tayfaları üşüşüverdi çabucak. Şölen yaptı değerli arkadaşlarım tam altı gün, kurbanlar kestirdim hem ölümsüzler için, hem şölen için, yedinci günü yaygın Girit'ten çıktık yola, püfür püfür esiyordu arkamızdan güzelim bir poyraz yeli [Boreas], dümdüz gidiyorduk, bir ırmak üzerinde gider gibi. Bir tek kaza olmadı gemilerimin hiçbirinde, hepimiz sağ salim oturuyorduk, hasta filan olmadan, rüzgârla dümenciler yönetiyordu gemilerimizi. Güzel akışlı Aigyp-tos ırmağına vardık beşinci günü..."* Yüzyıllar ve yüzyıllar sonra, örneğin Barbaros zamanında, Türklerin en görkemli dönemlerinde bile bundan daha iyisinin yapılamadığını belirtelim. Bu başarıların mimarı kuzey rüzgândır [poyraz/boreas]. Tabii, bir de kendini ona bırakma cesaretini göstermek gerekir. Ama işin ucundaki çıkar buna değer: Mısır altın ve harikalar diyarıdır.

Yine de ada limanlarının çoğunun kuzeyde, Knossos ile Mirabello körfezi arasında öbeklenmesi dikkat çekicidir. Girit'in başlıca rolü Avrupa, Asya ve Afrika arasında bir uğrak işlevi görmek değil midir? Adanın kuzey cephesi eski devirlerdeki ilişkilerini kesmediği, ama Akha istilasından sonra Girit'in yeniden gerisinde kalmış anakara Yunanistan'ına ve Argolis'e veya çok daha batıda kalan Güney İtalya ve Sicilya'nın daha da ilkel durumdaki bölgelerine bakmaktadır. Giritli denizciler bu uzak diyarlara doğru giden yolların neresine kadar uzanmayı göze almışlardır? Bu sorunun ce-

* Homeros, *Odysseia*, XIV, 246-57, Türkçesi: Azra Erhat, A. Kadir, Sander yay., 3. baskı, İstanbul, 1981, s. 255-6. –ç.n.

vabı henüz kesin olarak verilemiyor. Doğu'dan Batı'ya doğru çıkılmış ilk deniz yolculukları probleminin meçhul ve tartışmalı yönü burada da karşımıza çıkıyor.

Tüm denizci halklar gibi, Giritliler de çoğunlukla başkalarının hesabına nakliyecilik yapmış, kendi imal etmedikleri malları yabancı limanlara teslim etmişlerdir. Ama kendi ithalat ve ihracatları da önemlidir. Milo, Aigina, Lerne, Mykenai, Kıbrıs, Suriye ve Mısır'da onların resimli, güzel çömlekleri bulunmuştur. Ayrıca çok miktarda kumaş (geleneksel beyaz keten giysinin memleketi olan Mısır'da Girit kumaşlarının canlı renkleri çok revaçtaydı), mücehher, tunç silah da ihraç ederler; bu silahların örneklerinin bulunduğu Kıbrıs'tan Giritliler, kendi adalarında da birkaç yatak bulunmakla birlikte, bakır satın alırlar. Obsidyenleri Milo ve Yalı'dan gelir, Mısır da onlara çok miktarda yarı değerli taş ve oyma mühürlerde kullanılan ametist taşı temin eder.

Bu alışveriş faaliyeti geniş ölçekli bir zanaatkârlığın varlığını gerektirir. Örneğin Gurnia, bir dokumacılar kenti olarak çıkar karşımıza. "Sınai" atılım öyle bir düzeydedir ki, Girit örneğin Mısır'a (MÖ 19. yüzyıldan itibaren; çok daha geç bir dönemde de Amarna'ya) ve hiç kuşkusuz Mykenai'ye vasıflı işgücü bile ihraç etmiştir. Ama ticari zenginliğin doruk noktasında dahi, Girit aynı zamanda oduncularının, köylülerinin, çobanlarının, balıkçılarının emeğiyle de geçinmiştir. Kereste (özellikle servi), zeytinyağı, şarap ihraç eder. Buğdayı ise ithal etmiş görünmektedir. Bu da, her şeyin daha o zamandan bir tutarlılık oluşturduğu, gelişmiş bir ekonominin kanıtı olabilir.

Tesadüfler: Tanrıların Parmağı

Ama Girit'te dramlar da eksik olmaz ve hiç değişmezler: Saraylar yıkılır, yeniden yapılır, yine yıkılır, bir daha yapılır! Ta ki tamamen yok oluncaya dek... Bu felaketlerin tarihleri ve nedenleri konusunda uzmanlar pek mutabakata varamazlar. Ama bu nedenler en fazla iki türlü olabilir: Bu yıkımların sorumluluğu ya tanrılara ve doğaya, ya da insanlara ve savaşın yol açtığı şiddete aittir. Başlıca ihtilaflar iki olay çevresinde düğümlenir; bunlardan biri doğal nite-

liktedir: Thira adasındaki yanardağ felaketi. Diğerleri ise insana aittir: Adanın Mykenai'liler tarafından fethedilmesi.

İlk kez S. Marinatos tarafından 1939'da saptanan Thira (Santorini) adasındaki patlama, o zamandan bu yana yeterli sayıda arkeolog, yanardağbilimci ve sualtı batık kâşifinin ilgisini çekmiş, bu sayede hiç kuşkusuz "tarihte yaşanmış en büyük doğal afet" sayılabilecek olayın senaryosu üç aşağı beş yukarı yeniden oluşturulabilmiştir. Hâlâ zaman zaman püsküren Santorini (en sonuncusu 1925-1926 tarihlidir), bugün dörtte üçü deniz tarafından örtülmüş durumdaki bir tür Vezüv'dür. "Kâh siyah, kâh kırmızı, kâh yeşilimtrak renklere bürünen lavlar ve küllerden oluşan surları; bunların üzerine kondurulmuş bembeyaz köyleriyle, Ege adalarının en tuhaf manzarası"na sahiptir.

Binlerce yıldır sönmüş görünen bir yanardağ MÖ 1500'e doğru faaliyete geçmiştir. Knossos ve Faistos saraylarının kazılarında bulunan MÖ 16. yüzyıldaki şiddetli yer sarsıntılarının ardından yaşanan yanardağ püskürmesi veya püskürmeler dizisiyle birlikte Santorini'deki Giritlilerin köyleri veya Girit kültürü köyleri metrelerce lav katmanının altında kalmıştır. Köy sakinlerinin kaçmaya zaman buldukları anlaşılıyor. Ama bütün bunlar bir girizgâhtan ibarettir: Geçtiğimiz yüzyılda, 1883'te, Sunda boğazındaki [Endonezya] Krakatoa adasında olduğu gibi, MÖ 1470 veya 1450'ye doğru da Santorini adası kelimenin tam anlamıyla havaya uçmuştur.

1883'te yaşanan felaketin çapı ve tahrip olan yanardağ konisinin hacminden hareketle bir hükme varılacak olursa, Sunda'dakinden dört misli daha büyük olan Thira patlamasının şiddetini tasavvur etmek mümkündür. Ama senaryo iki tarafta da değişmemiş gibidir: Yıllarca süren depremler, peşpeşe gelen birçok püskürme, nihayet en büyük patlama, inanılmaz bir yanan kül bulutu, en sonunda da deniz baskını. Sunda boğazında yirmi metre yüksekliğindeki dalgalar üç yüz köyü ve kenti yok etmiş, bir gemiyi, lokomotifleri evlerin üzerinden fırlatıp atmışlardı. Derin sayılabilecek, yani muazzam bir su basıncı oluşabilen Ege denizindeki Thira adasında deniz baskını herhalde çok daha inanılmaz boyutlarda yaşanmış, dalgalar hem daha yüksek hem de asıl önemlisi daha hızlı gelmişlerdi.

Muazzam deniz kabarması Thira'ya yüz yirmi km mesafedeki Girit'i de vargücüyle vurmuş, depremlerle sarsılan adayı küller ve

zehirli gazlar kaplamıştı. Adanın bütün doğu kesimi, hatta ortası yıkıma uğramıştı. Knossos'ta sadece saray ayakta kalacak, felaketten etkilense bile yerle bir olmayacaktı. Faistos, Malia, Hagia Triada, Zakros kentleri saraylarıyla birlikte yıkıldı; Gurnia, Palaikastro, Pseira, Mokhlos kentlerinde de aynı şey yaşandı. Bitki örtüsü yok oldu: En az 10 cm kalınlığında bir örtü halinde yayılan küller yıllar boyunca toprağın ekilmesini ve bölgeye yeniden yerleşilmesini engelleyecekti. Arkeolojik kazılarda, adanın batısına ve muhtemelen Mykenai'ye doğru geniş bir göç hareketi olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Kuzey rüzgârının önüne katıp sürüklediği zehirli bulutlar Suriye'ye ve Nil Deltası'na da ulaştılar. "Mısır'dan Çıkış" kitabında üç günlük korkunç bir geceden ve Firavun'un elinde tutsak olan Yahudilerin bundan yararlanıp Mısır'dan kaçtıklarından söz edilir. Doğal olarak bu anlatılanla Santorini arasında bağlantı kurulmuştur. Bu bir masal mıdır? Belki de. Zamandizinsel açıdan iki olay arasında bir bağlantı kurmak güçtür. Ama 1945 yılında korkunç Hamburg bombardımanından sonra kentten çıkan bulutların nasıl yayıldıklarına şahit oldum: Oradan 100 km uzakta, vakit henüz öğle iken, birdenbire gece bastırırvermişti. Krakatoa patlamasında, iki yüz km uzaktaki yerleşimler zifiri bir karanlık içine gömülmüşlerdi. Ne yazık ki doğa bu tür işleri hâlâ insanlardan daha iyi beceriyor.

Uzun süre bilinmeyen Santorini patlaması sanki yavaş yavaş tarihsel açıklamaların en ön safına yerleşiyor gibi. Rhys Carpenter'ın zekice yazılmış küçük kitabının (1966) ve J. V. Luce'nin birçok belgeye dayandığı tezi, *The End of Atlantis*'in (Atlantis'in Sonu – 1969) ileri sürdüklerine göre, bu olay Platon'da geçen meşhur Atlantis'in sonuyla –üzerinde güçlü bir uygarlık bulunan ve "bir gün ile bir gece" içinde dalgaların altında yok olup giden o muazzam ada– örtüşen gerçeklik zemindir. Her ikisi de *Timaios*'un başlangıcına ve *Kritias*'a gönderme yaparlar. Sais başrahibinin anlatısına ve Mısır "tapınak arşivleri"ne göre, Atlantis ta batıda, bilinen meskûn dünyanın en ucundaydı. Dolayısıyla Platon onu doğal olarak Cebelitarık Boğazı'nın ötesine, okyanusun ortasına taşımıştı. Ama XVI-II. hanedanın Mısırlılarına göre batı tarafında bilinen en uzak meskûn ülke Girit'ti. O halde Atlantis'in sonu, geleneksel anlatılarda birbirine karıştırılmış iki olayın, yani Minos iktidarının sona erme-

siyle Thira adasındaki yanardağ patlamasının birbirine eklenmesinden ibaret olabilir miydi?

Olaylar: İnsan Parmağı

Demek ki bu tez daha yukarıda söz ettiğimiz iki anahtar olayı zamandizin içinde öylesine birbirine yaklaştırmaktadır ki, sonunda onları birbirinden ayrılmaz bir hale getirmektedir: Thira adasındaki yanardağ patlaması ve Mykenai fethi (başka bir deyişle, Girit'in gerçekten sona ermesi). Bu durumda, Mykenai'liler Girit'e doğal afetten hemen sonra gelmiş oluyorlardı.

Aslında Akhalar, yani ilk Yunanlar, Mykenai'lilerin ataları olan o Hint-Avrupalı istilacılar daha III. binyıl sona ererken Yunanistan'a gelmişlerdi. Daha çok Ege kıyılarına, orada kendilerinden önce bulunan kavimlerin ortasına yerleşmiş, kentlerini ve uygarlıklarını yıktıkları bu kavimlere boyun eğdirmişlerdi. Örneğin Lerne'de, kentin yanmasından hemen sonra gelen katmanda, evlerin biçimi, ölü gömme tarzları, seramik türleri, her şey değişmiştir. O halde yeni gelmiş bu kavgacıların kendi dillerini de kabul ettirmiş olmalarında şaşılacak bir yan yoktur. Ama belki de devirdikleri Ege uygarlığı, Yunan anakarası üzerinde sadece bir kıyı şeridinde ve henüz yeterince iskân edilmemiş bir alanın içine serpiştirilmiş birkaç noktada tutunmaya çalışan oldukça zayıf bir aşıdan ibaretti.

Bu ilk Ege halkları (Yunan anlatılarının Pelasgosları) yine de derin izler bırakmışlardı. Bu konuda dilbilimcilerin çözümlemeleri herhangi bir tartışmaya yer bırakmayacak kadar kesindir. Yeni gelenler kendi dillerini korusalar bile, mağluplardan da birçok şey alıp benimsemişlerdir. Yunan dili kendisine yabancı çok sayıda kelimeyi bu şekilde devralmıştır. Yer adları ve kişi adları bunu söylemekte, hatta haykırmaktadır: Korinthos, Tiryns, Atina kadar meşhur kentler, veya Hellas'ın tam merkezinde, Delfoi mabedine tepeden bakan ve "dünyanın göbek deliği" olan Parnassos dağı; bunların hiçbirisi Yunanca isimler taşımaz. Bazı Homeros kahramanlarının isimleri de, acı da gelse, Yunanca değildir: Akhilleus, Odysseus... Yeraltı yargıçları Minos ile Rhadamantis veya Hades'in tanrıçası Persefone gibi Girit isimleri de Yunanca değildir. Tarıma ilişkin, buğday, şarap, incir ağacı, zeytin ağacı, zambak,

göl, yasemin, mercanköşk gibi birçok kelimenin köklerinin Yunanca olmaması daha da anlamlıdır. Aynı durum denizcilikte de geçerlidir: Gemicilik sanatı, Yunan olmayan Hellas'ın denize yabancı Hint-Avrupalı istilacılara sunduğu, bağ ve zeytin ağacından da daha değerli bir armağandır: Ne *thalassa*, ne de *pontos* Yunanca kökenli kelimelerdir!

Ama dersler kısa sürede öğrenilecektir. Yeni gelenler kendilerini Argolis'te eski ilişkiler, özellikle de Girit'le kurulmuş ilişkiler ağı içinde bulurlar. Tam bir atılım içinde olan Girit bu üstünlüğüyle, Kiklades adalarını ve yarımadanın kendisine yakın olan kıyılarını etkisi altına almıştır. MÖ 18. yüzyılda anakaranın ve adaların çömllekleri –belki de oralara göç etmiş Giritliler tarafından imal edilmektedirler– Girit modellerini, Kamares adı verilen üslubu taklit etmeye başlarlar; Minos bezeme temaları, mücevherleri, mühürleri ihraç ve kopya edilir. MÖ 15. yüzyılda Minos esinli ve Yakındoğu'nun tamamıyla bağlantılı tektip bir kültür tüm Güney Ege bölgesini kaplar; öyle ki, Milo adasındaki Filakopie'de, Aigina'da, Mykenai'de, Pylos'ta bulunan bir nesnenin Girit'ten mi ithal edildiğine yoksa yerel imalat mı olduğuna karar vermek çoğunlukla imkânsızdır.

Mykenai bu sürecin en parlak örneğidir. Kent daha sonra kendini Argolis'teki diğer sitelere kabul ettirince, Mykenai uygarlığı adı geçer akçe olmuştur. İşte bu uygarlık yeni Girit sarayları döneminde hızlı bir canlanma yaşar: Hiç el değmemiş halde bulunan ve kabaca MÖ 16. yüzyıla tarihlendirilen (birkaçı biraz daha eskidir, geri kalanı MÖ 15. yüzyılın ilk yarısına aittir) kral mezarları bu uygarlığın görkeminin delilidir. Orada baskın Girit etkisinin yanı sıra, çok belirgin bir Mısır etkisine de rastlanması ilginçtir. Gerçekten de 1550 ile 1470-1450 arasında, Mykenai'liler ile Giritliler arasında dostça ilişkiler kurulmuş ve bu iki halk birlikte ticaret yapmış gibidir; bu söylediğimiz, onlara ait çanak çömlleklerin aynı sit alanlarında, bir arada bulundukları Eolie adalarında ve Mykenai'lilerin de Girit kolonisiyle karışık bir halde yaşadıklarının anlaşıldığı Rodos'ta olduğu kadar, Mısır'da da geçerlidir. Mısır'da bulunan metinlerde, Keftiu (yani Girit) ile Giritli olmayan tüm Egelileri –Peloponisos da dahil olmak üzere– ifade eden bir terim olduğu sanılan "Büyük Yeşilin Ortasındaki adalar"dan birlikte söz edilmektedir.

Girit ve Mykenai ticaretinde MÖ 16. ve 15. yüzyıllarda görülen bu ortak çıkış, Mykenai mezarlarındaki zenginliği, altın nesnelerin bolluğunu (altın Mısır'dan geliyordu), özellikle de seçkin ölümlerin yüzlerine konan şaşırtıcı maskları açıklayabilir. Girit'e ait olmayan bu âdetin fikri de, tıpkı maskların yapıldığı altın gibi, Nil kıyılarından gelmiştir muhtemelen. Bir diğer varsayım: Giritli denizciler 1580'e doğru Firavun Amosis'in talebi üzerine Hiksosları Delta'dan kovmak üzere Mykenai'li paralı askerleri Mısır'a taşımışlardır. Asyalı istilacılara karşı mızrakları, miğferleri, kalkanları ve uzun kılıçlarıyla harikalar yaratan ağır silahlı askerler, Haunebu'lar bunlardır. Sonra da Mısır altınını yüklenip evlerine dönmüşlerdir. Tabii bilimsel açıdan konuşulacaksa, hiç kimse bu macera romanına inanmak zorunda değildir.

Her ne olursa olsun, Mykenai'liler her yerde Giritlilerin ayak izlerine basarak ilerlemişlerdir: Uygarlıkları da, tıpkı ekonomileri gibi, yüzlerce yıllık bu modelin sırtından asalaklık yaparak geçinir ve onu istemeden tahrip eder. Eğer yanılmıyorsak, Mykenai yayılması alışverişteki yükselme eğrisini takip etmiştir; başarısı *konjonktürel*dir. Ve canlı bir hızlanma söz konusu olduğu için, Mykenai'lilerin denizdeki yolculuk ve müsadere alanları Girit görkeminin sahnelendiği alanı önce kaplar, sonra onu da geçer. Demek ki seleflerini bertaraf ederek Rodos'a, Kıbrıs'a gidecekler, Anadolu kıyılarına, Suriye'ye, Filistin'e, Mısır'a çıkacaklar, imal ettikleri çömlerler çok büyük miktarlarla Mısır'da Amarna'ya ulaşacaktır. Üstelik Batı'ya da gideceklerdir: "İtalya'nın hemen her yerinde Mykenai çömlerlerinin parçalarına rastlanır." Her şey hızlı, tezcanlı bir yayılmanın söz konusu olduğunu göstermektedir. Yeri geldiğinde kavgaya da girmekten çekinmeyen bir yayılmadır bu; Boğazlar'a doğru yönelerek İlion surlarının dibine varmışlar (MÖ 1250'ye doğru yaşanan Troya savaşı Mykenai'lilerin döneminde olmuştur) ve oradan da ileri giderek Karadeniz'e kadar ulaşmışlardır.

Mykenai, Tiryns, Pylos, Argos, Thebai, Atina uygarlığının tam bir atılım içinde olduğundan kimsenin kuşkusu yoktur. MÖ 14. ve 13. yüzyıllarda Girit usulü büyük saraylar aynı sütunlar, aynı fresk üslubuyla inşa edilir. Bununla birlikte Girit saraylarının üstü açık merkezi avlusu yerini *megaron*'a, ortasında dört sütun arasına yerleştirilmiş bir ocağın bulunduğu geniş bir salona bırakmıştır. Du-

man çatıya açılmış bir delikten doğrudan, baca kullanılmadan dışarı çıkar. Bu arada *megaron*'un Anadolu kökenli olduğunu da belirtelim.

Ancak niyetimiz, Mykenai veya Tiryns üzerinde durmak ya da Hint-Avrupa tipi kralları, göz kamaştırıcı silahlarının mezarlarında da eşlik ettikleri savaşçılarıyla dövüşçü bir toplumun niteliklerini ayrıntılı bir biçimde anlatmak değil. Bizim asıl ilgimizi, Mykenai kentlerinin ağına yakalanıp geleceğin Yunanistanı açısından bir anda ambara kaldırılmış duruma düşüveren Girit uygarlığı çekiyor. Mykenai, yaşayacağı dramatik son yüzünden kusursuz sayılamasa da, yine de tek aracıdır, çünkü Knossos'un MÖ 1400'e doğru veya biraz daha geç bir dönemde nihai olarak yıkılması tüm Girit ve Girit-Mykenai mirasını Argolis'e doğru kaydırmıştır.

Knossos'a geri dönecek olursak, kentin Mykenai'liler tarafından alındığı tartışma götürmez. Bu ne zaman olmuştur? 1460-1450 tarihi bazı bulgulara dayanmaktadır. Teb kentinde Rekmirc'nin mezarında bulunan Mısır resmi bunların en önemlisidir; bu resimde, Rekmire'ye sungular taşıyan Giritliler bir anlamda "yeniden giydirilmiş"lerdir: Ressam penis kılıfları da olan –alttan hâlâ fark edilmektedirler– klasik kostümü silmiş ve onların yerine Mykenai'nin peştamalını çizmiştir. Otuz kırk yıl sonra, bir başka mezarda, "Keftiu'dan ve Büyük Yeşil'in adalarından" gelme adamlar hâlâ peştamal giymektedir. Bir moda değişikliği mi söz konusudur? Yoksa Firavun tarafından yabancıları Teb kentine kabul etmekle görevlendirilmiş Vezir Rekmire'nin Girit'teki bir hanedan değişimini tanıması mı konu edilmektedir? Her ne olursa olsun, 1400'den itibaren Mısır yazıtlarında Keftiu'dan bir daha bahsedilmez. Thira'daki yanardağ patlaması sonucunda Knossos saraylarında gerçekleştirilen onarımlarda, Pylos, Thebai veya Mykenai'dekilere benzeyen Lineer B yazılı tabletler ortaya çıkar. Son olarak şunu da kaydetmek gerekir ki, hem çömlekçilikte hem de mezarlarda (adadaki volkanik yıkımları tarihlendirmeyi sağlayan) M (inos) G (eç) IB ile "saray üslubu" denen ve sadece Knossos'ta görülen M.G. II arasında belirgin bir üslup değişimi vardır. Thira felaketi hakkındaki son bilgilerden hareketle, Giritlilerin başına gelen bu yıkımdan istifade eden Mykenai'lilerin Knossos'a, Girit iktidarının merkezinde yer alan ve hâlâ ayakta duran tek saraya yerleşmiş olabilecekleri sonu-

cuna varılması doğaldır. Ada çok sayıda can kaybının, yıkılan birçok kentinin yanı sıra, birçok limanını, felaketten en az kendisi kadar zarar gören Ege adalarındaki birçok yerleşimini ve kuruluşunu da kaybetmemiş miydi? Ada, alınacak bir yer haline gelmişti ve alındı. Hiç kuşkusuz dört bir yöne dağılmaya devam eden Girit diasporası da Mykenai'nin bu yeni, görkemli dönemine katkıda bulunmuştu. Girit yeniden görece refaha kavuştuğunda, Mykenai'nin bir eyaletinden başka bir şey değildi artık.

Peki ama, Mykenai'liler tarafından işgal edilen Knossos sarayını bir kez daha ve bu kez nihai olarak kim yıktı? Bu noktada, tarihlere varıncaya dek yine bir sürü belirsizlikle karşı karşıya kalınıyor. Bir iddiaya göre, Knossos'un yabancı hâkimine karşı baskı altındaki Giritliler ayaklanmış ve 1400'e doğru sarayı yağmalamışlardı. Bu açıklama sık sık ileri sürülse, belli yanılma payları saklı tutulur, çünkü bazı olgular diğerlerine uymamak konusunda inatla ayak diremektedirler. Örneğin Knossos'taki tabletlerin *Yunancasının* Pylos'taki tabletlerden daha gelişkin, demek ki esas olarak daha geç bir döneme ait olması bir problemdir. Başka yazarlar ise Knossos'taki yıkımın tarihinin kökten değiştirilmesi gerektiği kanısındadır. Bu olayın MÖ 14. yüzyıl ortasına kadar ertelenip, büyük Mykenai kentlerinde muazzam surlar inşa edilmesine neden olan düşmanlara –belki de bu düşmanlar komşu kentlerdi sadece– atfedilmesi veya doğrudan 13. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirilmesi gerektiğini düşünürler. Eğer bu ikinci seçenek tercih edilirse, o zaman Knossos'un da öteki Mykenai kentlerinin ve saraylarının akıbetini paylaştığı söylenebilecektir. Ama bu anlatılan, tarihin bir başka bahsidir ve biz bu bölümün sonunda o konuya tekrar döneceğiz.

İşin Özü: Girit Uygarlığı

Her ne olursa olsun, Akdeniz'in bütünsel yazgısı açısından asıl önemli olan Girit uygarlığının kendisidir. Ama talihsizliğe bakın ki, uygarlık dediğiniz anda, birçok soruya cevap bulma isteğini ifade etmiş olursunuz – halbuki bu noktada da elimizde çok az cevap bulunmaktadır. Günlük hayat hakkındaki tasvirler yetersizdir: Bir romancı bile, birkaç görüntü karesini geçmeyecek bu bilgilerden ancak hayalgücünü fazlasıyla devreye sokarak bir şeyler çıkartabi-

lir. Kurumlar hakkında bildiklerimizin büyük bölümü, yeri geldiği gibi, son derece önemsizdir: Rahip-krallar, saraylar, kentler, bir araya gelmiş zanaatkârlar vardı, denizci bir halk söz konusuydu. Ama bu toplumun örgütlenme tarzı, Babil veya Mısır'dakine oranla gizemini çok daha fazla korumaktadır. Yazılı belge yokluğunun (Lineer B ile yazılmış geç dönem tabletleri çözüldüğünde, envanterden başka bir bilgi temin etmemişlerdir) telafisi yoktur. Geriye din ve sanat kalmaktadır.

Giritlilerin dini hakkında ancak tahminlerde bulunabilecek kadar bilgiye sahibiz; yoksa bilgilerimiz bu din hakkında kesin ifadeler kullanmaya, onun hiç kuşkusuz toplumsal örgütlenmenin sırlarını da bize verebilecek *yapısını* bilmeye yeterli değildir. Olympos tanrıları Girit'i işgal ettiklerinde –Lineer B özellikle Akha tanrılarından söz eder– Zeus, kendi evlatlarını yiyen korkunç babası Kronos'un elinden kurtulup İda dağındaki kutsal mağaraya sığındığında, kulaklarımızda tanıdık bir mitoloji uğuldamaya başlar. Ama ya bundan öncesi? İnsanın kendine benzeterek tasvir ettiği tanrıların maceralarını anlattığı mitoloji, maceraların içinde pek önemli bir rolü olmayan belli sayıda tanrıyı gerektirir. Kadim Minos Girit'inde bu tanrılara rastlanmadığı açıktır. Saraylarda, resmi kültün merkezlerinde (Girit kentlerinde kelimenin modern, veya Mısırlı ya da Mezopotamyalı anlamında tapınak yoktur), dağların tepelerindeki kutsal mekânlarda, mağaralarda, kutsal ormanlarda açık bir dinsel değere sahip birçok nesne bulunmaktadır: ağaç, direk, çift ağızlı balta, boğa boynuzları, ritüel biçiminde düğümlenmiş baş örtüleri... Bazı hayvanlar, örneğin yerin ve göğün sembelleri olan yılan ve güvercin kutsaldır. Ama bir tek tanrısal figür öne çıkar: her yerde hazır ve nazır olan ana tanrıça. O da bizi ilkel zihniyetlerin, çocukluk aşamasındaki dinlerin derinliklerine indirir yeniden. Ana tanrıça, Girit'in o ilk neolitik çağında rastladığımız ve her türlü ürün ve malı temin eden, yani bereket getiren memelerini, kavuşturdukları elleriyle avuçlayan yağlı tanrıçalardan türemiştir doğrudan doğruya. Bölgeler halinde, farklı ve düşman nüfus toplulukları halinde bölünmediği için birbirine hasım yerel tanrılar topluluğu da bulunmayan Girit halkı, doğa tanrıçasının tarlaları, sürüleri, toprağın derinliklerini, muazzam denizi, hayvanları ve yarattığı insanları korumasından, bedenlerindeki hastalıkları sağaltıp şifa verme-

sinden başka ne isteyebilir ki zaten? Anlaşılan, "Haşhaşlı Tanrıça" da denen bu tanrıçanın mucizeli heykeli şifa gücüne de sahiptir.

O zaman tektanrıcılıktan söz edilmiştir. Buna kuşku yok. Yılanlı tanrıçayı Çiçekli veya Güvercinli tanrıçadan ayırmak niye gereksin ki? Ama o devirde tektanrıcılık demek, gelecekte ödünç alınmış bir dinsel yenilikten söz etmek anlamına gelir. Oysa, Doğa'nın kraliçesi olan ana tanrıçadan daha kadim ne olabilir? Bu tanrıça kendi alışılmış evrimi içinde tanrıça ve tanrı çiftine (her zaman gü-lünç ve kaba bir tanrı) veya onlara bir de çocuk ekleyen teslise doğru ilerler. Bu açıdan bakıldığında Çatalhöyük'te VI. binyıl "tektanrı"ydı, Gravette çağı "Venüs"üne tapan taş devri avcıları da öle. Başlangıçta her şeyi, Mezopotamya veya Mısır'ın yoğun uygarlıklarından değil de neolitik Anadolu'dan alan Ege'nin, daha gelişkin uygarlıkların kalabalık ve ilk kez erkek tanrıların tanrıçaları uzaklaştırdıkları panteonlarını benimsemek yerine, ilk tarımcıların büyük bereket tanrıçasına sadık kaldıklarını söylesek daha doğru olurdu herhalde.

Bununla birlikte, Girit'in sanatta olduğu gibi dinde de dışarıdan aldığı her şeyi derinlemesine dönüştürerek sahiplendiği izlenimi uyanmaktadır. Çatalhöyük duvarlarına resmedilmiş rahibe-akbaba-ların ölüm danslarıyla sayısız Girit mücevheri veya freski üzerinde tasvir edilmiş, incecik balerin belleri ve dans ettikçe açılan farba-lalı etekleriyle fır dönen o genç kadınlar arasında çok büyük bir mesafe vardır! İlkel insanda çok doğal olan korku gerilemiş, hayat ve ölüme farklı bir anlam yüklenmiştir sanki. Giritlilerin ritüel yaşamı hakkında bilinen hiçbir şeyde –İda dağındaki mağaraya veya Amnisos yakınındaki Erleithya mağarasına giden inançlı halk; bir sarayın orta avlusunda bir törene katılmak için sıkışan mümin kalabalıklar, öldürmenin değil atletlerin gerçekleştirdiği tehlikeli ve seyre değer akrobasi numaralarının söz konusu olduğu boğa yarış-ları, steatitten güzel siyah bir vazonun üzerinde tasvir edildiği gibi, tüm ağızların gülmek ve şarkı söylemek için açıldığı büyük hasat şenlikleri, hatta Hagia Triada'nın o tam çözülemediği lahtinin bir kenarında, mezarının başında ayakta duran ve yaşayanların son sungularını nazikçe kabul eden o ölü– tanrılar, rahipler veya ölüm fikri karşısında dehşete kapılmış bir insana rastlanmaz. Bir Knos-sos freskinde açık renk, sarı, mavi ve beyaz elbiseler giymiş, me-

meleri çıplak kadınlar mavi zeytin ağaçlarının altına oturmuş geniş bir izleyici kitlesi önünde dans etmektedirler. Fresk kısmen tahrip edildiği için tam adı konamayan bir başka manzara, belki de bir boğa yarışı Knossos sarayının avlusunda cereyan etmektedir: Tam ortada, şeref yerine yine kadınlar, saray hanımları veya rahibeler oturmuştur; onların arkasında birbirlerine sokulmuş, iç içe yüzlerce baş görülmektedir. Neşeli renkler seçilmiştir: kırmızı, mavi, sarı, beyazlar, kahverengiler. Her iki törenin de ritüel niteliğine sahip olduğu kesindir, ama çok neşeli bir şenlik atmosferi, kadınların ve erkeklerin özgürce buluştukları bir toplum havası egemendir. Bu sahneleri, Kral Zimri Lim'in savaş tanrıçası İştâr'dan başka tanrıların, kutsal hayvanların ve griffonların da huzurunda kutsal alametleri törenle teslim aldığı, "kralın tahta çıkışı" adı verilen Mari'deki freskle (MÖ 18. yüzyıl) karşılaştırmak, dinsel tavırları ve hayat anlayışlarıyla birbirlerinden temelden ayrılan iki dünyanın söz konusu olduğuna inanmaya yeter.

Girit sanatı bu izlenimi doğrular. Kesinlikle Doğu dünyasındaki en özgün; düşlemi, hayat ve mutluluk düşkünlüğü, biçimler ve renkler konusunda ifade uğruna takındığı serbest tavır ile bizi en doğrudan etkileyen sanattır bu. Girit sanatının parlak döneminde –ikinci saraylar dönemi– tüm bu özgürlüğü donduracak olan Mykenai devrinden önce, natüralizm üstündür: Duvarlarda veya seramik vazoların yanlarında, her yerde hayvanlar ve bitkiler vardır; bir vazunun toprakrengi boyası veya bir duvar yalancımermerinin Pompei kırmızısı üzerinde bir demet beyaz zambak, bir öbek safran veya süsen çiçeği, bir tutam ot, kesintisiz, neredeyse soyut bir motif halinde iç içe geçen kamışlar, çiçek açmış bir zeytin dalı, bir ahtapotun eciş bücüş kolları, yunus balıkları, bir deniz yıldızı, mavi bir uçan balık, kocaman kızböceklerinden oluşan bir halka; bunlar kendi içlerinde bir sürü izlek oluştururlar, ama asla Dürer'in otlarının veya menekşelerinin botanik titizliğiyle işlenmemişlerdir. Onlar mavi bir maymunun safran topladığı, üzerinde yabangüllerinin boy attığı kızıl, sarı, mavi renklerde, beyaz lekeleri olan kayalara mavi bir kuşun tünediği gerçekdışı bir dünyanın gerçekdışı dekorunu oluştururlar; havadaki sarmaşık dallarının arasında pusuya yatmış bir yabankedisi ona sırtını dönmüş masum bir kuşun üzerine atlamaya hazırlanır, yeşil bir at gülümseyen iki genç tanrıçanın ara-

basını çeker... Seramik ürünleri bu yaratıcı düşlem gücünün freski gibi bir işlevi üstlenirler. Bitkiler veya denizle ilgili aynı izleğin çömlekçi çarkıyla sayıları çoğalan ve yüzlercesi ihraç edilen sayısız vazo üzerinde bin bir farklı biçimde işlendiğini görmek ilginçtir. Sanki ressam her seferinde yaratım zevkini tatmak istemiştir.

Sadece heykel, belki de hayalgücünün oyunlarına karşı daha dirençli olduğu için, Giritlilerin kendilerini sanki o kadar rahat hisetmedikleri bir alandır. Seramik heykelcikler çoğunlukla belli kalıpların dışına çıkmazlar, kimi zaman da beceriksizce yapılmışlardır. Yine de sıçrayışı içinde bedeni uzamış fildişinden akrobat, birkaç boğa başı, Malia'da bir merasim nacağını süsleyen koyu şistten leopar gibi birkaç güzel nesneyi unutmak olanaksızdır; hele bunlara taştan *rhylon*'ların ve vazoların, altın, ametist, kaya kristali, akik, kırmızı akik, fildişinden yapılmış mühürlerin üzerindeki hayranlık verici kabartmaları eklemeyi hiç ihmal etmemek gerek. Nihayet bir de olağanüstü mücevherler var.

Girit sanatını izah etmek hiç kuşkusuz zor bir iş: Orada başka sanatlardan alınmış unsurlar ve evrensel bir özgünlük bir arada bulunuyor. Ama bu, ada kültürlerine özgü bir yan değil midir? Kıbrıs ve MÖ I. binyılın olağanüstü seramiği, Sardinya ve aynı dönemin tuhaf küçük tunç heykelleri de bu ada özgünlüğü sorununu gündeme getirir, ilan ederler. Adalar aşırı evrenlerdir; hem kapıları ardına kadar açıktır, aniden bastıran insan, teknik, hatta moda istilalarını bu evrenleri önüne katıp sürükleyiverir –ama aynı zamanda çok da kapalıdırlar; alışverişler başka yerlerde olduğu kadar günlük değildir, ara ara yaşanır. Dışarıdan gelen her kazanım burada sanki bir fanusta gelişir ve kısa bir süre içinde çok ayrıksı, kimi zaman ilk modelden çok uzak özellikler ortaya çıkmasına neden olur. Üstelik, bu söylenenin geçerliliği sanatla sınırlı kalmaz.

Kozmopolit Bir Üst Yapı

Yine de MÖ II. binyılın Girit'i ve onun peşine takılmış giden tüm Ege, ne "Doğucu" diye adlandırılan dönemde Yunanistan'ın ne de rahat zamanlarında Helenistik Doğu'nun asla olamayacağı ölçüde, Yakındoğu'nun ayrılmaz parçasıdır. Yakındoğu'nun tüm uygarlıkları çatışmalara karşın, birbirlerine açık bir halde ve rahat ilişkiler

içinde yaşarlar. Hiçbir dengesizlik söz konusu değildir: Alışverişler çift taraflıdır, gidiş-geliş olarak işlerler. Ekonomik bağlantıların toplam alanı üzerinde ilginç bir ortaklık hali, geniş bir kültürel üst yapı yayılır. Bunu tunç devrinin asal gerçekliği olarak gören W. S. Smith haklıdır. Bu sahnenin yıldızı, göz kamaştırıcı Girit veya XVI-II. hanedanın Mısır'ı gibi tek bir unsur değil Yakındoğu'nun toplamıdır. Bu kültürel serpilme içinde yine de en dinamik unsurun hangisi olduğu araştırılırsa, o zaman da Ugarit devri Suriyesi'ne ve Biblos'a bakmak gerekir. Çünkü Knossos'tan Sus'a, Mykenai'den Elefantin'e dek Yakındoğu uygarlıklarının en üst düzeylerinde bile tek bir tarihlerinin olmasını sağlayan söz konusu birliğin, buluşmanın merkezinde ezelden beri aracı konumundaki bu bölge yer alır.

Bu iletişim serbestliği birçok şeyin varlığını gerektirir: Her şeyden önce, daha yukarıda da gördüğümüz gibi, elverişli bir konjonktür, beklentileri yüksek, zengin toplumlar, ayrıca sıkı bir uluslararası alışveriş ağı şarttır. Bu konjonktürün ürünü sayılabilecek yeni bir zihniyet, yabancı olan her şeye karşı duyulan büyülenmeye kolayca dönüşebilen ve o devrin modasında, tekniklerinde, mimarisinde, sanatında, hatta diplomasinin ilk adımlarında bile iz bırakan o merak da gerekli koşullar arasındadır. Uluslararası yaşam emekleme döneminde ve bu açıdan bakıldığında, bir süsleme izleğinin, bir seramik üslubunun, bir fresk tekniğinin, bir kuyumculuk usulünün kökenleri ve dağılım alanları peşine düşen arkeolojinin titiz araştırmaları heyecan verici hale gelirler. Özellikle bu tür "etkilenme" incelemelerinde tartışmanın hiç değişmeyen temel meselesi olan, "kim başlattı?" sorusunu fazla umursamıyorsanız, araştırmanın tadına doyum olmaz. Çünkü bu sorun, genel tarih açısından, tarihsel dönemlerin Akdeniz'i açısından bakıldığında, her şeye karşın ikinci derecede kalmaz mı? Asıl önemli olan, deniz yolculuğunun hâlâ bir macera niteliğini taşıdığı bir dünyada, *hızlı* sayılabilecek olağanüstü bir yayılma yeteneğinin doğmuş olmasıdır.

Girit'in kuzey kıyısındaki Malia sarayını ele alalım: adanın, zaman içinde birkaç kez elden geçirilmiş, ama Knossos veya Faistos gibi tamamen yeniden inşa edilmemiş en eski saraylarından biridir. Bu nedenle MÖ II. binyıl başındaki ilk ada sarayları hakkında yaklaşık bir fikir verebilecek tek saray da burası. Fırat kıyısındaki Mari'de yapılan kazılarda, Mezopotamya'nın o harika Zimri Lim sara-

yı ortaya çıkarıldığında, hektarlarca alana yayılan yapılarıyla geniş ve üstü açık merkezi avlusu çevresinde bir labirent oluşturan, MÖ 18. yüzyılda, Hammurabi zamanında insanların uzaklardan kalkıp ziyarete geldikleri bu meşhur külliye'nin Girit sarayları için bir model işlevi görmüş olabileceği doğal olarak akla geldi. Burası Girit saraylarından eskidir ve havadan çekilmiş fotoğrafların net bir biçimde ortaya çıkarttığı genel plan Malia'dakine çok benzemektedir. Her şey bir yana, benzer işlevler benzer mimari yapılarla sonuçlanmaya az çok mahkûmdur. Üstelik, Mari'de bulunan tabletlerden öğrenildiğine göre, Giritli tüccarlar Ugarit'teki kolonileri aracılığıyla, bu güçlü ve alışveriş alanı güneyde Basra körfezine kadar uzanan Mari kentiyle canlı bir ticaret sürdürmektedirler. Ticari alışveriş bulunduğuna göre, niye kültürel bir alışveriş de söz konusu olmasın? Evet ama, bu kez Anadolu'da, Menderes kıyısındaki Beyce Sultan'da 1954-1959 yıllarında İngilizlerin yaptıkları kazılar yine merkezi avlu çevresinde kurulmuş bir başka sarayı daha ortaya çıkardılar. Daha küçük, daha az "labirent" oluşturan bu sarayın yine de Malia sarayıyla ortak özellikleri vardı: Mari'de hiç göze çarpmayan sütun dizileri, direkler. İşte, kesişen soy zincirlerini sınırsız ölçüde karmaşıklaştıran bir gelişme. Çünkü sütun zevkinin Mısır'dan geldiği belirtilir ve Mısır ile Anadolu arasında var olan ilişkiler de bilinmektedir. Bu arada da Malia'daki ilginç bir hipostil salon, bir Mısır modelinin doğrudan etkisini hiç ikircimsiz akla getirmektedir. Neden olmasın? MÖ 19. yüzyıla ait olması muhtemel bir Mısır heykeli Knossos'ta, bir Minos vazosu da aynı devre ait diğer Mısır nesnelerinin arasında Abydos'ta (Mısır) bulunmuştu. Kuşkusuz bu ilmi araştırmalar ve tartışmalar içine dahil olmak niyetinde değiliz. MÖ II. binyılda Mezopotamya, Girit, Anadolu, Suriye ve Mısır'ın bazı mimari özellikleri paylaştıkları sonucuna varmakla yetinelim. Girit'e özgü bir yenilik olduğu düşünülen çini kaplı hamamlar ve açık kanalizasyon sistemi bile Mari'de mevcuttur.

Dahası da var: Sadece ikinci Girit saraylarında, demek ki oldukça geç bir dönemde, MÖ 16. yüzyılda beliren Girit freskleri son Mari kralı Zimri Lim'in, kent MÖ 1760'ta Hammurabi tarafından fethedilmeden önce, kendi sarayında yaptırttığı fresklerden esinlenmemişler midir? Tutkalboya teknikleri aynı, kullanılan renkler de yakındır; bunun nedeni hiç kuşkusuz aynı taşların öğütülmesi,

örneğin yüzyıllar sonra Etrüsklerin de gözdesi olacak o güzel maviler için laciverttaşının kullanılmasıdır. Temalar da benzer: sungu alayları, ritüel sahneleri. Bununla birlikte dinsel esin kaynağı, daha önce de belirttiğimiz gibi, son derece farklıdır: Mari'de tamamen Mezopotamya'ya özgü bir kutsallık, "kralın tahta çıkışı" adı verilen sahnenin esin kaynağını oluşturur. Ama aynı fresk üzerinde, daha Akkadlar zamanında Sümerlilerin asık yüzlülüğünü yumuşatmaya başlamış Sami düşlem gücü de kendini tutamaz, içini döker: İki adamın (hiç kuşkusuz çiçeklerin döllenmesi töreni için) tırmandığı bir hurma ağacı ile gerçekdışı bir ağaç, ucunda Mısır papirüslerini andıran bir demet çiçeğin açtığı uzun bir ağaç gövdesi arasında, mavi bir kuş havalanır ve yeşil hurma ağaçları arasındaki bu kuş bile Mari ile Girit arasında bir köprü kurmaya yeter tek başına.

Ama bir kez daha roller tersyüz olabilir. Mari'deki kralın tahta çıkışını tasvir eden büyük kompozisyonun çevresinde düzenli bir biçimde süren bir sarmal bordürü vardır. Sarmal (çalkantılı denizdeki dalgaların imgesi) Ege'ye aittir, denir sık sık, zaman zaman hanedanlar öncesi çağa ait bazı seramiklerde bunun erken örneklerine rastlansa bile, Egeli olduğu söylenir. Ama bu noktada da, beylik bir motifin kökenini saptamak bu kadar da önemli midir gerçekten? Asıl eğlendirici olan, MÖ III. binyıl Ege'sinde, Sira "tavaları"nda, Girit'in güzel taş vazolarında veya Troya II'nin mücevherlerinde (H. Schliemann'ın koyduğu adla, "Priamos Hazinesi") o denli sık rastlanan sarmalın eşzamanlı olarak, yani MÖ 2000'den itibaren Mari fresklerini, Mısır mezarlarının ve saraylarının tavanlarını, "Kapadokya işi" diye anılan Kaneş'teki (Kultepe) güzel çokrenkli çömlekçiliğin düşsel hayvanlarını (o sırada Hitit-öncesi kent Asurlu bir ticaret kolonisini de barındırmaktadır), XII. hanedandan itibaren Mısır mühürlerini ve mücevherlerini, Girit'in ve öteki Ege adalarının seramiklerini, Kıbrıs çinilerini, Boiotia'daki *tolos*'lu mezarları ve hatta Mari'li bir tanrının (yoksa hükümdar mı demeli?) sarmallar halinde buklelenen sakalını bile –bir sakalın bu hali alması çok doğal bir gelişmedir, ama bu örnekteki kusursuz geometrik düzenlilik yine de şaşırtıcıdır– istila etmesidir. MÖ 16. yüzyılda Boğazköy'deki Hitit sarayının kapıları üstündeki savaş tanrısı sarmallarla süslü bir tür peştamal giymiştir!

Mısır da Girit'ten Esinleniyor

Kendi içinde bir anlam taşımayan bu ayrıntı, kültürel alışverişlerin ilerleyişinin kimi zaman hangi mütevazı, çoğul ve beklenmedik yollardan yapılabildiğini hatırlatmak bakımından faydalı oluyor. Örneğin Mısır'ın boyalı ve nakışlı kumaşlarını, bok böceği tılsımlarını, silindir mühürlerini, vazolarının üzerindeki tasvirleri, seyahatlerin –her nasılsa bize aktarmayı unuttukları– anılarını delil gösteren W. S. Smith MÖ 20. yüzyıldan itibaren Biblos'a giden Giritlilerin kentteki Kenanlı tüccarların izinden Mısır'a kadar uzandıklarını ve Orta Krallığın kayalara oyulmuş mezarlarını ziyaret ettiklerini *hayal etmektedir*; bu mezarlar her vakit halkın ziyaretine açık olmamışlar mıdır? O halde Mısır resmi de, tıpkı Mari resmi gibi Girit fresklerinin ortaya çıkışında rol oynamış olabilir. Ama bunun tam tersi daha da doğrudur: Minos natüralizmi Nil boyundaki sanatçıların ilgisini çekmiş ve taklit isteklerini kamçılarmış, üstelik Suriye, özellikle de Kuzey Suriye üzerinde de belli bir etki yapmıştır. İşte iyi bir kültürel aktarım örneği.

Yine de çözülmesi zor bir zamandizin sorunu gündeme geliyor. Girit sarayları özellikle 16. yüzyılda ve 15. yüzyılda da fresklerle kaplanırlar. Ama Mısır'da "Amarna işi" adı verilen ve ilişkilerinden herhangi bir kuşku duyulamayacak kadar Minos sanatına yakın olan üslup 14. yüzyılda, Girit yok olup Mykenai öne çıktıktan sonra üstün gelir. Suriye'deki Mittana mühürleri de ince, uzun silüetli ve uzun saçlı genç Giritlileri veya Mısır'daki Kahun'da da rastlanan boğa dövüşü sahnelerini MÖ 14. yüzyılda tasvir ederler.

Bu duruma iki açıklama getirilebilir ve bunlar birbirini dışlaamaz. Önce insanlara dayalı açıklama: Girit'in hünerli zanaatkarları tam da ada fethedildikten sonra –iyi tanıdıkları– Kuzey Suriye'ye ve daha da uzağa, vasıflı bir işgücüne doğal bir talebin bulunduğu XVIII. hanedanın şatafatlı ve gelişmiş Mısır'ına kaçma yolunu tercih etmiş olabilirler. W. S. Smith'in zekice geliştirdiği diğer açıklamanın elverişli yanı ise, Girit üslubunun Mısır biçimsel evreninin o son derece katı gelenekleri içine MÖ 16. yüzyıldan itibaren birçok yoldan ve birçok kez ne şekilde sızdığını göstermesidir.

Mezopotamya'da olduğu gibi (güzel Varka vazosunu veya Ur "sancağı"nı hatırlayalım) Mısır'da da bir sahneyi, hatta resimli bir vazo üzerindeki süslemeleri üst üste bindirilmiş şeritler halinde tasvir etme alışkanlığı çok eskilere dayanır. Bir frizin üç katında bir savaş arabasına bağlanmış Ur yabaneşekleri birbirini izler, ama –tıpkı kareleri dondurulan bir filmdeki gibi– rahvan yürüyüşü yavaş yavaş dörtlüye dönüşen aynı yaban eşiği geçer hep. Yine aynı şekilde bir Mısır kabartmasında buğday biçilir, eşeklere yüklenir, silolara doğru yola çıkarılır, istiflenir: Duvarı eşit bir biçimde bölen yatay şeritler boyunca kişilikler birbirini izler, ama sahne hiçbir zaman her unsurun genel bir uzam düzenlemesi içinde kendi yerini bulacağı toplam bir kompozisyon halinde düzenlenmez. Aynı sahnenin farklı aktörlerini ilişkilendiren, uzamsal değil kavramsal bir bağdır. Bu oyun uğruna hareket feda edilmiştir. Çerçeve, manzara yok olur, ancak simgesel tarzda çağrıştırılır: Bir Mezopotamya vazosunda bir boğanın üzerinde yatık durumdaki bir çiçek, bir buğday başağı, tarla veya çayırı akla getirir; Mısır'da lotüsler balık tutma sahnesini çağrıştırır ve birkaç açıklayıcı hiyeroglif Delta'da, ölünün mülkü olan bir arazide bulunduğu belirtir. Yakındoğuda sadece Ege bölgesi bizim anladığımız manada *kompozisyona* yer verir: Bir Kamares vazosundaki çoğunlukla asimetrik çiçekler veya kıvrımlar, altın bir yüzüğün oval kaşı üzerinde düzensiz aralıklarla bir araya getirilmiş Giritli dansçı kızlar veya Mykenai'li savaşçılar, kayalık bir manzara içinde Knossos'un mavi kuşu sanatçı tarafından yeniden yaratılmış uzamı özgürce doldururlar.

Ana hatlarıyla söylenecek olursa, Roma devrine dek, yani üç bin yıl boyunca, Mısır kendi geleneksel paralel şeritli kompozisyonuna sadık kalmıştır. Ama az sayıda –ve az olduğu için anlamlı– birkaç kopuşma da yaşanmıştır. I. Tutmosis'ten itibaren, yani yabancı tarzlara hayranlık duyulan bir dönem olan MÖ 16. yüzyıl sonunda, Mısır kendini *hareketin* büyümesine kaptırır. İlk ayartılışıdır bu. Bir avcıdan kaçarken vargüçleriyle koşutan hayvanlar –hiç kuşkusuz Minoslulara ve Mykenai'lilere özgü "uçan dörtlü"dan esinlenmişlerdir– bu kez yatay olarak bölünmemiş geniş bir alanı işgal ederler. Veya bu bölme çizgileri bir tepeyi, arazideki bir engebeyi ifade etmek üzere dalgalanırlar, bozulurlar. Renklerin daha empresyonist tarzda kullanımında da bir Girit etkisi kendini belli

eder: Renk lekesinin ardında çizim silinir, çizgiler yumuşayarak eğriler belirir, barok benzeri denebilecek eğilim, bir eteği veya sancağı dalgalandırır.

MÖ 15. yüzyılın ikinci yarısında –Suriye kırlarından bitki toplatıp, Karnak'taki mezarının duvarlarında yontularını ve sarayının yer döşemelerinde resimlerini yaptırtan III. Amenofis devrinde– Ege'nin bir başka inceliği, çiçek bezemeleri de Mısırlıları cezbeder. Amenofis'in tüm diğer tanrıları bir kenara itip tek tanrıya, sadece Güneş'e tapınan oğlu Akhenaton'la birlikte, mezar resimleri de geri kalan her şey gibi tamamen altüst olur. Ve hükümdar Tel el-Amarna'da baştan aşağı yeni bir başkent, yeni bir kent, yeni saraylar inşa eder. Bu devrimci hava içinde yeni bir üslup ağır basar ve hareket ile –kanat çırpın kuşlar, bir ceylanı kovalayan aslanlar veya av köpekleri– Girit serbestliği ve natüralizmi içinde işlenmiş bitkileri, çiçekleri, böcekleri, balıkları birleştirir. Amarna'daki kuzey sarayının "yeşil salon"u gür papirüs kümesiyle Mısır ressamlarının en gözde konusu olan sayısız su birikintisi sahnesinden hiçbirine benzemez. Bu üslup sadece resmi değil, çinileri, resimli ve yontulu mobilyaları, tuvalet çekmecelerini de kaplar. Hatta uzak diyarlarda da çığır açar ve Kıbrıs'ta bulunan çinili bir *rhyton* birkaç ayrıntı farklılığı dışında pekâlâ Amarna'da imal edilmiş de olabilirdi.

Bu eklektizm binyılında en mükemmel eklektik sanatın Biblos veya Ugarit'teki Suriye sanatı olması herhalde kimseyi şaşırtmayacaktır. Bu sanatın lüks ürünleri –fildişleri, altın veya çekiçe işlenmiş gümüş kâseler, mücevherler, çokrenkli çiniler– uzak diyarlara ihraç edilmek üzere imal edilmiştir. Üslup farklılıklarının bilincinde olan ve bu farklılıklardan yararlanan, tüm kaynaklardan aynı anda bir şeyler alıp hiç yüksünmeden kullanabilen "beynelmilel bir sanat" doğmaktadır. Bu sanatın hedef kitlesi yabancı müşterilerdir: Hoşa gidip satılmak söz konusudur.

Amarna Evrenselciliği

Bitkilerin, üzüm bağının, özellikle de zeytin ağacının; veya camcılık, çinicilik, bölmeli minencilik gibi tekniklerin; hatta Teb'deki bir resimde Suriyeli bir hükümdarın başucunda görülen Mısırlı hekimden yola çıkılarak bir hükme varılacak olursa, tıp reçetelerinin ya-

yılmasına yeterince yer ayırabilseydik, MÖ II. binyılın kültürler arası ilişkilerinin gözden geçirildiği bu uzun bahsi hiç zorlanmadan daha da uzatabilirdik.

Ama o uzak dönemlerde uygarlıkların asıl dili en açık biçimiyle dinsel düzlemde kendini göstermektedir. Mezopotamya veya Hitit mitolojisinde, Ugarit şiirlerinde yabancı etkilerin bulaşmasına ilişkin sayısız örnek bulunabilir. Tanrılar ve mitler, en sıradan kültürel ürünlerle birlikte, Yakındoğu'nun bir ülkesinden diğerine geçerler. Üç veya dört farklı dinsel geleneğin bulunduğu Hitit panteonu örneği fazla güzel bir örnek olurdu. Biz onun yerine, Ugarit tanrılarının habercilerinin Girit'e kadar uçup, Giritli zanaatkarların tanrısını, onların kutsal koruyucusu olan Kothar Va-Hasis'i yanlarına katıp getirdikleri tuhaf şiiri yeğleyeceğiz: Ona, Baal'in sarayını inşa etme görevi verilecektir... Hava, yıldırım veya gök tanrılarını diyardan diyara, uğradıkları başkalaşımalar ve isim değişiklikleriyle birlikte izlemek de kolay, ama belki bir o kadar da usandırıcı olurdu.

MÖ II. binyılın kültürel açılımının yeniliği ve olağanüstülüğü, tüm Doğu'nun en katı biçimde yapılandırılmış ve kapıları dışarıya en az açılan dinine sahip olan Mısır örneğine bakılarak daha iyi kavranabilir. Ulusal bir din söz konusudur ve Mısırlı olmayan her şeyi dışlamakta, üstelik bu dışlayış çoğunlukla dile getirilmektedir. Nil suyunu dağıtan koç başlı tanrı Hınım'un tapınaklarındaki bir yazıt, "Genç veya yaşlı, hiçbir Asyalının tapınağa girmesine izin verme" der. Tek meşru inanç sahipleri, hatta dünyanın yegâne meşru sakinleri Mısırlılardır. Kuşkusuz Nübye'de ve Suriye'nin az çok kararlı bir biçimde elde tutulan bazı kentlerinde Mısır tapınakları yükselmiş, yerel tanrılar artık Hathor boynuzları veya kanatlı disklerle süslenen yörenin Mısır panteonu içine kabul edilmiştir. Ama bu da egemenlik kurmanın, uyrukları elinin altında tutmanın bir biçimidir. Bununla birlikte bu yoldan Mısır tanrılar ahalisine katılan Baal veya Aştarte belli bir rağbet görecekler ve bu durum, siyasetin kurnazlıklarını ve tedbirlerini aşan bir hal alacaktır. Demek ki burada da dışarıdan bir şeyler alınmış, dinsel alışverişlerin gizli kapısı en azından aralanmıştır.

Bu durum, XVIII. hanedana doğru hissedilmeye başlanan ve tarihin tanıdığı en tuhaf firavun olan IV. Amenofis devrinde patlak

veren dinsel ve kültürel kriz esnasında daha da iyi gözlemlenir. Bu firavun, Güneş tanrının kendisine görüldüğünü, ışınları ileri uzanan ellerle sonlanan güneş kursuyla basit ve simgesel bir biçimde tasvir edilen bu tek tanrının her şeye kadir olduğunu ilan eder. Söz konusu tek tanrı, Aton'dur; firavun da onun adını alıp Akhenaton, "Aton tarafından kabul edilmiş kişi" olur. O zaman Akhenaton'u fatih firavunların bağışlarıyla zenginleşmiş Amon rahiplerinin boğucu vesayetiyle karşı karşıya getiren bir din savaşı başlar. Bu savaş yüzünden lanetli tanrının hükmündeki başkenti terk edip yeni bir metropol kurmak zorunda kalır; bu yeni kent Aton onuruna alelacele inşa edilir – bugünkü Tel el-Amarna kasabasının adıyla bildiğimiz kent. Neşeli, ama kırılgan hayatı ancak yirmi yıl sürecektir.

Ama bizi burada ilgilendiren ne pek çok gerçeği ortaya çıkartan bu hadisedir, ne de reformcu firavundan önce de kendini belli eden ve anında verilen tepkilere karşın gönülleri kanstırmayı sürdürecektir olan tek tanrıya doğru başarıyla taçlanmamış yürüyüştür. Bizi ilgilendiren, o sırada Mısır dininin belli bir evrenselciliğe doğru açılması, o zamana dek tanımak bilmek istemediği yabancılarla ilk kez uğraşmasıdır. Akhenaton'un Güneş'e ilahisi ırkların çeşitlendirilmesi işini doğrudan tanrıya atfetmektedir: "İnsanlar konuşurken dilleri farklıdır, tabiatları da, derileri de farklıdır. Sen halkları böyle çeşitlendirdin." Ama yabancı ruhlar da, eğer *Ölümler Kitabı'nı* rehber edinirlerse, Mısırlılar gibi kurtulacak ve öte dünyaya ulaşabileceklerdir. Tanrılar kokularını alır almaz kutsal Mısır toprağından gelmediklerini anlasalar bile...

Kısacası güneş tüm insanlar için parlamaktadır. Hepsi Aton'un ve onun yeryüzündeki ortağının barışı içinde yaşayabilirler. Gerçi Suriye'deki ihanetler ve askeri yenilgiler, içeride de din kavgaları sonucunda öyle ciddi bir darboğazdan geçilmektedir ki, bu tür açıklamalar mutlaka bazı siyasi artdüşüncelerle de ilişkilidir. Herkes tarafından kabul edilen güneş tanrının imparatorluğun bütünlüğünü sağlayıp, onu kurtarabileceği hesap edilmiştir. Ama bu düşünceler tartışmasız manevi bir bağlama oturuyordu ve Akhenaton'un mistisizmi sonucunda kozmopolitizm kısa bir dönem için Mısır'ın dini merkezine kadar girse de, aslında kozmopolitizmin kadim Mısır'a girişinin tarihi çok daha eskidir ve arkasında birkaç kuşaklık bir mâzi oluşmuştur.

III. RASTLANTILAR, GELİŞMELER, FELAKETLER

Yukarıda çizdiğimiz tabloyu yeniden ele alıp, sözü geçen olayların içeriklerini de tamamlarsak, tüm renkleri karartmamız gerekir. Bitmek bilmeyen tunç devri boyunca Yakındoğu ağır sınavlardan geçmiş, kargaşalar, tehlikeli gelişmeler, felaketler yaşamıştır. Bölgenin tarihi çok karmaşık olsa da, epey açık şemalara, bir tür insan hareketleri coğrafyasına indirgenebilir yine de.

Coğrafya ve İnsanlar

Coğrafya yeri geldiğinde mükemmel bir açıklama aygıtı olabilir, yeter ki ona ilkel bir determinizm yüklemeyelim. Coğrafya durumu berraklaştırır, problemleri ortaya atar; onları çözümülemez. İnsan ve tarih, her şeyi karmaşıklarıştırmak, birbirine sokmak için yeter de artar zaten.

Sadede gelelim: Başlangıçta Yakındoğu, insanları kendilerine çekmelerine, tutmalarına veya uzaklaştırmalarına göre ayrılan beş veya altı tür bölgeye bölündü. Taslağını çıkartmamız gereken karanlık tablonun merkezinde de kolayca felakete dönüşebilen bu nüfus hareketleri yer almaktadır.

Birinci sırada, insanları kendilerine çeken bölgeler bulunur; bunlar, rüzgârların yöneldiği alçak basınç alanları gibidir. Buralarda uzun süredir yerleşik hayata geçilmiş, kentler, köyler kurulmuş, oldukça istikrarlı tarım ve hayvancılık faaliyetleri oluşmuştur. En kalabalık olanları –Mezopotamya, Mısır– çekim gücü en yüksek olanlardır, ama bunlar kendilerini savunabilirler. Nüfusu en az olanlar ise ayrıcalıklı bölgelerden çok daha geniş alanları kaplarlar ve göçlere, hatta istilalara daha açıktırlar. Yeni gelenlere yer açarlar, ama her zaman onların farkına varmazlar: Terimin geniş anlamıyla Küçük Asya böyledir, arkaik Yunanistan böyledir.

Herkesin göz diktiği bu bölgelerin karşısında, tam zıt kutbunda nüfus açısından yüksek basınç alanları, insanların sürekli içlerinden çıkıp çevreye dağıldıkları bölgeler yer alır. Nüfus yoğunluğu oralarda mutlak anlamda yüksek değildir, tam tersine Nil veya Fı-

rat kıyılarının çok aşağısında kalır. Ama bu bölgeler, kaynaklarının kaldıramayacağı oranda kalabalık durumdadır. Bu nedenle oralar da bir dengesizlik için için hep işler. Bu bölgeler hangileridir? Dağlar, çöller, bozkırlar ve çok sayıda deniz kıyısı. Akdenizli denizci hem köylü hem bahçıvan vasıflarına sahip olsa bile, genellikle hemen arkadaki dağlarla deniz arasında kalan daracık kıyı şeritleri onlara yetmez. Geçimlerini uzak denizlere açılarak sağlayacaklardır.

Bu nedenle tunç devrinin dramları öncelikle Akdeniz'i bölen farklılaşmış alanlardan kaynaklanır. İnsan hem onu sarıp sarmalayan bu doğa güçlerinin hem de kendisinin, alışkanlıklarının, isteklerinin, hükümdarlarının kurbanı olur...

Dağlılar ve Denizciler

Yine de Akdeniz'in klasik manzaralarına –yükseklerden aşağı inen dağlılar, anavatanlarını bir daha geri dönmemesine terk eden denizciler– Yakındoğu'da başka yerlerde olduğu kadar sıkça, basitçe rastlanmaz; burası denize yeterince açık olmayan ve dağların, deyim yerindeyse, dışarıda kaldığı bir anakara diyarıdır. Aslında Yakındoğu denen yer, öncelikle Sahra'nın kadim kayalıklarından oluşan o muazzam platformun uzantısıdır; burada Kızıldeniz bir anlık bir kesintiye yol açarken, Asya da bölgeyi İran sınırına kadar uzatır. Bu platformun bazı parçaları çökmüştür: Kızıldeniz, Lut gölü; başka kesimler ise yukarı kalkmıştır: Nil'in iki tarafındaki Libya ve Arabistan sıradağları, Lübnan Dağları, Anti-Lübnan Dağları... Ama gerçek dağlar kuzeyde, Toros ve Zagros çifte hattının ötesindedir. Bunların bulunduğu alan Anadolu'nun bir bölümüyle İran'ın bir bölümünü oluşturur, Ermenistan kütlesini ve daha kuzeyde kocaman ve yekpare Kafkasya kütlesini de bünyesine katar.

Demek ki dağlılardan kaynaklanacak tehlikelerin bölgesi daha kuzeydedir. Bu nedenle aşağı doğru biraz kaymaya başladıkları anda kendilerini ovaların tarlalarında ve kentlerinde buluverdikleri İtalya veya Yunanistan'dakiyle aynı tanıdık, ansızın beliriveren niteliğe sahip değildirler. Yakındoğu'daki dağlı göçü çoğunlukla uzun bir yolculuktur ve molalarla kesilir: Kafkasya'dan gelen halklar yıllar veya yüzyıllar boyunca Ermenistan'da konaklar, bunun ardından Zagros veya İran'da da bir süre durur, neden sonra hedefle-

rine ulaşırlar –Mezopotamya veya Suriye, hatta yaylaları, yüksek ve alçak düzlükleri hâlâ imrenilebilecek fetih alanları oluşturan Anadolu. Göç eden bu dağlılardan esas olarak vardıkları noktaya, yani tarihin fenerlerinin yanık olduğu noktaya geldiklerinde haberdar olurlar. Ya öncesi?

Gutiler bilindiği kadarıyla Zagros'ludurlar, yani Mezopotamya'ya doğu tarafından hâkim olan, sur gibi yükselen dağlık bölgedendirler. Ama daha uzaklardan gelmedikleri ne malum? Hızla açılan bahtlarına, Akkad İmparatorluğu'nun düzenini bozan iç karışıklıklar da yardım eder; 2160'a doğru Babil'i işgal ederler, orada, içinden geçilen zamanların zorluğuyla başa çıkamayıp hızla gerileyen bir yönetim kurarlar. Aşağı yukarı 2116'da ortadan kaldırılırlar. Böylece kazandıkları zafer kısa ömürlü olur.

Dilleri, Urartu dili hariç, bilinen hiçbir dile benzemeyen Hurritler, MÖ II. binyılın başlarına doğru Ermenistan'dan gelmiş olabilirler. Bunlar muhtemelen, metalürji, hatta at koşumlama ve hafif savaş arabaları tekniklerini gittikleri yerlere de yayan zanaatkâr bir halktır. Her halükârda, Mezopotamya, Suriye, Kapadokya, Kilikya kentlerine dağılırlar. Oldukça erken bir dönemde sanayileşen Kargamış ve Ugarit kentlerinde kalabalık topluluklar halinde yaşarlar. MÖ 16. ve 14. yüzyıllar arasında, Ari komutanların yönetimi altında Mitanni devletinin kurulmasına deyim yerindeyse "kuru kalabalık" veya piyade kuvveti olarak katılacaklardır.

Bir diğer seçkin örnek olan Kasitler için de başlangıç noktasına ilişkin tereddütlerimiz sürmektedir. Ya İranlı, ya Ermenistanlıdırılar veya daha uzaktaki Kafkasya'dan gelmişlerdir, ya da bu ülkelerin hepsinden geçmişlerdir. Son hareket üsleri olan Zagros'tan itibaren izleri sürülebilmektedir. Onların da dili Hint-Avrupa ailesinden değildir; bu göçmenler kendi dillerinden kısa sürede vazgeçmeselerdi belki bu bir nirengi noktası oluşturabilirdi: Mezopotamya'ya yerleşir yerleşmez, MÖ II. binyılda Akkadçayı benimsemişlerdir. Bölgeye hâkim olarak yerleşmeyi önce MÖ 1740'da, Hammurabi'nin ölümünden sonra eski hanedan çökerken denerler, ama sonuç alamazlar. 1708'de yeniden denerler, yine başarısız olurlar. Ama, ileride Roma karşısında Gerinenlerin başına gelecek şey, Kasitlerin de başına gelir: Paralı asker hatta en ağır işleri gören işçiler olarak Mezopotamya'ya barışçı yollardan sızmaya başlarlar.

Sonunda bir dış rastlantı (Hititlerin savaş arabalarıyla Babil'e yaptıkları baskın) MÖ 1594'te onlara dolaylı yoldan iktidarın kapılarını açar. O zaman 1160'a kadar hüküm sürecek (süre açısından kıvrılması zor bir rekor) bir Kasit hanedanı tahta yerleşir; ama bu galipler, zaferi kazanmadan çok önce yerel dil ve kültür tarafından asimilasyona uğratılmışlardır. Başka bir hüner sergileyemedikleri için, modayı değiştirmekle yetinirler: İleride Asurluların klasik giysisi olacak kısa kollu uzun tünik onların eseridir. Demek ki Kasitlerin tarihi, çok önemli sayılamayacak, ama talihin iki veya üç kez yüzlerine güldüğü halkların tarihi kapsamına girer: Mezopotamya'nın kapısını, tam da bu kapının doğru dürüst örtülmediği bir dönemde çalarlar; başkalarının çabası sayesinde iktidarı ele geçirirler; ekonomik konjonktür tam yeniden en elverişli konumuna geldiğinde hüküm sürerler..

Denizci halklar bize bu kadar parlak örnekler sunmazlar. Acaaba siyasi rollere burun mu kıvrırmaktadırlar? Ticaretin tek ihtiyacı, barış ve ötekinin işbirliğidir. Giritliler, Mykenai'liler Kiklades adalarına, Anadolu'nun birkaç noktasına, Rodos'a, Kıbrıs'a yerleşmişlerdir. Suriyeliler Mısır'da kesinlikle zengin küçük tüccar kolonileri kurmuşlar, belki de Akdeniz'in batısını bile hafif hafif yoklamaya başlamışlardır. Olaylara yakından bakıldığında bunlar kesinlikle azımsanabilecek işler değildir, ama yine de MÖ I. binyılda Batı Akdeniz'de yaşanacak büyük kolonizasyonlarla kıyaslanamazlar.

Yine de, MÖ 12. yüzyılın belirleyici krizinde başrolleri Deniz Kavimleri'nin –bu adı onlara Mısırlılar takmıştır– oynaması, *a priori* bir bakışa karşı bizi uyarmalıdır. Onların yarattığı çalkantı, tunç devrinin görkemini sona erdiren felaketin tek nedeni değilse bile, en azından habercisidir.⁶ Ve her yere dehşet saçmalarının nedeni de öncelikle hiç beklenmemeleri değilse nedir? Deniz üstünde yolculuk eden koca koca kavimler, ne büyük bir yenilik, nasıl bir sürpriz! MS 7. yüzyılın Arap istilaları da tam bir sürpriz olmuştur: O taraftan, yüzyıllar boyunca boşluk olarak görülmüş çölden ne bir saldırı ne de bir tehlike beklenmektedir çünkü.

6. Deniz Kavimleri ve 12. yüzyıldaki kriz hakkında, bkz. s. 132'deki dipnot (P. R.)

Bozkırlar ve Çöller: Göçebelik Sorunu

Çöller ve bozkırlar aynı şey değildir, ama zaten seyrek olan otluk alanları azalan bir bozkır çöle dönüşür; bunun tersi de bir o kadar doğrudur. Suriye çölü, çevreden tecrit ettiği ve görece bir güvenlik sağladığı, ama acımasız kuraklığıyla da bunalttığı Aşağı Mezopotamya'nın sınırında uzanan mutlak bir çöldür. Ama sulamasız ekin-ciliğin genel kural olarak kaldığı Kuzey Mezopotamya'ya doğru da bozkırlarla uzanır. Bugün sınır bölgesindeki bu bozkır, "bu ıssız ve ekilmeyen alan, kısa süren yağmurların ardından yeşillenmekte ve bin bir çeşit çiçekle kaplanmaktadır: Bu eğreti hayvancılık toprağı, Arapların *bâdiye*'sidir." * Yeri geldiğinde barışçı ziyaretçiler olan ve hayvanları için otlak kiralayan çöl göçebelere açısından Mezopotamya'ya ideal giriş kapısı doğal olarak burasıdır.

Bununla birlikte bozkır-çöl karşıtlığı –nüfus hareketleri konusunda– ana neden olmadığı gibi, sıcak çöller ile soğuk çöller arasında net bir biçimde gözlemlenen karşıtlık bile –hâlâ sıcak olsa da yaylalarının ve dağlarının yüksekliği nedeniyle soğumuş İran iki grup arasındaki geçişi sağlar– bu konuda belirleyici değildir. Önemli olan, Eski Dünya'nın tüm çöllerinin tıpkı komşu denizler gibi, Atlas Okyanusu'ndan Çin'e, Sahra'dan Arabistan'a, Suriye çölüne, Türkistan'a dek –biraz zor olsa da, Çungarya kapısı aracılığıyla Taklamakan, Gobi çöllerine ve onların da ötesinde Kuzey Moğolistan ve Güney Mançurya çayırlarına bağlanır– tek ve kesintisiz bir dolaşım kütlesi oluşturmalarıdır. Çungarya kapısı aynı zamanda, kabaca, Beyazlar ile Mongoloitler arasındaki sınır çizgisidir. Ama Eski Dünya içinde açılmış bu muazzam yolun her yerinde insan aynı şartlarla karşı karşıya kalır: su kıtlığı, ot kıtlığı, kitlesel ve sürekli yer değiştirmeler yapma zorunluluğu. Sonuçta insan, hemen her yerde er veya geç aynı yaratıcı ve güç cevapları, aynı göçebelik *tekniklerini* üretmek zorunda kalmıştır.

Ama bu göçebe yaşamının insanların tarihinin başlangıcından beri en mükemmel halinde oluştuğunu düşünmemek gerekir – sık sık düşülen bir yanılgıdır bu. At ve hecin devesi (daha sonra da

* Bâdiyetüşşam: Suriye çölü –ç.n.

Türk Baktriana [Türkistan] bölgesinden çıkan çift hörgüçlü deve) gibi hızlı hayvanlarıyla büyük göçebelik *geç bir dönemde* ortaya çıkar. Önce Suriye ve Arabistan'ın sıcak çöllerinde; daha ileriki bir devirde de büyük çöller ailesi içinde hep nal toplayan Sahra'da bu dengeye ulaşmak için çok zaman ve peşpeşe gelen birçok uyum çabası gerekmiştir.

Neredeyse tarımdan bile daha eski olan o ilk basit göçebelik ise, hayvanlar evcilleştirilmeye başlar başlamaz kendiliğinden oluşmuştu: İnsan, köpeklerinin de yardımıyla küçükbaş hayvan, koyun ve keçi sürülerini güdüyordu. Ama büyükbaş hayvanları, öküzü, sonra da atı yerleşik tarımcılar evcilleştirdi ve ikinci göçebeliliğin bir alt-ürünü oluşturacağı karma ekonomiyi onlar düzenledi. Bozkırlarda hayvancılık, her zaman geniş ölçekli bir gelişme gösterebildiğinden, ne zaman kötü mahsul, kuraklık veya beslenecek boğaz çokluğu köy hayatını güçleştirse yerleşik nüfus için bir çıkış kapısı rolünü üstlendi. Böylelikle insan toplulukları dengesini yitirmiş, çarpık, bu nedenle bir zorunluluklar seliyle karşı karşıya kalan bir ekonomiye doğru itildiler. Değişen mevsimlere göre değişik otlakları peşpeşe kullanmak söz konusuydu. Hayvanların peşinden gidebilmek için evler kulübelere, çadırlara veya denklerin, kadınların, çocukların yüklendiği tıkabasa dolu kağınlara dönüştü. Üstelik bu yaşam tarzı da eğretiliğini korudu: bir kuraklık, otlaklar için verilen mücadelede yaşanan bir talihsizlik, nüfus fazlası, yerleşik ülkelerin sınır bölgelerindeki pazarlarda yapılan başarısız alışverişler – bunlar bir anda paniğe neden oluyor, patlama yaşıyor ve ekili topraklar istila ediliyordu.

Kuzey Bozkırları: Hint-Avrupalılar

MÖ 20. yüzyıldan itibaren Macaristan'dan Karadeniz'e, Hazar denizine ve Baktria'ya (Türkistan) kadar uzanan bozkırlar ve çöller Hint-Avrupalı kavimler tarafından işgal edilmiştir. Yarı-yerleşik bu halklar buğdayı, arpayı bilirler, ama nüfus sayıları veya topraklarının verimini yitirmesi onları düzenli olarak çobanlık yaşamına ve bunun getirdiği göçlere zorlamaktadır. Muhtemelen birçok halka bölünmüş durumdaki bu Hint-Avrupalıları yeterince tanımıyoruz. Ama tarihöncesi uzmanlarının yaptıkları araştırmalardan –Kiev

yakınında Tripolye adıyla anılan uygarlık (3500-1900), Odessa yakınındaki Usatovo uygarlığı (1800'e doğru), Afanasievo uygarlığı (3000-1700) ve Andronovo uygarlığı (1700 sonrası)—kesin sonuçlar elde edilmiştir: İzleri bulunan tüm ekonomiler karma niteliktedir, hem tarını hem de hayvancılığı kapsamaktadır, demek ki hâlâ sabit köylere tutunmuşlardır. Yine de buralarda sürüler, koyun, keçi, sığır (domuz yoktur) sürüleri, ayrıca deve ve at giderek önem kazanmaktadır.

Atın, hemen bugünden yarına olmasa da, yine de belirleyici bir rol üstlendiği ortadadır. Paleolitik çağda büyük yaban sürüleri halinde Avrupa'nın batısına kadar mevcuttu. Belki Güney Rusya'da evcilleştirildi ve oradan her tarafa yayıldı. Ama kağı IV. binyıldan itibaren ilk ortaya çıktığında, çift öküzler tarafından çekilmektedir. Koşum atı ancak II. binyılda ve muhtemelen Hurrilerde görülür; Ermenistan asıllı bu kavim Mezopotamya'nın kuzeyine yerleşmiştir. Bir veya iki at koşulan çift tekerli hafif savaş arabası orada, geniş düzlüğün sınırlarında icat edilmiştir; bu karmaşık imalat uzman bir işgücü gerektirmektedir: Sonraki yüzyılların savaş sanatını altüst edecek bir buluş söz konusudur. Savaş arabasının bu muhtemel İran-Ermeni kökeni akla yatkın gelmektedir. Van, Sevan ve Urmiye gölleri arasında döküm ocakları ve ormanları olan bir memleket uzanmaktadır. Sovyetlerin yaptıkları kazılar Mezopotamya ile aynı dönemde, hatta belki oradan da önce, çok sayıda iki, sonra da dört tekerli arabanın varlığını ortaya çıkarmıştır (her yerde kural içi dolu tekerlektir, parmaklı tekerlek modeli daha sonra gelecektir).

Hafif savaş arabası bozkır dünyasına hızla yayılmış, sonra bu pahalı, aristokratik silahın bir itibar işareti olarak kaldığı Yakındoğu'da büyük başarı kazanmıştır. Hep geriden gelen Mısır, savaş arabasıyla ancak MÖ 16. yüzyılın ikinci yarısında, Girit ise Mısır'dan biraz daha önce, Mykenai kuşkusuz ondan da erken bir dönemde (MÖ 16. yüzyılın ilk çeyreği) tanışacaktır. MÖ 13. yüzyıldaki Kadeş savaşında binlerce Hitit savaş arabasıyla Mısır savaş arabaları karşı karşıya gelecektir.

Bununla birlikte gerçekleştirilmesi gereken son bir belirleyici ilerleme kalmıştır; o da MÖ 14. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan binek atıdır. Ama böylesine geç kalması da başlı başına ilginç olan bu tuhaf kültürel ürün, atlı insan, süvari ancak MÖ 10.

yüzyıl civarında Kafkasya ile İran'ın sınır bölgelerinde ortaya çıkar. Bu gelişme bozkırların toplumsal ve ekonomik yaşamını temellerinden sarsar: Atlı çoban muazzam sürülere gözkulak olabilir. Süvari askeri artık bir zamanların savaş arabası sürücüsü gibi, zengin bir bey veya senyör değildir. Halkların hareketleri doğu-batı ve batı-doğu doğrultularında çabuklaşır. Sonraki dönemlerin dramatik tarihi de böyle hazırlanır. Bunun ilk işareti, günümüzün Güney Rusya'sına denk düşen Karadeniz'in kuzeyinde kamp kurmuş yarı-göçebe, yarı-yerleşik Kimmerler'in yol açtığı kargaşadır. Kimmerler MÖ 8. yüzyılda, birçok yazarın peşisıra bizim de deyim yerindeyse ilk "mükemmel" göçebeler diye adlandırmaktan yana olduğumuz İskitlerin şiddetli akınlarıyla bu bölgeden kovulmuşlardır.

Demek ki tunç devrinde, MÖ 1200 öncesinde halen, o aniden patlayıveren büyük göçebelik hareketinden çok uzağız. O çağın Hint-Avrupa akınlarında da belli bir şiddet söz konusudur tabii ki, ama geniş süvari olanaklarından uzun süre yoksun kalacaklardır. Bu istilacılar Batı'ya, Avrupa'ya ve İran ile Hindistan'a doğru (MÖ 15. yüzyıl) yaptıkları akınlarda olduğu kadar Yunanistan ve Yakındoğu yönlerindeki ilerlemelerinde de hem cesaretleri, hem de savaş örgütlenmeleri sayesinde zafer kazanırlar. Onların istilaları aynı zamanda insan tarafından yeterince iskân edilmemiş bölgelerden geçilerek yapılan çok uzun sızma, yerleşme hareketleridir. O zaman yeni gelenler mevcut halkların arasına karışırlar; hatta kimi zaman yürüyüşlerine onlarla birlikte devam ederler. Hiksosların bir yüzyıl boyunca hükmedecekleri Mısır Deltası'na yaptıkları akın kanımızca bu şekilde görülmelidir. Hint-Avrupalılar olduklarına kuşku yoktur, ama başka halklarla karışmışlardır ve bilinen hızlı başarıyı atın ve savaş arabasının yeniliği sayesinde sağlamışlardır.

Hint-Avrupalı istilacıları yenik köylü nüfus topluluklarına boyun eğdiren senyörler olarak sunan şemaya gelince, bu söylenen—tüm genellemelerde olduğu gibi— ancak kaba hatlarıyla doğrudur. Yol arkadaşları ve kardeşleri olan Luvilerin ardından Anadolu'ya yerleşen Hititler, oraya eski çiviyazısını benimseyecek kadar erken bir dönemde gelmişlerdir ve onların gayet iyi bildiğimiz yazılı dili içindeki Hint-Avrupa kelimelerinin oranı bir süre sonra %20'ye düşerken, geri kalan kelimeler yörede mevcut Hint-Avrupalı olmayan halklardan alınmış kelimelerden oluşacaktır. Yunanistan'da

Akhaların başına geleni Hititler de yaşamıştır: Başlangıçta kendilerine ait olmayan ve onlarınkinden çok üstün bir kültürel miras içine giderek gömülmüşlerdir.

Hititler, Hititler Oluyor

Böylece Yunanların da sonradan Yunanlar olmaları gibi, Hititler de Anadolu'da Hititler olurlar. Tarihsel yazgılarına kuşkusuz MÖ II. binyıldan önce adım atmışlardır. O sırada (belki Hazar denizi kıyılarından, belki de Trakya'dan) hareket edip, Anadolu'nun kışın donan yazın kavrulan yüksek bölgelerine gelirler. Yerel halkların arasına karışan bu bodur ve güçlü Hint-Avrupalılar sarı veya kestane açık renk saçları, etnik türlerin iyi gözlemcileri olan Mısırlıların gözünden kaçmayan "Grek" profilleriyle fark edilmektedirler. Köylü oldukları, anakaralı oldukları tartışma götürmez; uzun süre bilinçli bir kararla denize sırtlarını dönerler, başkentleri olan Hattuşaşı (Boğazköy) iç bölgede, Kızılırmak (Yunanların Halys'i) havzasında kurarlar. Yazgıları orada kök salacaktır.

Daha sonra enerjik bir nüfus, hükümdarlarının hırsı, gelişen bir metalürji, savaş arabalarının kitlesel kullanımı sayesinde hâkimiyetlerini bugünden geriye dönüp bakılarak saptanması güç sınırlara dek yayarlar. İmparatorluğun bir tür feodal rejim uygulaması, topraklar, beylikler, prenslikler dağıtması, "has" türü toprakları şahısların tasarrufuna vermesi de yayılmayı zorunlu kılmaktadır. Bunun ağır sonuçlara gebe bir zaaf olduğu ortaya çıkacaktır. MÖ 1595'te bir ara Babil'i de ele geçirirler, ama bu mucizevi fethedileleri de o kadar şaşırır ve rahatsız olurlar ki, orayı hemen terk ederler. Ama Kargamış, Halep ve Ugarit üzerinden zorla veya dostane anlaşmalarla denize ve Bereketli Hilal'e ulaşırlar. Oldukça uzun süreli bu açılım onlara kuvvet vermiş ve emellerini her yere dayatmalarını sağlamıştır. Güneyde, Babil ile Asur arasında bölünmüş Mezopotamya onları asla durduramazdı; Fırat dirseğindeki kilit mevkileri ellerinde tutan Mitannilerin de hakkından gelmiş ve Mısır'ın ağır silahlı kuvvetlerine de kafa tutmuşlardır. MÖ 1285'te yaşanan büyük Kadeş savaşı, Hititler ile Mısırlılar arasındaki bu bir tür canavarca maç, yıpratıcı savaşlara son noktayı koyar. O za-

man iki taraf da kendini galip ilan edebilmiş ve bir daha yerinden kıpırdamamıştır.

Böylece bilgelik saati çalmış ve MÖ 1280'e doğru metni elimize ulaştırmış en eski barış antlaşması imzalanmıştır. Uzun diplomatik ilişkilerin sonucu olan bu antlaşmaya ilişkin yazışmaların o dönemin beynelmilel dili olan Akkadça ile kaleme alınmış tabletleri Amarna, Boğazköy ve Ugarit'te bulunmuştur. Büyük devletler Anadolu'dan Mısır'a kadar uzanan bir posta sistemini sürdürmüşlerdir. Bu ilk diplomasinin gelişimi, hekimlerin, heykeltıraşların, zanaatkârların alışverişleri, MÖ 14. ve 13. yüzyılların ayırt edici özelliklerinden biri olan hükümdarlar arası evlilikler, samimiyet ölçüleri şu veya bu oranda değişen ittifak veya barış antlaşmalarının "teminat akçaları" haline gelen Babil, Mitanni veya Hitit prensesleri hakkında koca bir kitap yazılabilir. Mısır'ın yabancı ülkelere açılması da MÖ 16. yüzyılda XVIII. hanedandan firavunların Suriye seferleriyle başlayan Suriye'ye doğru yayılma konusundaki inatçı bir iradeyle bağlantılıdır. Delta'dan kovulan, ama Filistin'deki kentlerine çekilen Hiksosların işini bitirmek söz konusudur. Zaferi kazanan ve bu galip konumunu sürdürmek isteyen Mısır, Mitanni ve Suriye sahilinin diğer kent-devletleri üzerinde sürekli pekiştirilmesi gereken bir tür protektora uygulayacaktır.

Demek ki Hititlerle Mısırlıları her iki tarafa da yabancı bu topraklar üzerinde çatıştıran, ama bunu o zamana dek hiç var olmamış bilinçli bir beynelmilel ilişkiler ortamı içinde yaptırtan olgu, emperyal rekabettir. Savaşlarla diplomatik çabalar birbirini izledikten sonra, 12. yüzyıldaki felaketin arifesinde bir tür güç dengesi kurulur.

Hitit uygarlığı da II. binyılın kozmopolitizmine güzel bir örnektir. Oradaki her şey dışarıdan alınma gibi durur. İsimleri bile ("Hatti") yerel Anadolu halklarından alınmış, bunun dışında geleneksel inşaat teknikleri, rengârenk desenli ve sırlı kırmızı seramikleri, hayvan biçimli saçı vazoları, çarık biçimi ayakkabıları ve tanrılarının koni biçimli başlıkları vb. hep onlardan alınmıştır. Birçok yasa düzenlemeleri, çiviyazıları, kişilikleri yatay bir kuşak üzerinde tasvir etme alışkanlıkları Mezopotamyalılardan gelmedir. Ege sarmalı, uzanmış, dört nala koşan hayvan figürleri, sarmallı biçimleri olan bitkiler MÖ 16. yüzyılın beynelmilel üslubundan alınmış-

tır. Bazı ayrıntılar –örneğin Yazılıkaya tapınağında ve başka yerlerde kral tasviriyle birleştirilen kanatlı güneş kursu– hiç kuşkusuz Ugarit yoluyla Mısır'dan gelmiştir. Son olarak "bin tanrılı" Hitit panteonu hiç burun kıvrımadan civardaki tüm tanrılara kapılarını açmıştır. Bunların başında da belki de Mezopotamya'nın Gökğürültüsü tanrısı Adad ve Suriye tanrısı Reşef veya Baal ile özdeşleştirilen hava ve fırtına tanrısı yer almaktadır. Bu tanrı Hitit heykellerinde genellikle bir boğanın sırtına binmiş olarak görülür. Yanında, büyük güneş tanrıçası bulunur. Aslında bu tanrıça, Anadolu'nun taş devrinden beri süregelen ve hiç yok olmayan Ana Tanrıça'sıdır, ama Hititler onu Hurrilerin tanrıçası Hepat'ın bazı vasıflarıyla donatmışlardır.

İlginç olan, o uzak yüzyıllarda Boğazköy'de bulunmuş belge külliyatı sayesinde içeriden tanıyabildiğimiz ilk Hint-Avrupa halkıyla karşılaşmaktır. Belgeler öyle boldur ki, hepsini tarayıp çevirmek için çok zaman gerekecektir. Dışarıdan yapılmış her türlü alıntıya karşın yine de fark edilen ve tüm uzlaşımlarına karşın yine de çok anlatımsal olan Hitit sanatı da bu halkı tanımamızı sağlamaktadır.

Onları dürüst, cesur, ayakları yere basan, neşeli, dans ve müzik tutkunu, hayvanlara ve çocuklara karşı şefkatli bir halk olarak tasavvur etmek hata mı olur? Çok sevimli heykellerde, kraliçenin dizleri üzerinde oynayan veya yazı ödevlerini ona gösteren küçük prens görülmektedir. Civardaki büyük uygarlıkların güneşinde ısınan ve giderek kendi emperyal kurallarını üreten henüz saflığını tam yitirmemiş bir halk söz konusudur. Ama Hitit kralı asla firavunlar gibi, yaşayan tanrı kılığına girmeye çabalamayacaktır. Hitit kralı savaşçılardan oluşan bir halka hükmetmekle birlikte, amaçlarına ulaşmak için savaştan çok diplomasi yollarını yeğleyenler soyundan olmuş ve her dönemde, hatta Mısır'da bile fark edilen ve daha sonra Asurlularda dehşet verici boyutlara ulaşacak savaşçı gaddarlığının izine Hititlerde rastlanmaması dikkat çekmiştir. Anlamlı son bir özellik daha: Kadınların toplumsal statüsünün –bu asker halktan hiç beklenmeyecek bir şekilde– en az Girit'teki kadar serbest olduğu anlaşılmaktadır.

Güney Çöllerinde: Samiller

MÖ II. binyılda Suriye çölü ve onun ardında daha arkaik olan Arabistan çölü henüz Bedevilerin saldırgan yaşamıyla canlanmamıştır. Bununla birlikte at ve hecin devesiyle epey erken bir dönemde tanışılır, ama onları hayatın her alanında kullanmazlar. Uzmanlara göre, hecin devesi MÖ III. binyıldan itibaren ve belki de Doğu Arabistan'da, Basra körfezinin yakınında evcilleştirilmiş olabilir. Ama kervanlarda ağır yük taşıyıcı olarak kullanılmasının MÖ 13. yüzyıldan daha öncesine uzanmadığı kanısındadırlar (düne kadar bu büyük hadise MÖ 10. yüzyıla tarihlendiriliyordu).

O zamana dek kervancılık işi eşekler ve Mezopotamya metinlerinde *hapiru* diye geçen eşek sürücülerini tarafından yürütülüyordu. Bu kelime –ilk başta sanıldığı gibi *çöl adamı*, bedevi değil de *eşek sürücüsü* anlamına gelse bile– değerli bir bilgi temin etmiştir: MÖ 23. yüzyılda ortaya çıkan bu kelime, 12. yüzyılda yok olur. MÖ 1890 civarına ait bir Mısır resminde "Asya" çölünün Samileri eşekleriyle birlikte tasvir edilmişlerdir, sırtlarına alacalı bulacalı uzun entarilerini geçirmiş, Hükümdar Knumhotep'e getirdikleri armağanları, sürme olarak kullanılan koholu ve çöl ceylanlarını Mısır'daki Beni Hasan'a taşımaktadırlar. Mezopotamya'yı Mısır'a doğrudan bağladığı düşünülen ve Sina ile Necef'deki menzillerde yerleşik bir yaşamın çok eski zamanlarda –ilk bakışta tuhaf gelse de– tutunabilmesini sağlayan yoldan mı geçerek gelmişlerdi? Daha sonra deniz ticaretinin gelişmesi eşek kervanlarının ve çölün taşlık kesimlerinden geçen bu antik yolun sonunu getirecekti. Kıyı şeridine yakın kumlu yollarda eşeklerin nalları yere gömülürken, bu yolları sadece hecin devesi kullanabilecekti.

Ama böylesine kıymetli bir hayvan olan hecin devesinin niye o kadar geç kullanılmaya başlanmıştı? Hiç kuşkusuz koşumlama sorununu bu geç kalmışlığın nedenleri arasında saymak gerekir: Nitekim ancak MÖ 9. yüzyıldan itibaren hecin devesine yeni bir biniş tarzı şekillenir. "Arabistan çölünün kuzeyinde bir yerlerde, hecin devesi yetiştiricileri, ilk süvarilerle komşuluk ede ede, bu devrimci tekniğin, yani hörgücün üzerine binmenin yeni unsurlarını yavaş yavaş benimsemiş olsalar gerek." O zamana dek sağın üzerine yer-

leştirilen bir minder-eyerin üzerinde deveye biniyorlardı. Yeni biniş tarzı karmaşık bir kayış sistemi (MÖ 8.-7. yüzyıllar), sonra da MÖ 3. veya 2. yüzyılda yaygınlaşan çatılı eyer sayesinde geliştirecektir (bkz. Xavier de Planhol). Ancak o zaman güney çölleri göçebeliğin "ikinci katmanı"na erişirler; tarih bu katmanı yüzyıllar sonra (MS 7. ve 8. yüzyıllar) Arap fetihleri patlak verince aydınlatacaktır. Bu süreçlerin ne denli ağır işlediklerini bir kez daha kaydedelim.

Demek ki Mezopotamya'nın hemen yanındaki Suriye çölü çok uzun bir süre sükûnetini koruyacaktır. Göçebe olağan koşullarda Mezopotamya'ya talepkâr olarak gelir, otlak kiralar, hayvanlarını satar, mal taşır, ağır işçi olarak istihdam edilir. Bu, Mari'deki belgelerde kayda geçirilen tekdüze tarihtir. Ancak yerleşik olan rıza gösterirse, topraklarını işgücüne açması veya rakip bir kente karşı yardım alması gerekirse ya da kendi içindeki karışıklıkla başa çıkamayıp artık sözünü geçiremez duruma gelirse, önemli boyutta bir sızma hareketi yaşanır ve fırsat çıkarsa bu sızma "fethe" dönüşebilir. Kısacası, bileşik kaplar gibi davranan ve biri fazla doluluğun diğeri de sık sık boş kalmanın tehdidi altında yaşayan bu iki dünya arasında ihtiyaçlarını giderme konusu hemen hiçbir zaman şiddet görüntüsüne bürünmez.

Suriye'nin çöl kavimleri çok sayıda ufak aşirete bölünmüş halde yaşayan Samilerdir. MÖ III. binyıldan itibaren kuzeyde Suriye ve Mezopotamya'ya yavaşlar. Oraya ilk yerleşecek olanlar –onlara, hiç kuşkusuz hatalı ama artık yerleşmiş bir isimlendirmeye Akkadlar denir– Assur, Kiş ve Mari hizasından Mezopotamya'ya, nehirler diyarına girerler. Kazandıkları başarı yollarını açar: Sargon'la birlikte Akkad İmparatorluğu'nu kurarlar (2340-2200). İkinci dalga, Suriye-Filistin bölgesini işgal edip kesinkes Samileştiren Kenanlılar ile Amurrulardır; Kenanlılar güneyde Biblos civarına, Amurrular ise kuzey ve doğuya, Ugarit, Mari, vb. çevresine yerleşirler. Amurrular küçük topluluklar halinde Mezopotamya kentlerine de sızar ve sonunda üçüncü Ur hanedanının yıkılmasında rol oynadıktan sonra iktidarı da ele geçirirler: Hammurabi bir Amurrudur. Ama o döneme gelinceye kadar Amurrular kendilerinden önce Sargon'un Akkadlarının başına geldiği gibi, Mezopotamya'nın yaşayan uygarlığı içinde eriyip onunla kaynaşmışlardır. Yine

de Akkad, Mari veya Biblos'ta sanat ürünleri bu Sami katkısının izlerini taşırlar.

Yüzyıllar boyunca daha birçok Sami kabilesi istikrarlı ülkelerin sınırlarını aşp içeri gireceklerdir; bunların arasında MÖ II. binyıldaki Hana'lar, Benjaminites, Suteanlar sayalım. MÖ 13. ve 12. yüzyıllardan itibaren hissedilen ve I. Tiglatpileser'in (1117-1077) nehrin dirsek yaptığı yerde diktiği surlara karşın, Orta Fırat sınırlarını şiddetle zorlayacak olan Aramilerin baskısı daha da önemli olacaktır. Onların Bereketli Hilal ve Mezopotamya ülkelerindeki rolü bilinmektedir; dilleri beynelmil dil olarak Akkadçanın yerini alacaktır. Bu Sami sızmalarındaki ilginç bir özelliktir: Mezopotamya sanatını, tekniklerini, kültürünü hemen hemen olduğu gibi benimserken, kendi dillerini (Akkadça, Aramice) korur, hatta önce Mezopotamya'da işgal ettikleri bölgeye, sonra da kuşkusuz Mezopotamya uygarlığının etkileme gücü sayesinde Yakındoğu'nun bütününe beynelmil dil olarak kabul ettirirler. Hititler, firavunlar, Ugarit, Kıbrıs arasındaki diplomatik yazışmalar, Akkad hanedanı çoktandır yok olduğu halde, Akkad dilinde sürdürülmüştür.

Aramilerin başarısını, 12. yüzyıldaki krizin yol açtığı şiddetli sarsıntılar sağlamıştır. İbraniler de Filistin'in yarın ıssız dağlık bölgelerine aynı çalkantıların ortasında yerleşmişler (herhalde MÖ 1230 öncesinde), Kenanlılar ve Filistinliler ovalara girmelerini engellemişlerdir. Son artçı dalga olan Araplarla ilgili kayıtlara ise ilk kez MÖ 9. yüzyılda Babil metinlerinde rastlanmaktadır. Ama onların kahramanlıklarının tarih sahnesinde yerini alması için epey beklemek gerekecektir.

Tüm bu olaylar, kabul edersiniz ki, kendilerini yinelenmekte, tekerlür etmekte, temelde yüzyıllar boyunca değişmeyen insan ilişkilerini yansıtmaktadırlar: Göçebelerin ne yazık ki kapılarını onlara açık tutan bir Mezopotamya'nın zenginliklerinin başına sık sık üşüşebilmesinin nedeni, Mezopotamya'nın, kapıya yığılmış bekleyen bu sefil insan gücünden beslenmesidir. İster çöl ister dağ menseli olsunlar, bu sömürülen insan kaynakları da kendi sıraları geldiğinde başkasını sömürmektedirler.

Deniz Kavimleri: Roma'nın Yıkılışına Benzeyen Bir Felaket mi?

MÖ 12. yüzyıl öyle felaketlere yol açar ki daha önceki yüzyıllar ona kıyasla mutlu devirler olarak görünür. Gerçi önceki devirlerde de doğal afetler yaşanmış, ama bunlar genellikle telafî edilebilmiştir: Girit sarayları yıkılmış ve yeniden inşa edilmiş; bir kez daha yıkılmış, yeniden inşa edilmişlerdir; dışarıdan ve içeriden darbe yiyen, istila edilen Mısır önce Orta, sonra Yeni Krallık dönemleriyle kendini yeniden toparlamıştır; Mezopotamya daha çok ve daha ağır zorlukların içinden geçer, ama bir çıkış yolu bulur. Ve tüm bunların ortasında kalkınma devam eder. 12. yüzyılın kargaşası içinde ise sadece çok sağlam siyasal bünyeler –onların da hepsi değil– kurtulacak, ama içler acısı bir duruma düşeceklerdir! Çok acımasız ve kalıcı bir tecrübe söz konusudur. Tarihin bir devri, tarihte olgular nasıl sona erirse o şekilde kapanmış, bazıları bunu çok hızlı bir biçimde ve inanılmaz bir gümbürtüyle yaşarken, başkaları son derece sessizce, o dönemde yaşayanların her zaman farkına varamadıkları bir biçimde aynı sürece maruz kalmışlardır.

Bu sorunların eşiğinde ilk gözümüze çarpan şey tarihin dramatik yanıdır. Ama ne tuhaf bir tarihtir bu! İlk bakışta hiçbir şey anlaşılmaz ve düşündükçe de işler içinden çıkılmaz bir hal alır! Hitit İmparatorluğu MÖ 1200'e doğru sessizce, kendi kendine yıkılan kumdan bir şato kadar bile gürültü çıkarmadan çöker. Ve bunun sorumlularının kimler oldukları belli değildir. Bu olaydan otuz yıl kadar önce, 1230'a doğru, Mykenai saraylarının da hemen hepsi yok edilmiş, Yunan anakarasında ve bazı adalarda çok sayıda kent terk edilmiştir. Orada da görünürde bir sorumlu yok gibidir: Düne kadar bu işin sanıkları olarak gösterilen ve antik Yunanistan'ı en son istila eden Hint-Avrupalılar olan Dorlar oraya ancak 12. yüzyıl sonunda, yani söz ettiğimiz hadiseden en az yüz yıl sonra geleceklerdir; bunu arkeologlar söylemektedir. Hatta ciddi bir tarihçi, bıyık altından gülümseyerek, acaba gerçekten bir Dor istilasası oldu mu? diye sormaktadır.⁷ Bu kıyamet günlerinin başrol oyuncusu olan

7. Günümüzde bu istila hakkında daha da ciddi kuşku bulunmaktadır. (P. R.)

Deniz Kavimleri'ne gelince, onları gerçekten sadece iki kez, Mısırlılar tarafından ezildikleri sırada görüyoruz. Bu kanlı bozgunların ardından da varlıklarını sürdürmeleri bizi fazla şaşırtmaz. Ama kimdir bunlar tam olarak? Tarihçiler bu konuda şaşırıp kalmışlardır: Aynı anda birçok uygarlığı yok eden muazzam bir dramın kıyısında, bir süre sonra tüm tunç devrini yutacak olan bu deniz kazasının karşısında duru açıklamalar aramaktadırlar. Aslında elimizde dört olay grubu bulunmaktadır:

1) Hitit İmparatorluğu –Hatti– 1200'e doğru yıkılır;

2) Mykenai sarayları 1200'e doğru yıkılıp yıkılır;⁸

3) Mısır belgelerinde Kuzey Kavimleri veya Adalar Kavimleri ya da Deniz Kavimleri olarak geçen kavimler 1225 ve 1180'e doğru iki kez Mısır'a doğru saldırıya geçer ve ikisinde de ezilirler. Bu tarihler aşağı yukarı kesindir;

4) MÖ II. binyılın sonunda uzun bir kuraklık dönemi Akdeniz'i sıkıntıya sokar.

Acaba dramın son şahsiyeti, iklim geri kalan herkesten daha mı önemlidir?

Bu dört bölümü teker teker ele alalım.

1) *Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışı*, Ugarit'te (Res Şemra) bulunan belgelere göre, MÖ 13. yüzyılın sonunda değil, 12. yüzyılın başında yer almaktadır. Tarihte hafif bir kayma söz konusudur. Res Şemra kazılarını yöneten Claude A. Schaeffer bu savaşçı imparatorluğun aniden yok olup gitmesini açıklayabilmek için didinmiştir. Önce bazı olgular kesinliğe kavuşturulmuştur; ama bunlar beklenen açıklamaya göre hep olumsuz yöndedir: Deniz Kavimleri sahiller boyunca ilerlemiş, Anadolu'nun batısından ve güneyinden geçmiş, Hititlerin müttefiki olan veya onlara haraç ödeyen vasal devletlere saldırmış, yolculuklarını Kıbrıs, Kilikya, Kargamış, Ugarit'te bitirmişlerdir. Ama Anadolu'nun içlerinde ve özellikle de Boğazköy kazılarında onların izine rastlanmamıştır. Ek bir ayrıntı, Hitit kralı esrarengiz bir biçimde yenilip ölmeden önce, Kıbrıs açıklarında tutuşulan bir deniz savaşında Ugarit gemilerinin yardımını-

8. Bugün bildiğimiz kadarıyla yeniden küçük ölçekli kentler kuruldu ve 12. yüzyılın sonuna kadar da tamamen terk edilmedi. (P. R.)

la Deniz Kavimleri'ni mağlup eder. Ama bu durum, istilacıların daha sonradan Hitit krallığının denizle ve vasallarıyla olan bağlanmalarını kesip ağır bir darbe indirmedikleri veya ölümcül bir yara açmadıkları anlamına gelmez. Bir diğer olumsuzlayıcı olgu: Hatti'yi doğrudan yok edenler, Trakya'dan gelen Frigler değildir. Tıpkı Yunanistan'daki Dorlar gibi, onların da Anadolu yaylalarına büyük Hitit kentlerinin hemen hemen eşzamanlı yıkılışından sonra geldikleri söylenmektedir.

Ama bütün bunlar bir yana, en az iki tez mevcuttur. Claude A. Schaeffer Hattuş (Boğazköy), Kaneş (Kultepe) ve Alacahöyük'teki tüm kamusal ve özel yapıları, K. Bittel'in iddia ettiği gibi, binçili olarak yakan bir istilacının varlığına inanmamaktadır. "Başkenti ve Hitit Anadolu'sunun onunla çağdaş diğer kentlerini ele geçiren bir fatihin saray ve surlar dışında yerleşmeyi hesapladığı bu kentlerin özel konutlarını da ateşe vermekte herhangi bir çıkarı bulunabilir mi?" diye yazar. Ona göre, Ugarit ve Boğazköy mektupları, Hitit İmparatorluğu'nun önce içeriden ve Asurluların saldırısıyla yıpranan sınırlarından çıkmeye başladığını; bunu vasalları ve müttefikleri arasında isyanların ve kopmaların izlediğini (Hitit İmparatorluğu'nun sonuna doğru bağlılığı iyice tartışmalı bir hal alan Ugarit'ten başlayarak); en son etkenin de çok ağır kuraklıklar ve açlıklar olduğunu göstermektedir. Son kral, II. Şuppiluliuma Ugarit'ten, Orontes [Asi] vadisinden Kilikya'ya buğday taşımak üzere acilen büyük bir gemi ("bu bir ölüm-kalım sorunu" diye belirtir) ve kralı, ailesini, maiyetini, ordusunu taşımak üzere ülkede bulunan tüm gemileri hazırlamasını ister. Demek ki II. Şuppiluliuma daha o devirde başkenti terk etmişti. Niçin? C. A. Schaeffer'e göre, bunun nedeni muhtemelen kuraklık nedeniyle peşpeşe yinelenen açlıklar ve ülkesinin şiddetli depremlerle yıkılmasıydı. Türkiye'de yapılan arkeolojik kazılarda bu yer sarsıntılarının somut kanıtlarına tüm II. binyıl boyunca rastlanmıştır. Anadolu sık sık deprem yaşanan tam oturmamış bir bölgedir ve yer sarsıntısı çoğunlukla yangına da yol açar. Hitit kentleri o ölümcül darbeyi yiyip alevler içinde yok olduklarında Ugarit'in aynı döneme dek düşen arkeolojik katmanı, C. A. Schaeffer'e göre, "olağanüstü şiddette yer sarsıntılarıyla altüst olmuş" halde değil midir? Yine de başka uzmanlar bu yıkımın insan elinden çıktığına, "yabancı" bir istilanın sonucu olduğuna ve

istilacıların belki de daha sonra güneye doğru inip Deniz Kavimleri hareketine kitlesel olarak katıldıklarına inanmaktadırlar.

2) *Mykenai'nin sonu* da bundan daha açık değildir. MÖ 13. yüzyılda Mykenai uygarlığı henüz tamamen sağlıklıdır. Yoğun bir nüfusa, önemli kentlere, dışarıdaki dayanak noktalarından oluşan geniş bir ağa ve sürekli gelişen ticaret ilişkilerine dayanmaktadır. Tüm bu manzara içinde tek kaygı verici işaret, Yunan anakarasındaki tüm kentlerin savunma sistemlerini güçlendirmeleri, etraflarına devasa surlar örmeleridir. Atina –bir Mykenai kentiydi– Akropolis'i'ndeki Pelargikon duvarı, ya sağduyu ya da korkunun eseri olan bu tahkimat devrine aittir. Hatta Mykenai'de olduğu gibi Atina'da da kalelerin içinden başlatılan olağanüstü derinlikte kuyular bulunmuş, bu kuyuların yeraltı kaynaklarına dek uzandıkları tespit edilmiştir: Böylelikle kuşatılanlar, düşmanlarının ayaklarını bastıkları toprağın altından su ihtiyaçlarını giderebileceklerdi. Korinthos berzahı boyunca da çok daha küçük ölçekli bir Çin Seddi denebilecek, devasa bir sur inşa edilmişti (bir parçası, berzahın güneydoğu kesiminde hâlâ ayakta). Ne kadar açıklayıcı bir olgu! Mykenai kentleri kendilerini tehdit altında hissetmektedirler. Birbirleriyle rekabet içinde oldukları doğrudur (söylenceler, Argos'un Thebai'ye karşı açtığı savaşı anlatır), ama ortak bir tehlikeyle de karşı karşıya oldukları izlenimi uyanmaktadır.

Mykenai, Pylos ve Tiryns'te sarayların MÖ 1230'a doğru, bir daha yapılmamacasına yıkıldıklarını biliyoruz; bu kentlerdeki surların diplerinde yanmış bir enkaz yığını altında kalmış savunmacıların iskeletleri bulunmuştur. Koca koca bölgelerin tamamen terk edildiklerini biliyoruz. Peki, Mykenai'liler ne oldu o zaman? Per Alin (1962), sarayların yıkılmasından hemen sonra yerleşen III C üslubundaki çömlekçilik sayesinde onların izlerini tüm Yunan anakarasında sürmüştür. Bu araştırmalardan hareketle, çok sayıda Mykenai'nin Peloponisos'un (Akhaia adını koruyacaktır) kuzey kıyısındaki dağlara sığındıkları; saraylar yıkıldıktan sonra bile nüfusu ve refahı artmış gibi görünen Attika'yı ellerinde tutmaya devam ettikleri; Euböia ve Boiotia'da sayılarının çok azaldığı; Mykenai yaşamının merkezi olan Argolis, Güney Mesinya, Lakonia bölgesini neredeyse tamamen boşalttıkları gibi sonuçlara varılabilir. Kuzey Ege'deki birçok ada da aynı şekilde, tamamen terk edilmiş-

lerdir. Girit'te yerel nüfus dağlara sığınmıştır. Bunlar eski Minoslulardır, çünkü onların soyundan gelenler klasik çağda adanın doğusunda hâlâ Yunanca olmayan bir dil konuşuyor ve Eteo-Giritliler, yani "gerçek Giritliler" olarak biliniyorlardı. Buna karşılık batı kıyısında Kefalonya veya Rodos, Kos, Kalimnos, Kıbrıs (silahlı Mykenai'liler tarafından işgal edilmiş gibidir) gibi başka adalar, tüm bu eski ticaret merkezleri giderek artan sayıda Mykenai'li toplulukları ağırlamaktadır. Kilikya'ya da anlaşıldığı kadarıyla Dananiyim (Danaoi) adıyla yerleşmişlerdir.

Bu kaçışlara ve bu göçlere kim neden olmuştur? Büyük Mykenai saraylarını kim yok etmiştir? Dorlar değilse kimdir bunun sorumlusu?

Burada da iki tez mevcuttur. Birincisi, Dorlardan önce bir Hint-Avrupa istilası gerçekleştiğini varsaymaktadır. Belki de zaten çok uzun bir süredir Mykenai dünyasının kuzeydoğu ve kuzeybatı sınırlarında, Mykenai'lilerin çanak çömlek ithal ettikleri Makedonya'da, 13. yüzyıldan itibaren Mykenai'ye yabancı (ve Dorlar zamanında tüm Yunanistan'a yayılacak) bir mezar türünün göze çarptığı Epeiros'ta yaşayan köylü "Yunan" toplulukları söz konusudur. Epeiros'ta Mykenai'den ithal edilmiş tunç silahlar bulunmuştur. Eğer bu doğruysa, Sinclair Hood'un belirttiği gibi, Mykenai'liler kendi silahlarıyla yenilmişlerdir (Germenlerin de Romalıları Roma silahlarıyla yendikleri gibi). Çünkü ne bu ilk istilacı dalgasının –eğer gerçekten böyle bir dalga varsa– ne de Dor dalgasının daha düne dek sanıldığı gibi demir silahlarla gelmedikleri bugün artık bilinmektedir ("kara maden" Ege'de gerçekten 13. yüzyıl sonuna doğru ortaya çıkar, ama Doğu'dan, Anadolu üzerinden gelir). Ölülerin yakılması âdetini de onlar getirmemiş, bu âdet de Anadolu'dan çıkmıştır.

Dorlardan önce gelmiş böyle bir istila açıklaması, Mykenai merkezlerinin yok olmalarına ilişkin tüm sorunları harika bir biçimde çözümlerdi. Ama bu, daha iyi bir açıklama olmadığı için başvurulmuş bir varsayımdan öteye gidememekte ve kendi yandaşlarının bile çözümleyemedikleri (örneğin 1964'te kaleme aldığı bir kitapla Vincent Desborough⁹) sorunları da beraberinde getirmektedir. Birincisi, bu savaşçı akın hiçbir yerde iz bırakmamıştır: Ço-

ğunlukla bir yıkım, her halükârda yabancı halkların geçişine işaret edecek alışılmamış nesneler yoktur. Bu istilacıların güzergâhlarını belirlemek de olanaksızdır – halbuki bu, onların nereden geldiklerinin aydınlatılmasını da sağlardı. Onları varış noktalarında da bulmak olanaksızdır. Yer yarılp yerin dibine mi girmişlerdir? Nitekim Mykenai kentlerinin büyük bölümü, insan eliyle yok edilmeden, oldukça uzun bir zaman aralığı boyunca öylesine terk edilip bırakılmıştır. Saraylar yıkılmış olsa bile, kentlere dokunulmamıştır. Yine de terk edilmişler ve buralarda yaşayan nüfus, yukarıda söylediğimiz gibi, nedeni açıklanamayan bir davranışla başka bölgelere gitmiştir. Bizzat V. Desborough şu sonuca varırken, gerçekten bir istila olduğuna inanılabilir mi: "Herhangi bir yerleşme olgusuna ilişkin elimizde hiçbir kanıt yoktur. Verilebilecek doğal ve mantıklı cevap, istilacıların fethettikleri bölgelerden hiçbirine yerleşmeyip ayrılp gittikleridir." Rhys Carpenter ise şu sonuca varmayı yeğler: "İstilacı yoktu." Onun varsayımına göre, iklimle bağlı doğal bir afetle karşı karşıyayız. Tarımsal yaşamın henüz ekonominin *tümüne* egemen olduğu bir dönemde Akdeniz havzasındaki iklim değişikliklerinin büyük sonuçlarını bundan uzun süre önce bizzat saptamış biri olarak, Carpenter'a kolaylıkla hak verebilirim.

3) İklim veya "Herakleidaî'nin* dönüşü"

Platon'un *Timaios*'unun Solon'la görüşen Mısırlı bir rahipten naklettiği saptamayı unutmamak gerek: Düzeni bozulup ya yağmura veya kuraklığa doğru eğilen iklim ibresi "uzun... [ve] düzenli zaman aralıklarıyla" bir tür "hastalığı", su veya ateşle gelen yıkımları da beraberinde getirir. Bu kez, "gökyüzünde dolaşan cisimlerde... yaşanan sapma" kuraklık felaketlerini zincirlerinden boşandırmıştır. Bu ifade tarzı, iklimler sistemindeki iniş çıkışlara, belki de güneşteki lekelerle veya atmosferdeki genel dolaşım ile ilişkili yüzlerce yıllık hareketlere inanan günümüz uzmanlarının kullandığı dile o denli de uzak değildir.

Ege'de her yaz etesioi sistemi yerleşir. Bu rüzgârlar kuzey-kuzeydoğudan Mısır'a ve Afrika kıyısına doğru eserler. Girit veya Rodos'tan doğrudan Mısır'a yapılan yolculuğun bu kadar rahat olması, aylar boyunca hiç kesilmeden esen bu rüzgârdan kaynaklanır:

* Herakles'in oğulları; Euripides'in de bu adda bir tragedyası vardır. –ç.n.

Açık havada esen bu tamamen kuru rüzgâr denizdeki dalgaları köpüklemeye yeter ve adadan adaya rüzgârı karşıdan alarak ilerlemeye çalışan küçük Yunan vapurlarının seyrini yavaşlatabilecek kadar da güçlüdür. Bu kalıcı, vazgeçilmez hava sistemini geliştiren sebep, yaz aylarında güneşin kuzeye doğru gözle görülür hareketidir. Kuraklık üreten bu hava sistemi, Yunanistan ve adalar da dahil olmak üzere tüm Yakındoğu'yu mart ayından eylüle kadar bunaltır. Güz aylarından itibaren kuru rüzgâr yerini batı rüzgârlarının önlerine katıp getirdikleri okyanus yağmurlarına bırakır genellikle.

Rhys Carpenter'ın varsayımına göre, MÖ 13. yüzyılın son yirmi otuz yılı, Akdeniz'deki kalıcı bir kuraklık evresinin doruk noktasına denk düşmektedir. Bu evrede etesioi rüzgârlarının süresi hatırı sayılır ölçüde uzamış ve genelde estikleri alan da genişlemiştir.

Rhys Carpenter'ın akıl yürütmesi ispat yerini tutmasa bile, bu varsayımı kabul edelim. O zaman Hititler, Mykenai'liler ve Deniz Kavimleri insanların değil, yıldan yıla sıçrayarak süren ve yaz aylarının ölçüsüz bir biçimde uzamasına neden olan, tıpkı Thira'nın küllerinin yaptığı gibi mahsulleri mahveden bir kuraklığın kurbanı olmuşlardır. Mykenai kentleri bu uzatmalı kriz yüzünden ölürler, çünkü Anadolu yaylası gibi onlar da fazlasıyla kurak bir bölgede bulunmaktadır. Ahali kentleri bırakıp gider, hepsi bu. Sarayların yakılıp yağmalanmasının nedeni ise açlık nedeniyle ayaklanan ve yağmaya yönelen köylülerin emeklerinden çalınmış gıda rezervele-riyle dolu olmalarıdır. Mykenai sarayında ilk yıkılan bina bu yüzden tahıl ambarı olmuştur.

Mykenai'li toplulukların terk ettikleri ve kendilerine sığınak olarak seçtikleri bölgelerin coğrafi dağılımı da bu varsayımı desteklemektedir. Büyük kuraklık döneminde, Atlas Okyanusu'ndan gelen yağışlardan faydalananlar batı rüzgârlarına açık bölgeler, yani Batı Yunanistan'ın dağlık ve "rüzgâra açık" alanları; etesioi rüzgârlarının varlığından ve kahredici etkisinden diğer bölgeler kadar etkilenmeyen kuzey bölgeleri; doğuya doğru Korinthos körfezinin doğal ağzında bulunan Attika gibi bölgelerdir. Denizcilerin haritalarına göre Korinthos körfezi, "mayıstan temmuza kadar veya eylül-ekim aylarında çoğunlukla fırtınalı olan alçak basınç alanları"nı kendine çeker. Batı rüzgârıyla ile aralarında hiçbir engel bulunmayan bazı adalar, Rodos veya Kıbrıs da Atlantik yağışlarından yarar-

lanırlar. Batı doğrultusunda uzanan dağları yüzünden, bu yağışlardan Girit'in payına daha az düşer. Asıl kuraklığı, yüksek bir dağ sırasıyla batı rüzgârına kapalı ovalar veya Yunan yarımadası kütlesinin kuytusunda kalan Ege adaları yaşayacaktır. Zaten bu bölgele-
rin hepsi de terk edilmiştir. Mykenai göçü Korinthos körfezinin kı-
yısındaki Akhaia'ya, Kuzey Mesinya'ya, Yunanistan'ın batısındaki
Epeiros'a, ayrıcalıklı bölge durumundaki Attika'ya, batıda Kefalon-
ya, doğuda Rodos ve Kıbrıs adalarına, kuzeyde de Tesalya ve Ma-
kedonya'ya yönelmiştir. Yağmur coğrafyası, göç coğrafyasıyla ör-
tüşmektedir.

Dor istilası adını verdiğimiz ve Yunan efsanelerinde Dorlar'ı
peşlerine takıp gelen *Herakleidai*'nin dönüşü olarak anlatılan olay
birdenbire yeni bir anlama bürünebilir. *Herakleidai*, Herakles'in
oğulları ve onun soyundan gelenler hiç kuşkusuz Argos'un Myke-
nai'lileridir. Söylenceye göre, talihsiz savaşların ardından ve Del-
foi kâhininin emriyle Peloponisos'tan yola çıkar ve kendi istekle-
riyle düştükleri sürgün yollarında Epeiros'a, Pindos diyarına, Te-
salya'ya, Makedonya'ya varırlar. Yüz yıl sonra, belki komuta ettik-
leri Dor askerleri ve çobanlarıyla birlikte, geri dönerler ve hemen
hemen ıssız durumdaki vatanlarına yeniden girip, herhangi bir zor-
lukla karşılaşmadan yeniden yerleşirler. Attika'nın, yerinden yur-
dundan ayrılmamış Mykenai'li sakinleri de Dorların ülkelerine gi-
rişini yine zorluk çekmeden engellerler. Bu gidiş gelişler Mykenai
destanlarının ve Troya savaşındaki kahramanlıkların yayılmasını
kolaylaştırmış mıdır? Mümkündür: Son noktasını Homeros'un ko-
yacağı sözlü gelenek bu dönemde oluşur.

Arkeologların sözlerine göre, kesin olan bir şey varsa, o da ku-
zeyden güneye geri dönüşün *geometrik* diye adlandırılan sanatı yay-
dığıdır; son zamanlarda yapılan kazılar bu sanatın Attika değil, Te-
salya kökenli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Yüz yıllık sürgün bir za-
manların Mykenai'lilerini sahici Dor köylülerine dönüştürmüştür
ve gelirken yükleri içinde bu rustik çanak çömlekleri getirmişlerdir.
Bu arada –ve bu daha da ciddi bir sorundur– yazıyı da unutmuşlar-
dır. Ama kökenlerini unutmamışlardır: Sparta kralları kendilerinin
Dor değil, "*Herakleidai*" olduklarını biliyorlardı ve yüzyıllar sonra
hem Makedonya kralları hanedanı, hem de bizzat Büyük İskender
Herakles'in soyundan geldiklerini ileri süreceklerdi!

4) *Bir türlü çözülemeyen Deniz Kavimleri problemi*, Mykenai dramuna tutulan bu ışık altında çok daha anlaşılır bir hal almaktadır.

Zaman içinde epey uzun bir hareket söz konusudur, çünkü Mısırlılar, Delta'nın batısını işgal eden ürküntü verici komşuları Libyalılarla ortaklaşa davranan bu Deniz Kavimleri'nden MÖ 1225'ten itibaren bahsederler; işgal ordusunun saflarında Likyalılar, belki de (Mısırlıların onlara taktıkları isimlerden hareketle bir hükme varılacak olursa) geleceğin Sardinyalıları ve Etrüsklerine denk düşen etnik topluluklar,¹⁰ ayrıca Akhalar ve Mykenai'liler vardır. Mısır metninin "uzun boylu, iri beyaz bedenli, sarışın, mavi gözlü" adamlar diye betimlediği Mykenai'liler midir? Şiddetli olduğu kadar belirleyici bir savaş yaşanır. Mısırlıların elinde binlerce tutsak kalır. Düşmanların cesetlerinden kesilmiş eller ve erkeklik organları kanlı ganimet yığınları oluşturur. Bu dramın Mykenai sarayları yıkıldıktan çok kısa bir süre sonra, Argos denizcilerinin gayet iyi bildikleri bir diyar olan Mısır'da; büyük bir kuraklık durumunda kendiliklerinden Nil'e yürümeleri beklenecek olan Libyalıların müttefiki olduklarını hatırlatalım. Alıştıkları ticari etkinlikten aniden mahrum kalan Mykenai'li denizcilerin korsanlığa yöneldikleri düşünülebilir.

Yirmi otuz yıl sonra uzun bir otorite krizinden, yani askeri bir krizden çıkan ve genellikle insanı "kurtların kemirdiği yaşlı bir tahta"ya dönüştüren askerlik mesleğinin gözden düştüğü bir Mısır'da, tehlike yeniden belirir. Yeni firavun III. Ramses kızgın demirle damgalanmış Libyalı paralı askerleri ve Suriye kıyılarından toplanmış denizcileri ordusunda istihdam etmiştir. Bunlar akıllıca tedbirlerdir, çünkü son Ugarit belgelerinin MÖ 1200'e doğru Kıbrıs ve Kilikya'ya yerleşmiş olarak gösterdikleri Deniz Kavimleri'nin kanıksak akını, Kargamış'a kadar ilerledikten sonra güneye doğru yatağından taşan bir sel gibi boşalacak, yolunun üstündeki Ugarit'i de yok edecektir. "Yemyeşil'in adaları"ndan (bu deyim o devirde muhtemelen tüm Ege'yi, anakara kıyıları dahil olmak üzere kapsamaktadır) çıkagelen yelkenliler karadan giden kervanlara eşlik ederler; mallarını öküzlerin çektiği ağır kağnılarda taşıyan erkekler, kadınlar, çocuklardan oluşan bu kervanlar da kıyıları takip ederek ilerle-

10. Bkz. aşağıda s. 255'teki dipnot. (P. R.)

mektedir. 1180'e doğru Mısır onları iki kanlı bozguna uğratar; bu savaşlardan biri denizde –kuşkusuz Delta yakınında– diğeri de karada, Suriye'de, muhtemelen Trablusşam'ın kuzeyindeki Halpa ovasında yaşanır.

Zafer tartışılmaz olsa bile sorunu çözümümez. Nitekim III. Ramses'in çok geçmeden "Deniz Kavimleri'nin bir bölümünü Delta bölgesinde kolon [yerleşimci] ve paralı asker olarak kabul etmek" zorunda kaldığı anlaşıyor. Filistinliler ise firavunun onayıyla veya onayını almadan adlarını verdikleri ve İbranilere karşı savunmak zorunda kaldıkları ülkeye –Filistin– yerleşirler. Demek ki geleneksel anlatılara göre, şu korkunç Deniz Kavimleri tarihinde açılan bir çukurun içine düşüp birdenbire yok olmuşlardır. İşgal edilmeyen ve Mısır tarafından kurtarılan Suriye kentleri daha sonra yeniden zenginliklerine kavuşacaklardır – Ugarit dışında. Ama zaferi kazanan Mısır, Asya imparatorluğunu geri dönmemesine yetirmedi.

Bu umutsuz kavimler kimlerdi? Delta'nın istilasında görülen türden karma toplulukların söz konusu olduğuna kuşku yoktur. İçlerinde, Ahijjiva'lar ve Pulasati'lerin yanı sıra –yani Akhalar ve Filistinliler– Kilikya'dan gelen "Dananiyim"ler de vardır; Filistinliler aslında kuzeyli olabilirler, ama her ne hikmetse Kitab-ı Mukaddes onların Girit'ten geldiğini belirtmektedir. Demek ki Mykenai'lilerin bu macerada da bir rolleri vardır, ama bu kez yaklaşık yirmi yıldır biraz gelgeç bir biçimde Kilikya ve Kıbrıs'a yerleşmiş Mykenai'liler söz konusudur. Onların yanında yine tarlalarını kavuran kuraklık nedeniyle veya elverişli bir konumdaki topraklarından kendilerinden daha kuvvetli olanlar tarafından sürüldükleri için yerinden yurdundan olmuş başka toplulukların da var oldukları düşünülebilir. Hititler hem bizim ufkumuzdan, hem de Boğazköy ve Ugarit tabletlerinden aynı anda yok olmuşlardır. Ama daha sonra, sanki bir rastlantı sonucuymuş gibi bu defa yaylaya değil de Toroslar ile Anti-Toroslar'ın güneyine ve Kuzey Suriye ovalarına, bir zamanlar imparatorluğun vasalı olmuş bölgelere, su kaynağı olan dağların eteklerine yerleşmiş bir neo-Hitit uygarlıkla karşılaşılır. Acaba bu vasallardan sadece biraz sıkışarak yayladan gelen göçmenlere yer açmaları mı istenmişti, yoksa onlar da topraklarından sürülüp yollara düşen kervanlara mı katılmışlardı? Deniz Kavimleri, açlığın

yollara düşürdüğü karmakarışık bir kavimler kalabalığıdır kuşkusuz. Sonuç olarak bu patlamanın oluşumunu kanınızca en iyi özetleyen şey, bir Mısır yazıtıdır: "Adalar titremişler ve milletlerini bir seferde kusuvermişlerdi."

Son resim, son düğüm: Medinet Habu'daki kabartmalar, III. Ramses'e karşı verdikleri deniz savaşı sırasında Deniz Kavimleri'nin gemilerini gösterirler. Bunlar küreksiz, iki uçları dik açıyla yukarı kalkık, uçlardan biri hayvan kafasıyla sona eren yelkenlidir. Bu gemiler Akdeniz'in hangi bölgesinden gelmiş olabilir? Bilinen tasvirler arasında onları çağrıştıracak olanlar, birkaç yüzyıl sonra Suriye açıklarında arkalarına taktıkları ağaçları çektikleri görülecek Fenike *hippos*'ları veya Kral Asurbanipal'in avlanırken kullandığı yelkenliler ya da Sur'un haracını getiren ve Balavat'ın tunç kapılarında tasvir edilen veya son olarak da İspanya'da bulunmuş bir Fenike mücevherini süsleyen gemilerdir. Tüm bu resimler bizi tek ve aynı bölgeye götürür: Suriye. Belki Kıbrıs, Kilikya da söz konusu olabilir.

Uzun Sürmüş Bir Ortaçağ

MÖ 12. yüzyılın olaylarını sonu gelmez bir gece, çok uzun süren bir ortaçağ izler. Ortalık ancak üç-dört yüzyıl sonra, o da kısmen aydınlanacaktır. Demek ki temel sorun, ne kadar şiddetli yaşanmış olursa olsun, 12. yüzyıldaki dram değil, onu takip eden, iç karartıcı ve dirençli, gölgesi her yeri ve her şeyi kaplayan bu ortaçağdır.

En ani gerileme Yunanistan'da yaşanmıştır. Telafisi olmayan bir kaybın, yani yazının kaybının yanı sıra lüks üretime yönelik tüm sanatlar, kuyumculuk, duvar resimleri, değerli taşlara oyulmuş mühürler, yontu fildişleri, vb. hep yok olur. Sadece çarklı çömlekçilik ayakta kalacak, Mykenai üslubunun son izleri MÖ 11. yüzyılda silinip yerlerini ilk ön-geometrik seramiklere bırakacaktır.

Aynı zamanda, Dor istilasından sonra Yakındoğu ile tüm bağlar kopmuştur. Ancak çok daha geç bir dönemde, kendi ivmeleriyle gelişen Yunanistan ve Ege yeniden Suriye kıyıları ve Mısır ile ticarete ve Anadolu kıyılarında ticari iskeleler kurmaya başladıklarında bu bağlar yeniden oluşacaktır. Ama ilk temasta Yunanların gözlerini kamaştıracak ve sanatta "oryantalist" diye adlandırılan döne-

me damgasını vuracak olan bu Yakındoğu da henüz kendini tam toparlayamamıştır ve o eski refahına, daha doğrusu sağlığına ancak çok sonraları kavuşacaktır.

Bu genel gerilemenin, iklim değişiminden çıkarsanan ve çıkar-sanması gereken nedenlerle sınırlı kalmayan, daha derin nedenleri vardır elbette. Her şeyden önce, mevcut toplumların çok ince üst katmanlarının, yani dar bir çevrenin ihtiyaçları ve beklentileri üzerine kurulmuş lüks mallara dayalı o ilk uzak ticaretin kırılganlığı söz konusudur. Bu göz kamaştırıcı uygarlıklar, belki de altın bir yaprağın kalınlığından daha derine nüfuz edememişlerdi. Felaketler çağı olan 12. yüzyıla gelmeden çok önce de saray ekonomisinde içten içe ve ağır ağır işleyen bir bozulma vardı. Savaş da, uzak diyarlarla ticaret yapmak da pahalı işlerdi. Toplumun imtiyazlı olmayan kesimi durumdan hiç hoşnut değilken, imtiyazlılar da vazifelerini hiç yerine getirmiyorlardı. Hatti, kendisini kemirip duran feodal rejime karşı durmadan mücadele etmektedir. Mısır ise Asya'daki siyasi ve ekonomik protektöralarını sürdürmekte büyük zorluk çekmektedir. Deniz Kavimleri'ne karşı kazandığı zaferden sonra bunların hepsini yitirecektir. O zaman Mısır'da da firavunların iktidarının derinden yıpranma çağı başlar; bunun işaretleri de her zamanki gibi mezarlara yapılan sayısız tecavüz, fellah isyanları, idari anarşi ve aczdır. Mezopotamya da, savaşçı Asur dışında, karanlığa gömülmüştür. Konjonktürel açıklamalara dönecek olursak, yüzlerce yıllık bir geri çekilme hareketiyle karşı karşıya olduğumuz söylenebilir; üstelik bu gerileme çok ağır aksak çözülen yapısal bir krizle de örtüştüğü için daha uzun sürecektir.

Bu krize tunç devri krizi adını koymakta acele etmeyelim. Tunç devrinin sona ermesinin Yakındoğu –o sırada insanlığın dünyadaki en ileri kesimi– açısından hayat temellerinde, altyapılarda bir dönüşüm anlamına geldiği fikrini uzun süre önce F. M. Heichelheim ortaya atmıştır. Buna göre, belki de ilk olarak Kilikya ve Kuzey Suriye dökümcüleri tarafından gerçekleştirilen demirin karbürlenmesi işlemi, daha 12. yüzyıla varmadan yaygınlaşmaya başlamıştır. Deniz Kavimleri'nin yol açtığı ve yerel toplumları yurtlarından koparan, birbirine karıştıran, kendi içine kapanmış ayrı ayrı dünyaları parçalayan çalkantı da kesinlikle bu yöntemin yayılmasına yardımcı etmiştir. Ama demir, uzun vadede, silahların halka yayılması,

"demokratikleşmesi", tunca sadece imtiyazlıların erişebildiği yüzlerce yıllık dönemin sona ermesi anlamına gelir. Bundan böyle demir, ne denli yoksul olursa olsun, şandan zaferden ne denli uzak kalmış olursa olsun, her halkın, her kavmin emrindedir. Bu maden her yerde el altındadır. Bunun sonucunda, yine Heichelheim'a göre, bir dizi değişim yaşanacaktır. Bu yenilik bir zamanların gözü doymaz sarayları, paralı asker orduları, kullaştırılmış kalabalıklarla, merkezileşmiş büyük devletlerinin temellerini yıkacaktır. Demir kurtarıcı, özgürleştirici bir işlev yüklenecektir.

Kuşkusuz. Ama tek yanlı bir açıklama her zaman tehlikelidir ve burada önerilen açıklamanın kusuru da olayları biraz fazla hızlandırmasıdır. Demir tuncun yerini ancak ağır ağır alacak, en belirleyici alan olan silahlar bahsinde bile, tuncun cilalı veya yontma taşın yerini alırken yaptığından daha hızlı davranmayacaktır. İlerlemiş halkların yeni icadı hazmetmeleri için yüzyıllar geçmesi gerekmiştir. Bu konuya ileride döneceğiz. Ancak bu değişim tamamlandıktan sonra tüm dünya yeniden harekete geçecektir. Ama bu da baştan aşağı yenilenmiş bir dünya olacak ve bazı eski yaralar bir daha asla kapanmayacak, bazı kırılmalar onarılamayacaktır. Özellikle de, W. S. Smith'in dikkat çektiği gibi, Ege ile Doğu dünyasını birleştiren "birbirini yakından anlama olgusuna bir daha hiç kavuşulamayacaktır." Ayrıca uzun süreli kırılmalar da söz konusudur.

MÖ 12.-8. Yüzyıllar Arasında Her Şey Değişir

MÖ 12. YÜZYILDAKİ kınılmadan sonra, Yakındoğu'nun yeniden doğuşu zaman alacaktır. 10. yüzyıla doğru beliren ışıklar, ancak 8. yüzyılda, belki biraz daha önce kesin bir biçimde başlayan uzun soluklu ekonomik canlanma ile birlikte kalıcılık kazanırlar.

Yine de Deniz Kavimleri kargaşasından sonra, hayat ne pahasına olursa olsun devam etmiştir. Zengin bir kültürel miras kurtarılmıştır. Mısır, içerideki parçalanmalara, belini büken istilalara karşın, Mısır olarak kalır; Mezopotamya, geçirdiği sarsıntılara karşın, Mezopotamya olarak kalır; Kenan –artık Fenike de diyebiliriz– kıyıları aracılık rolünü sürdürür. Yine de, içinden geçilen devrin bir belirtisi olarak, aracı artık hizmetkâr değildir: En azından dünkü efendilerine karşı bazı küstahlıkları göze alabilmektedir. 1100'e doğru Amon rahiplerinin temsilcisi Uenamun Biblos yolculuğuna çıkar ve orada oldukça kötü karşılanır. Tanrı'nın kayığının inşası için gereken keresteyi büyük güçlüklerle alabilecektir.

Demek ki dünya dönmeye devam etmiş ve gözle görünür bir tarihi olmayan bu yüzyıllar boyunca, gayet mantıklı bir tarzda, yeni biçimler ve yeni bir dünya haritası şekillenmiştir. Ve 8. yüzyılda her şey yeniden gün yüzüne çıkıp, insanların yaşamı yeniden biraz daha rahatlayıp bizim gözümüzde de daha berrak bir hal aldığıında, artık dünyanın, Deniz Kavimleri devrinde yıkılan bir zamanların dünyasıyla hiçbir alâkası kalmamıştır.

Yakındoğu'da Bir Tür "Balkanlaşma"

Yakındoğu'nun siyasi haritası da alabildiğine karmaşıklaşmıştır. Hem Mısır'ın hem de Mezopotamya'nun silikleşmesi ve Hitit İmparatorluğu'nun çökmesi bir sürü kavgacı devletçiğin doğmasına yol

açnuş, bunlar da ufacık boylarına rağmen tarih sahnesini bağıra çağıra işgal etmişlerdir.

Anadolu'da Ermenistan merkezli olarak kurulan Urartular, daha yukarıda söz ettiğimiz dâhi zanaatkâr halk Hurrilerin tecrübesinin bir bölümünü devralırlar. Urartuların devleti, güçlü ve savaşçı bir dağlı devlettir. Metalürji belirgin güç kaynaklarıdır (Rusların Karmir Blur'da yaptıkları kazılar). Tahakkümleri altındaki bölgenin ağırlık merkezi Van gölü civarındadır ve kabaca Fırat ile Dicle'nin yukarı çıgırlarındaki vadilerden Kafkasya'ya kadar uzanır. Frigya, Hitit İmparatorluğu'nun gücünü önce inşa ettiği sonra da yitirdiği Anadolu yaylalarına doğru, Dor istilasıyla hemen hemen aynı zamanda ilerlemiştir (başkenti Gordion, Amerikalıların 1950'de başlattıkları kazılarla birlikte gözlerimizin önünde yeniden doğuyor). Batıya doğru ise Lydia devleti birbirine paralel uzanan Hermos ve Meandros vadilerini işgal etmiştir ve Ege denizine ulaşma eğilimindedir; çok erken bir dönemde, 1000 yılına doğru Ege kıyılarında, *daha sonra* belirleyici olacak bir dizi Yunan sitesi kurulacaktır. Güneye doğru ise neo-Hitit devletler varlıklarını sürdürmektedir. Onları fırtınalı çölün evlatları olan Arami devletleri izler; bunların en önemlisi uzunca bir süre Şam çevresinde barınacaktır: Bu devletleri küçümsemeyelim, Asya'nın içlerine doğru dalan ve Fenikelilerin faal denizyollarını tamamlayan kervan yollarını ellerinde tutarlar. Güney tarafında ise, kısa süreli ihtişamı 930'a doğru, iki ayrı krallığa bölününce (güneyde Yahuda, kuzeyde İsrail) sona erecek olan Yahudi devleti yer almaktadır.

Yahudiler, oldukça yoksul sayılabilecek topraklarını Kenanlı Samilerden teker teker fethetmek zorunda kalmışlar, aynı zamanda onların geleneklerini, kültürlerini ve dillerini de benimsemişlerdir. Kısacası Hititlerin ve Yunanların geçtiği yollardan onlar da geçer: Ötekinin mülkü içine gömülüp erirler. Diğer bir eksiklikleri: Bulundukları toprakların bir cephesi denize baksa bile, araya giren düşman Filistinliler ve dost hatta suçortağı Fenikeliler yüzünden sahile yeterince erişimleri yoktur. Süleyman'ın devrinde (970-930'a doğru) Tapınağı ve Kudüs sarayını Sur'un Fenikelileri inşa eder; Akabe körfezindeki Esion Gaber'den hareket eden Fenike gemileri Yahudi kralı adına uzun Kızıldeniz yolundan Ophir seyahatine (Güney Arabistan? Hindistan?) çıkar. Aynı Esion Gaber kentinde,

yine Süleyman'ın devrinde, yine Fenikeli zanaatkârlar önemli metalürji tesisleri inşa edip, W. E. Albright'a göre, antik dünyada bilinen en makbul bakır ve demir işçiliğini geliştirirler. Yahudi devleti açısından güzel dönemlerdir bunlar kısacası. Yakın gelecekteki felaketleri ve tarihin badireleri içinde İsrail'in yavaş yavaş olgunlaşan tinsel mesajına istikbalin ne denli inanılmaz bir rol ayırdığını o sırada hiç kimse öngöremezdi.

Fenike, güneyde İbraniler ve Filistinliler, kuzeyde neo-Hititler tarafından kuşatılan toprakları eski Kenan diyarının ancak bir kısmından ibaret kalsa da, yine de Yakındoğu'da belli bir refah düzeyini yeniden yakalayabilmiş ilk devlettir.¹ MS 17. yüzyılda yaşanan genel ekonomik gerileme dönemindeki Hollanda gibi, burası da bir tür "kuytuda kalan kesim"dir. Ama sebepleri tam ayırt edilemeyen bazı dönüşümler de geçirilmiştir: Biblos'un kadim üstünlüğü silinip önce Sidon, sonra Sur öne çıkar; bu sonuncu kent yaklaşık MÖ 1000 yılından itibaren egemen site olur. Fenike kıyıları denizin cömertliği sayesinde canlanmıştır. Yahudi devleti ise, tam tersine refahını Fırat, Akdeniz, Kızıldeniz arasında, bir karayolu kavşağında bulunması üzerine bina etmiştir. Barış zamanında son derece elverişli olan bu konum, savaş gündeme gelir gelmez tehlikeli bir hal almaktadır. Ama savaş da çok geçmeden Yakındoğu'nun yerleşik bir gerçeği olur yeniden.

Bir müddet sonra dehşet verici bir görünüme bürünen bu amansız savaşın başaktörü minicik Asur devletidir. Başlangıçta, sulama kanalları ve kentleriyle güneydeki Mezopotamya ile kuzeydeki kırıç dağlar ve batıdaki çöl ile onun Arami eşkıyası arasında kalan, Dicle'nin yukarı çıkışındaki vadiye sıkışmış bir devlettir bu. Daracık bir toprak şeridinden ibaret arazisi, iyi de savunulmayan "ufak bir üçgen" oluşturur. Asur tüm rüzgârlara açık bir ülkedir. Emniyetsizlik ve korku havası içinde yaşamaktadır. Ancak ötekileri tehdit ederek, onlara dehşet saçarak rahat yaşayabilir. Asur devleti masumdu gibi bir iddiamız olmasa da, gaddarlığının komşularının gaddarlığına özellikle de Aramilerinkine bir cevap olduğu da gerçektir. *Var olabilmek* için mağlupları yok etmek, onları haraca kesmek, büyük kalabalıkları tehcir etmek, kendi ülkesini onlarla iskân

1. Fenike yerine Fenike kentleri demek daha doğru olur. (P. R.)

etmek zorunda kalmaktadır; ama zorla iskân edilen bu insanlar da gün gelecek kalabalık olmalarından güç alıp kalıcı bir tehlike haline geleceklerdir. Ninova sarayındaki frizler, bu ölüm hikâyelerini canlı bir biçimde anlatmaktadırlar.

Bununla birlikte Asur bu oyunun içinde zenginleşir; devasa saraylarla kaplanır. Savaş bu devlet için bir sanayi halini alır, eskiden toptan ticaretin Babil kentlerine kendiliğinden taşıdığı zenginlikleri ele geçirmenin bir yolu olur. MÖ 10. yüzyıl sonundan 7. yüzyıl sonuna kadar Asurlular ganimetle, Urartu'dan, Şam'dan, Sur'dan, Sidon'dan, Yahuda krallığından, İsrail'den vb. toplanan haraçlarla geçinecektir. Hatta büyük bir küfrü de göze alıp Babil'i yıkmış, Marduk kültünü yürürlükten kaldırmış, bu tanrının tapınaklarını yağmalamışlardır. Sonra sıra Mısır'a gelir. MÖ 671'de Aşağı Mısır işgal edilir, birkaç yıl sonra Teb feci bir biçimde yağmalanır. Üstelik bir de âlim olan büyük hükümdar Asurbanipal MÖ 630'da Ninova'daki göz kamaştırıcı sarayında öldüğünde (bu sarayın bahçeleri de en az kütüphanesi kadar muhteşemdi) imparatorluk en parlak noktasındadır. Ama kullandığı veya kendisine düşman halkların genel baskısı altında birkaç yıl içinde devrilip gider. MÖ 612'de ittifak yapan Babilliler ve Medler Ninova'yı alarak tüm Doğu halklarını da memnun ederler. Bu kez yıkılma sırası Asur kentlerine gelmiş, hayatta kalan ahali de tutsak edilip götürülmüştür. Her şeyleriyle yıkılıp gitmiş Asur'u çağrıştıran o meşhur sarayları, Pers kralları için bu tutsaklar inşa edecektir.

Aynı anda tüm komşularına karşı kutsal savaş yürütmek konusunda rahip-krallarının ve savaşçı senyörlerinin emrinde ânında harekete geçebilen Asur ordusu ne denli değerli olursa olsun; çok ağır talimlerden geçen askeri birlikleri, hafifletilmiş ve sağlamlaştırılmış savaş arabaları, güçlü kuşatma makineleri, mızrak ve ok-yayla silahlanmış süvarileri ne denli etkili olursa olsun, eğer Mısır ve Babil yavaş yavaş ikincil devletler düzeyine, artık "Balkanlaşmış" bir mozaığe dönüşen Yakındoğu'da bu mozaığın basit parçaları durumuna düşmeselerdi, Asur yine de o kanlı ve şanlı zafer günlerini yaşayamazdı. O dönemin Babil'i, gerilemenin son noktasına varıp dayanmış Bizans İmparatorluğu bünyesinde yaşayan tek doku olan MS 15. yüzyıl Konstantinopolis'ini andırmaktadır biraz. Kadim Mezopotamya'da her şey, hatta o hayranlık verici sulama

kanalları sistemi bile bozulmakta ve çürümekte, kanallar fazla kullanıldığı için tuzlanma artmaktadır; bu tuzlanma felakete neden olmaktadır. Mısır'da durum daha da kötüdür. İstikbalin, "demir kullananlara ait olduğu" daha MÖ 10. yüzyıla varmadan belli olmuştur. Ama bir zamanlar Hititlerden demir alan Mısır, şimdi demir çağına elinde bu maden olmadan girmektedir. Asurlu bir generalin alaylı bir üslupla Kudüs halkına hatırlattığı gibi, firavunlar ülkesi "ancak kendisine yaslananın elini delen kırk bir kamış"tan (İşaya, 36: 6) başka bir şey değildir artık. Ölümüne yağmalanan Teb bu yıkımın ardından bir daha belini doğrultamayacaktır.

Böylece Yakındoğu aların durumları ve iç savaş döngüsü içinde yaşamaya mahkûm olur. Bunlara bir diğer felaket, kuzey bozkırlarındaki atlıların dramatik akını eklenir.

Süvariler Asya Bozkırlarından Dışarı Çıkıyor

Kafkasya, Ukrayna, Podolya'nın verimli yaylaları ve Orta Rusya'nın muazzam ormanları arasında sonuçları güneye, tüm Yakındoğu'ya yansıyacak dönüşümler tamamlanmaktadır. Gerçekten de bu bölgede yüzyıllardır şekillenen göçebe hayatı büyüme evresinin sonuna gelmiştir: Bu süreçte devrim yaratan unsur binek atıdır. O andan itibaren her şey dörtlüye koşan atların hızıyla değişir. Güneyde uzanan uygar veya uygarlık yoluna girmiş diyarlar, göçebelilerin macera arayışlarına her zamankinden daha açık hale gelmiştir.

Fırtınanın habercisi, daha önce de söylediğimiz gibi, MÖ 9. yüzyıl sona ererken yaşanan Kimmer istilasını olur. Bunlar muhtemelen yarı yerleşik, yarı göçer köylülerdir; doğal rastlantılar sonucunda, daha doğrusu İskit atlılarının baskısı altında, güneye, o zamana dek yerleşim alanları olan Güney Rusya'nın dışına doğru sürülmüşlerdir. Eski yurtlarından sadece Kuban yarımadasını ve Kırım'ın bir bölümünü bir süre daha ellerinde tutabileceklerdir. Kağnılarına ve savaş arabalarına binip kaçarlarken Kafkasya'yı batısından ve ortasından katederler. Herodotos'un dediğine göre, peşlerinden kovalayanlar yollarını şaşırıp Kafkasya'yı doğusundan geçer ve Med ülkesine dalıp orayı yağmalarlar.

Urartu, Asur, Anadolu, Frigya krallığı (bu krallığı yıkmışlardır), Kilikya üzerine yinelenen akınlarla süren Kimmer istilasını kısa sü-

rede kendi kendine tükenmiştir. Yağmacılar Lydia'da Sardeis'i alırlar, ama kaleyi ele geçiremezler; Ege kıyısındaki bazı Yunan kentlerini zor duruma düşürürler, sonra Asya halklarının ortasında eriyip gözden silinirler.

İskitler ise onlardan da daha tehlikeli süvariler, tarihin tanıdığı ilk "gerçek" göçebelere. Yaklaşık otuz yıl kadar (Herodotos, 28 der) süren vahşi maceraları MS 5. yüzyılda Avrupa'da dörtlü at koşturan Hunlar hakkında tüm belleklerde kalmış imgeleri çağırır. Şu farkla ki, İskitler beyazdır, Hint-Avrupalıdır. Attila'nın peşinden yürüyen kalabalıklarda ise hâkim renk sarıdır. Ama deri renginin ne önemi var ki? Hadise aynıdır. İskit akınları, macera peşindeki gençlerden oluşan çetelerin ani baskınlarla yaptıkları ve çok uzaklara kadar giden çapul akınlarıdır. Kimi zaman aralarına "hanlık aşiretleri" dışından toplanmış maceracılar da karışır. Eskiden, savaş arabası sadece zenginlerin, güçlülerin ayrıcalığı iken, yeni savaş aracı olan at herkesin elinin altında bulunduğundan, bir tür demokratikleşme gerçekleşir. Bu toplumsal dönüşüm, patlamanın o güne dek ısıtılmemiş şiddetini artırır. İskitlerin Med ülkesini yağmalamaları Kafkasya ve Ermenistan'ı aşarak gerçekleştirdikleri görkemli bir sıçramadır, ama onlar daha da ileri uzanıp Anadolu'ya, hatta Asur'a kadar giderler. Bazı kolları Suriye ve Filistin'e bile uzanır. Psamtik ancak komutanlarına ağırlıklarınca altın ödeyerek onları Mısır'dan uzak tutabilecektir. Hiç eksilmeyen tehditleri de ancak Medlerin daha sonra gelen zaferleriyle kuzeye doğru püskürtülebilecektir. O zaman İskitler ilk yerleşim alanlarına, Güney Rusya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarına geri dönerler.

Herodotos, doymak bilmez merakıyla, onları orada, kendi yerlerinde gözlemleyecektir. Yabancı Mısır karşısında nasıl dikkat kesilmiş ve hayrete kapılmışsa, onları da aynı duygularla izler. Bu yarı-uygar insanların göçebe bir yaşam sürdükleri o muazzam düzlükleri, akıl almaz büyüklükteki nehirlerini, havayı uçan "tüy yığınları"yla dolduran inanılmaz kar yağışlarıyla geçen kışları, donan ve yürüyerek geçilebilen nehirleri, hatta denizleri betimler. Gördüğü her şey onu şaşırtır, büyüler: töreler, kâhinler, at kurbanı törenleri, atlıların zafer nişanesi olarak taşıdıkları mağlup düşmanların kafa veya beden derileri, cenaze törenleri, daha da önemlisi kabilelerin çadırlardaki, arabalardaki yaşamı, bu yaşamın sadece

sürülere tâbi olması ve sonu gelmez yer değiştirmelerle sürmesi...

Ama günümüz tarihçisi bu uzun betimlemeler içinde bizim gözümüzde İskitlerin yüz akını oluşturan şeye bir göndermeyi ne kadar arasa da bulamaz. Herodotos, altının, mücevherlerin, kemerlerin, dizgin ve koşumlardaki süslemelerin bolluğundan söz etse de, Güney Rusya bozkırlarına geri dönüşle birlikte kendini hemen belli eden bir sanatın güzelliğini övmek için tek söz etmez – MÖ I. bin yılın sonuna doğru çok uzaktaki Çin sınırlarına varıncaya dek tüm göçebe süvarilere üslubunu kabul ettiren, hayvan resimleriyle beze­li, barbar, göz kamaştırıcı, olağanüstü bir sanattır bu. Kuzey'in ormanlık bozkırlarından, Çin yakınındaki Karasuk kültüründen, Yakındoğu'ya doğru çıkılan seferlerden ve orada geçirilen günlerden derlenmiş Kafkasya, Anadolu, Asur, İran etkilerinden oluşmuş tuhaf ve başarılı bir biresim söz konusudur. Bir süre sonra bunlara Yunan etkisi de eklenir; sanatın içine işlemiş bu etki, Medler tarafından püskürtülen İskitler Karadeniz kıyılarındaki yurtlarına geri döndüklerinde iyice hissedilir hale gelir. Örneğin Kırım'daki mezarların altın bezemeleri üzerinde İskit izlekleriyle Yunan mitolojik figürleri –Pegasus, Gorgonalar– yan yana bulunur. İskitler orada Yunanlarla doğrudan temas içinde olmuşlardır. Atina o renkli, seyre değer polis memurlarını, halk meclisinin toplandığı günlerde geciken yurttaşları Pnyks'e doğru kışkıırlayan İskit okçularını o diyardan toplamıyor muydu?

Sonunda her şey yeniden bir düzene girer. Bununla birlikte, bozkır kavimlerinin bu akınlarını –veya daha sonraları Avrupa ve Asya'nın üzerine boşalacak olanları– uygar dünyanın yüzeyinden az çok süratli bir şekilde silindikleri gerekçesiyle azımsamak hata olur. Bu savaşı bastırmalar sadece marjinal değerde olmuştur.

Birincisi, Yakındoğu ülkelerinin ta içlerine kadar girerler ve bu ülkeler öylesine iç içedir ki birinin yediğı darbenin etkileri çok uzaklardan, Anadolu'dan Nil'e kadar her yerden hissedilir. Yakındoğu dengeleri baskını verenlerin lehinedir: Kimmerler Mısır tarafından desteklenecek, İskitler, Herodotos'un dediğıne göre, amansız Asurluların epey sadık müttefikleri olacak, Asurlular da bu işten yakayı çok çok birkaç yağma hadisesiyle sıyracaklardır. Kısacası göçebeler mevcut ortaklarının savaşıılık kapasitesini artırmış, bu çıkışsız oyun yüzünden Yakındoğu iyice kendi içine kapanmıştır.

Daha da önemlisi, İskitler Medlere boyun eğdirmişler ve berikiler de yıllar boyunca onların sultanı altında, onların yolunda yaşamışlardır. Büyük Pers süvari kuvvetlerinin devamcısı olacağı Med süvarisi bir biçimde göçebelerin devrim yapan süvari kuvvetlerinden türemiştir. O olağanüstü süvari olmasaydı Pers İmparatorluğu diye bir şeyin olmayacağını, Yakınoğlu'nun birleşemeyeceğini, *pax persica*'nın yaşanamayacağını da unutmamak gerek. Belki de o zaman Büyük İskender'in aklını çecek bir düş de olmayacaktı, kim bilir? Yakınoğlu sonu gelmez kavgalarıyla meşgul olduğu sürece, "Asurlu" yüzyılların o uzun ve tekdüze tragedyası boyunca bir anlamda dünyanın geri kalanından kopmuş, o sırada tarihin önemli olayları İç Deniz'in en batı kıyılarında oynanmaya başlamıştır. MÖ 6. yüzyılın sonunda Pers fetihleri tamamen erdiğinde Doğu'da öyle bir güç birikir ki, Akdeniz dünyası birdenbire yeniden o tarafa doğru eğilir. Terazideki bu hareket yüzünden antik Yunan'ın yazgısı Doğu'ya doğru kayacak – ve elinizdeki kitabın yazarı bu işe çok hayıflanacaktır!

Batı, Mutlak Barbarlık Durumundan Çıkmıştır

Batı, Doğu'dan gelmiş kolonizatörlerin yoktan var ettikleri bir yer değildir. Karşılaşma öncesindeki yüzyıllar ve binyıllar boyunca, mucizevi dönüşümler zaten gerçekleşmiştir. Batı, tarihin büyük bir gücü, hatta Akdeniz'in yazgısını işleyen güçlerden biri haline gelmiştir.

Batı, muğlak bir kelime... Bu kelimeyi kullandığımızda, Alpler'den Baltık denizine ve Kuzey denizine kadar Orta Avrupa'yı, İtalya yarımadasını (onun bitişiğindeki adalardan çok yarımadayı), Galya olacak bölgeyi, İber yarımadasını, son olarak da Gabes körfezinden Atlas Okyanusu'na kadar uzanan, terimin dar anlamında Kuzey Afrika'yı kastediyoruz.

Ama bu Kuzey Afrika'nın statüsü kısa bir süre sonra belirsizleşir: Coğrafya bakımından Batılı, ama kültürüyle, çok erken bir dönemden başlayarak Doğulu olur. MÖ I. binyıl boyunca Batı'yı karıştıran geniş ölçekli kavim hareketlerinin, Anadolu'dan İber yarımadasına kadar Akdeniz'e erişseler bile, "Mağrib"e kadar uzanma-

maları da bu durumu pekiştirir. Bu hareketler, Tuna veya Ren gibi büyük nehirleri ve Balkanlar, Alpler, Pireneler gibi dağları aşmışlardır, ama Cebelitank'ta "Okeanos nehri" önünde dururlar. Bunun nedeni Fenikelilerin çok erken bir tarihten itibaren –iskelelerle olmasa bile, en azından ticari buluşmalar vesilesiyle– Cadiz körfezinden günümüzdeki Tunus'a kadar olan alanda bulunmaları mıdır? Her ne olursa olsun, Fenikeliler kolonyal atılımlarının doruk noktasında nüfusu seyrek, ilkel, vahşi hayvan kaynaklı bir Afrika diyarı karşısında kendilerini *tek başlarına*, bir tekel konumunda bulacak ve bu konumu istismar edeceklerdir. Afrika nüfusunu oluşturan, yeterince yerleşikleşmemiş, ilerleme yoluna girememiş bu halkları aldatmak çok kolaydır. Kartaca da etrafındaki yerlileri ve Sahra'dan geçirdikleri altın tozunu Atlas okyanusu kıyısındaki, günümüzün Rio de Oro'suna, yani Güney Tunus kıyılarına kadar taşıyanları aynı şekilde sömürecektir.

Bu tür alışverişler, Sahra'nın uçsuz bucaksızlığını yenebilen bir uygarlığı gerektirir. Ama neolitik çağdan bu yana bunun kanıtlarına sahibiz: Örneğin bazı çok özel taş aletlerin yayılmasının haritası, çok anlamlı bir şekilde at koşulu savaş arabalarını tasvir eden mağara resimlerinin dağılım alanıyla örtüşmektedir –bunları yaygınlaştıranların Yeni Krallık döneminde, MÖ 16. yüzyılda (Mısır'ın Hiksosların at koşulu savaş arabasını benimsediği devirde) Mısır ordusunda görev yapan Libyalı paralı askerler olduğuna kuşku yoktur. Dolayısıyla Mısır'dan batıda Fas'a, güneyde Nijer'e kadar uzanan yollar mevcuttur. Uygar insan, bu güzergâhların bazı noktalarında, Herodotos'un mükemmel bir tasvirini sunduğu elverişli yazısız ticaret sayesinde sarı madeni ucuza alabilir.

Kuzey Afrika bir yana bırakılacak olursa, Batı deyince öncelikle Orta ve Batı Avrupa'yı, Emmanuel de Martonne'un batıya doğru gidildikçe eni azalan bir huni diye tanımlamaktan hoşlandığı Avrupa'yı anlamak gerekir: Rus "berzahı" hizasında muazzam boyutlardaki "Asya burnu"nun eni, Alman "berzahı"na geldikçe azalır, Fransız "berzahı"yla birlikte iyice daralır. Bozkır nüfus fazlalıklarını, toprak peşindeki köylüleri, kaçakları, aileleri ve sürüleriyle yollara düşen çobanları her zaman doğu-batı istikametinde, buraya doğru itmiştir. Güneye doğru huninin ucu basbayağı delinmiştir; Balkan yarımadasında geniş olan delik, Alpler'in ötesindeki İtalya ve

Pireneler'in ötesindeki İber yarımadası gibi yarı kapalı evrenlere doğru yöneldikçe dar seğırdim yolları haline gelir.

Demek ki Batı'ya doğru yürüyen halkların karşısına bir dizi engel çıkar: Avrupa denen yarımadanın giderek daralması, dağların ve nehirlerin oluşturduğu setler, sık ormanlar, bunun yanında bir de zaten mevcut olan köylü nüfus toplulukları. Ama Kafkasya-Atlas Okyanusu eksenini boyunca doğudan batıya doğru geçişler, çığır açan taşıma araçlarının icadıyla (kağrı, at arabası, binek atı) hızlanmıştır. Yüzyıllar boyunca Yakındoğu ile Batı arasında tereddütte kalıp, en sonunda her zaman Akdeniz'de sonlanan istila dizisinin kaynağı budur.

Her zaman kesintili ilerleyen hareketler söz konusu olmuş, verilen her molada yeni yola çıkış üsleri oluşturulmuştur. Baktriana (Türkistan), Karadeniz ovaları, Kafkasya civarı, Trakya, Macar ovası, İlliria civarı hep bu menzile rolünü üstlenen bölgelerdir. MÖ I. binyılda vahşiliğini hâlâ koruyan, uçsuz bucaksız ormanları, yatağından taşan nehirleriyle günümüzün ormanlık Sibiryası'na benzeyen olağanüstü Orta Avrupa, Batı'ya doğru bir toplanma yeri işlevini görecektir. Neolitik çağdan beri, bu alanın ağaçsız, sürülmesi kolay lös toprakları üzerine hatırı sayılır miktarda köylü nüfus yerleşmiştir. Eski buzulların hattı boyunca sıralanan bu balçıklı topraklar Rusya'dan Ile-de-France'a kadar kesintisiz bir zincir oluştururlar. Taş veya demir balta ve yangınlar yardımıyla orman içinde de tarla açılmıştır. Böylece neolitik tarım bölgeye köylerini, bitkilerini, evcil hayvanlarını, karasabanı ve çiftte koşulu öküzlerini yerleştirmiştir. Dahası, maden filizlerinin bolluğu erken başlayan bir metalürjinin yolunu açmış, MÖ II. binyılın başlarında Adriyatik ve Balkanlar üzerinden gelen "madeni gerdanlık takan" Doğulu gezgin maden dövücüleri Orta Avrupa'ya vardıklarında, orada hazır bir metalürji faaliyetiyle karşılaşmışlardır. Madenlerin –bakır, kurşun, altın, bir süre sonra demir– bu Avrupa'yı var güçleriyle dönüştürmesi için gereken her şey bir araya gelmiş sayılmaz mıydı? Vasıflı işgücü, bol bulunan maden filizi, ormanlardan temin edilen yakacak; her şey hazırды.

Tüm bu nedenlerden ötürü, insan nüfusu Ren, Tuna, Baltık ve Kuzey denizleri arasında kalan alanda yoğunlaşır. Batı tarihinin tamamı oradan çıkmaz, ama hareketlenmeye her zaman hazır olan,

başkalarının ifadesiyle, patlama tehdidi hiç eksik olmayan, hatta iki üç kez de patlayan bir düdüklü tencere gibi kaynayıp duran bu insan rezervinden başlayarak inşa edilir. Bu düdüklü tencere imgesi, içerdği anılık, birdenbire gerçekleşme fikrinin düzeltilmesi koşuluyla, saçma değildir. Hint-Avrupa istilalarının gerçekleşmesi yüzlerce yıl sürmüştür. Bu akınların tarihleri çoğunlukla ağır çekim yaşanmıştır.

Hint-Avrupalılar ve Kelt İstilaları

Tunç devri sona ererken (MÖ 12. yüzyıl) Orta Avrupa ön-tarihinin en önemli olgularından biri gerçekleşir: Hiç kuşkusuz çok sayıda yeni Hint-Avrupa kavmi gelir; bu kavimler büyük bir çeşitlilik gösterirler de, birbirlerine karışmaya, mal, hatta dil alışverişine girmeye vakit bulacak ve işin ta başından itibaren arkeologların onları ayırt etmesini sağlayan özelliğe hepsi sahip olacaktır: Bunlar, ölülerini yakan halklardır. Bu kesinlikle yeni bir olgu sayılmasa bile –Avrupa'da daha önce de ölülerini yakan halklar görülmüştür– gerek çapı gerekse önceki uygarlıklarla kopuşma değeriyle, belirgin bir yenilik durumundadır. Her yerde "Urna mezarlıkları" bulgulanmıştır; bunlar, ölülerin küllerinin bulunduğu vazoların yan yana gömüldüğü "düz mezarlar"dan oluşan geniş mezarlıklardır.

Bu dalga karşısında ölülerini toprağa gömenler direnirler, geri-lerler, uçsuz bucaksız alanları yeni gelenlere terk ederek çekilirler. Urna mezarlığı halkları Orta Avrupa'yı kapladıktan sonra İtalya'ya geçerler –bunlar muhtemelen Umbria'lılar ve Villanova'lılardır– Liguria'lıları (artık geçerliliği kalmamış bu kelime de daha eski istilacıları, herhalde Hint-Avrupalılardan hemen önce gelenleri ifade ediyordu) geri püskürtürler; Doğu Fransa'yı işgal eder, Rhône vadisine girer, sonra Pireneler'i geçip Katalonya ve Valencia bölgesine yayılırlar. Kuzeye doğru Britanya adalarının bir kesimine erişirler. Ölülerini yakma âdetine sahip bu yeni gelenlerin hepsinin Hint-Avrupalı olduğuna, karşılaştıkları neolitik köylülerle karıştıklarına kuşku yoktur. Zaten bu karışımlar ölü yakma âdetinin gerileyerek sonunda yok olmasının zeminini hazırlayacaktır.

Avrupa'nın ne denli çalkantılı ve kargaşa içinde geçtiği tahmin edilebilen bu dönemi hâlâ tunç devri içindedir. Ama MÖ 9. yüzyıl-

la birlikte demir belirir ve olayların akışını hızlandırır. Gerçekten hızlandırır. Birinci demir çağı, Hallstatt diye bilinen uygarlığa te- kabül eder (Tirol'deki, belki de pek yerinde bir seçim olmayan, bir istasyonun adından hareketle); ama demir bu çağda sadece belir- mekle kalır, hemen hiçbir rol oynamaz. Kullanımı ancak MÖ 6. yüzyıldan sonra, ikinci demir çağıyla birlikte, Roma fethine kadar devam edecek Tène uygarlığında (Neuchâtel'in kuzeyindeki bir is- tasyonun adından) yaygınlaşır. Zaten düdüklü tencere de Tène ça- ğında gerçekten patlamış, Kelt istilaları tüm gürültü patırtılarıyla birlikte her yeri kaplamıştır.

Urna mezarlığı kavimlerinin yayılmasına ve Kelt akınlarına ilişkin iki harita (bkz. ekler) problemleri gereğinden fazla basitleş- tirmekte, henüz kesin olmayan çözümleri baştan doğru kabul et-mekte, ama bunun yanı sıra örtüşen, daha doğrusu birbirini tamam- layan iki kanlı ve muazzam patlamayı doğru ve berrak bir biçimde yansıtmaktadır. Bohemya'dan Galya'ya kadar Avrupa, nabız atışla- rı uzaktaki Akdeniz ülkelerini altüst eden güçlü bir kalbe dönüş- müştür. Akdeniz ülkeleri doğaları –güneş, üzüm bağları– gereği, tarihleri gereği Kuzey topraklarından çok farklıdır. Aralarında belirleyici olacak bir diyalog başlar.

Karşılıklı ilk sözlerin edilmesi için ne Tène devrini, ne de on- dan önceki Hallstatt çağını beklemek gerekmiştir aslında. MÖ II. binyılın başında Akhalar Balkan yarımadasına çıktıklarında, insan imal edip ilerilere doğru fırlatan o güçlü mekanizma çoktan kurul- muştı. Ama I. binyılda her şey daha çarpıcı bir hal alır. Akdeniz uygarlıkları kabına sığmayan, ürkütücü komşularının biyolojik gü- cünü keşfederler. Bu tuhaf, cesur, böbürlenmekten hoşlanan, iri ya- rı, sarışın, mavi gözlü adamları çeşitli adlarla, Keltler, Galyalılar, Galatlar diye betimlerler. Henri Hubert'in ifadesiyle, "küçük küme- ler halinde, anakaranın uçsuz bucaksız boş alanlarında yan yana ilerleyerek" geldikleri düşüncesi artık dünde kalmıştır, bugün akın akın, dalgalar halinde geldikleri düşünülmektedir. André Varagnac şöyle yazar: "Keltlerden önceki istilalar ve Kelt istilaları büyük nü- fus topluluklarının yer değiştirmeleriyle, tıpkı Galya savaşlarının başlangıcında Helvetlerin göçünü betimleyen Sezar'ın çizdiği ve aklımızda yer etmiş imge uyarınca gerçekleşmektedir."

Kelt istilalarını önemli kılan, taşıdıkları insani ağırlıktır. Varış

noktalarında bile hâlâ kaynaşıp duran, kaplarına sığamayan bu nüfus topluluklarını yatıştırmak, zor kullanarak zapturapt altına almak gerekmiştir. Tarih kitaplarımızın her yerinde hüznü mağluplar olarak karşımıza çıkarlar. Oysa ki içlerindeki kalabalık köylü kitleleri, hünerli zanaatkarlar kök salıp soylarını sürdürürler. Bu nedenle, "Yunanların Akdeniz'i uygarlaştırdıkları gibi Avrupa'yı uygarlaştıran" Keltlerin muazzam bir bozguna uğrayarak Roma tarafından silinip süpürüldükleri yönündeki ifadeleri kuşkuyla karşılıyoruz. Yerleşen, soyunu sürdüren ve bugün bile ayırt edilebilen, canlı insan kitleleri için kullanıldıklarında; zafer ve bozgun kelimeleri ne anlama gelir ki? Kurulan her uygarlık ancak insan ihtiyacı sürekli karşılarsa yaşayabilir. Bu biyolojik determinizmler, Mezopotamya ve Mısır'da olduğu gibi Roma'da da devreye girmiştir; "istilalar"ın gürültü patırtısına derünü anlamını veren bu gerçektir.

Ama Keltler, maddi açıdan yüksek bir uygarlık düzeyine sahip olsalar bile, henüz pek gelişmemiş bir toplumsal aşamadadırlar. Hallstatt devrinde, krallıklar zenginliklerin geniş ve müstahkem hanelerde yoğunlaşmasına, bir tür saray uygarlığına izin vermişti. Tene devri ise bir tür "demokratikleşme" ile, daha doğrusu kabına sığamayan aristokratik cumhuriyetler kurulması ile ayırt edilir. Kelt dünyası, yan yana yaşayan güçlü kabilelerden oluşan, kentlerin henüz pek gelişmediği bir dünyadır. Bohemya'nın Boiler'ini betimleyen Polybios, onların kırsal alanda dağınık bir vaziyette, *ateikhistoi*, kent kurmadan yaşadıklarını ve var olan kentlerin de sursuz olduklarını anlatır. Bu ilkel hücrelerin, Akdeniz'in güçlü bir kentleşmeden geçmiş, soylu dokuları arasında kaybolup gitmesinden daha doğal ne olabilirdi?

Kelt Göçlerinin Başlangıcı

Geniş çaplı Kelt göçlerinin başlangıcını açıklama işi genel tarihe düşer. Keltlerin aşırı nüfus kalabalığına sahip bölgelerden kaçtığı, Alpler'in kuzeyindeki bu bölgelerde iklimin MÖ 1000 yılından itibaren aşağı yukarı bugünkü iklim haline geldiği öne sürülmektedir. Artan soğuk, yerleşim alanında bir daralmaya yol açmış, belki de Hallstatt çağıının ölü yakan kavimlerinden bir bölümünü bölgeden sürmüştür. Başlangıç hamlesi Doğu'dan gelen zincirleme hareket-

lerin söz konusu olduğu ise daha kesin gibi görünmektedir. MÖ 9. yüzyılda Güney Rusya'ya yerleşen Kimmerler, MÖ II. binyıla doğru, Tripolye kültüründen köylüleri itip kakarak oraya yerleşmiş yarı-göçebe Hint-Avrupalıların soyundan gelmektedirler. Sonra 9. yüzyılda Karpatlar'a kadar ilerleyen İskit atlıları Kimmerleri önlerine katarlar ve bu da "tuhaf bir biçimde ilk demir uygarlığının başlangıcına", yani Hallstatt uygarlığına denk düşer. Birkaç yüzyıl sonra İskitler de kitle halinde Karadeniz bozkırlarındaki İskit ülkesine geri dönerler. Bu geri dönüş MÖ 6. yüzyılın başında yer alır: Bu, Tène çağıdır, Germen akınlarının gerçekleştiği ve Keltlerin savaş arabalarıyla birlikte Galya'ya geldikleri çağdır: Champagne'daki Galyalı şefler Ermenistan'daki uzak muadilleri gibi, savaş arabalarıyla birlikte gömülmektedirler. Bir süre sonra geçerliliğini yitirecek bu silah, Jül Sezar'ın İngiltere'de savaş arabalarıyla karşılaşım hayretler içinde kalmasına yetecek kadar uzun bir süre varlığını koruyacaktır.

Sözü noktalayalım: Peşpeşe gelen Hint-Avrupalı dalgalarının, istilalar adını verdiğimiz bu insan patlamalarının ilk başındakiler MÖ 2000 yılına doğru Karadeniz hizasında, Kafkasya ile Macaristan arasında yaşanır; MÖ 1500 ile 1000 arasındakiler Macaristan ve Bohemya'dan hareket eder; sonuncular, yani MÖ 600'den sonraki Keltlerin maceraları ise Ren nehrinin ötesinden [Germania] ve Galya'dan başlar. Böylece patlamanın merkezi yavaş yavaş doğudan batıya kaymıştır. Ama bunun hepsi tek ve aynı öykü değil midir zaten?²

Demir Metalürjisi

Demir metalürjisinden fazla bahsetmeden bu karanlık yüzyılların (MÖ 12.-8. yüzyıllar) bir tablosunu çizebildik. Kafkasya veya daha büyük bir ihtimalle Kilikya menşeli olan demirin karbürasyonu (karbon katılması yoluyla sertleştirilmiş, çelikleştirilmiş bir demirin imal edilmesi) aslında çok uzun bir zaman dilimi boyunca Hi-

2. Bu hareketler hakkında, bugün bkz. : P. Brun ve C. Mordant (koord.), *Le Groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnes*, Nemours, 1988. (P. R.)

tit İmparatorluğu'nun tekelinde kalmıştı. Deniz Kavimleri, özellikle de Filistinliler ise ellerindeki demir silahları ve aletleri belki de Hititlerle veya Kilikya ile olan temaslarına borçludurlar. Demek ki sık sık söylendiği üzere, Hitit İmparatorluğu'nun parçalanması sonucu demircilerin ve onların çoğunlukla şeytani nitelikte oldukları kabul edilen esrarengiz yöntemlerinin tüm dünyaya yayılmasının kolaylaştığı savı doğru olabilir. Tüm halklar, epey karanlık kişilikler olan, demirci tanılara sahip değil midir? Ama demir o güne dek işitilmemiş işleme usulleri gerektiriyordu ve bu usullerin açığa çıkıp etrafa yayılması doğal olarak epey uzun sürmüştü. Eski bir yapıdan, tunç çağından, yeni bir yapıya, demir çağına geçiş sonu gelmeyecek gibi görünen uzun bir süreç olmuştur.

Genelde işlerin başka yerlerden daha hızlı ilerlediği Mezopotamya'da, demir fiyatlarının kullanımın yaygınlaşmasını kanıtlayacak ölçüde düşmesi MÖ 10. yüzyılı bulur; Mısır'da yeni madenin yaygın kullanımına MÖ 600'den önce rastlanmaz! Maden yatakları açısından zengin olan Orta Avrupa uzun süre çift kaynaklı yapısını korur: Tunç, silah ve alet imalatında üstünlüğünü MÖ 6. yüzyıla kadar sürdürür.

Demir "devrimi"nin bölgeye şöyle böyle girebilmesi, o devirlerin her türlü aşırı hızı dışlayan işleyiş kuralına uymaktadır. Üstelik söz konusu olan nedir? Bir madenin yerini başka bir madenin alması. "Demir, uygarlığın evrimi içinde, bakır metalürjisinin ve onun alışımalarının getirdiği derin dönüşümün bir diğer örneğini oluşturmaz" diyen Almagro Basch (1960) tamamen haksız sayılmaz. Demirin ağır işleyen bir süreç içinde başarı kazanması, ilk bakışta çok yerinde görünen açıklayıcı bir materyalizmin de kuşkuyla karşılanmasına izin vermektedir. Hayır, demir savaşı hemen demokratikleştirmez; hayır, demir silahlar bugünden yarına hemen ortaya çıkmazlar. Belirleyici bir ayrıntı, kaynak yapımının, demiri kaynaklamanın icadı gecikir. Söylenceye göre, demir kaynağı Ege bölgesindeki Kos adasında bulunmuştur. Kaynak yapılmış bilinen ilk parça: Tutankamon'un mezarında bulunan ve MÖ yaklaşık 1350'ye ait, demirden baş dayama yeridir. Ama bu yöntem ayrıksılığını uzun süre koruyacak, öyle ki kaynaklı bir demir sacayak Roma devrine kadar Delfoi hazineleri içinde, nadir bir nesne olarak saklanacaktır. MÖ 8. yüzyılda, Homeros'un devrinde bile, Patroklos'un cena-

zesinde yapılan yarışmalarda Akhilleus'un ödül olarak bir külçe ham demir kazandığını unutmayalım!

Demir, aletleri de hemen dönüştürmez. Daha sonraları, tarımda alınan verimin artırılmasında büyük rol oynadığı doğrudur. Ama hangi çağdan itibaren? Onu, gözü kapalı, MÖ 8.-7. yüzyıllar arasında Asur diyarındaki buğday fiyatlarında görülen düşüşün nedeni olarak göstermek biraz tedbirsizlik olur. Buğday fiyatı, emniyet, it-halat olanakları, mevsimler gibi o kadar çok etkene bağlıdır ki... Hiç kuşkusuz Rhys Carpenter şöyle derdi: Ama 8. yüzyıl yağmur-lu havaların geri geldiği dönemdir!

Alfabe ile Yazı Yazmak

Alfabe de bu gösterişsiz yüzyıllarda yaşanmış bir devrimdir. Tunç çağında tüm Yakındoğu yazıyı öğrenmiş, Mısır'da hiyeroglif, tüm Ön Asya'da çivi yazısı, Girit'te Lineer A ve B, Minos devri Yunanistan'ında ise sadece Lineer B kullanılmıştı. Bunlar da sadeleştirilmiş yazılardı, ama kullanılmaları hâlâ gücü, sanatkârlık gerektiriyorlardı. Yazıcılar, mesleklerinin üstünlüklerini ve prestijini savunmaya, sırtını, hatta güçlüklerini sürdürmeye kararlı bir âlimler kasti oluşturuyorlardı. Mykenai dönemi sona erdikten sonra Yunanistan denen coğrafya parçasında bu çok ağır lüksün birdenbire ortadan kaybolması çok şaşırtıcı gelmez. Daha basit bir tekniğin Hint-Avrupa barbarları arasına daha kolay yerleşmesi anlaşılır bir durumdur.

Ama MÖ II. binyıl sona ererken gelişen bu basit, devrimci, harika teknik, Fenike alfabesi denilen Lineer alfabeyle birlikte gün ışığına çıkar. Bu alfabenin yirmi iki işareti sadece sessiz harflere tekabül eder; bilindiği üzere, Sami dillerinin temel yapısı sessiz harflerden oluşur. Yunanlar MÖ 8. yüzyılda Fenike alfabesini kopya ettiklerinde, kendi dillerini anlaşılır bir şekilde kaydetmek için gereken sesli harflerin eksikliğini duyarlar. O zaman, Yunan dilinde bilinmeyen bazı Sami sessiz harflerine sesli harf değeri yüklerler. Böylece, sesli ve sessiz harfleriyle eksiksiz bir alfabe ortaya çıkar. Ama bu sonuca uzun bir tarihten geçilerek varılır.

Yazıyı basitleştirme devrimi çok uzun zaman önce sözcüğün geniş anlamında Suriye'de, özellikle de Ugarit ve Biblos'ta gelişmiş-

tir. Bu çok canlı iki kentte, MÖ II. binyıl boyunca tüm ticaret dalları, tüm diller, tüm halklar buluşmaktadır. Ama yazıcıların pahalı kalemmini el altında bulunduramayan tacirin, sözleşmelerini yapmak, faturalarını yazmak, hesaplarını tutup mektuplarını kaleme almak için hızlı bir yazım usulüne ihtiyacı vardır. Devletlerin şatafatlı icadı olan karmaşık yazı yerini tüccarların mantıklı icadı olan hızlı yazıya bırakır. Bu girişimlerin en eskisi –Res Şamra'daki belgelerde kullanılmış Ugarit yazısı– otuz harfli alfabeti için *çivi yazısı* işaretler kullanır. Bu alfabe (bilinen en eski alfabe) MÖ 14. yüzyıldan kalma bir tablet üzerinde yazılı halde bulunmuştur.

Lineer alfabe MÖ 15.-10. yüzyıllar arasında Kenan ülkelerinde aynı anda gelişir. Bazıları, bu alfabenin kökeni olarak Mısır'da, Sina yarımadasındaki firuzetaşı madenlerinde çalışan Sami işçilerin MÖ II. binyılda kullandıkları bir yazının gösterilebileceği kanısındadır. Yarı-hiyeroglif, yarı-alfabetik nitelikteki bu yazıda akrofoni ilkesine başvurulması, sessiz harf+sesli harf türündeki bir hece işaretinin sadece sessiz harf değeri için kullanılması bu kanıya neden olmuştur. O zaman bu işaret gerçek bir alfabe harfine dönüşür. Bay Durand telefonda adının harflerini teker teker söylerken üç aşağı beş yukarı aynı mantığı kullanır: Désiré'nin D'si, Ursule'nün U'su, vb. Samiler de alfabelerindeki harfleri seçip isimlendirmek için bu usule başvurmuşlardır: "Beyt"i –ev anlamında– gösteren işaret alfabenin B harfi olur (Beyt'in B'si!); Yunancanın Beta harfi de buradan türer.

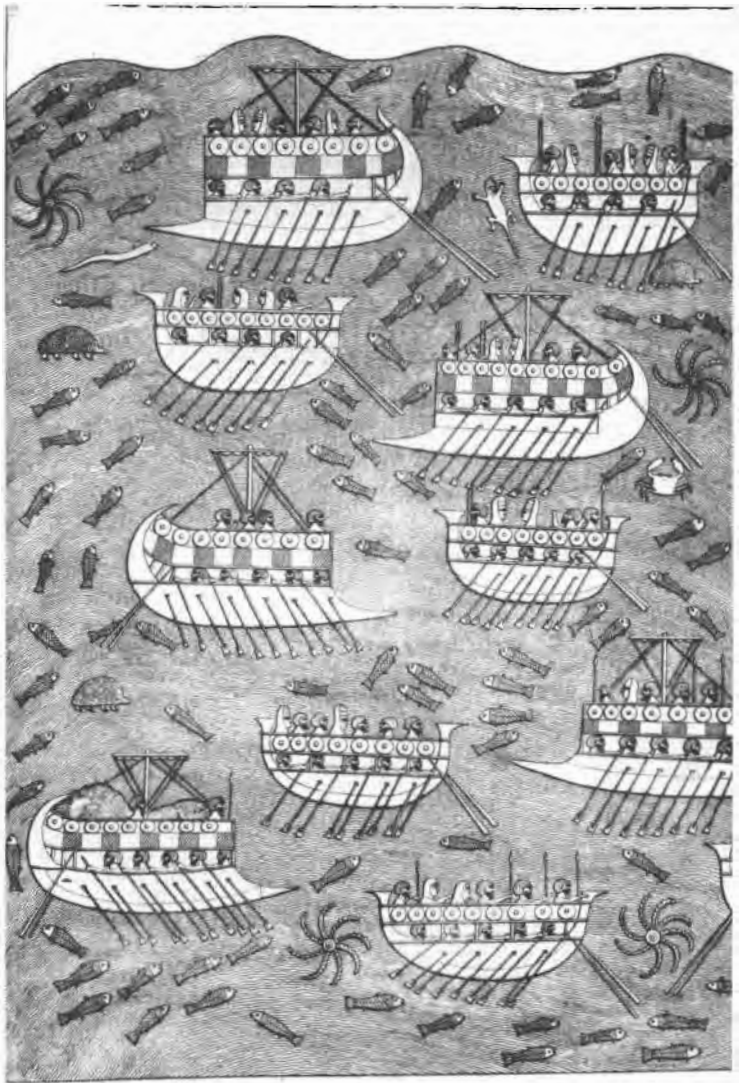
Çok ağır ilerleyen bu gelişme MÖ I. binyılda üstün gelen Fenike yazısıyla noktalanır: Bu basit yazı, deri, parşömen veya papirüs bir rulo üzerine bir fırçayla hızlı hızlı çizilmekte; kurşundan bir tablet üzerine bir oyma kalemiyle işlenmekte veya ahşap bir levhayı kaplayan balmumundan zar üzerine çizilmektedir –silinmesi ve yeniden balmumuyla kaplanması kolay bir tür "karatahta"dır bu. Bu yazının bilinen en eski örneği, MÖ 10. yüzyılda Biblos kralı Ahiram'ın (daha eski bir tarihe ait olan) lahti üzerine oyulmuş yazıttır. MÖ 10. yüzyıldaki İbrani yazıtları da bu yazıyı aslına sadık bir biçimde kullanırlar. Yunanlar ise, alfabeyi kullanmayı belki de MÖ 8. yüzyılın başlarında el-Mina'da öğrenmişlerdir; eskiden Euboialı [Egriboz] Yunanların Orontes [Asi] nehrinin denize döküldüğü yerde kurdukları bu yerleşim sonradan bir Fenike kenti olmuştur.

Aynı anda hemen yakındaki Frigler de Fenike alfabesinden türetilmiş bir alfabeyi benimserler. Gordion yazıtı bunu göstermektedir.

Napoli yakınındaki İschia adasındaki Pithekusses'te bulunan, MÖ 8. yüzyılın sonuna ait bir Yunan kupasının üzerinde dizelerden oluşan bir yazı vardır ve Khalkis alfabesiyle (Eubolia'nın başkenti Khalkis) yazılmıştır; Etrüskler de sonunda bu alfabeyi benimseyeceklerdir. O halde bir Eubolia kolonisi olan Cumae, İtalya'da bu konuda öğretmenlik rolünü üstlenmiş olabilir. Bununla birlikte ağır aksak işleyen bu aktarımlarda hiçbir şey öyle basit olmadığı için, Marsiliana d'Albegna'daki, MÖ 700 civarına tarihlendirilen zengin bir Etrüsk mezarında, üzerinde Fenike alfabesinin yirmi altı harfini taşıyan fildişi bir tablet bulunmuştur. Asur ülkesindeki Nimrud kentinde bulunmuş Fenike tabletlerini çok andıran bu fildişi tabletin yanındaki nesnelerin arasında Sur'lu bir tüccar tarafından gönderilmiş bir küçük bir kutu (*pyxis*) ve bir tarak bulunmuştur. Bu, ticari bir yazışma için belli bir alfabenin kullanılmasına yönelik bir çağrı diye yorumlanabilir; Etrüsklere hem Fenike alfabesinin, hem de onun Yunanca uyarlamasının önerilmiş olması da bunun kanıtıdır.

Kısacası, alfabe hiçbir yerde hızlı ve basit bir biçimde yayılmıştır. Demir veya tunç metalürjisi nasıl ağır bir seyir izlemişse, aynı şey alfabe için de geçerli olmuştur. Tarımdan ise olsa olsa biraz daha hızlı yayılmıştır. Paranın veya para ekonomisinin ağır aksak ilerleyen yayılmasından da daha hızlı olamamıştır. Ama bütün bu ağır ilerleyişten dolayı, biri çıkıp da ilk alfabe için "devrim" nitelimesinin yapılmasına karşı çıkabilir mi?

İKİNCİ KISIM

Fenike'de mahmuzlu savaş gemileri ve yuvarlak karınlı yük gemileri

Ninova'daki Sanherib (704-681) sarayında bulunan bir alçak-kabartmadan yola çıkılarak yapılmış çizim (karş. s. 115-7).

MÖ 1100'DEN 700'E kadar uzanan oldukça karanlık yüzyılların ardından tarihin ışığına yeniden çıkan Akdeniz yaşamı gözümüzde basitleşir. Bu tiyatro esasen hepsi de önemli olan üç perdede oynanır.

- Batı Akdeniz'in Doğulular (Fenikeliler, Etrüskler, Yunanlar) tarafından kolonizasyonu ve bu sayede İç Deniz'in ilk dinamik birliğinin yaratılması;

- Yunan uygarlığının gösterdiği atılım ve bu uygarlığın uzun süre denizden geçindikten sonra, Ahemeni İmparatorluğu'nun Persleri-ne karşı girilen akıl almaz Doğu seferinde kaybolup gitmesi;

- Son olarak da başarısı Akdeniz'le tamamen örtüşmek olacak Roma'nın yazgısı.

Bu bilinen, klasik, belki de bu nedenle yerli yerine oturtulması çok güçleşen (kayıtlara geçmiş öyle çok olgu, ileri sürülmüş öyle çok sav var ki!) manzaraları, biz çok özel bir bakış açısından, deniz açısından ele alacağız. Ana hatlarıyla üç temel hareket söz konusu olmuştur: Garp denizlerinin kolonizasyonu ile birlikte Akdeniz batıya doğru genişler; sonra Büyük İskender'in sağduyudan yoksun zaferleriyle terazinin kefesi yeniden doğudan yana eğilir; son olarak da, Roma ile birlikte denge kurulur. Ama doğudan batıya Akdeniz dünyasının bütününe yüzyıllar boyunca böyle dengede tutmak çok çetin bir iştir ve Roma'nın da gücü buna ebediyen yetmeyecektir.

Bu çok basit bakış açısı, bizi başka güçlüklerin elinden kurtarmaz yine de. Antikçağın tarihi bizden binlerce yıl önce yok olup gitse bile, yine de büyük heyecan uyandırmaktan geri kalmamaktadır. Önceki bölümlerde, Mezopotamya ve Mısır yandaşlarıyla, Girit ve Yunanistan sevdalılarıyla, Doğu'ya tutkuyla bağlananlarla ve Batı'yı savunanlarla karşılaşmıştık. Ben Etrüskleri işi haksızlığa vardırarak

kertede korumamayı, ama yine de onları Yunanlara feda etmemeyi yeğlerim; saygın bir sürü tarihçinin peşine takılıp Fenikelilerden şikâyet etmek, hatta Kartacalıları tanrılarına çocukları kurban etmek âdetlerinden ötürü suçlamak istemem; Yunanlar karşısında gözlerimin her daim kamaşmasını (bu epey zor olsa da!) istemediğim gibi Romalılara karşı Hegel'in yönelttiği tarihin nesri olma suçlamasını yineleme eğilimine kapılmak da istemem; ne bir yöne ne de ötekine gitmeyi, sağa sola bakarak ilerlemeyi tercih ederim. Ama bu her zaman mümkün mü? Veya istenecek bir şey mi? Bu çelişkili tutkular tarihin beslendiği alevi tutuşturur; bize anlatılan ve bizim de sırası geldiğinde yeniden kavramaya çalıştığımız tarihtir bu. Bu yolda ilerlerken, kutsal tarafsızlık kurallarına karşı günah işlemek anlamına gelse bile, ıstırap çekmemek veya coşkuya kapılmamak mümkün müdür?

Kolonizasyonlar veya Bir Tür Amerika'nın Keşfi (M 10.-6. Yüzyıllar)

KOLONİZASYON kelimesi çeşitli anlamlara açıktır. Sahildeki bir koyda demir atmak, bir pazarlığı bağlamak, sonra yeniden yelken açmak başka bir şeydir, bir yere kalıcı olarak yerleşmek başka. Biz kolonizasyon adını bu ikinci tür –birinciye epey geriden izleyen– işleme saklayacağız.

M 10.-6. yüzyıllar arasındaki kolonizasyon ana hatlarıyla, Karadeniz kıyılarının (her şeyden önce İonya'nın Grekleri tarafından) işgalini bir kenara bırakacak olursak, Orta ve Batı Akdeniz'i etkiler. Erişilmesi zor, elde tutulması daha da zor bu "Uzakbatı" için Fenikeliler, Etrüskler, Yunanlar kapışır. Hepsi de oraya Doğu'dan getirilen üstün bir uygarlık taşımaktadır. Bununla birlikte Etrüskler örneğini diğerlerinden ayırmak gerekir, nk onların Doğu ile bağlantılarının ne kökeni, ne de zamandizinsel veya coğrafi seyri bilinmektedir.

Fenikeliler ve Yunanlar konusunda hiçbir ikircime yer yoktur: Birinciler Doğu Akdeniz sahillerinden, ikinciler Ege'den ve Orta Yunanistan'ın deniz kıyısındaki Korinthos kentinden¹ gelmişlerdir; kolonizasyonların alışılmış kuralı uyarınca zayıflar üzerlerine güçlülerin yıldırımlarını ve cezalarını çtikleri için, gelişmiş bir uygarlığa dayanmaktadırlar. Bu örnekte üstünlük, uygarlıktan, yurttaşların omuz omuza vermesinden, yelken kullanma tekniklerinden, demircilerin sanatkrlığından, alışveriş alışkanlığından, pazarların

1. Sorumlu tutulacak tek kent Korinthos değildir. Bizzat yazarın da belirttiği gibi, başka kentler de koloniler oluşturmuşlardır: Khalkis, Megara, Sparta, Kolofon, Paros, Miletos, Fokaia [Foça], karş. aşa. s. 275. (P. R.)

gücünden kaynaklanmaktadır. Çok daha sonraları –MS 15. ve 16. yüzyılların büyük deniz keşiflerinden sonra– gücü her şeye yeten Avrupa'dan gelmek ne ise, o dönemde Yakınoğu'dan kalkıp gelmek de odur. Ve antik kolonizatörler, önce iskelelerini sonra da kentlerini kurdukları o uzak sahillerde Aztekler, Mayalar, İnkalalar veya Babürlülerle kıyaslanabilecek ileri uygarlıklarla çarpışmak zorunda da kalmamışlardır.

Ama tıpkı modern Avrupa gibi, antik Doğu da o uzak diyarlara çeşitli üstünlüklerinin yanı sıra kendi iç çekişmelerini, çıkar çatışmalarını, dinmek bilmeyen kinlerini de götürür. Kolonun ve tüccarın fazla çaba sarf etmeden kendilerini kabul ettirdikleri, her köşesinden bir kent fışkıran bu kutsanmış topraklar sonunda birbirine hasım efendiler arasında bölünür. Onların ardından da savaş o bölgelere yerleşir.

I. BELKİ DE İLK GELENLER FENİKELİLERDİR

Bilginin son derece eksik kaldığı bu alanlarda atların varış sırası üzerine –burada gemilerin varış sırasına göre– altılı ganyan oynar gibi bahse girseydim, şu sırayı yazardım: Fenike, Etrüsk, Yunan. Ama iddiadan bahsetmek, kanıt bulunmadığının yeterli bir göstergesidir. Zaten tartışmalar, ancak vaktinden evvel çıkmış seyahatleri, sahiller boyunca gerçekleştirilen ilk trampaları kapsamaktadır. Aslında filli yerleşimler, kentlerin kurulması az çok eşzamanlı gerçekleşmiştir. Bunlar MÖ 8. yüzyılda faaliyetlerin genelde yeniden canlanmasıyla başlamışlardır ve belki de açık denize daha dayanıklı bir gemi türü olan omurgalı, yüksek güverteli yelkenlinin yaygınlaşmasıyla da çakışmaktadırlar. O zaman geniş bir coğrafyanın ve burada yaşayan herkesin önü denizin batısına doğru açılmıştır.

Bundan elli yıl önce bizim favorimiz pek revaçta olmazdı herhalde. Onun lehine söylenen her söz (hayranlık uyandıran Victor Bérard veya Eduard Meyer'den gelseler bile) en ağır kusur sayılan *Fenikomani* veya *Herodotomani* suçlamasıyla karşı karşıya kalırdı. Yunan taraftarı olmak daha uygundu. Henüz dün denecek kadar yakın bu dönemler nihai denemese bile, en azından geçici olarak geride kalmıştır.

Fenike'nin Önceliği

Bazılarına göre iki üç küçük olgu, "Yunan yandaşları"nın savunularını ve daha düne kadar Batı Akdeniz'de MÖ 7. yüzyıl öncesine ait bir Fenike varlığının somut izlerini bulamayan arkeologların çekişmelerini rafa kaldırmaya yetmiştir. Tabii ki, *tartışmaya açık* üç küçük olgu söz konusudur. Birincisi, Kıbrıs müzesinde daha önce farkına varılmamış, hasarlı bir yazıtın bulunmasıdır (1939): MÖ 9. yüzyıla ait bu yazıt, çok uzun süre önce (1773) Sardinya'da, Pula (eski adı Nora) yakınında bulunmuş ve bugün Cagliari Müzesi'nde olan alışılmadık bir Fenike yazısının yorumuna ışık tutmuştur. R. Dussaud daha 1924'te bu yazıtın arkaik niteliğini tespit etmişti. Yine de W. E. Albright'a göre (1941), yazı Kıbrıs'taki yazıtta görülenle aynıdır, dolayısıyla aynı döneme aittir. Ve o günden bu yana Sardinya'da benzer türde ve MÖ 9. yüzyılın ilk yarısına ait oldukları kuşkusuz iki yazıt kalıntısı daha bulunmuştur.

Keşfe çıkan denizcilerin birinci kaygısı hemen anıtsal yazıtlar dikmek olamaz. Demek ki Fenikelilerin Sardinya'ya ilk uğrayışları MÖ 10. yüzyıla, hatta daha da öncesine *ait olabilir*, çünkü koloniler, hatta basit mevsimlik iskele yerleşimleri kurulmasından önce koydan koya geçilen, geminin bir tür gezici ticaret iskelesi rolünü üstlendiği uzun bir rasgele seyahat dönemi yaşandığını varsaymak doğaldır. Bu açıdan bakıldığında, Fenike'nin "koloni kuruluşları"na ilişkin geleneksel tarihlere bile –aslında bunlar da herhalde fazla eskidir– geri dönülebilir: MÖ 1100'e doğru Cadiz, Plinius'a bakılacak olursa daha da eski bir tarihte Fas'ta Liksos; ondan biraz sonra Utica; MÖ 814-813'te adı *yeni şehir* anlamına gelen Kartaca. Yine de Liksos'ta yürütülen derinlemesine kazı çalışmalarında, MÖ 6. yüzyıl öncesine, Mogador'daki kazılarda da 7. yüzyıl öncesine ait hiçbir yabancı etki izi ortaya çıkarılamamıştır. B. Nazar adında bir arkeolog (1957) İspanya'da 10. yüzyıldan itibaren ilk seyahatler dönemine ait bazı izleri bulmuş, Pierre Cintas da (1949) MÖ II. binyılın başlarında Kıbrıs'tan gelmiş denizcilerin Kartaca yakınındaki Salambo kumsalına *uğradıklarına* ilişkin birkaç silik ize rastlamıştır.

Kısacası, Sabatino Moscati'nin (1966) açıklayıcı varsayımlarının kesin kanıtları henüz mevcut değildir; bu varsayımlar özellik-

le, Deniz Kavimleri devrinde sadece Fenike devletinin mucize eseri ayakta kalması olgusuna dayanır. Mykenai'nin devrilmesiyle batıya doğru ilk Yunan yayılması hareketi arasında üç yüzyıl –MÖ 11., 10., 9. yüzyıllar– vardır. Yazarmız, "Fenike yayılmasının bu tarihsel boşlukta yer alması doğaldır" diye düşünür. Gerçekten de, Yunan denizciliğinin uykuya yattığı bu dönemde, Fenikelilerin uzak –ve boş– denizlerden hiçbir güçlükle karşılaşmadan yararlan-dıkları, bunun için tarihte sayısız örneğine rastlanan deniz seferle-rine çıkmalarının yeterli olduğu rahatlıkla *tasavvur edilebilir*; son-ra, Yunanların MÖ 8. yüzyıldan itibaren başlayan rekabetleri karşı-sında, geniş bir ağın ana noktalarını sağlam bir biçimde iskân et-meleri gerekmiş olmalıdır. Sadece ticari nitelikteki işletme faaliye-tinin ardından, gerçek anlamıyla kolonizasyon başlamıştır.

Varsayımlara dayalı bu şema, sağduyuya dayanarak dile getiril-diği belirtilmiş olan birçok açıklamayla çelişmektedir. Keşiflerin adım adım yapıldığı ve Fenike yerleşimlerinin de Kuzey Afrika kı-yıları boyunca doğudan batıya doğru peşpeşe sıçramalarla ilerledi-ği yönündeki, sözde mantıklı ilkeden mi yola çıkmak gerekir ger-çekten? Ama o zaman Utica ile Kartaca'nın Cadiz ve Liksos'tan da-ha eski olmaları gerekir ki, bu da elimizdeki zamandizinin kısal-masına yol açar. Oysa, tam aksine boş yollar üzerinde hareket eden Fenikelilerin, aradaki iskeleleri tahkim etme ihtiyacı hissettikleri-ne göre, önce en batıya, İspanya'nın gümüş madenlerine ve Atlan-tik ticaretinin yakınına yerleşmeyi yeğlediklerini düşünmemizin önünde hiçbir engel yoktur. Bu yaklaşım uzun bir zamandizini ak-la yatkın olarak görmek, sonuçta işin asıl önemli yanının ilk ve son aşamalara neyin yerleştirildiğini bilmek olduğunu kabul etmek an-lamına gelir. Bu noktada tartışmaya son noktayı ancak arkeoloji koyabilir. O halde bekleyelim!

Denize Doğru Püskürtülen Fenike

Bu uzun ip yumağını çözmeden evvel, önce doğrudan Fenike'ye, onun son derece çelimsiz gövdesine bir dönmek gerekir. Dağ ile deniz arasına sıkışmış Fenike, güneydeki Akkâ'dan kuzeydeki Ara-dos'a kadar, taş çatlasa 12 ilâ 15 km eninde bir şerit oluşturur. Bu-rası küçük limanlardan, kısa vadilerden, tepelerden, sel sularıyları

oyulmuş yamaçlardan, küçük kıyı adacıklarından oluşan bir gerdanlık gibidir. Kentlerin karayoluyla iletişimi iyi değildir, neyse ki bu eksikliği deniz giderir.

Bu limanların her biri bağımsız birer evren oluşturma iddiasındadır. Yerleşim alanı olarak savunulması kolay burunları veya adaları seçen bu kentler, dağlık artülkeye sırtlarını dönmüşlerdir. Bugün biriken alüvyonlarla anakaraya bağlanmış durumdaki Sur kenti aslında dar bir ada üzerine inşa edilmişti. Kent aradığı en önemli şeyi bu konumunda buluyordu: sadece İskender'in inanılmaz kuvvetinin tam anlamıyla hakkından gelebileceği bir savunma sistemi; biri kenti Sidon'a bağlayan kuzeydeki doğal liman, diğeri Mısır ticareti için kullanılan güneydeki sonradan inşa edilmiş liman olmak üzere iki liman; son olarak da doğrudan denizin içinden kaynayan ve içilebilir suyu, tuzlu deniz suyunun ortasından kolayca toplanabilen bir pınar. Geri kalan her şeyin denizciler tarafından taşınması gerekiyordu. Fenikeliler bu ideal kent coğrafyasını kuracakları koloni iskelelerinde de inatla arayacak, onları ya burunlara ya da adalara yerleştireceklerdir.

Lübnan Dağları'nın hâkim olduğu kıyıda, tuhaf urlar gibi büyümüş kent merkezleri çok eski bir Kenan mirasıdır. Yunanların hiç kuşkusuz lâl rengi meşhur kumaşlarından ötüğü *Foinikes*, Kızıllar diye adlandırdıkları, bizim de onların izinden giderek Fenikeliler adını verdiğimiz halk, çok uzun süredir Suriye-Filistin kıyılarına yerleşmiş durumdaki Kenanlı Samilerin soyundan gelmektedir. Klasik Fenike, Kenan ülkesinin Deniz Kavimleri fırtınasından sağlam çıkan parçasıdır.

Demek ki tüm Fenike kentlerinin kökleri uzak bir mazidedir. Biblos, daha MÖ III. binyıldan önce, Nil Deltası'yla ticaret yapıyordu. Bir sonraki binyılda Mısır'ın ağır basan etkisi orada henüz hayran kalınan, hatta kopya edilen önemli bir müşterinin etkisi düzeyindeydi, henüz siyasal bir egemenin etkisi durumuna gelmemişti. MÖ 17. yüzyılda Kenan kentleri tehlikeli Hiksoslar bile bertaraf etmeyi becereceklerdir. Ama onların özgürlüklerini ellerinden alan da *dolaylı yoldan* aynı Hiksoslar olmuştur. Nitekim MÖ 1580' den itibaren Mısır'da kurulan Yeni Krallık bir yandan Delta'daki işgalcileri dışarı püskürtürken, aynı zamanda Asya'da sağlam dayanak noktaları oluşturarak huzurunu güvence altına alma ihtiyacı

duyar. Mısır, Megiddo savaşı (1525) sonra, Kenan kentleri üzerinde kendi denetimini kurar. Gerçi çok geçmeden bu denetim daha çok kâğıt üzerinde kalacak ve III. Ramses'in ordusu Deniz Kavimleri kargaşası sırasında Kenan limanlarının korunmasına yardım etse bile, Mısır MÖ 1200'den sonra oradaki otoritesini sürdüremeyecek, Kenan özgürlüğüne yeniden kavuşacaktır. Sidon'un diğer sahil kentleri üzerinde bir tür üstünlük oluşturduğu bir dönemdir bu ve MÖ 1000 yılına doğru onun yerini Sur alıncaya kadar sürer. Adı Hezekiel'in ilahilerinde de geçen gururlu bir kenttir Sur. Bu arada Biblos ikinci sınıf bir kent durumuna gerilemiştir. Ama ekonominin içine sürüklendiği genel durgunluk içinde, Fenike "kuytuda kalıp korunan bir kesim" olur.

Bununla birlikte talihin kayırdığı Kenanlıların elinde oldukça daralmış bir toprak parçası kalmıştır. Güneyde Filistinliler güney kıyısını ellerinden almış, ama onlarla da pek bir rekabete girmemişlerdir, çünkü köylülerden ve demircilerden oluşan bu halk kentlerini çoğunlukla içerilere kuracaktır. Kuzeyde, Suriye'ye yerleşmiş Hititler ve Aramiler Kuzey Suriye kıyılarına, Orontes'in [Asi] denize döküldüğü noktaya erişimi engellemektedir. Yine de bu bölge, örneğin el-Mina ve daha kuzeydeki Fenike dilinin konuşulduğu Karatepe bölgesi Fenike'nin etki alanında kalacaktır. Doğuya doğru İbraniler Kenan'ın iç kesimlerini ele geçirmişlerdir; deniz kenarına kurulmuş kentler de genellikle yarı-göçebe yoksul nüfus topluluklarının elinde bulunan bu kötü topraklarla fazla ilgilenmezler. Süleyman, Sur kralı Hiram'a kendisine gösterdiği sadakate ve yaptığı hizmetlere karşılık Celile'den birkaç kent armağan edince, kral gidip bunları ziyaret eder, ama kentleri gördükten sonra armağanı geri çevirir. Süleyman'dan kendisine her yıl bir miktar buğday ve zeytinyağı göndermesini istemeyi yeğler.

Demek ki karşımızda dağ, komşuları ve kendi alışkanlıkları tarafından daracık, neredeyse gerçekdışı bir toprak parçasıyla, birkaç buğday tarlası, inanılmayacak kadar bakımlı bağlar, ormanlar, birkaç otlakla yetinmeye mahkûm edilmiş ufacık, bağımsız bir ülke bulunuyor. Fazla kalabalık kentleri eksik olan iâşelerini dışarıdan almak, dengesizliklerini bu şekilde telafi etmek zorundalar.

Sanayinin Zorunluluğu

Demek ki Fenike kentleri mecbur kaldıkları için sanayiye yöneleceklerdir. Hepsinde, dokumacılardan, demircilerden, kuyumculardan, gemi yapımcılarından oluşan faal bir zanaatkâr sınıfı mevcuttur. Bizim sanayi yüzyılımızda mühendislerin başına geldiği gibi, o uzmanlar da zaman zaman hizmetlerinden yararlanmak isteyen yabancı devletlere gönderilirler.

Fenike "sanayileri" her alanda mükemmeldir. Yünlü kumaşları meşhurdur; bir deniz kabuğundan çıkarılan *murex trunculus* veya *murex brandaris*, yani nüansları pembeden mora ve menekşeye dek uzanan kumaş boyaları da bir o kadar güzeldir. Bununla birlikte bu temel sanayi kentlerin uzağına kurulmuştur, çünkü deniz kabuklularını, etlerinin çürümesi için, uzun süre açık havada, iğrenç kokular saçan bir çürüme yerinde bırakmak gerekmektedir. Bulunan muazzam *murex* kabuğu yığınları gerek Fenike topraklarında gerekse Batı'daki kolonilerde birçok kumaş boyama atölyesinin varlığına işaret ediyorlar. En gelişmiş dal olan dokuma sanatı, Gobelin halılarında hâlâ kullanılan bir teknikten yararlanarak değerli kilimler ve Homeros'un sık sık sözünü ettiği rengârenk kumaşlar ürettiyordu. Üzeri resimli ahşap bir sandıkta görülen, muzaffer Tutankhamon'un ayaklarına kapanmış "Asyalılar"ın veya Medinet Habu tapınağının sırlı kiremitleri üzerine resmedilmiş III. Ramses'in tutsaklarının giydikleri alacalı bulacalı giysiler bu kumaşlardan yapılmıştır.

Fenikeliler başka geleneksel sanatları da ihracat amacıyla geniş ölçekli biçimde geliştirmişlerdir. Nimrud'da (Asur), Samari, Horsaabad, Arslantaş'ta, ama aynı zamanda Samos'ta, Yunanistan ve Etruria'da, çok sayıda ajurlu, altın ve renkli taşlar kakılı, yontma fildişi levha bulunmuştur. Bu levhalar kabaca MÖ 9.-7. yüzyıllar arasına tarihlendirilebilir. R. D. Bamett'in çalışmalarından bu yana bu fildişlerinin çoğunun Orontes kıyısındaki Hamat'ta bulunan Fenike atölyelerinden geldiği düşünülmektedir: Belki bir bölümü de daha kuzeydeki Suriye kentlerinde üretilmiştir; ürünlerin birkaçında yerel bir Asur, hatta İran sanatının (Ziviye) izlerine rastlansa da, esin kaynakları kendi istekleriyle veya zorla getirilmiş Fenikeli zanaat-

kârlardır.² Üslup doğrudan doğruya tunç çağının "beynelmilel üslubu"ndan türemiştir, Mısır, Mezopotamya, Suriye, Hitit, Asur etkilerinden uyumsuz çağrışımlar da taşımaktadır.

Asur ülkesinde, Kıbrıs, Yunanistan, Girit veya İtalya'daki sonu gelmez Etrüsk mezarlarında bulunmuş gümüş veya altın kupalar için de aynı esin sürekliliğinden söz edilebilir. Arkeolojik bağlamda MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen bu kupalar, aslında MÖ II. binyıla ait kupalarla pekâlâ karıştırılabilirler: Aynı çekiçle işleme tekniği, Doğu halklarının resim sanatlarının hepsinden derlenmiş aynı karışık motifler göze çarpar. Burada bir Fenike spesiyalitesi söz konusudur: Homeros, ne zaman Menelaus'a değerli bir nesne hediye edecek veya Patroklos'un cenazesinde düzenlenen yarışmalarda ödül verilecek olsa, hep "Sidon kraterleri"nden söz eder.

Fenike üretiminde bir yenilik de göze çarpar; cam: çarpuk çurpuk sayısız boncuk, muskalar, pendentifler ve kolye parçaları, küçük parfüm şişeleri, tüm Akdeniz'de binlercesi satılan rengârenk küçük vazolar. Bu konuda Fenike'nin hiçbir teknik icadı devreye girmemiş gibidir: Cam üretimi –başlangıçta altında bir dayanak olmadan kullanılan çini sırtından ibarettir, yani sadece *ışık geçirmez* bir camdır– hem Mısır hem de Mezopotamya'da II. binyıl öncesinden başlayarak, birbirinden bağımsız olarak gelişmiştir. Üstelik hammaddeler ve renklendirici ürünler farklı olsa bile, kullanılan teknikler birbirine epey yakındır. Üfleme tekniği bilinmez ve Yunan-Roma çağına dek bilinmeyecektir, bunun yerine kalıba dökme, hatta yekpare bir cam kütesinin içini oyma usulleri kullanılır. Çoğunlukla, bir tür ince kumaş içinde topak yapılmış ve bakır bir çubuk üzerine takılmış killi kumdan bir çekirdek, erimiş camın içine daldırılır. O zaman bu topak bir sır tabakasıyla kaplanır. Hâlâ yumuşak durumdaki bu tabakanın içine renkli camdan küçük çubuklar sokulur (birçok Mısır veya Fenike vazosunda görülen çizgisel veya çiçekli göz alıcı süslemeler böyle yapılır), genellikle nesne bir masanın üzerinde yuvarlanarak hepsi birden perdahlanır, kulp- lar veya bezekler takılıp sabitleştirilir. Soğuduktan sonra, içerideki kumdan çekirdeği ve üzerindeki kumaşı çıkarmak yeter.

2. Günümüzde üretim merkezlerinin çok sayıda olduğuna dair sağlam kanıtlar vardır. Karş. J. Winter, *Iraq*, 43, 1981, s. 101-30. (P. R.)

Fenikeliler ve Kıbrıslılar Mısır cam işlerini taklit etmişlerdir. Ama MÖ 7. yüzyıldan itibaren Fenike, daha sonra da Kartaca kentleri bunu gerçek bir sanayi haline getirmiş, çeşitli buluşların yanı sıra (Mısır'da daha geç bir dönemde, Tutankamon devrinde görülen) saydam camı da geliştirmişlerdir.

Buna karşılık Fenikeliler, Mısırlıların bir tür sınai biblo yapım-cılığını geliştirdikleri başka bir alanda, çinide onlarla rekabete girmemişlerdir (bu da, Fenikeli tüccarların gözü açıklığını gösterir). Kendi cam eşyalarının yanında, Mısırlıların sayısız tılsım nesnesini (kedi veya timsah tanrıçalar, tanrı Bes heykelcikleri veya Horus'un gözü) ve Mısır'ın uzun süredir Ege'ye ihraç ettiği, Kartaca'daki ilk mezarlarda da çok bol miktarda bulunan³ bok böceklerini satmakla yetinmişlerdir.

Aynı şekilde, olağanüstü resimli seramikleri de bir uzmanlık alanı olarak (en azından MÖ 10. yüzyıldan beri orada yerleşik olmalarına karşın) Kıbrıs'a bırakmışlardır. Mykenai'nin mirası olan bu imalatı, Kıbrıs Doğu'ya has şiirsel bir düşlem gücüyle dönüştürmüştür. Fenikeliler, Etrüsklerin aksine, tüm Akdeniz'e sattıkları Yunan seramiğini taklide de hiç kalkışmayacaklardır. Kendi paylarına, Lübnan kıyılarının göz okşayıcı, güzel bir kırmızıya boyanmış, tek renkli ve perdahlı çömlekçilik geleneğine sadık kalmışlardır. MÖ 10. yüzyılda İsrail kent devletleri de onları taklit edecektir: "Samiriye çömlekleri" adı verilen kıpkırmızı ve zarif testiler ve kupalar böyle ortaya çıkar. En sık rastlanan Fenike biçimi –hem Kartaca'da hem Fenike'de görülen armut biçimli testi– cam, tunç, gümüş, hatta fildişi gibi başka malzemelerde de taklit edilmiştir. Ama resimli çömlekçilik sanatı Fenikelilere yabancı kalmıştır.

Denize ve Ticarete İlişkin Gerekler

Ticari faaliyet olmasa sanayi hiçbir işe yaramazdı. Gemilerle dolup taşan Fenike limanları Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndan Cebelitarık Boğazı'nın ilerisindeki Atlas Okyanusu'na kadar geniş bir alış-veriş faaliyeti yürütmek zorundadır. Tüm Akdeniz, bu uzun menzilli sistemin içine katılmıştır.

Doğu'dan yola çıkıp Batı Akdeniz'e varmak için kullanılabilecek kabaca üç yol vardır. Kuzey sahillerinden ayrılmadan ilerleyen birincisi, Yunanistan ve Yunan adalarına uğrayıp Korfu'ya kadar çıkar. Oraya kadar varan hafif bir yelkenli, rüzgâr elverişliyse, Ot-ranto kanalını bir günden kısa bir sürede geçip İtalya kıyıları boyunca ilerleyerek Messina boğazına varır. İlk Yunan denizciliğinin olduğu son nokta, kendinden önceki Girit ve Mykenai gemicileri için de son nokta olan, bu boğaz olmuştur. Buradan sonra başlayan Tyrrhenoi* [Tirren] denizi bir kavşak noktasıdır ve Yunan yelkenlileri buradan geçerek –işin doğrusu, epey zahmetli bir yolculukla– Batı'ya ulaşacaklardır.

Güney yolu Mısır'dan Libya'ya ve Mağrib'e kadar Afrika sahili izler. Bu sonu gelmez deniz yolculuğunun sonunda Herakles Sütunları [Cebelitarık] boğazından çıkılır. Fenikeliler bu uzun güzergâh üzerinde ya Nil Deltası'ndaki kentler gibi dost topraklarda bulunan menzillere, ya da Sirenayka sahilinde veya Mağrib sahilinde kendi ticari iskelelerine sahiptirler. Yerleşmek için genellikle ya sahile yakın adaları (Sardinya'da Nora, Guadalquivir nehrinin denize döküldüğü yerin karşısındaki Cadiz, Sicilya'da Motya, Bag-radas'ın (Mecerda) denize döküldüğü noktada Utica; Fas'ta Mogador) veya iki komşu lagünün ortasında kalan Byrsa tepesi üzerindeki Kartaca gibi savunması kolay bir berzahı seçerler. Appianus, Kartaca için, "koya demirlemiş bir gemi" diyecektir.

Üçüncü yol ise, bir adalar zincirinden destek alarak, denizin ortasından ilerler: Kıbrıs, Girit, Malta, Sicilya, Sardinya, Balear adaları. İki bin yıl sonra, II. Philippe [Felipe] ve Avusturyalı Don Juan devrinde, *dosdoğru giden hızlı* deniz ulaşım hattı buydu: Sicilya'dan Balear adalarına veya Balear adalarından Sicilya'ya giden İspanyol gemilerinin kullandığı bu hat, Doğu denizlerinde Sicilya-Girit-Kıbrıs-Suriye arasında uzanarak meşhur Levant ticaretinin ana eksenini oluştuyordu. Bu güzergâh sahil gemiciliğinin bırakılıp, açıkdeniz taşımacılığına başvurulmasını gerektirmektedir doğal olarak.

Fenike tekneleri açıktan, sahillerin uzağından giden bu orta yolu kullanmışlar mıdır? Mümkündür, çünkü bu güzergâh üzerindeki

* Yunanların Etrüsklere verdikleri ad -ç.n.

adaların hepsinde önce Fenikelilerin sonra da Kartacalıların varlıkları veya buralara uğradıkları kanıtlanmıştır. Ayrıca Fenikelilerin olağanüstü kılavuzlar olarak yaptıkları haklı ün de bu kaniyi desteklemektedir: "Ey Sur, sende hikmetli adamlar vardı, senin [gemindeki] kılavuzların onlardı... Kürekçilerin seni *açık denize* taşıdılar" (Hezekiel, 27, italikler benim). Strabo ve Aratos'a göre, Küçükayı takımyıldızı (Büyükayı yerine) sayesinde Kuzey yönünü kesin bir biçimde bulma yöntemini Yunanlara öğretenler Fenikeliler değil midir? Sahillere fazla yaklaşımadan geceleri bile yolculuk ediyor, böylece kendi çağlarının, ancak gündüz vakti denizde yol alan diğer tüm gemicilerine fark atıyorlardı. Ayrıca deniz haritalarını oluşturmuş, mesafelerin ve rüzgârların rölövelerini çıkarmışlardı; Hannon'un Kara Afrika kıyılarına yaptığı yolculuğun ayrıntılı raporu halka açık bir biçimde bir tapınağa asılmıştı.⁴

Kuzey ve güney yollarının doğu kesimlerinde, muhtemelen kuzey yolu yelkenliler veya kürekli gemiler için en emniyetli olanıdır (Türklerin MS 16. yüzyılda, her iki yola da hâkim oldukları bir dönemde sergiledikleri davranıştan bu sonuca varılabilir). Kara onları kuzey yönünden esen rüzgârlardan korur. Ama güney yolu da kullanılabilir ve denizin *batı* kesiminde çoğunlukla kuzey yoluna tercih edilir. Nitekim kuzey yolu üzerinde İtalya ile İspanya arasında geniş boşluklar vardır ve önce Fokaialılar [foçalılar], sonra da Marsilyalılar ancak büyük tonajlı gemiler kullanarak bu somut güçlüklerin üstesinden gelebilmişlerdir. Orta yol ise (görelî) sürat, açık deniz, özgürlük yoludur: Bir adadan diğerine giden gemiler denizin koruyucu yalnızlığında gözden kaybolurlar. Kim peşlerine düşüp bulabilir onları? Demek ki Fenikelilerin, sonra da Kartacalıların Kıbrıs'tan Balearlar'a kadar adaları ellerinde bulundurmak, paha biçilmez Sicilya'yı korumak, "Sicilya-Balear köprübaşı"nı tutmak konusunda gösterdikleri hırsın önemli nedenleri vardır. Roma Sicilya'yı ele geçirir geçirmez, Kartaca'nın deniz kuvveti sona erer.

Demek ki Fenike'nin zenginliği uzun menzilli deniz taşımacılığına dayanmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'in bir bölümü –bizim düşündüğümüz şekilde yorumlandığında– Kral Süleyman tarafından

4. Bkz. J. Desanges, *Recherches sur l'activité des Méditerranéens aux confins de l'Afrique*, Roma, 1978. (P. R.)

donatılıp Fenike donanması içine karışan falanca geminin, uzaklardaki İspanya'ya, Tartessos'a üç yıl içinde gidip geleceğini belirtir. Sevilla'dan İspanyolların elindeki Amerika'ya gidiş-geliş de aşağı yukarı aynı süreyi tutmaktadır!

Tıpkı Amerika seferi için olduğu gibi, Tartessos seferi için de büyük bir sermayeye sahip, uzun bir bekleyiş döneminde ayakta kalabilecek kentler ve bu muazzam ölü zamanı telafi edebilecek oranda bir kazanç şarttır. Her iki örnekte de mucizeyi yaratan gümüş olur (buna Endülüs'e Kuzey'den getirilen kalayı da eklemek gerek). İspanya gümüşünün dolaşıma sokulması etkili olmuş gibi görünüyor, çünkü Mısır'da altına göre 1'e 2 olan gümüş paritesi sonunda 1'e 13 oranına gerileyecektir! Böyle bir fiyat düşüşü yaşanabilmesi için, MS 16. yüzyılda Avrupa'nın Amerika'dan getirilen gümüşe boğulması gibi, Mısır pazarında da bir gümüş bolluğunun söz konusu olması gerekir. Maden "fethi" İspanya'dan yine erken dönemde kolonileştirilmiş Sardinya'ya geçmiş gibidir;⁵ bu adada da ilk önce gümüş yatakları işletilmiştir. Barbagia bölgesindeki bakır yatakları ise ancak MÖ 8. yüzyılda işletilmeye başlanmış ve ürünün çoğu da yerel tüketime ayrılmıştır. Zaten Sicilyalı Diodoros, Fenikelilerin gücünün gerek Sardinya gerekse İspanya'dan çıkardıkları gümüş ticaretinden kaynaklandığını hiç duraksamadan belirtir.

Bitümün Yarattığı Mucizeler

Denizyolunun düzenli olarak kullanılmaya başlanıldığı bu ilk dönemlerde Fenike gemiciliğinin gösterdiği mucizevi başarı, ilk bakışta insanların yaratıcılığının ve cesaretinin eseridir. Ama acaba başka bir neden daha yok muydu? Fenikelilerin elinin altında çok bol miktarda bitüm bulunuyor, en azından Lut gölünde insanın almak için elini uzatmasının yettiği bitüm ezelden beri işletiliyordu. P. Cintas şöyle yazar: "Onların denizdeki talihinin büyük ölçüde tekne gövdelerini kalafatlamada bitüm [zift] kullanmalarından kaynaklandığına inanmaya hazırım." Gerçekten de ilk deniz taşıt-

5. Bugün Sardinya madenlerini ilk işletenlerin Fenikeliler oldukları söylene-
mez. Bu nokta hakkında, Michel Gras, "Trafics tyrrhéniens archaïques", *BEFAR*,
258, Roma, 1985. (P. R.)

larının bir numaralı düşmanı çeşitli yerlerinden su almaları, su geçirmezliğin bir türlü sağlanamamasıdır. O uzak mazideki gemiler sürekli karaya çekilmekte, ya akşamları kumsallara çekilip günün ilk ışıkları beklenmekte, ya da limanda gövde tamamen kuru bir yere çekilip gözden geçirilmekte, kalafatlanmaktadır. Bir tür doğal zift olan bitüm Fenikeli gemiciler tarafından mutlaka bu amaçla kullanılıyordu.

Zaten Kartaca'da mimarlar da sık sık bitüm kullanmamışlar mıdır? Yüksek evlerin kerpiç duvarlarına çoğunlukla dışarıdan katran çekilmektedir ve Plinius onların "ziftli damları"ndan söz etmiştir. MÖ 146'daki korkunç yangının nedeni de bu olsa gerek. Eğer gövde bir yakıt olan bitüm kullanılmamış olsaydı, Romalılar kenti ateşe vererek taş üstünde taş kalmayacak şekilde yok etmeyi asla başaramazlardı. Günümüzde yürütülen kazılarda, Pön savaşları devrinin Kartaca'sının altında gömülüp kaldığı kül katmanının içinde "küçük bitüm örtüleri"ne rastlanmaktadır.

Fenike'nin Yeni Bir Soluk Bulması: Kartaca

Akdeniz'in "Uzakbatısı"yla kurulan bağlantı, Sur ile Cadiz arasında bir iletişim kurdu, ama mesafenin uzunluğundan ötürü zayıf bir iletişimdi bu. Bu bağlantı uzun süre aradaki Kartaca menzili sayesinde dayanabildi. Sistem ancak 7. yüzyılda bir dizi nedenden ötürü bozulacaktı.

Birinci neden, Fenikelilerin artık o ilk başarılı seferlerin boş Akdeniz'yle değil,⁶ önce Etrüsklerin (bu yine de fazla sorun değildir), sonra da Yunanların rekabetiyle karşılaşmalarıdır. İkincisi, Fenike Asurluların şiddetli saldırılarına maruz kalır (Kıbrıs'ı 709'da ele geçirirler). Arados, Biblos, Sidon ve Sur uzun süre direnirler, ama Asurluların Mısır'ı işgal etmesiyle birlikte (671) işler çarpıcı bir hal alır. O andan itibaren Fenike kentlerinin dolambaçlı yollara başvurmak zorunda kalan "kralları", boyun eğrerler, entrika çevirirler, yararsız isyanlara kalkışırlar. Asurbanipal'in bir metninde, "Deniz ortasında bulunan [gerçekten de Arados bir adadadır] ve kral

6. Aslında MÖ 8. yüzyıldan itibaren Yunanlar, Euboia'lılar Batı Akdeniz'de dolaşmaktadır. (P. R.)

atalarıma boyun eğmemiş Arados'un kralı Yakimlu'yu boyunduruğum altına aldım. Kızını bana cariyelik yapsın diye, zengin drahomasıyla birlikte Ninova'ya kendi elleriyle getirdi ve ayaklarımı öptü" der; ayrıca "lâl ve menekşe rengine boyanmış yünlü kumaş, balmıklar, kuşlar"dan oluşan bir haraç da ödedi. "Sur'un Baal'i" de kızlarından birini, hatta bir de oğlunu teslim etmek zorunda kaldı, ama Asurbanipal oğlanı geri gönderdi. 574'te Asur İmparatorluğu'nun devrilmesinin üstünden kırk yıl geçmiş ve herkes rahat bir soluk almışken, Babilli Nabukadonosor Sur'u zapteder.

Bu savaşlar, kralların yerini *suffes*'lerin (üst düzey kamu görevlileri) aldığı kentlerde yaşanan kargaşalar, ticari bağlantıların kopması Fenike'yi ve onun ticaret gemilerini bir anda dünya haritasından silmez. Ama Kartaca'yı rüştünü ispatlamak zorunda bırakırlar. Özgür kalmak için kelimenin modern anlamında kolonyal tabiyet bağlarını koparmasına gerek olmaması da bunu kolaylaştırır. Onu anavatanına bağlayan şey, Sur'daki Melkart kültüne bağlılığı ve iş grupları arasındaki ilişkilerdir. Bu bağlar, kentin veya onu yöneten ticaret aristokrasisinin bağımsızlık yönünde çaba harcamasına gerek kalmadan, kendiliğinden gevşemiştir. Fenike yaşamının merkezi Sur'dan daha iyi bir konuma sahip olan, iki Akdeniz'in hemen hemen tam eklem yerinde, üstelik yabancı baskılara karşı korunaklı bir durumda bulunan Kartaca'ya geçmiştir. Fenike uygarlığı orada devam etmiş, eski uygarlığa bazı yönleriyle benzerken bazı yönleriyle de ondan farklılaşmıştır. Bu bakımdan, çok daha sonraları Amerika'daki Avrupa uygarlığının halini andırır.

Bu farklılaşmada aradaki mesafe, kültürel tarzlar arasındaki mantıksal uzaklaşmalar ve kentin karışık kökenlere sahip olması rol oynamıştır. Pierre Cintas, Kartaca'nın doğrudan Fenikeliler kadar, "denizden gelmiş" ve çeşitli kökenlere dayanan halklar tarafından da kurulduğunu dahi söyleyecektir. Belki de ileri sürülen bu iddia, Kartaca'nın en eski (MÖ 7. yüzyıl) iki mezarlığına gereğinden fazla önem atfetmekten kaynaklanmıştır. Yerleşimin kuzeydoğusundaki Darneş mezarlığı ölülerini toprağa gömenlere (Fenikeliler), Junon tepesindeki ise ölülerini yakanlara (Yunanlar?) aitti. Pierre Cintas, bunlardan hareketle, kalıcı kolonilerin kurulduğu devirde batıya doğru yola çıkan göçmenler arasında bir karışım yaşadığı sonucuna varmaktadır. Ne yazık ki bunların hiçbirisi kesin

değildir. Her ne olursa olsun, nüfusun büyük bölümü Fenikelilerden oluşmaktadır: İşin rengini onlar belirlemiş, kendi dillerini diğerlerine kabul ettirmişlerdir.

Yine de "Amerikan usulü", yerden yeni bitmiş bir kent olan Kartaca, karışma çok elverişli bir yerdir. Sağlamlığı zevk inceliğine tercih eden, basit, somut, aceleci uygarlığıyla da "Amerikan tarzı"nı çağrıştırmaktadır. Bu güçlü kent, dünyanın dört bir bucağından denizcileri, zanaatkârları, paralı askerleri kendine çekmiştir. Kapılarını her türlü kültürel akıma açık tuttuğu için, eşyanın tabiatı gereği kozmopolit olmuştur. Yedi yüzyıl boyunca Afrika'nın Akdeniz sahillerine damgasını korkunç bir biçimde vururken, Afrika'nın kanı da akla gelebilecek her yoldan ona kadar ulaşmış ve kentin öz-suyuna karışmıştır. Kolonizatör kent, bunun acısını çekmiş ve kendisi de kolonileştirilmiştir. Çünkü son tahlilde, Kartaca'nın Zama savaş alanında (MÖ 202) yenilmesine yol açan, Numidialıların ve onların süvari kuvvetlerinin ihanetidir. Ama fazla acele etmeden ilerleyelim.

Afrika'nın Payı

Kartaca'yı Fenike'den asıl ayıran, bilmezden gelemeyeceği yekpare bir artülkenin içinde kalmasıdır.

Kuşkusuz Kartaca da en az Surlular kadar gözüpek bir biçimde denizde yaşayacak ve geçimini denizden sağlayacaktır. Kızıldeniz'den yola çıkan Surlular, Firavun Nekao'nun emriyle, MÖ 600'e doğru Afrika'nın çevresini dolaşmışlardı. Kalay yatakları arayan Kartaca gemileri de MÖ 450'ye doğru Himilkon'un komutasında Avrupa'nın Atlantik kıyıları boyunca kuzeye doğru çıkarak Britanya adalarına (Cassiterides adaları)* ulaşmışlardı. Çeyrek yüzyıl sonra altın tozu peşinde bu kez güneye doğru inen Hannon, Afrika'nın bugünkü Gabon ve Kamerun'a kadar uzanan Atlas Okyanusu kıyılarını keşfedecekti.

* Britanya adasının güneybatısında takımda. Eskiler, özellikle de Kartacalılar buralardan kalay çıkarırlardı. Cassitarides adalarının bugün Morbihan kıyısındaki adalar ya da *Scilly* veya *Sorlingues* adaları olduğu sanılır (Büyük Larousse) -Ç.n.

Demek ki yeni kent Fenike usulünce davranıp, ardındaki yok-sul kıtaya sırtını dönebilirdi, şayet Kuzey Afrika kıyısı mecburi uğ-rak yerleriyle birlikte ticaret yolunun kendisini oluşturmasaydı... Bu uğrak yerlerinden önce kasabalar, sonra da epey büyükçe kent-ler doğacak (örneğin günümüzdeki Cezayir kıyısında sıralanan: Collo, Djidjelli, Cezayir, Cherchell, Guraya, Tenes...), bu kentler de yüzlerini giderek artülkeye dönüp, onun sayesinde daha iyi ya-şamaya uğraşacaklardı. Son olarak, MÖ 5. yüzyılın olumsuz kon-jonktürü de Kartaca'yı Kuzey Afrika'ya kapamak ve çevresindeki ovalarda –yeniden sözünü edeceğimiz– verimli bir tarım düzenle-mek zorunda bırakacaktı.

Demek ki yerel hayatla giderek bütünleşen bir ortakyaşam söz konusuydu. Fenikeliler geldiğinde taş devrinden henüz çıkmış olan bu Kuzey Afrika hemen her şeyi efendilerinden alacaktı: meyva ağaçları (meyvaları İtalya'ya ihraç edilen nar ağacı, zeytin, incir, badem ağaçları, üzüm bağları), ekip biçme, bağcılık yöntemleri ve birçok zanaat tekniği. Bölgenin öğretmenliğini üstlenen Kartaca derinlere nüfuz edecekti. Aziz Augustinus zamanında Roma İmpa-ratorluğu çökerken –yani yüzyıllar sonra– Afrika köylüleri, Augus-tinus'un hemşehrileri hâlâ Pön dilinde konuşmakta ve Kenanlı ol-duklarını söylemektedirler: "*Unde interrogati rustici nostri quid sint, punice respondentes: Chanani...*" Bugün yeterince bilinme-yen veya doğru anlaşılmayan dâhi tarihçi E.-F. Gautier bölgedeki bu Pön nüfuzunun, bu "doğululaştırma"nın, hem Kuzey Afrika'da hem de İspanya'da silinmez bir iz bıraktığını savunagelmıştır. MS 7. ve 8. yüzyıllarda Arap istilaları başlayınca, bu eski ortaklıklar on-ların lehine çalışacaktır. Uzmanlar, olayların sığıldığı kısacık zaman dilimine ait hiçbir kanıt gösterilememesine dayanarak, bu gözü ka-ra yoruma itiraz etmişlerdir. Hiçbir kanıt bulunmadığı kesindir. Ama uygarlıklar tarihi inanılmaz bir gecikme ile gerçekleşen olay-lar bakımından epey zengindir: Günümüzde artık var olmayan uzak yıldızların ışığı kimi zaman bizim gezegenimize de düşmektedir...

Sahici bir Doğu ürünü olan Kartaca'nın Hint-Avrupa etkilerinin bulaşmasına maruz kalmaması, bu açıklamayı iyice cazip kılmak-

* *Lai.* Kim oldukları sorulan hemşehrilerimiz Pön dilinde cevap verdiler: Kenanlıyız. –ç.n.

tadır. Kentin konumu, onu kuzeyden gelecek her türlü istilaya karşı koruyordu. Bir insan ve kültürel ürün dolaşımından söz edilebilirse de, bu, denizyoluyla doğu-batı yönünde veya Nil kıyılarından itibaren Sahra yolları üzerinden gerçekleşmiştir. Kartacalıların karışımıza doğulu kıyafetler içinde çıkmaları son derece mantıklıdır: geniş yenli, uzun entari, uzun pelerin, kafada takke. E.-F. Gautier onların başlıklarını fesin, ganduranın, hatta günümüzdeki bürmüsün önörnekleri olarak yorumlar. Bugünkü Kuzey Afrika'da çoğunlukla ev kapılarına çizilen bir işaret, bir halk nazarlığı olan "Fatma'nın eli", Pön mezar taşlarındaki, avucu bir tür kutsama jestiyle (yine Doğu'dan alınmış bir özellik) açılmış sağ elinden alınmamış mıdır? Antik Kartaca'nın günlük gerçekliklerinin çoğuna, aynı topraklardaki günümüz yaşamının da hiç silinmeyen kokuları sinmiştir. Smirat'ta kırsal alanda ve yoksul Pön mezarlarında yapılan kazılarda (1941) ortaya çıkarılan çerçeve, bugünkü köylü yaşamında da geçerlidir: "Bir göz oda, birkaç erzak küpü, su için bir testi ve uyumak için bir hasır" (G. ve C. Picard).

Trampa İle Para Arasında

Doğu ve Batı Akdeniz'in birleştiği noktada bulunan Kartaca, bu iki havzayı ayıran muazzam ekonomik ve kültürel seviye farkından zahmetsizce yararlanmayı bilmiştir. Batı barbardır, az gelişmiştir; Kartaca oradan, madenler de dahil olmak üzere her şeyi, ucuza alır: Cassiterides adaları ve Kuzeybatı İspanya'dan kalay; Endülüs ve Sardinya'dan kurşun, bakır ve özellikle de gümüş; Kara Afrika'dan altın tozu, Kuzey Afrika'ya kadar kervanlarla (henüz deve değil at kervanları) taşınan altın; son olarak da, mümkün olan her yerde, hatta açık denizde yakalanmış köleler.

Bu alışverişler trampa usulüyle yapılmaktadır. Kartacalı tüccar kendisinin ve başkalarının mamul maddelerini veya Kızıldeniz üzerinden Hindistan'dan getirilmiş baharat ve ecza maddelerini Batı'ya taşıyıp, karşılığında gümüş külçeleri alır ve bu külçeleri de Doğu'ya götürüp satar. Kartaca'da kelimenin gerçek anlamıyla paranın geç ortaya çıkması, Pön Sicilyası'nda paraya geçişin MÖ 5. yüzyılı bulması, Kartaca'nın içinde ise ancak 4. yüzyılda ve paralı askerlerin maaşlarını ödeyebilmek için kullanılması böyle açıklanabilir.

Bu durum karşısında, Sabatino Moscati ile birlikte (1966) aşırı bir hayrete kapılmak doğru olur mu? Hayır, çünkü söz konusu olan bir kara cahillik örneği değildir. Sidon ve Sur'un kendi paraları vardı. Akla yatkın olabilecek bir tek açıklama görünüyor: Kartaca paraya ihtiyaç duymuyordu. Çin için de, farklılıkları akılda tutmak şartıyla, aynı şey geçerli olacaktır: Bu alanda ne denli yaratıcı olursa olsun (insan icadı olan parayla, hatta kâğıt parayla çok erken bir dönemde tanışmıştır) bulduğu şeyi kullanmakta ne kadar ağır davranmıştır! Tıpkı Kartaca gibi, onun da etrafında Japonya'da, Hindic'in'de, Güneydoğu Asya adalarında henüz emekleme aşamasında bulunan, üzerlerinde hâkimiyet kurması kolay trampa ekonomileri yok muydu?

Bütün bu söylenenlere karşın, para bulunmaması, rakip ekonomiler karşısında sonuçta bir zaaftı. MÖ 5. yüzyıldan itibaren Yunanların ekonomik "tırmanışı" belirgin bir hal alırken, Kartaca bile rakiplerinin biblo imalatına teslim olurken, Yunanların parasal üstünlüğü bu duruma getirilebilecek tek veya en iyi açıklama değilse bile, en azından olası açıklamalardan biridir. Para kullanımında geç kalmanın Kartaca'yı, Yunan kentlerinde çok erken bir dönemden itibaren görülen bankanın ve kredinin yararlarından yoksun bıraktığı ise kesindir. Çok zengin olan Perslerin ülkesi gibi (kaldı ki orada Dara altınları dolaşımdaydı) Kartaca da büyük miktarlarda değerli madeni, altın, gümüş, hatta tuncu işletmeden âtil etmiştir.

Aynı şekilde, bazı yazarlar Kartaca'nın birçok maden yatağının denetimini elinde bulundurmasına karşın, Kartaca metalürjisinin az gelişmişliği karşısında şaşkına düşerler; bunu Kartaca'daki işgücünün vasıfsızlığıyla açıklamak mümkün müdür? Kartaca isteseydi pekâlâ bu işin üstesinden gelebilirdi. Oysa inanılmaz deniz taşımacılığının gel-giti içindeki kent, bu konuda da ticaret hayatındaki kolaylıkların ve alışkanlıkların sunduğu çözümleri tercih etmiştir. Tarihin kaydettiği yarışmalarda ilk gülenler, alışkanlıklarında inat ederlerse, gün gelir kaybetmeye hazır eski galipler durumuna düşerler. Dolayısıyla kentin MÖ 5. yüzyılda Yunan malları tarafından istila edilmesi, Yunanistan'ın belirleyici ticari üstünlüğünü yansıtan bir olgudan çok, Kartaca sisteminin olağan kurallarının bir parçası gibi görünüyor bana. Kartaca MÖ 7. yüzyılın sonundan itibaren Korinthos çanak çömleklerini, Etrüsk *bucchero* vazolarını ve

bir sürü Mısır ürününü ithal ediyordu. Çünkü Korinthos, Etruria ve Mısır'da Pön ticareti çok etkindi. Venedik de MS 15. yüzyılda Güney Almanya'nın mamul maddelerini hiç yüksünmeden ithal edip yeniden satacaktır. Denizlerin nakliyecileri olan Hollandalılar da MS 18. yüzyılda bir yerden aldıklarını başka bir yerde satarak aynı davranışı sergileyecek, hatta Güneydoğu Asya adalarında ne zaman fırsat çıksa ilkel trampa yöntemine başvuracaklardır. Kartacalılar bir elleriyle aldıklarını diğerleriyle satan taşımacılar, araçlar olmuşlardır.

Bu durum, aracılığın iflah olmaz bir zaafını mı gösterir? Hayır, çünkü Kartaca en önemli mevzilerini, özellikle de İspanya'daki madden "tekeli"ni savunmayı bilmiştir (Kartaca, İber Yarımadası'nın kullanıma açık en büyük bölümüne Etrüskleri, Yunanları, sonra da Romalıları sokmayacaktır). Deniz kıyısındaki ana ticari iskelelerini, lüks tüketim sanayilerini (Fenikelilerinki kadar ünlü dokumaları, fildişi ürünleri, mobilyaları) ve en sıradan ticari faaliyetlerini, özellikle de toptan buğday ticaretini ve güçlü tuzlu balık sanayiini de korumayı becerir. Kartaca bu son sanayi dalı için, hemen her yerde, en çok da balık kaynayan okyanus kıyılarında, Cadiz'de ve İspanya-Portekiz'in Atlas Okyanusu kıyısındaki bir dizi küçük limanda balıklavalar ve tuzlalar oluşturmuştur. Sonradan buralara yerleşen Roma salamura sanayi tesisleri, mevcut bir mirası devralacaklardır.

Kartaca'da ne yaşamın ne de sanatın Doğu'suyla Batı'sıyla tüm Akdeniz'i yavaş yavaş Helenleştiren o muazzam kültürel salgından korunamaması, Kartaca'nın yukarıda sayılıp dökülen gücüne halel getirmez. Hâkim üslubu benimsemek (bir zamanlar Mısır'inkini), ezelden beri bir Fenike geleneğidir. Helenik biçimlerin etkisi hem Fenike sahilinde hem de Kartaca'da mezar taşlarında ve özellikle de mimaride fark edilir ve Sicilya'daki, Sardinya'daki, Afrika kıyılarındaki, İspanya'daki tüm Kartaca kolonileri aynı akımın peşinden gider. Örneğin MÖ 4. yüzyılda, hatta 5. yüzyılın sonunda İspanyol-Kartaca heykeltıraşlığı üzerindeki Yunan etkisi, Pön dünyasındaki Yunan kültürel etkisiyle ekonomik etkisi arasında yapılması gereken ayırım açısından anlamlıdır. Kartaca Yunan şehirciliğini hiç duraksamadan ithal etmiş, merkezi avlulu Yunan evini, süslemeli vazoları, çimentoyu ve betonu (bkz. Sekizinci Bölüm), lahitleri,

tanrıları (MÖ 396'ya doğru Demeter ve Kore), ama aynı zamanda Pythagoras'çı fikirleri ve onların bazı savunucularını getirtmiştir. Hannibal'ın babası Hamilkar İspanya fethine girişirken Büyük İskender'i kendine örnek alacaktır. Bizzat Hannibal de Yunan kültürle yoğrulmuştur ve Roma askerlerinin karabasanı olan alacalı kumaşlarla örtülmüş filleri bile Helenistik dünyadan alınmıştır.

Konjonktürler Karşısında

Geçimini Akdeniz'den sağlayan Kartaca denizinin bütünündeki hareketlere, deniz konjonktüründeki değişimlere de doğal olarak duyarlıdır. Kentin tarihi Akdeniz yaşamının ritimlerini adım adım izlemektedir.

MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda Yunanlar her yerdedir. 600'e doğru Fokaia'lılar Massalia'yı [Marsilya] kurarlar; Katalonya'da Ampurias'a ve muhtemelen gündeydeki Mainake'ye (Malaga) yerleşirler: Böylece Fenikelilerin madencilik alanındaki imtiyazı yok olmasa bile, en azından zedelenir. Her ne olursa olsun, Etrüsk-Kartaca müttefik donanmasının Yunanlara karşı verdikleri bir deniz savaşının (540-535) ardından, Fokaia'lılar Korsika'daki Alalia'dan kovulurken Kartaca'nın durumu tekrar denetim altına aldığı kesindir. Gerçi mücadele sona ermemiştir, ama bu kez üstünlük Kartacalılara geçmişti.

MÖ 525'te Persler Mısır'ı ele geçirdi ve bu arada firavunun donattığı güçlü Fenike donanmasını da kendi emrine aldı. Ama Dara MÖ 490'da Marathon'da; Kserkses de MÖ 480'de Salamis'de yenilecekti. Aslında bu ikinci bozgun, bal gibi Fenike gemilerinin mağlubiyetiydi. Aynı yıl Kartaca ordusu ve donanması Sicilya'daki Himera'da ezilmişlerdi ve birkaç yıl sonra Yunanlar Cumae açıklarında Kartaca ile Etrüsklerin müttefik donanmasını yok ettiler (MÖ 474). O zaman Kartacalılar açısından dramatik bir dönem başladı, hem siyasal, hem dinsel, hem de ekonomik kriz başgösterdi. Magonlular krallığı bertaraf edildi, aristokrasi iktidarı ele geçirdi. Atina'daki Pallas'ın işlevini üstlenen kentin koruyucu tanrıçası Tanit, birinci tanrısal figür oldu. Kartaca ekonomik güçlükler karşısında sert ve güçlü bir tepki gösterdi: İthalatını sınırladı, kemer sıkma programına boyun eğdi, Kara Afrika ve Cassiterides adalarıyla bağlantılarını pekiştirdi. En önemlisi de, Kuzey Afrika bölgesine çekildi,

etrafındaki geniş bir bölgeyi fethedip hayvan ve ağaç yetiştirme çiftlikleri kurdu. Bu sınırların ötesine püskürtülen yerliler –Libyalılar– arpa ve buğday üreticisi olarak kaldılar.

Kartaca, onu güçlendiren bu uzun kendi içine kapanma yüzyılı sayesinde, Atina'nın Siracusa seferinde (415-409) uğradığı bozgunun ardından zayıflamasından hemen istifade etti. Derhal Sicilya'daki Yunanlara karşı amansız bir savaş açtı, kentlerini hırpaladı, bu kentlerin ahalisini tutsak etti, böylece kölelerden oluşan bir zaanaatkâr topluluğuyla kentin ekonomisini dönüştürdü. İskender'in fetihlerinin çaldığı tehlike çanları (334-323) Kartaca'nın yeniden korku dolu yıllar geçirmesine neden oldu: Artık doğrudan kendi yaşamı için endişe ediyordu. Bu fazla geniş imparatorluk İskender'in ölümüyle birlikte derhal parçalanınca, rahat bir soluk aldı, çünkü Doğu'nun bölünmüş imparatorluklarından o kadar ürkmesine gerek yoktu: Aradaki uzaklık onu kısmen koruyordu. Üstelik Doğu'nun, Batı'sız yaşaması mümkün müydü? İskender'in ölümünden sonra Doğu Akdeniz'i (ve Fenike'yi) ele geçiren, Fenike ölçü sistemini benimseyen Ptolemaios, bir süre sonra Kartaca'nın tüm üstünlüklerini yeniden kazanmasını sağlayacaktı.

Sonuçta ölümcül tehlike hemen burnunun dibinde, Roma'da kendini gösterdi, sonra da MÖ 146 yılında olanlar oldu. Korkunç bir son! Yaşlı Cato'nun *Delenda est Carthago*'su (Kartaca Yıkılmalı) ve emrini Scipio Aemilianus'un verdiği acımasız yıkım karşısında, kalbinin derinliklerinde –ve tarafsız tarihçilerin bile bir kalbi vardır– ıstırap çekmemiş kimse var mıdır? O tarihte çok özgün bir ses susturulmuştu.

Kenti Algılamak

Kartaca'nın ölümü sıradan bir ölüm değildi. Öyle ki arkeoloji, Kartaca yaşamından ve toplumundan fazla bir şeyi yeniden oluşturma olanağı bulamadı. Bu konuda dağınık ve tutarsız parçalardan oluşan dolaylı bir bilgiye sahibiz.

Örneğin Aristoteles'in merakı sayesinde, Pön Anayasası'nın şeması elimizde bulunuyor. Bir zamanlar kralların hâkimiyetindeki Kartaca, sonra aristokratik bir hükümeti benimsemişti. Her yıl Senato üyeleri ve yürütmeden sorumlu komisyonlarla birlikte, halk

oyuyla seçilen iki *sufet* (kelimenin etimolojik anlamında, yargıçlar) de büyük ailelerden çıkıyordu: Bir tür son halini almamış Venedik manzarası söz konusuydu; Onlar Konseyi kadar ürkütücü bir Yüz Dörtler Meclisi de mevcuttu. Bu meclisin emriyle ne komutanlar çarmıha gerilmişti!

Byrsa tepesi (günümüzdeki Saint-Louis tepesi, ayrıca Junon tepesi ve Odeon yaylası) üzerinde tapınakları, *topher*'i, dar sokakları ve Fenike kentlerinin hemen hepsinde görülen çok katlı yüksek evleriyle (Appianus, forum ile Byrsa akropolü arasında sıralanan altı katlı binalardan söz eder, sarnıçları ve kemerlerle taşınan Bin Tes-ti adlı pınarıyla kentin kendisini ancak şöyle böyle hayal edebiliyoruz. Bu sukemerinin güzel tonozları, Romalılar tarafından da epey elden geçirilmiş olmalarına rağmen, gerçek Kartaca mimarisinden geriye kalmış yegâne yapıdır. Bununla birlikte son yapılan kazılarda (Kartaca'nın harabeleri üzerine inşa edilmiş) Roma kentinin üç, dört metre altında Pön kentinin Helenistik çağa ait bir semti ortaya çıkarılmıştır. Böylece, o dönemde Kartaca'nın fazla dar sayılamayacak, düz sokaklara sahip olduğu, bunların merdivenlerle birbirine bağlandığı, ayrıca Sicilya kentlerinde görülene benzeyen bir atık su sistemi bulunduğu kanıtlanmıştır. Evler ise birkaç odanın basitçe bir araya getirilmesinden oluşan tekdüze yapılardır.

Salambo kumsalında iki liman bulunur: Dikdörtgen planlı olan birincisine ticaret gemileri yanaşır ve onunla bağlantılı, daire planlı ikinci limanda çoğunlukla savaş gemileri Tersane'nin tonozları altında karaya çekilir. Donanmaya komuta eden amiralin makamı askeri limanın ortasındaki bir adadadır.

Siteyi, Byrsa tepesi üzerine yerleştirilmiş müstahkem kenti, liman çevresinde toplanmış halk mahallelerini kara tarafında iki veya üç sıralı muazzam surlar kuşatır. Limanla Byrsa'nın ortasında kalan bir meydan bir tür agorayı çağırıştır. Kuzeye doğru uzanan surdışı Megara semtinde bahçeler, bostanlar, aristokratların villalarını tespih taneleri gibi dizilmiştir. Tepenin üstünden bakıldığında, görüş ufkunu kuzeyde Sebha ür-Riana tuzlu lagünü, güneyde ise Tunus gölü sınırlar. Nüfus çok kalabalıktır, belki yüz bini bulur. Birkaç zenginin ve yöneticilerin yanı sıra, zanaatkârlardan, vasıfsız işçilerden, kölelerden, denizcilerden, kimi zaman paralı askerlerden oluşan bir pleb yığını bulunur –kısacası, her an heyecana

kapılmaya hazır bir ahali. Kartaca çıkan isyanlarla çoğunlukla iç-
riden sarsılmıştır.

Kentin çevresinde hayranlık verici kırsal alanlar uzanır. Zenginlerde, iyi ekilmiş toprağa, güzel bahçelere, aşılı ağaçlara, iyi seçilmiş hayvanlara bir merak olduğu bellidir. Kaleme aldığı eserlerden bölümler başkaları aracılığıyla bize ulaşmış Kartacalı bir tarımbilimci, Magon, bağ kütüklerini aşırı kuraklıktan korumak için nasıl ekmek gerektiği, seçkin şarapların nasıl üretilebileceği, badem ağacı yetiştiriciliği, ihracat için ayrılan narların kilde saklanması, sığır cinslerinde aranması gerekli vasıflar, vb. konularda bin bir çözüm önerir. Kırsal mülk sahibine yönelik bir öğüdü de epey anlamlıdır: "Bir arazi satın alan kişi evini satmalıdır, yoksa kentteki konutunu tarlalardaki konutuna tercih etme tehlikesiyle karşılaşabilir." Demek ki MÖ 3. yüzyılın Kartacalısının MS 15. ve 16. yüzyılların Toscanalısı gibi toprak alım-satımına atıldığı söylenebilir.

Tanıt'ın Hâkimiyeti

Kartaca sit alanında yürütülen geniş çaplı kazılarda yakılmış veya defnedilmiş binlerce ölü ve mezarlarında onlara eşlik eden nesneler dışında bir şey bulunamamıştır. Yüzlerce, hatta binlerce gömüt sütunu ve mezartaşında tanrıların isimleri biteviye sayılır ve adlarının anılma sıklığına ve sıralamadaki yerlerine bakılarak, Kartaca'da en çok yüceltilen tanrıların matematiksel bir dengesinin kurulması yoluna bile gidilmiştir!

Ama tuhaflığıyla Romalıların dehşetten kanını donduran (salt yapmacık bir dehşet de değildi bu) ve ne mitolojisini, ne teolojisini, ne yapısını, ne de "dünya görüşü"nü bildiğimiz bir dinin derinliğine bu yolla pek erişilemez. Kartaca dininin türediği Fenike dini hakkında daha yeterli bilgilere sahip olsaydık, belki bilinen birkaç ayrıntıyı düzene sokmak mümkün olabilirdi. Ne yazık ki, bazı Ugarit metinlerinin, Kenan dilindeki yazıların veya Kitab-ı Mukaddes anlatısının sağladığı beklenmedik aydınlanmalara karşın Fenike dini hakkında da o bilgiye sahip değiliz.

Her Fenike kentinin kendi özel tanrıları vardı; zaten bunlardan bazılarına birçok kentte rastlanıyordu. Ama Fenike tanrılarının isim-

lerinin özelleştirilmesi pek kolay olmamaktadır. El, Baal, Adonis, Melkart bir anlamda cins isimleri gibidir: "El" tanrı demektir; "Ba-al" ve "Adonis" efendi anlamına gelir; "Melkart" ise kentin kralı manasındadır. Öyle ki, "Sur kralı" Melkart'a, Baal Melkart denmesi hiç de yersiz görünmez! Demek ki tanrılar, kolayca ayırt edilebilen bir tanrısal işleve denk düşmeyen belirsiz isimler arasında gidip gelmektedir.

Fenike panteonuna genelde hâkim olan üçlü grup, kentten kente değişen isimler altında, bir tanrılar kralını, bir bereket ana tanrıçasını ve genç bir tanrıyı bir araya getirir. Genç tanrının yazgısı, mevsimlerin akışı içinde bitkilerin başlarına geldiği gibi, her yıl doğmak, ölmek ve yeniden doğmaktır. Sidon'daki üçlü tanrı grubunda Baal, Aştarte ve Eşmun (Yunanlar onu Asklepios ile, yani Latinlerin Aesculapius'u ile özdeşleştirir); Biblos'da El, Balaat (Baal'ın dişi) ve Yunan geleneğinde sürdürülen mitini bildiğimiz Adonis bulunur. Adonis aynı zamanda Lübnan Dağları'ndan aşağı inen, kentin yakınından akıp geçen ve dağdaki kaynağının yeri bir mabetle işaretlenmiş nehrin adıdır. Her yıl üzerinden geçen toz yüklü rüzgârlarla birlikte suları ansızın insan kanı gibi kızarır. O zaman Biblos'da Adonis'in yası tutulur. Sur'da kurban edilen ve yeniden doğan genç tanrı işlevleri Melkart'a, yani kentin "baal"ine de atfedilir. Onun anısına da bir diriliş şenliği düzenlenir.

Muhtemelen her kent dünyayı, onun yaratılışını, insanın yazgısını açıklayan mitleri kendi yerel tanrılarına uyarlamaktadır. Örneğin Ugarit metinlerinde Moth hem ölüm, hem can alan korkunç yaz sıcağı, hem de olgunlaşan buğday tanesi olarak görünür. Doğanın ve insanların yaşaması için Moth'un her yıl öldürülmesi gerekir. Başka işlevler de haliyle başka tanrılar yaratırlar: Baal Lebanon Lübnan Dağları'nın tanrısıdır; Baal Şamin göğün efendisidir; Reşef ateş ve yıldırım tanrısı; Dagon, çok kadim bir tanrı olan buğday tanrısı; Şusor ise demiri icat eden tanrıdır...

Bu dinin kökleri, Sami imgeleminin toprağa, dağlara ve sulara yakın, o son derece kadim dünyasına uzanır; acımasız ve basit ritüelleri göçebe bir kavimin bir zamanlar açık havada kutladığı törenlerdir. Kentlerin civarındaki ormanlar, tepeler hep kutsal mekânlar olarak kabul edilir. Tabii ki üstü kapalı tapınaklar da vardır. Sunak sadedir: insanbiçimli tasvir ya hiç yoktur ya da çok azdır;

bir direk, bir sütun, bir *beyt-el** tanrıyı temsil etmeye yetebilir. Roma döneminde Cadiz'de hâlâ devam ettirilen eski Fenike usulü dinsel görevliler sınıfı, "Sevillalı" Silius Italicus tarafından betimlenmiştir: hiç sönmeyen bir ateşin yandığı, kült amaçlı hiçbir tasvir içermeyen, çıplak bir tapınakta yalınayak, başları kazınmış, keten entariler giymiş rahipler.

Kartaca'nın dinsel yaşamı başlangıçta Sur modeline şu veya bu ölçüde uygundur. Egemen tanrı Baal Hamon'dur; Mezopotamya'nın Aştarte veya İştar'ının kızkardeşi olan ana tanrıça bir süre sonra Tanit adını alır; bu adın başka yerlerde hiç bilinmemesi (olsa olsa az bilinmesi) içinden çıkılmaz bir problem oluşturur; genç tanrı, güneş kursu veya bitelge tanrısı ya Sur'un tanrısı Melkart ya da şifacı tanrı Eşmun'dur. Eşmun, daha sonra hem Apollon, hem Asklepios ile, Melkart ise Herakles ile karıştırılacaktır. İki kült arasındaki canlı rekabet ne birinin ne de diğerinin dışlanması noktasına varır. Melkart, büyük Barkaslar ailesine tıpatıp uyan bir tanrı olur; bu ailede sık sık rastlanan Bomilkar, Hamilkar gibi isimler bu tanrının adından kopya edilmiştir. Kartaca'nın en güzel tapınağı olan ve Byrsa Akropolü'nde bulunan Eşmun Tapınağı MÖ 146 yılında kenti savunanların sığındıkları son kale olacaktır.

Bu egemen tanrıların dışında, Fenikeli, Mısırlı veya Yunan düzinelerce başka tanrı da boy gösterir. Etrüsk panteonu dışa ne kadar açık olacaksa, Kartaca panteonu da aynı oranda açıktır. Daha sonraları felaketler çağı gelip asimilasyon devri başlayınca, Baal Hamon Kronos'a veya Saturnos'a, Tanit de Hera'ya veya Iunon'a hiç güçlük çekilmeden dönüştürülecektir.

Kartaca dininin büyük özelliği, Tanit kültüründe görülen ve gidecek her yanı saran tırmanıştır; bu tırmanış, bir tür ruhani devrim görüntüsüne bürünür. 5. yüzyıldan itibaren tanrıça her şeye egemen olur, ihtiyar tanrı Baal Hamon'u safdışı bırakır. O zaman Kartaca, Batı'dan başka hiçbir yerde var olmayan "Tanit simgesi"⁷ altında yaşamaya başlar: Bir üçgen, üstünde bir disk, ikisinin arasında da bir çizgi. Hepsi bir araya geldiğinde, özellikle düz çizginin iki ucu

* Tanrı'nın evi manasında kutsal taş. —ç.n.

7. Bugün bu kadar kesin konuşamayız: Sarepta'da birkaç örnek tespit edilmiştir. (P. R.)

yukarı kalkmış kollar gibi yukarı doğru kıvrıldığı zaman, kolaylıkla bir insan silüetini çağrıştırmaktadır. Tanit'le özdeşleştirilen diğer simgeler, özellikle de "şişe" ve açık el, güneş kursuyla birleştirilen hilal (bu belki de Baal'i temsil etmektedir) Doğu menşelidir. Bunlar hiç kuşkusuz bizim için birer muamma olarak kalan mitlere yapılmış göndermelerdir.

Ama asıl sorunu bu muammalardan çok, Kartaca dininin ısrarla yerini koruyan ağırlığı oluşturmaktadır; tarihöncesine dek uzanan bir mazinin derinliklerinden çıkagelmiş bu korkunç, hükümler din canlılığını korumaktadır. İnsan kurbanları –Latinlerin sık sık yinededikleri bir suçlama– bal gibi gerçektir: Salambo *tofet*'inde* kavrulmuş çocuk kemikleriyle dolu binlerce çömlek bulunmuştur. Kartaca, bir belayı başından savmak istediği zaman, en seçkin yurttaşlarının oğullarını tanrılara kurban ederdi. Syrakusa adına savaşan Agathokles savaşı Kartaca topraklarına taşıdığı anda, bunun örneği yaşandı. O sırada ünlü yurttaşlar kendi çocuklarının yerine satın alınmış çocukları geçirmek gibi tanrıları kızdıracak bir işe kalkıştıkları için, kefare kurbanı olarak iki yüz çocuğun kurban edilmesine karar verildi. Dinsel gayretkeşlik sonucunda üç yüz çocuk tanrılara kurban verildi. Savaş tutsaklarının da kimi zaman binlercesi kurban edilirdi.

Bu kurbanların kanları Kartaca'nın adını lekelemiş midir? Aslında tüm ilkel dinlerde benzeri uygulamalara rastlanır. Kartaca bu noktada Biblos'un Kenanlılarının veya İsrail'in Samilerinin izinden gitmektedir: Abraham da [İbrahim] İshak'ı [İsmail] kurban etmeye hazırlanmıyor muydu? İşin asıl şaşırtıcı yanı ise, Kartaca'da ekonomik yaşam geleceğe doğru koşarak ilerlerken, dinsel yaşamın yüzlerce yıl geri kalması, "devrimleri"nin bile –MÖ 5. yüzyıldaki Tanit kültü– onu bu insanlık dışı ve dehşet verici dindarlık dışına asla çekip çıkaramamasıdır. İnsanı dış dünya ile uyum içine sokan Yunanların açılımıyla hemen göze çarpan bir karşıtlık söz konusudur. Bu tarafta yoğun, hatta bir tarihçinin hiç duraksamadan kullandığı ifadeyle, "kapitalist" mantıkta bir iş yaşamı, gerici bir dinsel zihniyetle uzlaşmaktadır. Max Weber bunu görse ne düşünürdü acaba?⁸

* Fenikelilerin insanları kurban ettikleri kutsal alan –ç.n.

II. ETRÜSKLER: AYDINLATILMAMIŞ BİR GİZEM

İlk İtalya'nın başlıca kurucuları olan Etrüskler diğerlerinden farklı kolonizatörlerdir. Hatta gerçekten de kolonizatör müdürler acaba? Heyecan verici ve ne yazık ki hâlâ çözülememiş bir sorun olarak durmaktadırlar. Bilgilerdeki ilerlemeye karşın, bir gün bu gizemin tamamen aydınlanabileceği kesin değildir.

Keşfedilmesi Gereken Bir Dil

Birinci gizem, Etrüsk dilinin kendisidir. Hint-Avrupa ailesine ait olmayan bu dil –Yunan alfabesini kullandığı için– okunabilmekte, ama anlaşılamamaktadır. Belki de günün birinde rastlantı sonucunda çift dilli bir yazıtın bulunması çözümü getirecektir. Tabii söz konusu yazıt metninin de buna müsait olması şarttır. Çünkü böyle bir rastlantıyla 1964'te karşılaşmış, ama bir sonuç alınamamıştır.

Etrüsk kenti Caere'nin (bugün Cerveteri) limanı olan Pyrgi'de bulunan üç altın yaprak üzerinde üç yazıt bulunuyordu; bunlardan Pön diliyle yazılmış biri Etrüsk diliyle yazılmış bir diğerine uyuyordu. Ama Pön yazıtı da yorumu güç bir metindi. Caere kralının 500'e doğru bir tapınağı Aštarte'ye adanması söz konusuydu. Bu nesne bir yandan Kartaca ile Etrüskler arasındaki zaten iyi bilinen gizli anlaşmayı kanıtlarken, diğer yandan Etrüsklerin yabancı tanırları ne denli kolay benimseyebildiklerini göstermektedir. Bu örnekte, Aštarte Etrüsk panteonundan Iuni (Iunon) ile özdeşleştirilmiştir. Ama dil düzleminde, iki kısa yazıtın karşılaştırılmasından hiçbir elle tutulur sonuç çıkmamıştır.

Etrüsk dili şimdilik bizzat Etrüskçeden hareketle yorumlanmak durumundadır; şifre çözme adı verilen, Albert Grenier'nin ise "daha çok falcılık ile ilişkili" diye nitelediği bir yöntem aracılığıyla, bilinen metin parçaları karşılaştırılmaktadır. Yine de yıldan yıla kakan bir Etrüskçe kelime dağarcığı oluşmaktadır: *kla*n (oğul), *sek*

8. Fenikeliler ve özellikle de *tofet* ve Kartaca hakkında, bugün bkz. Michel Gras, Pierre Rouillard, Javier Teixidor, *L'Univers phénicien*, Paris, 1995 (2. baskı). (P. R.)

(kız), *puia* (kadın), *ati* (anne), *lupu*, *lupus* (o öldü), *svals* (o yaşadı), *avil* (yıllar). Yönetmek anlamına gelen *zil*'den, *zil* veya *zilath* (magistratus: üst düzey kamu görevlisi) türemiştir; bir kentin birinci *zilath*'ı olan *purth*, Roma'nın *praetor*'una denk düşmektedir; *lukumon*, bir kent devletinin kralı anlamına gelmektedir. Bilinen iki yüz kadar kelime ile henüz fazla bir yol alınamamıştır. Ama dil tam olarak çözüle bile, tarihçiler belki de yine fazla ilerleyemeyeceklerdir.

Nitekim, elimizdeki Etrüsk metinleri (öncelikle de mezar yazıtları) fazlasıyla kısıdır, içerdikleri yararlı tarih bilgileri tarihin ilk Toscana'sı hakkında sağlam yeniden kurgulamalara izin vermeyecek kadar kısıtlıdır. Bugüne dek bilinen tek uzun metin (bugün Zagreb Müzesi'ndedir) Yunan-Roma döneminden kalma, İskenderiye'de bulunmuş bir Mısır mumyasının on iki şeridi üzerine yazılmıştır. Toplam bin beş yüz kelimeden oluşmaktadır. Dini bir takvimin söz konusu olduğuna kuşku yoktur, ama tüm çabalara karşın çevrilememiştir. Yüzer kelimeyi aşan diğer iki yazıt, "Capua kiremiti" ve "Perugia mezar sütunu" için de aynı durum geçerlidir. Acaba bu metinlerin tamamı çözüle, bazı noktaları aydınlatmanın dışında, bize ritüeller ve inançlar üzerinde daha geniş bir bilgi temin edebilirler mi?

Etrüsklerin Kökeni

Etrüskler nereden gelmişlerdir? İtalya'ya ne zaman varmışlardır? Mekâna ve zamana ilişkin bu iki sorunun cevaplarını bilmiyoruz. O zaman oyunun heyecanına kapılan her tarihçi avukatlığa, hatta dedektifliğe soyunuyor. Oysa sağduyu sonuçsuz tartışmaların dışında kalmayı gerektirir, ama sağduyu da eğlenceli bir şey değildir.

Zaten tartışma dışı kabul edilen üç veya dört olgu var:

1) Etrüsk dili, Etrüsk dini, Etrüsk toplumsal yaşam özellikleri *inatla* Doğulu bir kökeni gündeme getirmektedirler;

2) Parlak Etrüsk uygarlığı, mezarlarda bulunan ve yalan söylemeleri olanaksız eşyaya göre, MÖ 7. yüzyıl başından önce saptanamamaktadır;

3) Ama Yunanlar MÖ 750'den itibaren Napoli körfezine yerleştikleri için, onların denizyoluyla ve güneyden gelen Etrüsklerden

önce burada bulunduklarını tasavvur etmek güçtür: Yoksa Etrüsklerin yolu Yunanlar tarafından kesilmez miydi?

4) Karşımıza, Etrüsklerin geliş tarihini saptayan iki zamandizin sınırı çıkıyor: Bunlardan biri erken, hatta çok erken bir döneme MÖ 12. yüzyıla; diğeri ise geç, hatta epey geç bir döneme, MÖ 6. yüzyıla doğru.⁹

Şimdi mevcut tezleri serimlerken işimizi biraz zorlaştıracak olan şey, çok uzun bir maziye sahip bu tartışmada savaşılan tarafların artık kapışmayı daha fazla uzatmak istememeleri ve başlıca iki tezin —doğucu tez ve yerlilik adı verilen tez— buluşma çabası içine girmeleri, ama içinden çıkılamayan sorunu bu buluşmanın da hiçbir şekilde çözümlememesidir.

Bugün Sicilyalı Diodoros dışında Eskiler'in de zaten belirttikleri, Etrüsklerin Doğu kökenli olmaları konusunda ciddi bir kuşku kalmamış bulunuyor. 1886 yılında, Çanakkale Boğazı'nın güneyindeki Limni adasındaki Kaminia'da Yunanca dışında bir dilde yazılmış (Atinalılar bu adayı ancak MÖ 510'da fethedeceklerdi) MÖ 6. yüzyıla ait iki mezar yazıtı bulunmuştu. Raymond Bloch'a göre bu yazıtlarda, Toscana metinlerinde görülenlerle aynı "çekim ekleri ve kelime oluşumları, hatta terimler"e rastlanmaktadır. Jacques Heurgon'un dediğine göre, bu Etrüskçe değilse bile, "en azından, İtalya dışında okunmuş tüm belgeler içinde Etrüskçe ile en yakın benzerliği gösteren" dildir. Kısacası akraba bir dil söz konusudur. Öte yandan, Kaminia yakınında bulunan MÖ 8. veya 7. yüzyılın nekropolisinde Etruria mezarlarındakilere az çok benzeyen nesneler bulunmuştur. Çok güzel ve özgün olan Etrüsk mücevherleri, bazı özellikleri bakımından Lydia mücevherlerine de benzerler.

Son olarak, Etrüsk dini hakkında bilinenler de Doğu'yu çağırır. Örneğin kehanet sanatında, ister mucizeleri yorumlamak ister kurbanların bağırsaklarından fal bakmak söz konusu olsun, İtalya'daki Etrüskler her zaman usta kabul edilmişlerdir. 1877'de Plaisance'da bulunan tunçtan bir karaciğer, gökyüzünün çeşitli bölge-

9. Bugün ise dışardan kalkıp gelmiş bir Etrüsk halkı yerine, Etrüsk halkının bulunduğu yerde oluştuğu fikri öne çıkmaya başlıyor; karş. D. Briquel, *Les Etrusques*, Paris, 1993; ayr. *Les Etrusques et l'Europe* sergisinin kataloğu, Paris, 1992. (P. R.)

lerine ve onlara hükmeden tanrılara tekabül eden kırk kadar bölmenin üzerine çizildiği bir modeli andırmaktadır. Mezopotamya veya Hitit kazılarında da pişmiş topraktan benzer modellere rastlanmıştır. Başka benzerliklere de işaret edilebilir, ama bunlar MÖ 7. yüzyılda Akdeniz ve Yunanistan'a yayılan Doğu taklidi sanat salgınıyla da açıklanabileceği için, önceki örnekler kadar kesin değildir.

Bu koşullarda, fazla söze gerek bırakmadan, Herodotos'un iyi bilinen metnine dönmek (I, 94) niye düşünülmesin? Ona göre Etrüskler, MÖ 13. yüzyılda bir türlü geçmek bilmeyen bir kıtlık yüzünden ülkelerinden ayrılmak zorunda kalan Lydialı göçmenlerdi. Anadolu'da buğday kıtlığı, işte Deniz Kavimleri kargaşasının ön işaretlerini, MÖ 1200'e doğru Hitit kralının dile getirdiği bunalımlı şikâyetleri anımsatan bir olgu... Herodotos, sözlerinin devamında, bu göçmenler "İzmir'e indiler, orada gemiler edindiler, işlerine yarayacak şeyleri yüklediler, bir yurt ve yaşama çaresi peşinde kıyı kıyı dolanıp, sonunda Umbria'ya yanaştıkları güne kadar denizlerde gezdiler; orada kentler kurdular ve torunları bugün de orada oturmaktadırlar." Bu metin çok tuhaf bir biçimde, Deniz Kavimleri'nin içler acısı macerası olduğu varsayılan şeyi betimlediği için, lafın gerisini şöyle getirmek ihtiyacını duyuyor insan: Etrüskler bu sonu gelmez göç sırasında zengin Mısır topraklarına girmeyi bile denemişlerdir. Firavunun, başka istilacılarla birlikte Delta dışına püskürttüğünü söylediği *Turşa*'lar bunlardır. Bu isimden Yunanların onlara verdikleri *Tyrrhenai* veya *Tyrsenai* adına, Romalıların taktıkları *Tusci* veya *Etrusci* adına geçiş kolay görünmektedir. Ama böylesine erken bir dönemde yola çıktıktan sonra, adını onlara borçlu olan Tyrrhenai [Tirren] denizinin kıyılarına nasıl ve ne zaman gelmişlerdir? Başka bir yerde durup mola vermişler midir? Bunu hiç kimse bilmiyor.

Erken varış tarihinin yandaşları, MÖ 12. yüzyılda yola çıkan Etrüsklerin sonuçta ancak beş yüzyıl sonra MÖ 650'ye doğru yapılmış ilk görkemli mezarlarla yeniden ortaya çıkmaları gibi halli çok zor bir sorunla karşı karşıya kalıyorlar. O halde ilk tarih akla yatkın değil mi? Acaba Etrüskler Küçük Asya'dan, açlık yüzünden değil de A. Piganiol'un düşündüğü gibi Kimmerlerin saldırılarına karşı-

sında ancak MÖ 7. yüzyılda mı ayrılmışlardır? Bu da mümkündür, ama daha erken tarihli bir ilk göç ihtimalini de *a priori* dışlamaz. MÖ 8. yüzyılda kurulan Kartaca, sonraki iki yüzyıl boyunca Sur'dan yola çıkan mültecilerin gelişine tanık olmuştur. MÖ 7. yüzyılda İtalya yarımadasında, ortaya çıktığı anda hemen en güçlü konumuna ulaşip bir anda ovaları akaçlayan ve Toscana kentlerini inşa eden yabancı bir uygarlığın aniden gün ışığına çıkışını kanıtlayacak, apansız bir kesinti görülmediği kesindir.

Her ne olursa olsun, göç tarihi bir kenara bırakılmak kaydıyla, Etrüsklerin Doğulu kökenleri ilk "Toscanalılar"ı *kadim* bir Doğu uygarlığına bağlamaktadır; zaten bu uygarlık da arkaik esinli bir "İtalik" uygarlığıyla iç içe geçecektir. Kanımızca, MÖ 7. yüzyılda çok belirgin bir biçimde gözlemlenen Doğu'nun kültürel etkisinin Etruria'ya onu İtalya'nın geri kalanından farklılaştırıp ayrı bir dünya haline getiren dinini, dilini ve uygarlık özelliklerini tek başına kazandırmış olması hemen hemen ihtimal dışıdır.

Yerlilik tezinin getirdiği düzenlemelerin kaynağı da zaten bu durumdur. Bu teze göre, Etrüskler İtalya'ya muhtemelen çok erken bir tarihte, MÖ II. binyılda Doğulu fatih bir uygarlığın akın dalgaları içinde gelmişlerdir. Daha sonra onlar da, ölümlerini yakan Villanova kültüründen Hint-Avrupalıların fetihlerine maruz kalmışlardır. Böylece çok derindeki bir Akdeniz uygarlığı tabakası yüzyıllar boyunca yok edilmese bile dibe bastırılmıştır. Bu derinlere gömülen kavim, MÖ 8. yüzyıl sona ererken Yunanların ve Fenikelilerin bir tür kıvılcım işlevi gören etkisi ve genel refah düzeyi sayesinde yeniden dirilmiştir. Bu senaryo bir öncekine göre gerçeğe daha mı yakındır? Kendimizi hiç ateşe atmayalım. Bu tür dirilişlerin mümkün olmadığını söylemiyoruz, tam aksine; bu tezin şöyle bir elverişli yanı da var: Etrüsklerin macerasını, İtalya tarihinin öz dokusu içine yerleştirip, anlam ve açıklamasını orada ararken, onların Doğulu kökenlerini de kabul ediyor. Çünkü Etrüskler çok eski bir tarihte denizyoluyla Doğu'dan geldiklerinde, olsa olsa bir avuç insan, bir avuç maceracı korsandılar (bizim ortaçağımızdaki Vikingler gibi) ve kendilerini aristokratik bir azınlık olarak kabul ettirmişlerdi.

Ama bu açıklamada da bir püf noktası var. Son kazılarda, Villanova katından daha aşağı inilip bir önceki uygarlığa, Apenin kültürü denen katmana ulaşıldı (bu uygarlığın İtalya yarımadasının

dağlık ekseni boyunca geliştiği anlaşıyor). Ama bu bulgu, yolun sonunun geniş ama kurşunu renkte bir evrene açıldığı ve burada hiçbir şeyin Doğu'nun rengârenk harikalarını çağrıştırmadığı anlamına geliyor.

Sonuçta henüz şu veya bu yönde karara varmamızı sağlayacak bir veri yok. Temkinli davranma gereği en fazla şunu söylemeye izin veriyor: MÖ 7. yüzyıl başında Doğu'nun damgasını taşıyan eski bir uygarlık birdenbire gün ışığına çıkar; Toscana'nın madenleri, demir, kalay, bakır sayesinde hızla zenginleşir; üstelik ona yaklaşan Yunan kentleri de kendi ışıklarını taşırlar. Etruria, hiç eksilmeyen bir memnuniyetle ağırladığı bu uygarlık tarafından "kolonileştirilmiş" olarak kalır ve kalacaktır. Etrüsk sanatının en özgün diye bilinen yanlarının bile –mezar resimleri– Yunan resim sanatı hakkında çağdaş edebiyatta nakledilenler dışında hiçbir şey bilinmediğinden ileride yeniden gözden geçirilmesi gerekebilir. Paestum'da "dalgıç mezarı" diye bilinen ve sıradaki verimli kazıların habercisi gibi duran¹⁰ resimli lahtın bulunması ilginç öncelik tartışmaları yaratacaktır, çünkü bu Yunan resmi Etrüsk freskleriyle çağdaştır. Gerçi bu noktada da Etruria üzerindeki Yunan etkisinin varlığı kabul edildiğinde bile, bu kez Yunanistan ile Doğu arasında aynı sorun yeniden gündeme gelecektir. Nitekim Doğu'da bulunup Smith tarafından tahlil edilen birkaç kalıntı parçası, onun Asurlulara dek süregelen kesintisiz bir Doğu duvar resmi geleneğinin varlığına inanmasına yol açmıştır. Ya Paestum'da karşılaştığımız sürrizin bir benzeri yarın öbür gün Fırat, Dicle veya Kıbrıs kentlerinde karşımıza çıkarsa ne olacaktır?

İlk Toscana

Etruria öncelikle geniş anlamıyla yani Arno'dan Tiber'e, Apeninler'den (Etrüsklerin adını taşıyan) Tirren denizine kadar uzanan Toscana'dır. Bu Toscana, günümüzde Umbria ve Latium diye bilinen bölgelerin topraklarından bir bölümü de kapsar. Batıya doğru denize bitişik alçak, çakıllı, çoğu yerde bataklık ovaları, Sienna Marem-

10. Bu kazılar sonuçlandırılmış ve haklarında yayın da yapılmıştır: A. Pontandolfo ve A. Rouveret, *Le Tombe dipinte di Paestum*, Modena, 1992. (P. R.)

ması, Pisa Maremması* gibi arazileri, onların kumlu akarsularını, dikenli çalılıklarını da içine alır. Doğuya doğru, doruklardaki karların dağların laciverdini öne çıkardığı Apeninler'e yaklaştıkça beliren tepelerden ve dar ovalardan oluşan yöre de Toscana'ya dahildir. Ağırlaşmış buğday başakları ve bağlarıyla bugün bile dünyadaki en güzel kırsal alan manzarasını sunan *Etruria Felix* tam bu bölgede bulunur. Genç Plinus, Tifernum Tiberinum'daki (Citta di Castello) hoş kır evini buraya yaptıracaktır.

Birbirlerinden oldukça bağımsız durumdaki yirmi kadar kent Etruria'nın uzun süre tükenmek bilmeyen gücünü oluşturmuşlardır. Rivayete göre, bunların on ikisi federeydi —*dodekapolis*— ama tam bir liste çıkartılamamıştır. Caere ve Tarquinia gibi en eskileri dar topraklarıyla güneyde yer alırlar. Bu ilk kentler denize uzak olmasalar bile, doğrudan kıyıda da değildirler; bunun yerine, Caere ve hatta bir müddet de Roma için denize çıkış noktası oluşturan Pyrgi gibi kendilerine bağlantılı limanları olmuş, ama kentlerin kendileri tepelerde, "arazi sırtları"nda kurulmuş, böylelikle savunmalarını güvence altına alıp (MÖ 6.-5. yüzyıllardan itibaren etraflarına surlar yapılır), muhtemelen sıtmanın ortalığı kasıp kavurduğu ovalardaki miyasmaların üstünde kalabilmişlerdir. Kentler genişlemeye başlayınca, komşu ovalar akaçlanmış, bununla birlikte maden yatakları da işletilmeye başlanmıştır. Kaideyi bozmayan bir istisna olarak Populonia'nın deniz kıyısına kurulmasının nedeni, duman-dan kapkara kesilmiş bu sanayi kentinin ıhtımlarına boşaltılan ham demirin çıkartıldığı Elbe adasının varlığıdır.

Daha sonraları Etruria'nın durumu bozulunca, doğudaki tahıl ovalarını, bağlık yamaçlarını ve zeytinliklerini işletmekle yetinecek, bu yöredeki toprak sahipleri aristokrasisi zenginliğini koruyacaktır. Lucumo'ları** Maecenas'ın ataları olan Arezzo'yu da peşisıra sürükleyince, bu kent Afrikalı Scipio devrinde zirai ve sınai zenginliğiyle Etruria'nın ağırlık merkezi haline gelir. Keten tarlaları ve yelken bezi üreticileriyle direnen Tarquinia da dahil olmak üzere, öteki kentlerin hepsi bitkisel hayata girmiştir.

* Maremma: İtalya'da bataklık arazi —ç.n.

** Bir Etrüsk konfederasyonunun başkanına verilen ad —ç.n.

Toscana'nın Ötesindeki Etruria

Esrarengiz yerleşimcilerin kurduğu bir koloni olan Etruria sınırlarının çok dışına taşmış ve hem güneye hem kuzeye doğru civar bölgeleri kolonileştirmiştir.¹¹

Etrüskler, kendilerinden önce Yunanların keşfettiği güneydeki çok zengin Campania ovasına epey erken bir dönemde ayak basmışlardır. Yunan Cumae'sinin yanıbaşında, Etrüsklerin Capua'sı gelişir. Yunan kentleri gibi, Capua da ancak kendisini komşu dağlılara, Osklar ve Samnitlere karşı savunabildiği oranda hayatta kalabilmiştir, ama bu dağlıların sürekli tehdidi bir gün, 5. yüzyılda, aşağıdaki tüm kentlerin hakkından gelecektir. Ama o zamana dek, verimli kazı çalışmalarının da gösterdiği gibi, Capua parlak bir gelişme sergilemiştir. Etruria'nın dar alanlara sıkışmış eski kentlerinin ve tepelerin sınırladığı ilk Roma'nın karşılaştığı kısıtlamalardan hiçbirinin görülmediği bu kesintisiz ovada, kuşkusuz Yunanlardan taklit edilmiş bir şehircilik anlayışının geometrik damalı planı serbestçe serpilmiştir.

Capua bir "köprü başı" oluşturduğu için bu güney kentiyle "metropol" Etruria arasında sağlıklı bir bağlantı kurmak şarttı. Tiber nehrindeki en iyi geçit yeri de, Tiber adasının karşısındaki eski Sulpicius köprüsü hizasındaydı. Rivayetlerdeki tüm sofuca yalanlara karşın, Roma'nın o devirde Etrüskler tarafından ele geçirildiği, yeniden kurulduğu, şekillendirildiği; bu sert eğitimin kentte silinmez bir iz bıraktığı biliniyor. Romalılar dinlerinde, kurumlarında, oyunlarında, şehirciliklerinde, hayatlarının dışa dönük görünümünde –konsüllerin önünde yürüyen lictor'lar, yüksek magistratum'larının curulis adı verilen sandalyeleri, gıda maddeleri, müzik– hep Etruria etkisini taşımışlardır.

Etrüsklerin yayılması 8. yüzyıldan başlayarak ve 6. yüzyılda birçok noktada kuzey yönünde Apeninler'i aşmıştır. Bu az buz bir engel değildir. Bugün, Floransa-Bologna arasında uzanan mükemmel otoyol yolculuğun güzelliğini gözler önüne serip güçlüklerini

11. Gerçekten de daha MÖ 9.-8. yüzyıllarda Campania'da Villanova kültürü bulgulanmıştır. (P. R.)

unutturmaktadır! O devirlerde ise dağ zinciri, ancak araya giren derin vadiler sayesinde aşılabilmiştir; gerçi bu vadiler çok sayıdadır, ama birinden ötekine geçerek ilerlemek gerekmektedir. Örneğin Bologna'ya, Po deltasına ve Adriyatik denizine ulaşan Reno vadisine varmak için Tiber veya Arno vadisinden geçmek şarttır.

Bir ara uzmanlar Po vadisindeki bir Etrüsk İmparatorluğu'ndan, Etruria'dakine benzeyen bir Padua "dodekapolis"inden söz ediyorlardı. Zamanla daha tedbirli davranmaya başladılar: Mantua'da, Milano'da veya Adige üzerindeki Adria'da sadece ekonomik ve kültürel alışverişlerin değil de siyasal bir el koymanın söz konusu olduğunu gösteren hiçbir işaret yoktur. Her ne olursa olsun (kazılarda adı bilinmeyen antik bir kentin ortaya çıkarıldığı) Marzobotto, Bologna (o sıradaki adıyla Felsina) ve Reno'nun denize döküldüğü noktadaki Spina, Toscana sanatının ve insanların derin izlerini taşıyorlardı. Dama planlı bir kent olan Marzobotto, *insula*'larını [adalar] (165 m. boyunda ve 35, 40, 68 m eninde), kanalizasyonlarını, yüksek kaldırımlarını yüz hektarlık bir alana yayıyordu. Ama bu geniş sınırlar içindeki konutlar, dükkânlar veya atölyeler vasattır. MÖ 5. yüzyıla ait olan Spina bugün sular altında kalmış bir diğer Venedik'tir; düz bir hat üzerinde ilerleyen bir ana kanala açılan ikincil yan kanallar ve kusursuz bir dama planı fark edilmektedir. Spina, Etrüskler kadar Yunanların da etkisindedir; MÖ 5. yüzyılda Etruria'ya ithal edilen Attika seramikleri azalırken, Spina'da bu ithalatın artması kuşkusuz bu etkenle açıklanabilir. Etrüsk ticaretini Alppler üzerinden Orta Avrupa'nın amber ve bakırına doğru taşıyan yol da Spina'dan başlıyordu.

Etruria'nın Gerilemesi

Etruria'nın gücünün doruk noktası hiç kuşkusuz gemilerinin (Kartaca gemileriyle ittifak yaparak) Korsika'da, Alalia açıklarında Fokaia donanmasına karşı kazandığı zaferle aynı döneme denk düşer (MÖ 540-535). Böylece Yunanlar Tirren denizinden atılmış, bu deniz o tarihten itibaren bir "Etrüsk gölü" olmuştu. Ama bu durum sadece yarım yüzyıl sürecekti.

Nitekim, MÖ 474'te Siracusa'lı Hieron, Cumae açıklarında Etrüsk donanmasına karşı belirleyici bir zafer kazanıyordu. Capua

derhal kaderine terk edildi: Osklarla anlaşmak zorundaydı, o da bunu yaptı. Roma'daki Etrüsk varlığı da geleneksel tarihlere göre ya MÖ 507'de cumhuriyetin ilanıyla sonuçlanan devrimle veya Roma'yı yeniden işgal etmiş Clusium (Chiusi) kralı Porsenna'nın müdahalesinin MÖ 504'te bitmesiyle sona erecekti. Zaten bu 507 veya 504 tarihleri de tartışmalıdır. Roma'daki devrim, hepsi krallarını deviren diğer Etrüsk kentlerindeki devrimlerle benzer değil midir? Muhtemelen Roma özgürlüğüne biraz daha geç, Siracusa'lıların büyük Cumae zaferinden sonra Etrüsk sahillerini, hatta Adriyatik kıyısındaki limanlarını yakıp yıktıkları sırada kavuşmuştur.

Yine de, yokuş aşağı inmeye başlayan Etruria'yı peşpeşe gelen bu darbeler öldüremez. Parça parça yok olması tam iki yüzyıl sürecektir. Apeninler'in ötesindeki mevzilerine saldıran Keltler MÖ 360'da Felsina'yı (Bologna) alırlar.¹² En sonunda, İtalya'nın tüm halklarıyla mücadele etmekte olan Roma, Etruria'ya karşı sahte uzlaşmalarla kesintiye uğrayan bir yıpratma savaşı –bir tür iç savaş– içine girer. Veies 396'da, Volsinies 265'te, Faleris 240'ta alınır. Bu son tarih, aslında çok karmaşık işleyen boyun eğdirme sürecine noktayı koyar. Bu sürece karşın, Etrüsk kentleri valileri, iddiaları, aristokrasileri, serfler gibi toprağa bağlı köylü ahalisi, çok ağır muamele gören madencileriyle yaşamaya devam ediyorlardı. Ama Roma uygarlığı ve Latin dili bölgeye yüzyıllar boyunca çıkmamak üzere yerleşiyorlardı.

Roma'nın epey güçlük çekerek başardığını –*Mare nostrum*'u fethetmekten önce İtalya yarımadasının birliğini sağlamak– Etruria da gerçekleştirebilirdi. Siyasal strateji bakımından talihsizliği aynı anda gereğinden fazla düşmana sahip olması ve kendi içinde bağımsızlıkları konusunda son derece ısrarlı kentlere bölünmüşlüğüydü: Etrüsk kentlerinin Volsinies topraklarındaki *Fanum Voltumnae*'de yaptıkları yıllık toplantılar, siyasal bir kuruluş değil, dinsel meclislerdir. Yunan kent devletlerinin felaketini hazırlayan hastalık Etruria'nın da yakasına yapışmıştır.

Ama Etruria da onlar gibi bir biçimde hayatta kalmıştır: Toskana, İtalyan dünyası içinde ayrı bir âlem olarak süregelmiştir. Bugün Orvieto'nun, Tarquinia'nın, Floransa'nın sokaklarında karşılaşılan

12. Önceki notta Campania için söylenenler Po Vadisi için de geçerlidir.

şu veya bu adamın ya da kadının yüzünde Etrüsk mezarlarındaki o hatları belirgin, mutlu çehrelere rastlandığı izleniminin uyanması bir göz aldanmacası mıdır? Sanat eseri koleksiyoncusu olan bir dostum, Rönesans İtalyanlarından söz ederken, "Onlar Toscana'lı, değil Etrüsktür" diye iddia ediyordu. Jacques Heurgon'un Maecenas kişiliği aracılığıyla sunduğu bir Etrüsk portresi de bu kanıyı yalanlamaktadır; eski Arezzo lucumo'larının soyundan gelen ve "Augustus'un dahiliye nazırı" olan bu kişi, Horatius ve Vergilius'a hamilik yapmıştır. Onun rahatlığı, nezaketi, geniş meşrepli oluşu, şatafata düşkünlüğü, müzik tutkusu, avam tarafından atfedilmiş şan şeref payelerinden duyduğu tiksinti, insan seçme konusunda sahip olduğu keskin önsezi, uzlaştırma konusundaki ısrarlı tutumu; tüm bu incelikleri –birkaç kara gölgeyi bir kenara bırakarak– Roma'nın ihtişamı içine gömülmüş, ama kendisi de tamamen gözden yitmemiş kadim Toscana uygarlığına atfetmenin ayartısına dayanmak mümkün mü?

Sürekli Kollanması Gereken Tanrılar

Etrüsklerin hayatının merkezinde yer alan dinleri hakkında, kesinlikle yetersiz kalan geç dönem kaynakların aktardıklarından başka şeyler bilebilseydik, belki de Etrüsk muamması karşısında daha büyük bir tatmin duygusuna kapılabilirdik. Kitabı, daha doğrusu kitapları olan bir dindir bu ve bu kitaplar bugün elimizde yok. Roma devrinde onlardan yapılmış alıntılar, haklarında yapılmış yorumlar mevcut, ama bunlar da her şeyi iç tutarlılığı olan bir tür evren halinde yeniden düzenlemeyi sağlayacak "yapı"yı sunmuyor.

Arkaik bir Doğu'dan çıkmış olan din, o gün özsuyunu Etruria'da korur. Panteon aşırı kalabalıktır (Piacenza'da bulunan tunç karaciğer üzerindeki 44 bölme tüm tanrıları almaya yetmemiştir) ve hemen hiç ayrımcılık yapmadan yabancı tanrılara da açıktır –İtalyan, Yunan, yeri geldiğinde Fenike tanrıları.

"Bozulmuş ama yine de tanınabilir" Latince isimleriyle İtalyan tanrıların istilası birçok problem yaratır: Uni İunon'dan; Nethuns Neptunos'tan; Maris Mars'tan; Satre Saturnos'tan gelmiştir. Buna karşılık, Latin Minervası da adını hiç kuşku yok ki Etrüsk tanrıçası Menrva'dan almıştır. Yunan tanrıları da sıkışık saflar halinde ge-

lince, kişilikleri, mitolojileri, heyecanlı, birbirine karışmış, roman-sı maceraları Etrüsk tanrılarıninkilerle özdeşleşir. Etruria'nın en ulu tanrısı olan, bir âsayla ve elinde bir yıldırımla tasvir edilen Tinia artık Zeus'un hatlarına bürünür, onun maceralarıyla anılır. Menrva tahmin edileceği gibi tanrıların kralının başından çıkar. Etrüsk Hermes'inin kendine ait Etrüskçe bir adı vardır –Turms– ama "Hermes'in *khlamys*'ini*, *petasos*'unu**, *kerukeion*'unu [Lat. *caduceus*]*** taşır." Herakles'e gelince, o haliyle alınıp tanrılaştırılmış ve savaş, yolculuk, deniz maceraları tanrısı haline gelmiş, ayrıca da Yeraltı Diyarı'nın sempatik galibi olmuştur.

Yunan veya İtaliye isimlerin böyle çorba halinde yayılması, Latin panteonunun habercisi sayılabilecek bu imgeler (örneğin Uni ve Menrva ile birlikte Tinia, Capitolium'un kutsal üçlüsüyle benzeşen asal üçlü tanrı grubunu oluşturur) – bu durum Etrüsk dininin kendine özgü yanlarını gözlerden gizler. Örneğin mevsimlerle birlikte kıyafet değiştiren ve hakkındaki Roma söylencesinde Etrüsklerin safını terk edip Roma'nın davasını savunmaya başladığı iddia edilen önemli genç tanrı Voltumnus'u daha yakından tanımak isterdik. Bu tanrı nereden çıkıp gelmiştir? Her ne olursa olsun mevcut bir işaret hiç tartışmasız Doğu'yu gündeme getirmektedir: Etrüsk dini Roma veya Yunan dininin aksine vahyedilmiş bir dindir. Kutsal kitapları, nümfa Vegoia'nın ve bir gün Tarquinia'da bir çiftçinin sabanının harkından dışarı çıkmış, ihtiyar bilgeliğindeki çocuk Tages'in vazettiği kelimeleri aktarırlar.

Ama eskilerin sık sık kullandıkları nitelemeyle, *disciplina etrusca*, yani Etrüsklerin uzun süre sözlü gelenek olarak kalan anlatıları daha geç bir dönemde kitaplara kaydedilmiş, bu kitaplar da Cicero devrinde yaşayan Romalıların ilgisini çok çekmiştir: kurbanların bağırsaklarını inceleme sanatı üzerine *libri haruspici*; yıldırımları yorumlamak üzerine *libri fulgurales*; ölümlerin yolculuğu üzerine bir tür Mısır usulü el kitabı olan *libri acheruntici*. Yani kehanette bulunmak ve tanrıların ürktücü iradesine ters düşmemek; kurbanların bağırsaklarına bakarak, mucizeleri, özel-

* Yunan pelerini –ç.n.

** Yunanlıların kullandığı geniş kenarlı şapka –ç.n.

*** Kutsal asa –ç.n.

likle de birçok görünüme bürünebilen yıldırım, göğün şu veya bu bölgesinde görüldüğüne, bir kere mi yoksa peşpeşe birçok kere mi düştüğüne, vb göre yorumlayarak geleceği öngörmek üzere oluşturulmuş tam teşekküllü bir koruyucu büyü sistemi. Bu sistemden hareketle, hem her bireyin yaşamında hem de devletlerin varoluşunda geçerli kurallar konmuştur.

Bu korkuların, bu yükümlülüklerin pençesindeki Etrüsk, Eski-lerin dediklerine göre, insanların en "ezik", en dindandır. Ama bu değerlendirme Roma veya Yunan dinine göre yapılmıştır. Belki de Doğu dinlerinin korkularından, biçimciliğinden, büyülu çerçevesinden çıkamadığını söylemek daha doğru olabilir. İnananı pek rahat bırakmayan Etrüsk dini, anlaşıldığı kadarıyla, herhangi bir etik anlayışı oluşturmamakta, herhangi bir ödül sunmamaktadır. Ama ödül olmaması ceza olmaması anlamına gelmez; buna biraz aşağıda döneceğiz. Ama Doğu'nun birçok dininde de aynı şeyler geçerli değil miydi?

Ölüler Konuşur mu?

Çoğunlukla dar sokaklı, aralarına harç konmamış taş kütleleriyle yapılmış yığma duvarlı Etrüsk kentlerinden geriye hiçbir şey ya da hemen hiçbir şey kalmamıştır. Ama yüzlerce ve yüzlerce mezarın tuhaf tanıklığı mevcuttur.

Villanova çağına ait ilk mezarlar ölünün küllerinin konduğu bikonik (veya ev biçiminde) vazunun gömüldüğü basit kuyulardır. Kısa bir süre sonra her tarafa yerleşen ölünün gömülmesi âdetiyle birlikte, uzunlamasına çukur ortaya çıkar; sonra MÖ 7. yüzyıldan itibaren zenginlerin volkanik tüf içine oyulmuş odalı mezarları belirir. Caere'de eski kentin yerleşim alanının yakınında, âdet olduğu üzere surların dışında bulunan üç nekropolisin yüzeyine (350 hektarlık bir alanda) bakıldığında, ölümlerin kentinin yaşayanların kentinden daha geniş bir yer kapladığı görülür. Ve Caere örneği bir istisna değildir. Bu mezarların pek çoğu çağların akışı içinde yağmalanmış veya yeniden kullanılmıştır. Kazıları yürütenler kısa bir süredir tercihlerini bilinçli yapabilmek için ustaca sondajlara başvuru-ruyorlar: Önceden tümülüsün içine sokulan bir periskop, belirlenen şu veya bu mezarın içinde bir hazine olup olmadığının, her halü-

kârda duvar resimleri bulunup bulunmadığının görülmesini sağlıyor. Zaten kıt olan kredileri en verimli biçimde kullanmaya yönelik iyi bir çözüm bu, ama keşifler ağır ilerliyor.

MÖ 8.-5. yüzyıllar arasında kalan dönem için, bu mezarlar Etruria'nın kendisi ve beynelmilel sanatın çalkantılı suları hakkındaki en iyi tanıklıkları oluşturuyorlar. Onlarda bulunan nesneler Akdeniz sanat ticaretinin bir özeti gibidir: Mısır çinisinden vazolar ve tılsımlar, Fenike fildişleri, yaldızlı gümüş kupaları ve cam işleri, sayısız ön-Korinthos ve Korinthos, İonya, Attika, Laconia seramiği, dört bucaktan getirilmiş parfüm şişeleri... Ve Akdeniz üsluplarının Doğu taklitçiliği döneminden giderek yayılan Helenleşmeye, Yunan arkaizminin gülyüzlü tavrından asık yüzlü ve klasik üsluba, siyah şekilli vazolardan kırmızı şekilli vazolara kadar, modalara duyarlı genel evrimi, Etrüsklerin bol miktardaki imalatı içinde de izlenebilmektedir: silahlar, aynalar, sacayaklar, tunçtan tören kapları, metal hissi vermek için kara kilden yapılan ve *buccherio* diye bilinen vazolar, Yunan çanak çömleklerinin taklitleri, kuyumculuk, heykeltıraşlık, mimari, özellikle de tapınak mimarisi. Etrüsk sanatının büyük dönemi, en güçlü, en özgün çağı başlarda, MÖ 7. ve 6. yüzyıllardadır, yaklaşık 475'e kadar sürer. Doğu zevkine göre yapılmış en güzel mücevherlerin, heykeltıraşlık sanatının büyük ürünlerinin, Apollon tapınağının çatısını süsleyen pişmiş topraktan muhteşem Veies heykellerinin (MÖ 6. yüzyıl sonu) ve mezar resimlerinin en güzellerinin görüldüğü çağdır bu.

Tarquinia'da bu ölü evlerini dolaşmak, birinden diğerine geçerken her seferinde Toscana ilkbaharının güneşi ve renkleriyle karşılaşmak, insanın yüreğini sevinçle doldurur. Etrüskler, kelimenin epey maddi anlamında bir ölüm sonrası hayata inanıyorlardı. Ölü doğrudan mezarında yaşayacaktı; bu nedenle bir veya birkaç odalı mezarlar MÖ 6. yüzyılın birinci yarısından itibaren oyma taştan frizler, sıralar veya fresklerle süslenmişlerdi. Tüm dekor özel evi çağrıştırmaya, ölünün etrafında yaşayanların renkli dünyasını somutlaştırmaya yöneliktir.

Tarquinia'da Leopardlar mezarı diye bilinen mezarı örnek alalım; burası ne en güzel ne en geniş mezardır, ama en iyi korunmuşlardan biridir. Merdivenle kare planlı bir yeraltı odasına inilir. Girişin karşısında hizmetkârların hizmet ettiği, yataklara uzanmış üç

çift yemek yeyip gevezelik etmekle meşguldür. Yan duvarlarda hizmetkârlar ve müzisyenler, çiçekli dal süslemeleri arasında *triclinium*'a doğru ilerlemektedirler. Mezar adını, yemekteki davetlilerin üstündeki alınlıkta birbirine meydan okuyan iki leoparden almıştır; mezarın çekiciliği resimleri yapan sanatçının çok yetenekli olmasından kaynaklanmaz. Aynı devirde yapılmış *triclinium* mezarı adıyla bilinen yapıdaki şaşırtıcı dansçıların ince ve kendinden emin çizgileriyle ya da elli yıl önce yapılmış Dişi Aslanlar mezarı diye bilinen mezarda çılgın bir ritimle dans eden yarı çıplak çiftin olağanüstü hareketiyle kıyaslandığında, oldukça kaba çizgiler, hantal jestler, zerafetten yoksun eller hemen göze batar. Yine de büyük fırça darbeleriyle atılmış renkler, hiçbir nüansa girilmeden iç içe geçmiş maviler, kırmızılar, yeşiller, siyahlar, boş bir testiye sallayan hizmetkârla davetliler arasında başlamış sahne oyunu, sarışın, açık tenli kadınlar, siyah saçlı genç erkekler, bunlar neşeli, samimi, hayat dolu figürlerdir.

Temalarda hiçbir biçimcilik yoktur. Mezardan mezara değişirler. Ölülerin etrafı yeryüzünde onları neşelendirmiş şeylerle, mükellef ziyafet sofraları (bunlar hiç kuşkusuz cenaze ritüellerini de çağrıştırmakta, ama yaşayanların eğlencelerini de akla getirmektedirler), müzik, atletlerin yarışmaları, hizmetkârların koşuşturması, çılgınca danslar, rıhtımda güzel bir gemi, kırmızı ve mavi bir mercan kayalığından rengârenk kuşların ortasında dosdoğru suya dalan çıplak bir dalgıç, atlılar, ince, yarış atı bacaklı çok güzel küheylanlar ve bitkilerden, hayvanlardan, balıklardan oluşan bezemeler. Tüm bunlar büyük bir renk ve kompozisyon serbestisi içinde çizilmiştir. Aynı temayı Etrüsk "kara ve balık avı" mezarının Mısır usulü resimleriyle karşılaştırmak eğlenceli olabilir: Balıkların kaynaştığı bir suyun üzerinde, kayığında ağ çeken bir balıkçı; yukarıda bir avcının sapanla nişan aldığı bir kuş bulutu. Bilerek karikatürleştirilmiş bazı Etrüsk heykellerinde ise, yine aynı temaya, ama bu kez farklı, neşeli, mizah duygusuyla, hatta tuhaf gülünçlüklerle dolu bir dünyaya rastlanır. Eski Etruria mezarlarının hepsinde, Etrüsklerin inançları, onlara eziyet eden tanrılardan duydukları korkular ne olursa olsun, Yeraltı Diyanı'na iniş hayata yakılmış bir övgü ilahisidir.

MÖ 4. yüzyılda, hatta biraz daha önce her şey anlaşılmasa da bir biçimde değişir. Önce üslup farklılaşır, birdenbire saygın, kimi

zaman tumturaklı bir görünüme bürünür, temalarını Yunanistan'ın klasik çağından almaya başlar, yine de kimi zaman güzel ayrıntılara rastlanır; Dev Mezarı'ndaki meşhur Velia portresi buna bir örnektir. Aynı süreçte günlük hayatın sevimli görüntüleri silinir ve sahneyi istila eden demonlar, Etrüsk panteonunun en neşeli kişilikleri arasında sayılamazlar. Yırtıcı kuş gagası, uzun kulakları ve başının üzerinde tehditkâr bir ifadeyle dikilmiş iki yılanıyla Tuchulcha; çengel burnu, at kulakları, son saati gelen ölümlünün tepesine canavarca bir zevkle indirdiği tokmağı, etleri çürümüş, maviye çalan korkunç yüzüyle daha da uğursuz bir figür olan Kharon (Yunancadan sadece adını almıştır). Bu meşum varlıklar eski Etrüsk halk inançlarının bir parçasıdır, ama mezar duvarlarında ilk kez boy göstermektedirler. Müteveffaya hayattan ölüme korkunç geçişi içinde eza etmekte, Yeraltı Diyarı'nda yeniden huzur bulup ebedi zevklere kavuşmadan önce, berbat bir azap yaşatmaktadırlar – Yeraltı Diyarı Yunan tarzında tasvir edilmiştir (bu da bir yeniliktir), öte dünyadaki şölen sofralarının baş köşesinde Hades ve Persefone oturur.

Bu iç karartıcı resimler MÖ 4. yüzyılla birlikte, yani Etrüsklerin maddi mutluluğunun darbe aldığı, Toscana'nın üzerine karanlığın çöktüğü bir sırada çoğalırlar.

III. YUNAN KOLONİZASYONLARI

Fenike kolonizasyonunda veya Etrüsklerin tarihinde rastlanan sorunlar ve anlam belirsizlikleri Yunan yayılmasında da karşımıza çıkar. Bilgilerimiz daha boldur, ama zamandizini ve gerekçeler konusunda gündeme gelen problemler, Kartaca'nın kuruluşuyla ilgili karşılaşılanlardan daha çoktur – ve bu soruların çoğu yanıtsız kalmaktadır. Bilgi çoğaldıkça tartışma da artar: Yunanistan'ın en eski geçmişi bu saptamaya çok uygundur.

Düne kadar bu geçmiş belirli bir sadelik içinde ortada duruyordu. Birbirine oldukça yakın kentler denizaşırı topraklarda, Kırım'dan İspanya'ya kadar uzanan geniş bir alanda başka kentlerden oluşan ayrı bir evren kuruyorlar, bu kurulan kentlerin hepsi birer ana siteye bağlı oluyordu. Birkaç istisna dışında her kolonizasyon önceden hazırlanmış ve çoğunlukla Delfoi kâhininin tavsiyeleri üzeri-

ne çıkılmış bir yolculuğun sonucuydu. Sefere, ana kent tarafından yetkilendirilmiş bir kurucu, *oikistes* komuta eder ve tanrıların himayesi altında yeni kentin yerini belirler, yer ölçümcülerinin çalışmasını ve parsellerin paylaşılmasını yönetir, ana kentin anayasasını yeni siteye uyarlardı. Sonra iktidarı çoğunlukla kimseyle paylaşmadan hükmeder, arkasında bir kahramana dair anılar bırakır, zaten her şey de kralların ve yarı-tanrıların çok renkli masalların bağrından kopmadığı uzak bir mazide olup biterdi. Her seferinde göç edenler yanlarında anakentin ocağından aldıkları ateşi de taşırlardı.

Senaryonun iyi işlemesi için gereken diğer kişilikler: Yerliler ya istilacıya karşı yenileceklerini bile bile onurlarını kurtarmak için savaşır ya akıllı davranıp boyun eğer veya yeni gelenler karşısında gözleri öyle kamaşırdı ki kent kurucusuna krallarının kızını verirdi. MÖ 600'e doğru Massalia'nın (Marsilya) kurucularından biri olan Protis, Segobrige'lerin kralının kızı olan Gyptis'le evlenir. Spartalı Phalante Taranto'yu Iapyges barbarlarıyla savaşarak kurar. Del-foi kâhini de ona "Iapyges'lerin felaketi" olmasını öğütlememiş midir? MÖ 631'de Thira adasından gelen ve rehberliğini Libyalı göçebelerin yaptığı Battos, yağmur yağan yerde, "gökte delikler açılan yerde" Sirenayka'yı kurar; verimsiz, çorak Afrika kıyısında yağmur harikalar harikasıdır. Yerliler de sırası geldiğinde kendileriyle biraz alay edilmesi için yerlerini almışlardır: Örneğin Miletos'un arka tarafında yaşayan Kariyalıların adı, Yunancayı başını gözünü yara yara konuştukları için "Barbar" a çıkmıştır – bu durum onların Yunancayı yine de konuştuklarının kanıtıdır. Nasıl ki Avrupa'nın "iyi vahşiler"i olacaksa, Yunanlar için de "iyi barbarlar" vardır; Örneğin Pontos Eukseinos'un kuzey kıyılarında yaşayan "Kimmerler, İskitler ve Sarmatlar İonyalıları, onların güzel şaraplarını ve vazolarını genelde çok iyi karşılarlar."

Herodotos, Pausanias ve birkaç başka yazar tarafından bize anlatılmış birbirinden güzel yüzlerce hikâye mevcuttur. Bununla birlikte bunların hepsini peşinen kabul etmemekte yarar var. Gerçi geleneksel zamandizinin çoğunlukla doğru olduğu ortaya çıkmıştır, ama işe arkeoloji karıştığından beri onun belgeleri, özellikle de çömlek parçaları bazı kuruluş tarihlerini yalanlamıştır. Ama bu tarihler de genellikle birbirini tuttuğundan, her düzeltme bir zamandizinin bütününe etkilemekte, dolayısıyla bu zamandizinden tama-

men emin olmak imkânsızlaşmaktadır. Ayrıca arkeolojinin dilinin de çözülmesi şarttır. Bir veya iki bin yıl sonra arkeolojinin elinde dayanabileceği hiçbir yazılı belge olmadan Fransız Cezayiri'nin yok olmuş mazisini adım adım yeniden oluşturduğunu varsayalım: O zaman Cezayir şehrinin alınışı hadisesi de Knossos'un Mykenaililer tarafından fethi veya Taranto'nun Dorlar tarafından kurulması kadar karanlıkta kalmaya mahkûm olacaktır!

Bu tarih açısından antik Yunanistan'ın önemi, uygarlığın henüz yeni filizlenmeye başladığı, kendi ortaçağının yapışkan balçığından sıyrılıp başını yeni kaldırdığı o ilk andaki gelişmesidir. Bu uygarlık açısından, her şey bu ilk hareketlenmeye bağlı olacaktır.

Karanlıkta Kalan Ön Kolonizasyonlar

Genel tarih iki Yunan kolonizasyonu ayırt eder: MÖ 775-675 arasındaki ilki, tarımsal kolonizasyondur; 675-600 arasındaki ikincisiyse, esas olarak ticari kolonizasyondur. Bu şemalaştırmanın getirdiği çözümün kolaylığı aldatıcıdır. Birincisi, Yunanların macerası tam tamına 776'da veya ilk Olimpiyat oyunlarının düzenlendiği yıl olan 775'te başlamaz ve tarımsal girişimler de ticari girişimlerden, zeytinyağın su üzerine çıkması gibi kolayca ayrılmaz. Bu durum, ilk Olimpiyatlar öncesini kaplayan gecenin içinde neler olup bittiğini araştırmak için ek bir neden oluşturur.

Böyle bir araştırma, bazıları çok uzun, başkaları çok kısa yollardan, Yunanları –çeşitli– vatanlarının dışına iten hareketlerin kökenlerine götürür bizi.

Terimin geniş anlamıyla İtalya'da, bir Mykenai varlığının kanıtları bulunmaktadır. Ama bugünkü bilgilerimize göre bu varlık sadece Taranto ve onun artülkesinde bir kolonizasyon görünümüne bürünmüştür. Hatta bu ayrıcalıklı yerde, Mykenai ile kolonyal dönem Yunanistaru arasında belli bir süreklilik bile söz konusudur.¹³ Demek ki MÖ 8. yüzyılda Yunan kolonları açısından İtalya tam anlamıyla bir *terra incognita* (meçhul topraklar) değildir. Uzakbatı'ya doğru çıkılan yolculuklar, Marsilya 600 yılında kurulmadan çok

13. Bugün Mykenai ile kolonyal dönem Yunanistanı arasında bir süreklilik vardır, denilemez. Daha çok bir kopukluktan söz edilebilir. (P. R.)

önceleri, Rodos gemilerini Galya ve İspanya kıyılarına dek götürmüştür. MÖ 7. yüzyılın sonunda Rhône nehrinin denize döküldüğü noktada kurulan Rhodé-Rosas, Agathé-Agde ve Rhodanousia kentlerinin kaynağı bu yolculuklar olsa gerek.¹⁴ Ama bu konuda eldeki bilgiler kısıtlıdır.

Anadolu'nun Ege'ye bakan cephesinde ise sorun yine bunu andırmakla birlikte çok daha karmaşıktır. Mykenai tüccarları, ticaret iskeleleri bu uzun kıyıda iz bırakmışlardır. O sırada Rodos, Kos ve komşu adalarda, Kilikya'da, Karya'da hiç kuşkusuz Yunanca konuşulmuştur: Tunç çağının sonunda Miletos'ta bir Mykenai yerleşimi var olmuştur. Yine de başka yerlerde olduğu gibi burada da MÖ 12. yüzyılla birlikte karanlık çöker. Daha sonraları Yunan mültecileri Ege'nin doğu kıyısına geçerler. Son derece mütevazı kentler kurulur: MÖ 1000 yılına doğru Smyrna, herhalde daha erken bir tarihte Milet. Smyrna'nın ilk halinin çevresine, bilirkişi ifadesiyle, "masif ve iyi örülmüş" bir duvar inşa edilir; bu da, dışarıdan tehdit edildiğinin kanıtıdır, ama sur içindeki evler çok ilkel, "eğri büğrü"dür. İonya'nın en azından "on iki kenti"nde durumun bu kez hızla değişmesi için MÖ 7. yüzyılın ortasını beklemek gerekecek, bu kentlerin en büyükleri olan Fokaia [Foça] ve Miletos yakın ve uzak kolonizasyonda belirleyici bir rol oynayacaklardır. Bu iki kent, otuz, kırk yıl içinde Yunan dünyasının en parlak siteleri haline gelirler.

Bununla birlikte mütevazı bir biçimde de olsa ortaya çıkışları, ara uzamda, Ege denizinde ve Girit'ten Kuzey Sporadlar'a kadar hepsi Yunanların elinde olan Ege adalarında belli bir hayatın sürdüğünü göstermektedir. Ve kısa bir süre sonra Thermaikos [Selanik] körfezinden Hellespontus'a [Çanakkale boğazı] kadar uzanan, henüz vahşi durumdaki kuzey kıyısına yerleşeceklerdir. Böylece ilk Yunan kültürü, aşırı bir güçle olmasa da en azından tek başına tüm Ege'yi etkisi altına alacaktır. Yarımada uyanan yeni uygarlığın "geometrik" üslubu, adalarda ve Asya kıyısında birçok iz bırakmıştır. Kiklades adalarının ortasında yer alan Delos'taki Apollon tapınağı -daha sonraları çevresindeki deniz üzerinde bir fener gibi ışıldayacaktır- MÖ 8. yüzyılda inşa edilir.

14. Bugün, söz konusu dönemde sadece birkaç yolculuk yapıldığı düşünülmekte ve bu yolculukları kimlerin düzenlediği de bilinmemektedir. (P. R.)

Yunanistan ve Levant [Doğu Akdeniz]

Demek ki Asya Yunanistanı tam anlamıyla bir koloni toprağı sayılmaz, çünkü Dor istilasından sonra yeniden hayat bulmaya başlayan asıl Yunanistan kadar –veya hemen hemen o kadar– kadimdir; çünkü kentleri Ege'nin öte yakasındaki metropoller tarafından "kurulmamış", Yunan yarımadasındaki ve adalarındaki sitelere koşturularak, kendiliklerinden ortaya çıkmışlardır. Dor, İon, Eolien topluluklarıyla –artı birkaç Akha ile– yaşanan nüfus karışımları Ege'nin iki yakasında da aynıdır. Küçük Asya'nın İonya adını koruyacak bölümü (on iki kentin İonyası) ancak zaman içinde uygarlığı, âdetleri ve sanatıyla yarımada Yunanistanı'ndan ayrılacaktır. "İon" düzeni de, Ege'nin öteki yakasında doğmuş Dor düzeninden çok sonraları ayrılacaktır.

İşin aslı bu Asya Yunanistanı günün birinde ancak Asya'nın iç bölgeleriyle olan bağlantıları sayesinde refaha erecektir. Ama bu bağlantıların kurulması da gecikir ve ortaya çıkıp Suriye yönünde düzene sokulduklarında, bu yeni yerleşimlerin, özellikle de el-Mina'nın kökeninde Asya Yunanlıları değil, Euboia'lı ve diğer Ege adalarından İonlar vardır. Bu ilk ticarete ve onun sonucunda ortaya çıkacak sanat ve düşüncedeki Doğululaşmada İonya'nın da muhtemelen doğrudan hiçbir katkısı olmamıştır. Ne ilginçtir ki, bunun ilk işaretleri, MÖ 725'e doğru Korinthos'ta, ön-Korinthos seramiğinde görülür. Asya Yunanistanı ise geometrik üsluptan ancak MÖ 7. yüzyılın ortasına doğru kurtulabilecektir.

Bu açıdan bakıldığında, şayet tarihçiye her yönüyle aydınlatma olanağı bulacağı tek bir coğrafya parçası seçmesi söylenecek olsa, belki Küçük Asya'nın güney kıyısını Suriye ile eklemlendiği noktaya dek seçmesi gerekirdi: Rodos ve Kıbrıs, Mykenai görkemini kadim dayanakları, sonra da sığınakları; MÖ 9. yüzyıldan itibaren Rodos'la ve Kiklades adalarıyla bağlantı içinde olan Tarsus; daha da önemlisi Orontes [Asi] nehrinin denize döküldüğü ve neo-Hitit Suriye'nin denize açıldığı noktada kurulmuş bir ticaret iskelesi olan el-Mina. Arkeologlar tarafından 1935'te keşfedilen bu yerleşimin kuruluş tarihi şu ana kadar saptanamamıştır, MÖ 8. yüzyıl başları olabilir. Aslında el-Mina Yunanistan'ın Suriye, Filistin, neo-Hi-

tit ve Arami devletlerine, Asur ülkesine, Urartu'ya ve kıta Yakındoğu'sunun tüm kervan yollarına doğru ilk büyük açılımını temsil eder. Zaten kent nüfusunun büyük bölümü Fenikelilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla buranın giderek Yunanistan'ı Doğu'ya bağlayan kent olarak görülmesinde şaşılacak bir yan yoktur; zaten Yunanlar Fenike alfabesini de burada öğrenecek ve Yunan sanatında geometrik üslubun dışına ilk çıkış sayılabilecek "Doğucu" safhanın kaynağı da burası olacaktır.

Bunun da ötesinde el-Mina bir örnek değerindedir. Akdeniz'in bitmez tükenmez sahilleri kendi çağlarına göre ilkel veya gelişmiş ya da çok gelişmiş diye nitelenebilecek, kimisi üst seviyede, kimileri de çok düşük seviyede ülkelerle kuşatılmıştır. Ama çok kazançlı alışveriş ilişkileri, ancak alçak ve yüksek voltaaj noktaları arasında canlı ve kendiliğinden elektrik akımları varsa kurulabilmektedir. El-Mina'nın, henüz geri kalmış durumdaki Yunanistan'ı, daha eskiden gelişmiş ve zenginliklerinin bir bölümünü yitirseler bile üstünlüklerini henüz yitirmemiş ülkelere bağlayan o çizgilerden biri üzerine yerleşmiş yüksek bir nokta, bir ticaret doruğu olduğu bellidir. Daha geç bir dönemde bir diğer yüksek nokta da Naukratis olacaktır; Firavun I. Psamtik'in Nil Deltası'nda Yunan tüccarlara, öncelikle de İonlara tahsis ettiği bir tür Şanghay'dır burası. MÖ 600'den biraz daha önce, herhalde 630'a doğru kurulmuştur. Eski ve yeni Yunan kentleri arasındaki şebeke cereyanı gerçek anlamıyla bu dönemde devreye girmiştir.

Toprak mı, Mal mı?

Tabii ki temeldeki büyük gerçeklik topraktır. Yunanistan, evlatlarını dört bir yana yaydığı dönemde, arkaik ekonomisi olan ve işin aslı, hali vakti yerinde sayılamayacak bir tarım ülkesidir: Sulanabilir topraklar sınırlı, kaliteli toprak ondan da azdır. Nüfus artar artmaz iç kolonizasyon şart olur, ama bunların *esnekliği* de sınırlıdır: Tarla açıcıların kazmaları sadece taşlık araziye veya ağaçların düğüm düğüm köklerine çarpıp durmamakta, aynı zamanda sınırlardaki toprakların hepsinde görülen düşük verim tarafından da kısıtlanmaktadır. İstenirse tarlalar defalarca sürülsün, toprak çapalansın, Yunan toprağının yeterince mahsul vermeme inadını hiçbir şey kıramaya-

caktır. Toprak açma çalışmalarının sellenmeyi artırdığını, patlayan bir fırtınanın yerleşmemiş toprağı yamaç aşağı sürüklemeye yettiğini de unutmamak gerek. Tüm Yunanistan bu kalıcı dertten mustarıptır, bu ıstırap günümüze kadar sürecektir.

Bu zorluk toplumsal çerçeveye de kendiliğinden yansır. Yoksul bir mirası paylaşmak için amansız bir kavga veren küçük köylülerin aşırı kalabalık olması, onları birkaç büyük toprak sahibinin sömürüsüne teslim etmekte, onları *hektemores* haline getirmekte –her yıl mahsullerinin muhtemelen altıda beşini toprak sahibine veren yarıcılar– onları zenginlere borçlandırmakta ve er veya geç "toprağı köleleştirmektedir." MÖ 8. yüzyılda Yunanistan kaçak köylülerle dolmuştur ve Homeros'ta da ortalık yersiz yurtsuz serseriden geçilmez. Hesiodos, *İşler ve Günler* adlı eserinde, küçücük tarlasına yapışmış, komşularıyla, ailesiyle, "krallar"la, yani kentlerin efendileriyle giriştiği sert kavgalardan beli bükülmüş köylünün sonu gelmez eziyetini anlatır. Sadece Zeus'un hakkaniyeti onu kurtarabilir. Veya kaçıp gitmek... Yoksa "atmacanın pençesindeki bülbül" olmaya katlanmak zorundadır. Yasa koyucu bu derde derman bulmayı akıl ederse, Solon gibi nam salar. Ama hemen ardından süreç, şu veya bu biçim altında yeniden işlemeye başlar.

Yunan kolonizasyonunun nedenlerinden birinin bu durum olduğu ortadadır. Diğer nedenler arasında, Yunanistan'daki başka şeyler de vardır: kent nüfusunun şişmesi, zanaatkâr sayısının çok artması, paralı askerlerin de Rönesans döneminin İsviçreli muhafızlarını veya Alman paralı askerlerini andıran bir tarzda atıldıkları içler acısı maceralar. Yunan askerleri daha MÖ 6. yüzyılda Mısır'da kendilerini parayla satmaya başlamışlardır, bu işlem MÖ 5. yüzyılın Pers İmparatorluğu'nda da sürecektir.

Kaçış, Fenike usulü bir macera biçimini de alabilir. Bu, dayanaksız bir varsayım değildir. Gemiciliğin bu başlangıç evresinde, köylü kendi isteğiyle denizcilik yapar, kendi teknesi vardır. Hesiodos kendisi gibi köylü olan kardeşi Perseus'a kış gelip de "tüm yellerin solukları kaynaştığında" "şarap rengini almış denize teknesiyle açılmaktan vazgeçip toprakta çalışmasını" tavsiye eder; "Tekneni karaya çek, dört tarafını taşlarla çevir... tıkcacını da çıkar ki Zeus'un yağmurları hiçbir şeyi çürütmesin. Gemi donanımının hepsini düzen içinde evine yerleştir, deniz nefinin [yelken] kanatlarını

itinayla katla, dümeni ocak isinin üzerine as ve sen de deniz mevsiminin geri gelmesini bekle."

Demek ki yoksullaşma sürecinin insanları uzak sahillere doğru itmesine diğer tüm etkenler de hizmet etmektedir. Boiotia, Attika ve Sparta'nın (Taranto dışında) ilk Yunan kolonizasyonunda hatırı sayılır bir rol oynamamaları, iç kolonizasyon imkânlarını henüz sonuna dek tüketmemiş olmalarına, hâlâ tarıma açılacak toprakların bulunmasına, kendi ürünleri olan buğdayı veya Sparta örneğinde zorla ele geçirilen komşu Mesenya'nın buğdayını tüketmelerine bağlanabilir belki de. Küçük Asya kentlerinin veya Megara'nın MÖ 6. yüzyılda Pontos Eukseinos'dan istifade etmeye başlamalarının ve oradaki ticari iskelelerinin sayısını çoğaltmalarının nedeni, İskit ülkesinin güneyindeki seyrek nüfuslu bölgelerin buğdayını almaktır. Ortaçağda aynı hesabı yapacak olan Ceneviz de gelip aynı bölgeden beslenecektir.

Ama bu buğdayın bedelini ödemek şarttır. Buğday çoğunlukla şarap, zeytinyağı –değerli tarımsal ürünler– ve mamul maddeler karşılığında alınır. Ama bu tarz alışverişler belli bir hacme ulaştıktan sonra, buğday veya seramik vazo ya da maden ticareti, uzmanlaşmış tüccarların müdahalesi olmadan gerçekleştirilemez. Demek ki göçün başından itibaren tüccarlar ve ticari hesaplar rol oynamış, hatta ticari güdülerle de kolonizasyona gidilmiştir. Örneğin MÖ 770'e doğru Khalkis'li Yunanların, Napoli körfezi açıklarındaki Ischia adasına yerleşmelerini tarımsal yerleşim kurma niyetleriyle açıklamak mümkün müdür? Böylesine uzun bir yolculuğun sonunda bu anlamda kazanılacak ödül çekilen zahmete değmez. Ama şu tesadüfe bakın ki, Yunanların MÖ 8. yüzyılda Messina boğazının ötesinde yerleştikleri bu ilk gözetleme mevzisi, Etrüsklerin denizinde, onların madenlerinin geçtiği yolun üzerinde bir ileri karakol gibidir. Ve maden, Khalkis'lilerin sürekli ilgi alanlarındandır. Aynı şekilde Lydia veya Mısır altını, İspanya gümüşü veya bakır külçeleri de gerek ilk Yunan kolonizatörlerin gerekse başkalarının hesaplarında rol oynamıştır.

Toplu Bir Bakış

MÖ 8.-6. yüzyıllar arasındaki Yunan yayılması tek bir tarih kütlesi olarak görülebilir mi? Kuşkusuz, Akdeniz'in sonu gelmez kıyıları boyunca serpiştirilmiş bu kentler tamamen kendi içine kapalı bir evren oluşturmazlar. İletişimdeki yavaşlık, bazı yerel bağlantıların gücü şu veya bu kent devletini kısmen genel dolaşım ağının dışında bırakabilir. Ama yine de bu dolaşım ağları mevcuttur ve geriye bakarak yeniden kurgulanmaya çalışılan "model" in özünü oluşturmaktadırlar.

Okuyucu, ekte verilen haritadaki büyük hareket noktalarını fark edecektir. Khalkis, Eretria, Megara, Korinthos (şimdilik Miletos ve Fokaia'yı bir kenara bırakalım) – kadim Yunanistan'ın ilk canlı merkezleri bunlardır. Kadim Yunanistan'a can veren, onu boydan boya kateden eksen Khalkis'in yerleştiği Euripos boğazından Saron körfezine ve Korinthos berzahına kadar uzanır. Daha MÖ 7. yüzyılda bir *diolkos*'u, önceden açılıp hazırlanmış tekerlek izleri (çukur halinde raylar) ve ağaç kütükleriyle donatılmış bir yolu bulunan bu dar berzah parçası üzerinde gemiler karadan taşınarak Saron körfezinden Korinthos körfezine naklediliyorlardı. İki limanı, Lekhaion ve Kenkhrai ile Korinthos, bu eksenin batıya bakan uç noktasıdır. Atina ve Attika yavaş yavaş, küçük insan gruplarıyla yapılan bu kolonizasyonun kenarında kalmışlardır.

Bu sürecin sonuçlarına bakıldığında, üç bölgenin, daha doğrusu üç tür girişimin belirgin bir biçimde ayrıldığı görülmektedir:

1) Boş veya hemen hemen boş, her halükârda iyi savunulmayan kıyılara çıkılarak yapılan çok kolay kolonizasyonlar (bu durum, onların önemsiz oldukları veya geleceğe yönelik sonuçlar barındırmadıkları anlamına gelmez);

2) Güney İtalya (Büyük Yunanistan) ve Sicilya kıyılarında kurulmuş kolonileri kapsayan ana operasyonlar;

3) riskli operasyonlar: ya hep ya hiç denilerek çıkılan ve "Uzakbatı"ya* yönelenler. Bu operasyonların merkezinde MÖ 600'e doğru Marsilya'nın kurulması parıldar.

* Akdeniz'in uzakbatısı –ç.n.

Sirenayka ve Pontos Eukselnos

Hemen hemen ıssız, ele geçirilmesi kolay, hatta gelenlerin iyi karşılandığı sahiller, tek bir noktasına çıkılan Sirenayka ve Kuzey Ege'dir; Miletos kentinin Abydos aracılığıyla elinde tuttuğu Hellespontos'tan geçilerek gidilen Pontos Eukseinos kıyıları da bu kapsamdadır. Megara'nın nöbetçileri olan Byzantion ve Halkedon Boğaziçi'nin iki yakasında karşı karşıya dururlar, ama sık sık fırtına çıkan, "her zaman sisler ve bulutlarla kaplı" Karadeniz'de (denize "konuksever", Pontos Eukseinos denmesi, edebi bir örtmece-dir) MÖ 650'den itibaren çepeçevre ticari iskeleler kuran tek kent Miletos'tur. Miletos orada, kereste, tuzlu balık, demir, amber, tuz, kürk, sığır, at, insan ve buğday gibi değerli mallar bulmuştur. Miletos gerileme içine girince, onun bu besleyici denizdeki yerini Atina alacaktır.

İtalya ve Sicilya

Akdeniz'in orta kesimindeki macera bambaşka bir öneme sahiptir. Şayet Yunanların karşısına İç Deniz'i kendi gölleri haline getirme olanağı bir kez çıkmışsa, o da bu bölgede olmuş, zarlar orada atılmıştır.

Başlangıçta deniz, İtalya ve Sicilya yönündeki girişimler açısından elverişlidir. Balkan sahilleri boyunca yukarı, kuzeye doğru tırmanan bir kıyı akıntısı mevcuttur. Bu akıntıdan Korfu hizasında ayrılıp, açık denizde bir günlük deniz yolculuğu yapılmış, insan kendini karşıdaki İtalya kıyısında bulur ve orada da bu kez güneye doğru inen bir başka deniz akıntısıyla karşılaşır. Tam bir deniz suyu nehri görünümündeki bu akıntı karaya bitişik akar ve gemileri Taranto körfezine, sonra da Calabria açıklarına doğru sürükler. Ciddi bir kesinti oluşturmayan Messina boğazından sonra Sicilya sahili önünüzde uzanır.

Dolayısıyla Yunan işgali, Taranto körfezinden Sicilya kıyılarına kadar hemen hemen kesintisiz uzanan bir sahil şeridi boyunca gerçekleşecektir. Bu girişimin kuzeye, doğrudan Adriyatik kıyılarına hiç yönelmediğini belirtmekte yarar var. Korinthos Korfu'yu işgal

etmiştir gerçi, hatta bu önemli mevziyi Eretria'lıların elinden almıştır; ayrıca Apollonia ve Epidamne'yi de (Durazzo/Draç) ele geçirmiştir. Epeiros'un dağlık kıyısı bu iki limanı kış fırtınalarından korumaktadır. Ama Adriyatik'in kuzeyine, doğuda kenarlarına adalar sıralanmış kıyılarına ve batıda nehirlerle bölünmüş alçak ovalarına ulaşma yönünde hiçbir girişimde bulunulmadı (Fokaia hariç; bundan yeniden söz edeceğiz). Yunan kentlerinin görünüşe bakılırsa düzensiz, dağınık çabaları öncelikle Batı'ya doğru yol arayışına odaklanmıştı; ama bu durum kolonların yeri geldiğinde, mevcut kavimlerle, Iapyges'lerle, Osklarla, Sicanilerle/Siculelerle gönül rızası veya zorla anlaşma olanağı bulduklarında durup mola vermelerine engel değildi.

Arkeologların ve rivayetlerin elverdiğince yeniden çıkartılabilen zamandizin, geri kalan her şeyi bir kenara iterek batıya ulaşma çabası konusunda epey fikir vermektedir. İlk Yunan iskânı Taranto, Metaponte, Sybaris, ya da Siracusa'da değil, MÖ 770'e doğru Taranto-Siracusa hattının ve Messina boğazının ilerisinde, Pithecus-ses'te (Ischia) gerçekleşmiştir. Demek ki Khalkis'liler ve diğer Euboia'lılar işin başında sanki bir sürat koşusuna çıkmışlar gibi en uzak noktayı tutmuşlardır. Daha sonra bu ileri mevzi Capri, Pandateria, Pontia adalarının işgali ve MÖ 740'a doğru en önemli kent olan Cumae'nin kurulmasıyla (gözünü kırpmadan MÖ 1052 yılını öne süren rivayetlerin aksine, bundan çok daha sonraki bir tarihte gerçekleşmişti) tahkim edilmiştir. Alelacele olabildiğince batıya doğru taşınmış bu ilk kuruluşların gerisinde başka kentler kurulur: Naksos (757), Rhegion'la (740'a doğru) birlikte Messina boğazını denetleyen Zancle [Messina] (750), Korinthos tarafından kurulan Siracusa (733), Taranto (708)... İlk hızla önce İspanya'ya kadar giden Fenikelilerin öyküsü de bundan farklı değildir zaten.

Başlangıçta her şey sükûnet içinde, ıssız olmasalar bile ciddi rakipler tarafından yeterince savunulmayan alanlarda gerçekleşmiştir. Böylesi rakipler ancak daha sonraları ortaya çıkacak ve kilit konumundaki mevziler için Yunanlarla çekişme içine gireceklerdir. Etrüskler Campania'daki mevzilerini MÖ 6. yüzyılda tahkim ederler: Yunanlar daha ileri gitmeyecek ve o geniş Tirren denizinin kapıları uzun süre ancak hasımlarının rızasıyla onlara açılacaktır. Panormos-Motya hattının batısında kalan Batı Sicilya'yı kararlı bir

biçimde ellerinde tutan Kartacalılarla (hemen yakındaki Kartaca'nın böyle bir "dalgakıran"dan vazgeçmesi mümkün değildi tabii ki) adayı paylaşırlar. Yunanlar ve Kartacalılar adaya hemen hemen birlikte girmiş, MÖ 750-650 arasında Yunanlar batı, Kartacalılar doğu tarafına yerleşmişlerdir. Yunanların büyük zaferi, Messina boğazını ilk ele geçirenler olmalarıdır. Ama mutlak bir zafer söz konusu değildir, çünkü Etrüskler Tirren denizine hâkimdir; Kartacalılar da adanın dar ve tepelik batı kesimine sıkı sıkıya yapışarak "adalar üzerinden" İspanya'ya yapılacak deniz yolculuğu için gerekli bir halkayı ellerine geçirmişlerdir. Kısacası Yunanlar batı yoluna, madenlerin yoluna ulaşmaya çalışmış, ama onu tam anlamıyla denetimleri altına alamamışlardır.

Bu durum Yunan kentlerinin hiç kuşkusuz geniş ve verimli toprakları sayesinde zenginleşmesini engellemez. Varro, oralarda tahılların bire yüz verdiklerini iddia eder. Kimse buna inanmak zorunda değildir. Ama buğday, zeytinyağı ve şarap üçlüsünün –Diodoros'a göre Sybarisliler'in hızlı zenginleşmesinin kaynağı olan– zaferi koloni kentlerinin ihtişamını açıklar.

Kentlerin zenginliğinin bir diğer kaynağı da ticaret ve zanaattır, ama ticaret daha ağır basar, çünkü Akdeniz'in "ortası"ndaki bu kentler konumları itibariyle mükemmel araçlardır. Sicilya'daki ilk Yunan sikkelerini Himera ve Selinonte'nin kestirmesinin nedeni (Himera, MÖ 570-560'a doğru), ya (Fokaia'lılar tarafından MÖ 600'e doğru kurulan) Marsilya üzerinden ya da o sırada en büyük gümüş satıcısı olan Kartaca tüccarları aracılığıyla gelen İspanya gümüşüyle ilk temas eden kentler olmalarıdır.

Batı'daki Yunan kentlerinin çoğu, tarihlerinin bu başlangıç döneminde, zanaatkârların, nakliyecilerin ve tüccarların etkinliklerini hızlandırdıkları metropollere yüzlerini dönmüş durumdadır. Metropol sanayiinin ürünleri, batıda yatırılacak alan bulan bir tür sermaye gibidir. Dolayısıyla Miletos'un ince, rengârenk kumaşları Etruria'ya *muhtemelen* Taranto körfezinden Tirren denizine karadan giden berzah yollarından ulaşmıştır. Sybaris zenginliğinin bir bölümünü, Tirren denizi kıyısındaki Laos kolonisi yönünde, katır kervanlarıyla yürüttüğü ticarete borçludur. Bin metreden daha yükseğe tırmanmamasına karşın yine de sarp olan bu yol, ancak kumaş gibi yükte hafif pahada ağır mallar için kullanılabilmiştir.

Gemilerin ambarlarının dibinde seyahat eden ağır çömleklerin ticareti hakkında, arkeoloji bize daha kesin, neredeyse istatistiki bilgiler sağlamaktadır. Ziyafet sofralarını donatmaları ve neşe saçmaları için, vazoları, amforaları, kraterleri, kupaları, *rhyton*'ları, *hydria*'ları*, hatta sıradan kapkacağı taşıyan kesintisiz bir ticaret hareketi mevcuttur. On seramikten biri sağlam kaldığı, bunlar yapıldıkları yerlere ve çağlara göre değiştikleri, kimi zaman bezemelerini yapan atölyeleri ve sanatçıları tanıyabildiğimiz için, kazılarda bulunan numuneler ve kırık parçalar büyük değer taşıyan tarihlendirme olanakları verir. Ayrıca miktarları ve çeşitlilikleriyle alış-veriş hatlarını ve bu hatlardaki değişimleri de gösterirler.

Georges Vallet'nin Zancle [Messina] ve Rhegion [Reggia di Calabria] üzerine odaklanmış bir incelemesinden (1958), bazı toplu saptamalar çıkartalım. Korinthos seramiklerinin akışı MÖ 625'ten yaklaşık 570'lere kadar genişler; MÖ 570-525 arasında siyah cilalı İon seramiği (özellikle Fokaia ve Miletos seramiği) öne çıkar; 550'den itibaren öncelik sırası Attika ürünlerine gelir. İlk dönemden itibaren, ilk Avrupa modernitesinde görülene benzeyen kolonyal türde yeni bir ticaret ortaya çıkmıştır: Gerçekten de Korinthos'un batıya gönderdiği "kapkacak" öncelikle buğday karşılığında değiştirilmek üzere yapılmış bir seri üretimin varlığını ortaya koymaktadır; bu alışverişte öne çıkan kent daha sonra gelen buğdayı Yunanistan'a dağıtmaktadır. Kendi adını taşıyan berzahdan geçen yolların kavşak noktasında bulunan Korinthos'u bu coğrafi konumu sayesinde öne çıkarıp tek kazanan kent haline getiren, tamamen kolonyal türdeki bu ticaretin yerini, İonya'nın, sonra da Attika'nın (494'teki felaketlerden ve İonya'nın Perslere boyun eğmesinden önce) yarışa girmesiyle birlikte, ticaretin artık beynelmilel diye nitelenebilecek bir evresi alır.

Bu alışverişler hakkında "birikim"den söz edilebilmesinin nedeni, bu kadim ekonomik atılımın daha o zamandan belli bir ticari "kapitalizmi", bunun beraberinde getirdiği tüm gerilimlerle birlikte kapsadığını tek bir kelimeyle çağrıştırmak isteğidir. Batı'nın en büyük arkaik para hazinesi 1911'de Taranto'da bulunmuştur: altı

* Hydria: Su taşımakta kullanılan ve bir büyük düzey, iki de küçük yatay kulbu bulunan testi -ç.n.

yüzden fazla sikke, ayrıca "para olarak kesilmemiş, kalıba dökülmüş veya çekiçle dövülmüş levhalar ve silik, aşınmış, kenarları koparılmış, tanınmaz hale gelmiş sikkeler, çubuklar ve yüzükler, ayrıca birkaç gümüş kapkacak veya vazo kalıntısı halinde altı kilogram gümüş." Bunun hepsi MÖ 480'e doğru toprağa gömülmüş gibidir. Bu, Himera ve Salamis savaşlarının yapıldığı yıldır. Güzel, belki de biraz fazla güzel bir tanıklık: Bugün, 1911 hazinesini keşfedenlerin onu başka kaynaklardan gelen bazı parçalarla şişirdiklerinden kuşkulaniyor.¹⁵

Uzakbatı ve Marsilya

Yunan kolonizasyonu en büyük tehlikeleri MÖ 7. yüzyıl sonunda ve 6. yüzyılın ilk yarısı boyunca Sicilya ve Güney İtalya'nın da ilerisinde göze almıştır.

Burada Michel Clerc'in başlangıcından MS 5. yüzyıla kadar Marsilya'yı konu alan klasik eserinde yaptığı kadim kaynaklar tartışmasına yeniden girmemiz söz konusu değildir. 1967'de Bourse semtinde yapılan kazılar bize (bugünkü Eski Liman'dan –Vieux-Port– daha geniş bir alanı kaplayan) Lacydon limanı hakkında, gemilerin halatlarla bağlandıkları taş rıhtımlar, su ihtiyaçlarını temin ettikleri tatlı su sarnıcı, antik kentin surları hakkında pek çok şey öğretmelerine karşın, Clerc'in vardığı sonuçları çürütmemişlerdir.¹⁶

Massalia'nın, Rhône nehrinin denize döküldüğü noktada ve batıya doğru giden yolun üzerinde MÖ 600'e doğru kurulması, Fokaia'lıların gözüpekliğini kanıtlar. İonya'nın en büyük kenti olan Miletos'un ardından ikinci sırada yer alan kentleri MÖ 7. yüzyılın sonundan 549'da Perslerin eline geçinceye kadar tam bir genişleme içindedir. Ama muazzam bir tablo halinde gözler önüne serilen Batı Akdeniz'de, tüm önemli veya erişilmesi kolay mevzilerin zaten işgal edilmiş oldukları görülür. Fokaia'lıların Batı'ya son gelenler

15. Yunan kolonizasyonu hakkında, bkz. *Les Grecs et l'Occident* (Paris, 1995) ve J.-L. Lamboley, *Les Grecs d'Occident. La période archaïque*, Paris, 1996. (P. R.)

16. Marsilya hakkında bkz. "Marseille grecque et la Gaule", *Etudes massaliètes*, 3, Aix en Provence, 1992. (P. R.)

oldukları için Khalkis'li veya Korinthos'lu kent kurucularından daha uzağa gitmeleri, yani Korfu ve Epidamne'nin, Zancle ve Rhegion'un, Cumae'nin ilerisine geçmeleri gerekecektir. Ellerinde önemli bir koz vardır: hızlı gemiler. Thukydides'e göre, tüm İonya halkları gibi iyi denizci olan Fokaia'lılar mallarını yelkenli ve yuvarlak karnlı gemilerde değil, Yunanların ve öteki Akdenizlilerin genelde savaşa ayırdıkları elli kürekçili uzun gemilerde taşımayı düşünmüşlerdi. Belki de bunu, MS 15. yüzyılda Venedik'te hem yelken hem de kürekle giden *galera da mercato*'nun bir benzeri olarak görmek gerek. Her halükârda bu ince, uzun ve hızlı Fokaia yük gemisi kendini herhangi bir başka gemiden daha iyi savunabilmektedir. Dolayısıyla ticaret kadar, yeri geldiğinde korsanlıkla da ilgilendiğini pekâlâ düşünebiliriz.

Böylece Fokaia'lılar Kuzey Adriyatik'e çıkmış ve Adria kentine ulaşmışlardır. Demek ki isteselerdi, ellerinin altındaki "Alman berzahi"nı daha o zaman kullanabilirlerdi. Burayı terk etmelerinin nedeni, Fransız berzahını, Yunan tüccarlarının kısa zamanda öğrenecekleri Rhône yolunu tercih etmeleri değil, Atlas Okyanusu yönünde ilerlemek içindi. Gerçekten de Fokaia'lıların ve Asya Yunanlarının, Samosluların veya Rodosluların asıl hedefinin Massalia olduğunu düşündürecek tüm unsurlar mevcuttur. Herodotos'un dediklerini satır satır takip edecek olursak (1, 163), "Adriyatik, Etruria, İberia ve Tartessos'u açanlar" Fokaia'lılardır. Burada Marsilya hakkında tek bir belirgin ifadeye rastlanmaz. Demek ki öncelik bir kez daha İspanya'nın gümüş ve bakırına, Atlas Okyanusu'ndaki deniz nakliyatıyla Endülüs'ten taşınmaya başlanmış kalaya verilmiştir. Bu bakımdan, Mainake (Vélez) ve Hemeroskopion (Déria) Massalia'dan evvel kurulmuş olabilirlerdi. Ne yazık ki birincisi hakkında hiçbir şey bilinmemekte ve arkeologlar Hemeroskopion'un da görece daha yakın tarihli olduğunu düşünmektedirler.

Marsilya yavaş yavaş kök salmış, özerkliğini kazanmış olmalıdır. Ancak Fokaia düştükten, 549'da Perslerin eline geçtikten ve nüfusun çoğu tarafından terk edildikten sonra, Marsilya tam bağımsız olmuştur. O zaman bu nüfus açısından zor bir dönem başlamış, çünkü Kartaca ve Etrüsk donanmaları kaçak Fokaia'lıların Alalia'ya yerleşmelerini engellemiş ve Kartacalılar Güney İspanya'yı da sistemli ve derinlemesine bir biçimde yeniden ele almışlardır.¹⁷ Yi-

ne de İspanyol gümüşüne doğru bir yarma harekâtı hiç kuşkusuz denenmiştir.

Eşitsiz Sistemler

MÖ 700'e doğru genel yenilenme yeni kent kuruluşlarının ve alış-verişlerin önünü açmış, bu durumdan kârlı çıkanlar kâh Fenikeliler kâh Kartacalılar kâh Etrüskler veya Yunanlar olmuştu. Çünkü erişilen belli bir refah seviyesi bunun olanaklarını sağlıyordu.

600'e doğru olaylar, alışverişler hızlanmış gibi görünmektedir. Doğal zenginlikler bakımından taranmış ve paylaşılmış bir Akdeniz dünyasında, Yunan sistemi bir daha aşlamayacak bir mükemmeliyete erişmekte, Miletos'tan Karadeniz, Fokaia'dan da Garp yönünde nihai birer huruç yaşanmaktadır. Mısır firavunu Yunan tüccarlarına Naukratis kentini 630'a doğru bırakır; Fokaia'lılar batıya doğru çıktıkları deniz yolculuklarının en uç noktasında Marsilya'yı 600'e doğru kurarlar.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Naukratis bir tür Şanghay'dır, Asya Yunanlarına tanınmış bir imtiyazdır. Orada Miletoslular, Aig-hina'lılar ve sıkışık saf düzeniyle Khios'tan [Sakız], Rodos'tan, Tinos'tan, Fokaia'dan, Klazomenai'den [Urla], Halikarnassos'tan [Bodrum], Mytilene'den [Midilli] gelmiş Yunanlar yaşamaktadır. Acaba Yunanlar, Akdeniz'in ancak onu boydan boya katedenlere, ticaretin en *son* noktasını en *başındaki* noktayla, yani Naukratis'i Marsilya ile birleştirene ait olduğunu anlamışlar mıdır? Sistemin iki ucunu elinde tutan sisteme de hükmeder ve Asya Yunanistanı birdenbire Yunan ticaret sisteminin kalbi haline gelir.

Ama asla Akdeniz'in kalbi olamaz, çünkü Akdeniz hiç kimse-nin münhasır mülkü değildir. Aslında Akdeniz'de üç sistem barın-makta, yeri geldiğinde işbirliği yapıp, çoğunlukla zıtlaşmakta, hat-ta zaman zaman zora da başvurmaktadırlar.

Bunların en zayıf ve en itibarsız Etrüsklerin sistemidir. Alalia zaferini kazandıkları sırada bile, kendi ticaret etkinliklerini tüm de-nize yayamazlar. Onlar Doğu ile Batı'nın kesiştiği noktada yer al-

17. Bu nokta günümüzde artık kabul görmemektedir. Barkaslar hanedanı ön-cesinde Kartacalılar pek etkin değildir. (P. R.)

maktadırlar ve hayatlarındaki lüks de bunu göstermektedir; ama onlar sahip oldukları bağlantıları yaratmamışlardır. Her halükârda yaşadıkları ilk büyük felaket ile, yani Cumae deniz savaşı bozgunu (MÖ 474) ile altından kalkamayacakları bir darbe yemişlerdir.

Fenike sistemi bambaşka bir boyuttadır. Fenike ve Kartaca her şeye karşı direnmişlerdir: Asur'un, sonra Nabukadonosor'un başlarına açtığı felaketler, Sais hanedanından firavunlarla birlikte yenden doğan Fenike donanmasının hakkından gelememiştir. Donanma, MÖ 525'te Perslerin hizmetine girer. Kartaca da Himera felaketinden (MÖ 480) sonra kendini toparlar. İşler böyle sürüp gider. Hiçbir şey onun o yılan gibi kıvrılıp bükülen gövdesinin hakkından gelemeyecek gibi görünmektedir.

Demek ki Yunan kültürünün her yerde hazır ve nazır olması ve receğimiz yargıyı etkilememelidir: Sonuçta Akdeniz bir "Yunan gölü" olmamıştır. MÖ 525'te [II.] Kambiz, Naukratis ticaretine son verince Mısır yitirilmiştir. MÖ 494'te ana motor olan İonia Pers İmparatorluğu'nun boyunduruğuna girer. Bunu Med savaşları, Marathon (490) ve Salamis (480), sonra da Atina'nın heyecanlı zaferleri izler. Ama tarihçilerin yineleyip durduklarının aksine, Med savaşlarını Yunanlar kazanmamış, bu savaşlar gerçekte MÖ 404'te Atina'nın alınmasıyla sona ermiştir. Atina'nın hakkından gelen Peloponisos savaşından çok Perslerin altınları olmuştur. Zaten Yunan sanayi dallarında görülen o insanüstü ve kesintisiz gayret, çeşitli engellerin aşılmasını gerektiren zor bir durumun kanıtı değil midir? Yunan sanatçılarının ve zanaatkârlarının Etruria'ya doğru göçü, paralı askerlerin Yakındoğu'ya gidişine benzeyen bir hareket değil midir? Bu gayret, Yunan uygarlığının Kartaca'yı, hatta Kartaca egemenliğindeki İspanya'yı bile önüne geçilmez bir biçimde etki alanına almasını sağlamaktadır. Ama rakip sistem, yani Pön [Kartaca] sistemi ticari düzlemde tartışmasız birinciliğini korumaktadır. İspanya'nın gümüşüne, Afrika'nın altınını da eklemiştir.

Deniz her şeye karşın paylaşılmış durumdadır, mevcut sistemlerin hiçbirisi onun tamamını eline geçirememiş, bu eksiksiz sahip oluşun getireceği imtiyazları temin edememiştir. Bu noktada, Roma'nın üniter zaferinden henüz çok uzaktayız.

Yunan Mucizesi

Bu bölüme, evet diyenle hayır diyen – "ezeli ve ebedi Yunanistan"a inananla inanmayan arasında kurgulanmış bir diyalogla başlayalım.

Birisi diyor ki: "Niye durmadan Yunan geçmişinin parıltılı ışıklarına dönelim ki?" Bu ışıklar ancak fazla yakından bakılınca göz kamaştırırlar. Ama her tarihçinin biraz gerilemesi, konusuyla arasındaki mesafeyi koruması gerekir. Euripides'in veya Sofokles'in bir piyesi içimdeki eski iyi talebeyi heyecanlandırır belki, ama ben onlara yabancıyım. O, bizimkinden farklı, başka bir dünyadır. Ben de Willamowitz gibi "Yunanlarla sınırlı kalmak ve Yunan olan şeyler konusunda Yunanca düşünmek" gerektiği kanısındayım; veya Parmenides'in bir dizesini çevirmek için çok uzun süre uğraştıktan sonra başarısız olan Heidegger'in dediği gibi, "*onların* Yunanca kelimelerle ifade ettikleri şeyler için biz de aynı kelimeleri kullanmalıyız." Bugünkü Batı uygarlığı ile antik Yunanistan'ı birbirine karıştırmak yönünde her çaba Giraudoux tarzı bir tiyatro oyunundan öteye gitmez. Yunan ahengi, kendi içine kapannuş bir âlem gerektirir. Oraya zorla girmeyi denemeyin, yoksa her şey toz olup gider.

Yunanistan'ı doğrudan seven, kendi devrine yabancılaştığı kanısına kapılmadan zihnen o antik dünyada yaşayan kişi ise bu söylenenlere şu cevabı verir: "Güncel olmayan tarih yoktur." Louis Gernet'nin bu muhteşem sözü şöyle tercüme edilebilir: Antik Yunanistan hâlâ canlıdır, Yunan insanı çağlar içinde fazla değişmemiş belli bir temel beşeriyetin tanığıdır. Yunan düşüncesi bize doğru uçup gelir, tıpkı Odysseus'un kestiği kurbanın hayata çağırdığı ölümlerin ruhları gibi inatla yeniden canlanır. Bu düşünce, büyük İonlar zamanında Miletos'ta, Sokrates konuşurken Atina'da, sonra Mısır'ın İskenderiye'sinde mevcuttur; ardından Arkhimedes birlikte Sira-

cusa'da parıldar; Roma'ya da geçecektir, çünkü Yunanistan'ın gülünç bir uygulamayla bir Roma eyaleti düzeyine indirgenmesi (MÖ 146) galibin manevi ve zihni bakımlardan fethedilmesiyle sonuçlanır; Yunan düşüncesi ikinci Roma olan Bizans'ta nadide bir çiçek olarak seraya konacak; sonra Lorenzo di Medici'nin ve Pico della Mirandola'nın Floransası'nda yeniden açılıp serpilecektir. Yunan düşüncesinin bize erişimi hâlâ sona ermemiştir; Louis Gernet şunları yazar: "Felsefi düşünce çabasının çerçeveleri önce Yunanistan'da çizilmiştir ve felsefenin temel sorunlarının o zamandan beri çok da fazla değişmediklerini söylemek, artık beylik bir gözlem halini almıştır." Belki de günümüzün bir İngiliz tarihçisi ile birlikte, "Yunan filozofları yolu açtılar, bilime de bunu izlemek kaldı sadece" dersek, hem bu bile her şeyi ifade etmeye yetmez, hem de bu kadarı biraz fazla olur.

Yine de bizi Yunan düşüncesine bağlayan unsurlar, gerçekten de bilim, akıl ve zihnimizin gururudur. Tutkularımız ve hayallerimiz de işin geri kalanını tamamlar. Biz Batılılardaki "Yunan mucizesi" fikri, yaşayan her uygarlığın, her insan topluluğunun kendine kökenler bulma, kendi zevkine uygun atalar yaratma gereksiniminden geliyor olmasın sakın? Bunlara inanmak neredeyse bir zorunluluktur.

I. YUNANİSTAN, "SİTE"LERDİR

İlk başta arkaik (MÖ 8.-6. yüzyıllar) ve klasik (MÖ 5.-4. yüzyıllar) dönemlerin, yani Yunan sitelerinin o tekil deneyiminin yaşandığı çağın Yunanistan'ından söz edeceğiz. Bu tekillik bazı benzerlikleri, her şeyden önce de Rönesans döneminin İtalyan kentleriyle olan benzerlikleri dışlamaz. Yunan siteleri de onlar gibi kendi kendilerini yönetirler, demek ki arkaik ve klasik Yunanistan çok sayıda ve küçük boyutlarda siyasal birim arasında parçalanmış durumdadır.

Kentsel özerkliklerin bu yükselişi nerede ortaya çıkarsa çıksın, ancak güneşin altındaki o geniş yerlerine yayılmış, her zaman Gargantua'ya layık bir iştaha sahibi olan, toprağa bağlı devletlerin bulunmadığı koşullarda mümkün olabilir. Bu nedenle, ortaçağdaki gerilemenin muazzam süpürgesi, büyük siyasal oluşumları, Kutsal

Roma-Germen İmparatorluğu'nu ve III. Innocentius'un Papalık devletini tarihin çöp tenekesine süpürmeseydi, İtalyan kentlerinin varlığı hayal bile edilemezdi. Bence, MÖ 12. yüzyıldaki gerileme olmasaydı, Yunan siteleri de kurulmazdı. Bu siteler, Dor istilasını izleyen karanlık çağda doğarlar, çünkü Mykenai'nin devrilmesiyle birlikte saray devleti, onun büyük senyörleri, mutlak güç sahibi yazıcıları, MÖ II. binyıldaki daha birçokları gibi son derece obur olan bir devlet yapısı da yıkılmıştır.

Ama fırtınadan sonra boy atan bu kentler hâlâ çok narin bünyelere sahiptir, çocukları yiyen canavarın olası tehditleri karşısında silahsız durumdadırlar. Rönesans kentleri için bu canavar –ilk bakışta bu tabir ona hiç uymasa da– Fransa'nın 1494 yılında Alpler'i aşan küçük kralı VIII. Charles'dır. Yunan *polis*'leri için toprakları üzerinde güneşin batmakta epey geciktiği Ahemenilerin Pers İmparatorluğu bu canavarlık işlevini üstlenebilirdi – gerçekten devasa boyutlara sahipti, ama Yunan sitelerini yutamayacaktır. Bu rolü onun yerine Makedon barbarı oynayacaktır. O, hiç değilse Yunanca biliyordu.

Coğrafyanın Düşündürdükleri

Demek ki Yunanistan denince, siteler, kent devletleri anlaşılır. Sınırlı bölgelerde veya çevrelerinden tecrit olmuş bölgelerde –Epeiros, Arkadia, Etolia– veya gerici kuzeye doğru kent yaşamı uzun süre yeterince yontulmadan kalmıştır. Ama Yunan dünyasının "ben buradayım" dediği her yerde, kent kendi çözümlerini, bayağılıklarını, özgürlüklerini, yerine başka bir şey konulamayacak kalıplarını kabul ettirir. Üstelik küçük siyasal birimler halindeki bu ufalanma epey mantıklı görünmektedir: Yunanlara göre, bu durum "doğal bir olgu"dur.

Engbelerin parçalanmışlığı, ovaların darlığı (toplam yüzölçümünün %20'sinden daha az) ve sayıca fazlalığı küçük boyutlu birimler halindeki bu bölünmeyi baştan geçerli kılmaktadır. Aubrey de Sélincourt'a göre (*L'Univers d'Hérodote*, 1966), Yunanistan tamamen adalara bölünmüş durumdadır; bunların bir bölümü denizin ortasındaki gerçek adalar, geri kalanı da "kara adaları"dır. Yunan sitelerinden her biri dar bir gözü işgal eder; birkaç tarlası, atla-

rın koşturduğu iki veya üç otağı, bağları, zeytinlikleri, keçilerle koyunların tırmandığı çıplak dağları, koylara bölünmüş bir sahili, kısa bir süre sonra surlarla çevrilecek kentiyle birlikte bir limanı olur – bunların toplamı hem civardaki yüksek alanlar hem de deniz tarafından kuşatılarak tecrit edilmiştir. Yunanistan, adalar demektir...

Kimi zaman bir tek olay bu daracık bünyelerin dengesini altüst etmeye yeter. Birkaç altın ve gümüş damarı bulununca, denizin ortasındaki Sifnos zengin olur; çok güzel bir mermerin çıkarıldığı taş ocaklarına sahip olan, üstelik kazıldıkça yerine yenisi geliyor diye nam salmasına yol açacak kadar bol mermeri bulunan Paros, bu sayede bolluk yaşar; Khalkis, Eretria, Megara, Aighina'daki düzenli işleyen birkaç gemi çok uzak diyarlarda bile kendilerinden bahsettirir ve kıskançlığa yol açarlar; Atina seramik vazolarını ve zeytin yağını ihraç etmeyi başarınca, Pisistratos devrinde ilk atılımını yaşar ve "siyasetçilerin en beceriklisi", "tiranların en cumhuriyetçisi" diye anılan Pisistratos aydın despot tipinin bir tür habercisi olur.

Her şey görelî olduğu için, birkaç devletin topraklarının da fazla genişlediği söylenebilir. Sparta (8400 km²) budaklı dallarıyla zeytin ağaçlarının sıralandığı Lakonia'ya zorla fethedilen, kelimenin *modern* anlamında bir koloni [sömürge] olan, aşırı sömürüldüğü için her an isyan çıkmasından korkulan komşu Messenia'yı da ekler. Bu kadar geniş bir alan içine dalıp gitmek Yunan siteleri içinde Sparta'nın ilk ayrıksılığıdır – ama tek ayrıksı yanı değildir. Ama fazla da abartmayalım, söz konusu alan günümüzdeki iki ortalama Fransız eyaleti kadar bile tutmaz ve yararlanılamayan, her kış karla kaplanan dağlar da buna dahildir. Diğer "dev" olan Atina'nın yüzölçümü 2400 km²'yi geçmez – yani günümüzdeki Lüksemburg Büyük Dükalığı kadar bir alan. Attika'yı oluşturan dört ovanın büyüklükleri ise orta karardır. Eleusis'den Marathon'a veya kuzeyde Euripos kıyısındaki Oropos'tan güneydeki Sunion burnuna, yani Attika'nın en güney ucunu oluşturan burna hayatında bir değil birçok kez gitmemiş tek bir Atinalı bile yoktur herhalde. Sunion burnunda Poseidon tapınağı yükselir ve Platon'un orada, etrafında öğrencileriyle, söylev vermeyi sevdiğini biliyoruz. Aynı şekilde Sokrates de yanında Faidon'la birlikte yazın incecik bir su şeridi haline gelen Ilissos'tan yukarı doğru yürürlerken (serinlemek için san-

daletlerini çıkarıp suyun içinde yalınayak yürümüşlerdir), tartışa tartışa giden iki yolcu farkına bile varmadan Atina ovasından çıkıp, Hymettos dağının etrafından dolaşıp Mesogeia ovasına girebilirler. Güzergâhlar kısadır: Pnyks'in üzerinden halk meclisi toplantısını haber veren dumanlar yükselince, yurttaş köylü âsasını eline alıp görev ve zevkin onu çağırdığı yakındaki kente yayan gider.

Demek ki Yunan sitesi her zaman insani boyutlarda, yayalara uygun boyutlardadır. Nüfusu 5.000'i aşmayan kentler çoğunlukta-
dır. Haliyle, eğer bu kentler dengeli, zengin, uysal kırsal çevrili olsalardı, hemen hiçbir sorunla karşılaşmadan mutlu mutlu yaşayıp giderlerdi. Sparta yazgısını böyle bir mutluluğa kilitlemeye uğraşmıştı beyhude bir çabayla. Thebai, süvarilerine ve kuvvetli hoplites'lerine karşın, gelip geçici zaferler saatinin çalması için Epaminondas ile Pelopidas'ı bekleyecektir: Çünkü Kopais gölünün ve oradaki ıslah edilmiş alanların çevresinde uzanan Boiotia ovası çok verimlidir. Ve her şey birbiriyle bağlantılı olduğu için, bu Boiotia'nın kırsal alanları Yunan dünyasındaki gelişmeleri her zaman uzak-
tan ve geriden izlemişlerdir. Orada Doğu taklitçiliği modası daha geç bir dönemde belirmiş, geometrik arkaizm daha uzun süre devam etmiş, hatta bezemelerindeki kaba, kırsal yan, ön-Attika döneminin o kocaman amfora ve kraterlerinde görülmeyen bir çekiciliği sürdürmüştür. Aslında sadece başlangıçta kısmeti yeterince açık olmayan siteler yüzlerini dışarı dönmüş, kendi evlerinden dışarı çıkmaya hazır bir görünüm sergilemiştir. Sadece onların günü geldiğinde denize açılmaları, Venedik gibi denizle kucaklaşmaları, bunu engelleyenlerle kavgaları, dünyanın diğer ucuna kadar gitmeleri gerekmiştir... Ama bu tarz sorunlu kentler ne yazık ki (veya neyse ki) hiç eksik olmayacaktır.

Kentlerin Doğuşunda Ekonomi Etkeni

MÖ 8. yüzyıl öncesindeki Yunanistan, kaba saba bir ülke olarak tasavvur edilebilir. Tecrit olmuş köyleri; aşiret yaşamının sürdüğü inziva köşeleri, toprağı, insanları ve hakları elinde tutan, üstelik çoğunlukla dinsel imtiyazlarla da donatılmış birkaç senyörüyle, Trakya ve Epeiros'un klasik çağda bile devam eden hali bu duruma örnek gösterilebilir. Pausanias zamanında hâlâ tam bir antik eserler

müzesi konumunda olan Arkadia veya köylü kralı, yine köylü olan gürültücü senyörleri ve onlara bakıp dinleyen dilsiz kır ahalisi ile Odysseus'un İthaka'sı gibi bir şeyler tasavvur edilebilir. Tabii ki kent yoktur ortalıkta. Mykenai'nin başına gelen felaket sırasında, kadim kent üstyapısı hemen her yerde ortadan kalkmıştır.

MÖ 8. yüzyıldan sonra her yanı otlar bürürken kentin bu kırsal ve senyörlük ağırlıklı dokuyu yırtması için epey zaman ve elverişli koşullar gerekmiştir. Aslında her şey gerek doğuş, gerekse gelişme aşamalarında çoğul bir nitelik gösteren –ekonomik, toplumsal, entelektüel, dinsel– çok uzun bir krizin sonucudur. Yunan sitesi, Asya Yunanistanı'nda her yerdekenden biraz daha hızlı geliştiği anlaşılan ve daha sonra tüm Yunan dünyasına yayılan bir tür *model-dir*. Geniş Yunan coğrafyası haliyle heterojen olduğu için –örneğin çok daha geniş olan Büyük Yunanistan asıl Yunanistan değildir– her koşula uyan determinizmiyle sık sık öne sürülen coğrafi açıklama ancak göreli bir değere sahiptir. Yine aynı şekilde ekonomik etkenler de ne denli belirleyici görünürlerse görünsünler, bu ilginç *kent* fenomeninin ancak bir bölümünü –gerçi hatırı sayılır bir bölümdür bu– açıklamaya yeterler.

Birincisi, insan sayısı artmıştır. Bu nedenle ekili toprakların genişlemesi, köylerin anlaşıp bir araya gelmesinden yeni yeni doğan kentlerin kırsal alanlarda artık kendilerine yer bulamayan insanları kabul etmeleri ve macera peşinde denizaşırı diyarlara yönelmeyenlerin kamını doyurmaları gerekmiştir. Zaten işbölümü de zanaatkarların varlığını gerektirmektedir. MÖ 8. yüzyılla birlikte demir metalürjisi yayılır, sanayiler kentlerin avam bölümlerinin sınırlarında, en yoksul semtlerde toplanırlar. Kolonizasyon da genel atılımı hızlandırır. Ticaret mekanizması mucizeler veya en azından yeni durumlar yaratır.

Herhalde en önemli olgu, anakara Yunanistanı'nın limanlarına denizaşırı ülkelerden, yani ya Büyük Yunanistan ve Sicilya'dan ya da Karadeniz'den buğday gelmesidir; Büyük Yunanistan ve Sicilya'dan gelen buğday uzun süre Korinthos tarafından dağıtılır; Karadeniz buğdayı ise önce Miletos, daha geç bir dönemde de Atina tüccarları ve gemileri tarafından taşınır. Mısır buğdayı ise bunlardan daha erken bir dönemde gelmiştir. Bu ucuz yabancı buğday başlı başına bir devrimdir ve bunun anlamı açıktır. Bir devrim söz konu-

sudur, çünkü ithal buğday *günümüz* ekonomistlerinin asla fazla kazanç sağlamayan temel bir sektördeki etkinlikler olarak adlandıracakları olguyu azaltır. "Çukur gemiler"in Zea limanına (aslında Pire'nin tahıl ticaretine ayrılmış bir koyu) taşıdıkları buğday sayesinde, Attika kendi kırsal alanlarını Pisistratos devrinden itibaren daha avantajlı olan bağcılık ve zeytinciliğe göre düzenleyebilecek ve sanayi dallarını geliştirebilecektir – aslında her yerde rastlanan bildik bir süreçtir bu. MS 17. yüzyılda Hollanda da Baltık denizinden gelen buğday ve çavdarı toptan tüketmeye başladığı gün atılımını gerçekleştirmiştir. Buğday piyasası şu anlamda devrimci bir etki yaratmıştır: Önce Yunan ekonomisinin, buradan hareketle de Yunan toplumunun yapısını değiştirmiştir. Louis Gernet'nin nitelendirmesiyle, büyük "feodal" senyör bile dış piyasalardaki buğday kurlarını dikkatle takip eden *gentleman farmer*'a (soylu çiftçi) dönüşür.

Aynı ölçüde güçlü iki başka "hızlandırıcı" daha söz konusudur: alfabeye dayalı yazı ve para.

Alfabenin benimsenmesi yazıyı unutmuş bir dünyayı yeniden onunla tanıştıır. Ve bu kez sadece bir buyurma aracı olmaktan çıkan yazıya herkes erişebilmektedir; yazı, alışverişlerde hızlandırıcı bir etken, bir ilan yolu ve çoğunlukla kutsallıktan arındırıcı bir araç olmuştur. Gizli yasa onun sayesinde halka açık hale gelir: Bu muazzam bir değişikliktir. Edebiyat da üzerine düşen rolü oynamaya başlar ki bu da muazzam bir olgudur.

Paraya gelince, daha doğmadan önce ona gereksinim duyulmaya başlanmıştır. Bir dizi "ilkel para"nın kaynağı bu gereksinimdir. *İlyada*'da (VI, 236), Diomedes'in zırhı yüz öküz eder; "elinden her iş gelen bir kadın"ın değeri ise dört öküzdür (XXIII, 705)... Altın külçeler kullanıldığı kesindir, öküz derisi biçiminde tunç külçeler kullanıldığı ise uzun demir şişlerin (*obeloi*) kullanımı kadar kesin değildir. Gerçek para (doğal altın ve gümüş alaşımı olan *elektrom*'dan kesilmiş *sikkeler*) ise tarihte ilk kez MÖ 685'e doğru, Krezüs'ün çok zengin krallığında, Lydia'da doğar; tartışmalı bir tarih olan 625'e doğru ilk Yunan sikkeleri Aighina'da darp edilecek, kısa bir süre sonra tüm Ege ve Fenike kentleri bu usulü taklit edecektir. MÖ 592'de Atina'nın yasa koyucusu Solon, o güne dek Aighina ayar-parasına göre belirlenen Atina drahmisinin değerini %33 oranında düşürür. Demek ki para ortaya çıkar çıkmaz veya bundan kısa bir

süre sonra, parasal dalavereler de başlamıştır. Ama uzmanların dediğine göre, gerçek anlamda bir para ekonomisi MÖ 4. yüzyıldan ve Helenistik çağın marifetlerinden önce oluşmayacaktır. MÖ 8. veya 7. yüzyıllarda bu başarıların henüz uzağındayız.

Bununla birlikte hayat tüm Ege'de canlanmıştır. Doğru dünyasından kopmuş olan Yunanistan, Suriye sahilindeki kentler, özellikle de el-Mina sayesinde yeniden onunla temasa geçer. Sade âdetlere sahip Yunanistan, bu ülkelerde gözlerinin önüne serilen lüks karşısında büyülenecektir. Fenike ve diğer yerlerin nesneleri, fil dişleri, tunçlar, çiniler dışında, Yunanistan yeni bir yaşam tarzını da ithal edecektir. Yeni bezemeler geometrik üslubun katılıklarını parçalar. Modalar, Yunan ilminin ilk unsurları, batıl inançlar, belki Dionysos kültlerinin yeniden canlanması da buralardan kaynaklanır. Ege çevresinde her yerde birbirinin tıpatıp aynı, ama bağımsız, rakip küçük dünyalar halinde Yunan siteleri büyür.

Kent ve Site

Bunlar, Batı'daki ortaçağ sitesinden bambaşka türde, tuhaf dünyalardır. Ortaçağ kenti ovoidan ayrılmıştır; kendi içine kapalı, sağladığı ekonomik ve siyasal avantajlar sadece surların içinde yaşayan ayrıcalıklı yurttaşlara ait olan bir dünyadır. Tam aksine, "kentsel bir yerleşime bağlı olan..." *polis* ise "onunla aynı şey değildir." Kentin kendisinden daha geniş bir *toprak parçası* üzerinde yaşayan tüm ahali "kentli/yurttaş" [*citoyen*] kabul edilir. Kent bu toprak parçasının en ağırlıklı unsurudur gerçi, ama unsurlarından sadece biridir: Pazar meydanını, *agora*'sını, sığınılacak kalesini, sitenin koruyucu tanrısının tapınağını herkese açar. Siyasal açıdan, kırsal alanlarla birlikte bir bütün meydana getirir. Berzah yollarının bekçisi, tüccar, sanayici Korinthos bile, "tüm Yunan siteleri gibi... tarıma dayalı bir ekonomiye sahipti: Kentliler/yurttaşlar arasında paylaşılması yurttaşlık tanımının temelini oluşturan bir toprak parçası olmadan, sitenin varlığı düşünülemez." (E. Will)

Tüylər ürpertici Peloponisos savaşının ilk yıllarında (MÖ 431' de başlar) Spartalılar her ilkbaharda ilk dağ laleleri açar açmaz, sık saflar halinde Eleusis yamacından aşağı inip Attika topraklarını istila ederler. Perikles'in savaş planına göre, böylesine düzenli bir bi-

çimde tehdit edilen bir toprağı savunmak söz konusu değildir. Dolayısıyla köylüler evlerini ve tarlalarını önceden terk ederler ve istilacı ıssız bir ülkeye girer. Mülteciler Atina'ya çekilir ve Pelargikon surlarının tepesinden uzakta ilerleyen düşmanı ellerinden bir şey gelmeden seyrederek. Kendi surları içine kapanmış ve uzun surlar ile Pire'ye ve denize bağlanan kent, kuytu bir ada gibidir; o zaman site kent içinde toplanmış, geçici bir süre için de olsa onunla aynileşmiş demektir.

Soyluluğu Parçalamak

Yunan sitesinin çift yönlülüğü, kırsal bir alan ile bir kentin toplamından oluşması, onun muhtemel oluşum şemasının da anlaşılmasına yardımcı olur. Süreç, Dor istilasının ardından, köylü yaşamı yeniden başladığında işlemeye koyulur; bu yaşamın anılarına, klasik çağda bile, doğa ile insanın birlikte dinlendikleri kış ayları esnasında peşpeşe gelen dinsel bayramlarda, şöenlerde, danslarda, tören alaylarında, şenlik ateşlerinde, kurban törenlerinde, hepsi de Toprak Ana'ya bağlanan o kadim kültlerin hepsinde rastlanır. Dorların istilasından sonra, belki ondan da önce, bu köylü yaşamı bir *klanlar*, ataerkil aileler düzeniyle, *genos*'larla uyum içine girmiştir. Her *genos*, kendi içinde yeterli, kavgacı, küçük bir gruptur; en küçük bir ihtilafta komşularının üzerine saldırmaya hazırdır ve nizamî bir adaletin bulunmadığı bu toplumda *vendetta*, kan davası şeref kuralları olarak kendilerini kabul ettirmişlerdir. Her birimin kendi tanrıları, iddiaları, mitleri, kendilerinin ve kahramanların, yani yarı-tanrıların oğulları olan atalarının kahramanlıklarıyla böbürlenmişlerdir. Bu kapsayıcı mitoloji ayrıca klanların kadimliğinin de çürütülemez kanıtıdır.

Yunan tarihinin şafağı sökerken görece sıkışmış saflar halinde beliren bu egemen soyluluk (Attika'nın *Eupatrides*'leri, "ensesi kalın"ları, "en iyiler"i, "doğuştan soylu"ları) aynı zamanda ruhban ayrıcalıklarına, topraklarından ve kalabalık sürülerinden gelen servetin itibarına sahiptir. Yanaşmalar, gündelikçiler, yarı-serf durumundaki köylüler bu soyluluğun yörüngesinde döner dururlar. Kimi zaman *genos*, *patria*, başka *genos*'larla anlaşmış birçok kantonu bir araya toparlayan *fratri*'ler oluştururlar. Çoğalan alışverişler bir

devlet kurulmasını gündeme getirdiğinde veya geliştirilmesini şart koştuğunda, bunun ilk olası yapısı soylulardır. Dolayısıyla kısa bir süre içinde elverişli bir komuta mevkii haline gelecek kenti önce onlar işgal edeceklerdir. Oradan yakındaki topraklarını ve köylülerini denetim altında tutarlar.

Doğmakta olan sitenin genellikle bir kralı vardır; ama bağımsız büyük toprak sahipleri, bu küçük ölçekli krallar karşısında krallığın, *basileia*'nın çok geçmeden eli kolu bağlanacaktır. Atlar koşulu savaş arabalarıyla siteyi savunanlar onlar değil midir? Kendi çıkarlarını da gözlemekten geri durmayarak, kamusal işlerle ilgilenecek boş vakte sahip olanlar onlar değil midir? Üstelik tüm ruhban yetkileri onların elinde değil midir? Nüfusun geri kalanının, halkın *-demos-* yapacak başka işleri vardır. Demek ki krallığın vaktinden erken dağılması soyluların yararına olmuştur. Atina'da kraliyet gücü son tahlilde dokuz yüksek yargıç, yani arkhonlar arasında paylaşılmıştır: kurban törenlerine başkanlık eden kral-arkhon, yıla adını veren baş yönetici arkhon, orduya komuta eden polemarchos, adaleti dağıtan altı thesmothetes. Bu aristokratik hükümet, temel ve kalıcı bir çarkla sonuçlanır: Eski arkhonların da yer aldıkları *Areopagos*.

Her zaman olduğu üzere, yönetmek çeşitli hoşnutsuzluklar uyardırmak anlamına gelir. İlk sırada, soyluların mülkiyetleri yüzünden yavaş yavaş bir tür serfliğe indirgenen köylülerin hoşnutsuzluğu gelir. Ekonomideki kalkınma sonucu her gün artan sayılarla kent kapılarına dayanan yeni gelenlerin hoşnutsuzluğu onları izler: bir yanda zenginleşmiş insanlardan oluşan (deyim yerindeyse) bir burjuvazi, öte yanda thetes'lerden oluşan kent proletaryası –ücretli işçiler, sefil durumdaki zanaatkârlar, *metek*'ler (yabancılar), son olarak da köleler. Gerçek bir sınıf savaşı için olmasa bile, en azından bir dizi toplumsal rahatsızlık ve gerilim için gereken tüm koşullar bir araya gelmiştir. Bu kriz kalıcılaşır, her şeyin genelleşme eğilimi gösterdiği, siyasal ufanmanın güçlü bir kültürel birliği dışlamadığı Yunan dünyasının tümüne sıçar.

Bu çatışmaların en berbatı bir müddet sonra kent kolektiviteleri ile soyluluğu karşı karşıya getirir. Nitekim yeni site, ancak köylüyü özgürleştirir, soyluların dini, hukuki ve siyasi imtiyazlarını parçalarsa var olabilecektir. Bunun başaranabilmesi için çok vakit geç-

mesi ve özellikle din alanında birçok ödün verilmesi gerekmiştir. Çünkü site sadece yeni bir coğrafi veya siyasi düzenden ibaret değildir. Aynı zamanda bir kültler, tanrılar birlikteliği, artık üzerinde *genos*'ların gizli ve keyfi eyleminin değil, kolektif iradenin icra edilmesi gereken dinsel bir dünya düzenidir. Geç sayılabilecek bir döneme ait olan ve hemen göze çarpan Eleusis örneğinin de gösterdiği gibi, *genos*'lar iktidarı ani bir darbeyle, birdenbire yitirmişlerdir. Bizim gözümüzde kentlerin en devrimcisi olan Atina'da bile, yüzlerce örnekten sadece birini seçecek olursak, Eteobutades ailesi Athena Poliedes rahibesini ve Poseideon Erechteus rahibini kendi bünyesinden çıkarma imtiyazını korumuştur. Sitenin yaşadığı yenilikler içinde, büyük patrici ailelerin geçmişi ve itibarı da kısmen muhafaza edilmiştir. Atina, Eupatrides'lerin bu senyörler uygarlığının özünden beslenmiş, onların apaçık gururunu özümsemiştir. "Yunanların ahlakı, soylu bir ahlak olacaktır" (Louis Germet). Atina'da, Polonya'nın soylu cumhuriyetinin bir benzeri çok evvelden yaşanmış gibidir.

Endişenin Kol Gezdiği Yüzyıllar

Yine de yurttaşların kendi işlerinin yönetimine giderek artan bir biçimde ortak olması muazzam bir devrimdir; bu devrim hem bir gerilim ve endişe havası, hem de büyük bir coşku içinde gerçekleşir.

Bu coşku, siteye yönelik bir tür şiddetli vatanseverliğin doğuşunun işaretidir. Ölçülü, anlaşılabilir alanı, Prytaneion'daki ortak kutsal ocağı, *agora*'sı, herkesçe bilinen yasası, herkesin eşit olduğunu sürekli ilan edişi ile site artık bir soyutlama olmaktan çıkmıştır. Julien Benda, *l'Histoire des Français dans leur volonté de former une nation*'u [Fransızların bir ulus oluşturma iradelerinin tarihi] bize zevkle anlatmıştı. Peki, Yunanların insani ölçülerde, sınırlı siyasal dünyalar kurma iradeleri içinde Yunanların tarihini bize kim anlatacak? O daracık vatanlarına duydukları sevgi, mantıklı sınırların ötesinde neredeyse hastalıklı bir görünümüdür. Vatanlarından söz ederken, *himeros*'un, aşk arzusunun terimlerini kullanırlar: "Sevgili Salamis"ten, "başına menekşelerden taç takmış", Perikles'in çağrısıyla tüm "âşıkları"nın savunmaya geleceği Atina'dan söz ederler. Dünya tarihinin başka hiçbir yerinde doğulan toprağa du-

yulan sevgi, her şeyin tepetaklak olabildiği, aşkın yerini nefrete bırakabildiği bu sınırlara vardırılmamıştır. Bir Yunan sitesinin, tıpkı daha sonra İtalyan Rönesansı'ndaki bir kentte de görülebileceği gibi, *fuorisclti*'leri, sürülmüşleri vardır. Yoksa aforoz edilmişleri demek daha mı doğru olur? Sürgüne her şey serbesttir: ihanet, cina-yet, yalan, Pers'e hizmet etmek – bu iğrençlik bile!

Çalkantı, siyaset çerçevesiyle sınırlı değildir. Dionysos kültle-rinin o tehlikeli geri dönüşü, ortaçağda önce kırları ayaklandırıp sonra kentleri kaplayan kendini kırbaçlayanlar salgınını andırmak-tadır. Bir diğer bela: kimsenin yakasını bırakmayan kolektif suçlu-luk duygusu, tüm bir kenti kirleten küfür, bir tek kişinin işlediği ama herkese bulaşan suç korkusu. Kleistenes ve Perikles'in de bağ-lı oldukları Atinalı büyük aristokratik Alkmeonidai ailesi tefeci Kylon'un suçortaklarının Akropolis üzerindeki sunakların yanına sığındıkları halde öldürülmeleri işine bulaştıkları için üç kez sür-gün edilmişlerdi. Kent ancak MÖ 590'a doğru Epimenides adında bir Giritli, arındırıcı ve tanrıları yatıştırabilen bir kâhin olarak orta-ya çıkınca sükûnetine kavuşabildi: Tanrılara ak ve kara koyunlar, ayrıca söylendiğine göre, "kendilerini adayan iki insan kurbanı" sunmuştu. Çünkü hastalıklar hekimleri, keramet sahiplerini, kâhin-leri, *tiranları*, *bilgeleri* göreve çağırır; bunlar ya toplumsal hakem-ler (Lykurgos, Solon, Kleistenes) veya halkın saflığından istifade eden şarlatanlar olurlar: MÖ 490'a doğru doğmuş, Agrigento'lu fi-lozof Empedokles hiç çekinmeden "tanrı olduğunu ilan ediyor ve kalabalıkların karşısına üzerine erguvan rengi kıyafetler giyip ba-şına çiçeklerden yapılmış taçlar takarak çıkıyor", büyücülük num-a-ralarını peşpeşe sıralıyor, ölüleri diriltiyordu... Herodotos'a göre, Atina'da Pisistratos ustaca hazırlanmış bir mizansen sayesinde ikün-ci kez iktidara gelebilmişti: Önünden bir savaş arabası gidiyor, ara-banın üstünde uzun boylu, güzel, tepeden tımağa silahlı bir kadın duruyordu: bizzat Athena. Herkesin bu mucizeye inanıp inanmadı-ğı ayrı bir sorundur.

Filozof da, Sokrates öncesi diye bilinen bu devirde ortaya çık-mıştır. Karanlık Kahramanlar çağının yerini "Bilgeler" çağı alır. Ri-vayete göre bu bilgelerin sayısı yedidir: Miletoslu Thales; Atinalı Solon; Korinthos tiranı Periandres; Lindoslu Kleobulos; Prieneli Bias; Midillili Pittakos; Spartalı Khilon. Bu topluluk içinde, "Lake-

demonia'nın özlü söz geleneğini temsil eden" Khilon'dur. Ama Bilgeler listesinde yer alan daha birçok isim vardır. Bir Yunan dili ve uygarlığı uzmanı, Khene'li Myson'un da içlerinde olduğu yirmi iki bilge saymıştır; "meçhul Bilge", *huomo qualunque* Myson, erdemli tevazusu nedeniyle ödüllendirilmiştir. Bu söylenenlerin hepsi oldukça muğlaktır kuşkusuz, ama bu kişilikler önce gerçekten var olmuş, sonra da içinde eriyip kayboldukları ahlaki bir efsanenin parçaları haline gelip, öncelikle halk özdeyişlerinin tuzaklı bilgeliğini temsil etmişlerdir: *Kendini bil – Çoğu zarar – Kefil olan kendi mahvına sebep olur – Zahmetine değecek şeylerle uğraş...* Kısacası, endişeli zamanlarda endişeli insanlara destek olacak sözlerdir bunlar...

Hoplites'ler ve Kürekçiler

Arkaik savaş, atına veya daha doğrusu savaş arabasına binmiş Atinalı Eupatrides demektir. MÖ 7. yüzyıla doğru askerlikte hoplites ağır basmaya başladı. Hoplites, tunç bir zırh giymiş, bir kalkanı, bir miğferi, baldır zırhları (knemides), sağ eliyle kullandığı uzun bir kargısı olan ağır piyade eridir. Düşmanın üzerine sıkışık nizamda, silah arkadaşlarıyla omuz omuza, yekpare *falanj* kütlesinin bir parçası olarak yürür: Yani dirsek teması içindeki birçok saf, bir zırhın pulları gibi birbirine yapıştırılmış kalkan sıralarının koruması arkasında ilerler. Tüm bu birlik uygun adım yürür. Chigi vazosunun üzerinde (MÖ 640 civarı) hoplites'lerin yanı sıra ikili flüt çalan bir müzisyen de görülür: Ölçüyü o vermekte ve tüm falanji uygun adım yürütmektedir. Bu disiplin, gymnasium alanlarında yapılan talimlerin ürünüdür. Dolayısıyla askerlik erdemlerinin ilk sırasında artık teke tek dövüşlerin gerektirdiği korkusuzluk değil, teknik ve nefesine hâkimiyet yer almaktadır. Savaş, kendi kuralları, hatta "oyunsal yönleri" olan bir tür maça dönüşmüştür; hasımlar kimi zaman ortak bir anlaşmayla, karşılaşmanın hangi alanın sınırları içinde cereyan edeceğini saptarlar. Örneğin MÖ 7. yüzyılda Eubolia adasında Khalkis ve Eretria bu şekilde savaşır ve hoplites taktiği bu Eubolia kapışmalarından hareketle yüzyıl ortalarına doğru çeşitli Yunan sitelerine de geçmiş gibi görünmektedir. Sparta'da iki tarafa ayrılan gençler Eurotas adalarından birinde talim yaparlar: Kim diğer tarafı suya dökmeyi başarırsa galip onlardır.

Senyörlerin atlı kuvvetlerinin hâkimiyetinde cereyan eden savaşlardan sonra, piyade ağır basmıştır – her zaman ve her yerde, Yunanistan'da olduğu gibi MÖ 6. yüzyılın Çin'inde de, MS 15. yüzyılda, Korkusuz Charles devrinde İsviçre Kantonlarında da devrimci bir olaydır bu. Kendi silahlarını temin eden ve tüm haklara sahip bir yurttaş olan bu hoplites, kent civarındaki kırsal alanlarda yaşayan köylüler arasından toplanır. Bunun sonucunda yaşanan toplumsal ve siyasal devrimin sadece biçimleri ve oluş tarzları bir devletten diğerine değişir (örneğin Sparta'da hoplites'ler profesyonel bir ordu oluştururlar: "Eşitler" ordusu). Oldukça mantıklı bir gelişim sonucunda, hemen her yerde askeri toplum siyasi toplumla şu veya bu biçimde bütünleşir ve ona şartlarını dayatır. Kendi küçük toprağının, *kleros*'unun sahibi olan Atinalı köylü siteden haklarına saygı gösterilmesini ister; site onu korumalı, büyük toprak sahibine olan borçlarının yol açtığı sonu gelmez bağlardan kurtarmalıdır. Bu müşkül sorunun çözümü bir anlamda yeni hükümet biçimlerinin doğmasına neden olmuştur. Solon'un büyük başarısı *Seisachteia* olmuş, bu operasyon sayesinde köylünün sırtındaki borç yükünü *silkip atmasını* sağlamıştır.

Yurttaş asker tipi doğmuştur: Herodotos ve Thukydides, özgürlükleri için savaşan Yunan askerinin tavrını kırbaçlanarak savaşa sürülen Pers askerinin durumuyla karşılaştırırlar. Ama bu köylü asker Atina gibi bir kente kendi köylü önyargılarını da taşır: Ona göre, insana layık tek iş, toprakta çalışmaktır (ve toprak sahibi olmanın getirdiği servetin ya da kış aylarındaki tarımsal dinlencelerin temin ettiği boş vakit ve aylaklıktır). Bunun dışındaki her türlü iş insanı alçaltır: zanaatkâr, madenci, tüccar, denizci toplumun alt kesimidir. Halbuki ticaret ve sanayi gelişmektedir; yabancılar, köleler, topraksız köylüler aşağı görülen ve hem kentte hem de Pire limanında bol bol bulunan işleri üstlenmektedirler. Bazıları servet sahibi olmakta, ebedi yoksullar olarak kalan diğerleri ise Solon'un dördüncü sınıfını, thetes'leri oluşturmaktadırlar. Ama savaş onların da elinden tutacak ve sonunda MÖ 5. yüzyılda temel siyasal haklarını (Halk Meclisi'ne katılma) elde edeceklerdir.

İkinci Med savaşlarının arifesinde Atina bir deniz gücü haline gelince, bu yeni sınıfın önemi anlaşılır. O sırada yeni keşfedilen Lavrion madenlerinden çıkartılan gümüş iki yüz *trieres* inşa edil-

mesine olanak vermiştir. Bu gemiler kışın Pire'deki Kantharos askeri limanına çekiliyorlardı; ama her ilkbaharda suya indirilebilmeleri için bir kürekçi ordusunu istihdam etmek şarttı. Trieres, düşman geminin gövdesine mahmuzunu saplamak üzere ileri atılan bir oktan başka bir şey değildi: "Yelkenli olarak çok kusurludur: volta vuramadığı için, ancak rüzgâr uygun bir yönden eserse yelkenlerini şişirebilir. Dolayısıyla yelken onun için sadece bir takviyedir ve savaşta ancak kaçmak için yelken (*akateion*) açarlar." Trieres, ancak güçlü bir insan devindirici kuvveti tarafından ileri doğru fırlatıldığında savaş aracı işlevini yerine getirebilir.

Güverteye yığılmış durumda yaşayan, geceleri gemi sahile çekildiğinde ancak toprağın üzerine uzanıp uyuyabilen kürekçilerin işi çok ağırdır; öylesine ağırdır ki, yüzyılların akışı içinde bu iş forsalara verilecektir. Yine de Andrea Doria ve Avusturyalı Don Juan devrinde, MS 16. yüzyılda, yoksullar, gönüllü kadirga kürekçileri, İtalya'da kullanılan tabirle *buonavoglie*'ler çıkaracak kadar kalabalıktılar. Herhalde Perikles devrinde de sefalet diz boyu olmalıydı; çünkü Yunan kürekçileri özgür ve ücretle çalışan insanlardı. Ve daha geç bir dönemde Peloponisoslular Atina donanmasının hakkından geldiklerinde, Pers altınıyla satın alabildikleri mürettebatlar sayesinde bunu başarmışlardı. Bununla birlikte, olası ganimet ve yağmalardan pay alma hakları bulunan kürekçilerin servet edinme, ufak bir toprak parçası, bir köle satın alma ve Atina'da insan hayatının itibarını oluşturan boş vakit imkânından faydalanma şansları vardı.

Kısacası, falanj köylüyü, savaş gemilerinde kürekçilik ise hemen hemen parya konumundaki thetes'leri siyasi toplumun içine katmıştı. Atina'nın da bu akıma boyun eğmesi, belki de bunun önüne geçilmesinin olanaksızlığının bir işaretiydi. Bununla birlikte Korinthos bu kitle hadisesine direndi ve kendi iç gerilimlerine farklı çözümler getirdi. Sparta ile yaptığı uzlaşma, kapısına bir jandarma yerleştirmişti. En küçük bir alarmda, bir işaretle jandarma oracıkta bitiveriyordu. Atina ise demokrasiyi seçmişti.

Demokrasi ve Kölelik

Ama bu kelimenin antik içeriğinin anlaşılmasında yarar var. Solon (595) ve Kleistenes reformları (509) oligarkların haklarını sınırlamış, *Ecclesia*'nın, Pnyks'te toplanan Yurttaşlar Meclisi'nin yetkilerini ön plana çıkarmıştır. Heliaia mahkemelerinde yurttaşlar aynı zamanda duruşmalarda yargıçlık yaparlar. Orduya fiilen komuta eden ve seçilen strategos'lar dışında, tüm yüksek görevliler kurayla belirlenir. Son olarak da yurttaş ister yüksek görevli olsun, ister Meclis'e katılsın (MÖ 4. yüzyıldan itibaren), ister mahkemede yer alsın isterse de tiyatroya gitsin, mutlaka bir ödenek alır. Bu, "ücretler" sistemidir. Her yurttaş memurdur ve kâğıt üstünde tam yetkilidir.

Ama bu durumu frenleyen unsurlar da vardır. *Ecclesia* 500 yüksek görevliden oluşan bir tür ara komisyon olan *Bule*'den görüş almak, bu amaçla ona danışmak zorundadır; bu 500 görevlinin her 35 günde bir nöbetleşe değişen 50'si sürekli toplantı halindedir. İşte büyük ailelerin itibarı bu noktada devreye girer: Perikles, soylu Alkmeonidai soyundan gelmiştir. Ve ancak o öldükten sonra demokrasi kendi önderlerine kavuşacak, bu silsilenin ilk ismi de Kleon olacaktır.

Ama o zaman bile "demokrasi"nin belli kusurları vardır. Gerçi yurttaşlar kesin bir eşitlik hakkına –fiilen veya kâğıt üstünde– sahiptir. Ama Attika'da yaşayan insanların ancak bir bölümü yurttaşlık unvanına hak kazanmaktadır (MÖ 431'e doğru toplam 315. 000 kişilik nüfus içinde aileler dahil 172.000 yurttaş, yani 40.000 erkek). Demokrasi bir yabancılar (*metek*) ve köleler kitlesine hükmeden bu grubun ayrıcalığıdır. Ama yabancıların ve kölelerin diğerlerine göre sayısı sonraki yüzyıllarda durmadan artacaktır. Bunun da dışında, Atina Ege denizindeki, Delos birliği içindeki müttefiklerini de gücüne dayanarak sömürmektedir. Onları uyrukları haline getirmiş, vergiye bağlamıştır. Çömleklerini, kumaşlarını, zeytinyağını ihraç ettiği uzak pazarları da yaşamasını sağlayan buğdayı almak için sömürmektedir.

Kısacası Atina birçok ayrıcalıktan yararlanmakta ve başkalarının sırtından geçinmektedir. "Atina, taslak halindeki Cennet imgesinden başka bir şey değildi" diye yazan J. L. Borges'i haksız bul-

mak için bu kadar yeterlidir. Yeryüzü cennetleri hep taslak halindedir, ama kapıları herkese açık değildir.

Site, Resmi Çerçeve

Site evreni, yurttaşların yaşamı üzerine çökmekte, onların düşüncelerini, tavırlarını, sanatlarını belirlemektedir. Bu "belirleyici" rol felsefe ve din konularında bile etkili olmaktadır: Doğal evren, onun doğuşu ve dengesi filozoflar tarafından çoğunlukla siteden ve onun kendine özgü düzeninden hareketle tasarlanmışlardır.

Bir zamanların rahip-kralları gibi doğaüstünün karanlık güçleriyle ittifak içindeki kutsal büyük ailelerin gerilemesi, ibadeti yenisitenin egemenliğine geçirmiş, onu kamusal bir olgu haline getirmiştir. Kutsal ve onun gizemi toplumun sınırlarına püskürtülür. Aynı şekilde Dor istilasıyla birlikte öne çıkan ölümlerin yakılması geleneği de eskiden var olan ölümler kültürünü geriletmiştir. Merkezini (Platon'un onu taşımak istediği kutsal Akropolis'in değil) agora'nın oluşturduğu yeryüzü sitesinin kurulmasıyla din, daha bol bir elbiseye dönüşür. Şunu da eklemek gerek: Mısır veya Babil'de olduğu gibi bir ruhban sınıfı yoktur; her Yunan rahip olabilir ve genellikle kimse hayat boyu rahip değildir. Bu nedenle sitelerin görevi oldukça kolaylaşmıştır. Bayramları istedikleri gibi düzenlemekte, uzlaşmaz görünen kültürleri çok dışsal bir biçimde, sanki yaya trafiğini düzenler gibi uzlaştırmakta serbest kalmışlardır. Örneğin çok resmi Athena kültü şerefine düzenlenen Panatheneia tören alayı Eleusis'ten başlar, araba tekeri izlerinin önceden kazıldığı *kutsal yoldan* ilerler ve Akropolis'teki Parthenon'da sona erer. Bu şekilde Zeus'un kentin koruyucusu olan kızına bağlanan Eleusis *mysteria*'ları resmileştirilmiş, bağımsızlıklarını biraz yitirmiş olmaktadır. Dionysos şenlikleri ise din ile kent hayatı arasındaki buluşma noktaları olan tiyatro temsillerine vesile olmakta, böylece yeni patlama olasılıklarına karşı bir sübap işlevi görmektedirler. Aiskhylos, Sofokles ve Euripides, Homeros dramlarının büyük simalarını sahneye taşıyarak, seyircinin kendilerinden beklediğini ona verirler – seyirci nezdindeki her başarının koşulu budur.

Bununla birlikte duyarlı insanın bu fazla uzlaştırmacı kültürlerin ve onların rutin uygulamalarının uzağında, daha sahici bir dinsel

yaşam araması da doğaldır. Arındırma ritüelleri, mucizevi selamet vaatleri ve ruhun yeni, ebedi bir yaşama doğru ilerlemesiyle *mysteria*'lar, çok canlı bir çekim gücüne sahiptirler. Bu koşullarda, Pythagoras'ın isyanını anlamamak mümkün mü? MÖ 525'e doğru Kroton'a (bir tür erken Cenevre) sığınan Pythagoras, orada doğruların yasasını egemen kılacaktır; ona göre, esas olan yeryüzü sitesinin değil ruhların kurtuluşudur. Bu tavır bir tür skandala yol açar: Pythagoras'çıların çilecilik uygulamaları, perhizleri, mezhebin Orfeus'çu kültleri elden geçirip yeniden kullanmak yönünde başlattığı çabalar – sitelerin hepsi onları yurttaşlıktan bir anlamda sapmış, görevlerini terk etmiş bir topluluk olarak mahkûm eder; biraz abartılı bir benzetme olsa da, günümüzün vicdani redcilerine benzetilebilirler. Buna karşılık, o dönemde henüz büyük bir anlamı olmayan "bilimi", altın sayıların,* matematiksel ilişkilerin aranmasını –MÖ 6. yüzyılda– Pythagoras'çıların artı hanesine kaydedebilecek kimse çıkabilir miydi? Daha geç bir dönemde, MÖ 404 bozgununun darbesini yemiş Atina'da, vatanın başına gelen bütün felaketlerden Sokrates sorumlu tutulacaktır. Onun şahsında, demokrasinin düşmanı olan Alkibiades ile Kritias'ın bir dostu mu, yoksa Orfeus'çu ve Pythagoras'çı fikirlerin bir devamcısı mı, ya da –"Sokrates *mysteria*'sı" böyle açıklanabilir– sitenin kolektif dünyasına karşı başlı başına bir günah oluşturan bireysel tekamül çabasının savunucusu mu cezalandırılmak istenmiştir?

Yunan sanatı da yavaş yavaş aynı zincire vurulmuştur. Yabancı taklitçiliğinden, zenginlerin himayeciliğinden uzak, kendi kendisinin efendisi olmuş özgün yükselişi hayranlıkla izlenen bu sanatın da sonuçta her şeyini alıp devletin hizmetine girdiği görülür. Perikles asrı, resmi bir devirdir, şantiyeler, heykeltıraşlar, taş yontucuları, ustabaşılar hep Athena için çalışmaktadır. Ve bu asırdan geriye elimizde bir Parthenon kalmasına da herhalde kimse hayıflanacak değildir. Ama resmileşmiş her sanat daha işin başında gizlice zedelenmiş demektir: kurallarını, kalıplarını tanımlamaya ve onlara inatla bağlı kalmaya hazırdır; bir süre sonra kendini tekrarlamaya,

* Estetikte, resimsel bir bileşimin asimetrik biçimde bölünmesinde kullanılan oran: İki parçadan büyük olanla küçük olan arasındaki oranın, resmin tamamının büyük parçaya oranına eşit olması gerektiği kabul edilir. –ç.n.

yavanlaşmış kopyalar üretmeye hazır hale gelecektir. Klasizm ile romantizmin nöbetleşerek yer değiştirmesi kuralına göre, Yunan sanatı sonunda Helenistik sanatın barokçuluğu, onun sevimli veya trajik bir biçimde tumturaklı manyerizmi içine gömülecektir.

Mantıklı Bir Yazgı mı? Yoksa Perikles'in Sorumluluğu mu?

Yunanistan'ın bahtını savaşlar belirlemiştir: Med savaşları (İonya'nın ayaklandığı tarih olan MÖ 499'dan 450 yılındaki barışa kadar) ve Peloponisos savaşı (MÖ 431-404). Bu savaşlar farklı cereyan edebilirlerdi. O bir avuç Atinalı ve Plataia'lı hoplites pekâlâ Marathon'da yenilebilir (MÖ 490), Yunan donanması MÖ 480'de Salamis adası ile kara arasındaki dar gemi geçitlerinde zafer kazanamayabilirdi. Daha geç bir dönemde, Atina aniden patlak veren ve kendisini MÖ 415'teki o çılgın Sicilya seferine sürükleyen hırsla kapılabılırdi; hatta, tarihi keyfimize göre yeniden yapmak istiyorsak, Siracusa'yı yendiğini bile hayal edebiliriz. Ama uzun vadede bakıldığında, Yunanistan'ın yazgısı önceden belirlenmiş değil miydi?

Bu âlemin yeri geldiğinde çılgınca öfkelere kapılan bağımsız kentlere parçalanmış olduğunu herkes biliyor. Ve bu öfkeli kentler kendi ölümlerini hazırlamışlardı. Bu bağımsız dünyaların takımyıldızlar gibi kümelenişinin karşılıklı saygının egemen olduğu bir barış havası içinde yaşamaya devam etmesi mümkün müydü? Aubrey de Sélincourt, hemen her bölümü ikna edici olan, heyecan verici bir kitabın son sayfalarında bunun mümkün olduğunu belirtiyor. Ama bu yaptığı, bugünden geriye bakarak, imkânsız istemek değilse, nedir? Aubrey de Sélincourt'a göre, bir Yunan sitesinin bir diğeri tarafından yok edilmesi, Kroton'un Sybaris'i yıkması, Atina'nın Aighina veya Megara'ya boyun eğdirmesi bir skandaldır. Atina'nın özgür Ege kentleriyle ittifak yaptıktan sonra, o güne dek Delos'ta, Apollon'un adasında duran Birlik hazinesini MÖ 454'te kendi kentine taşıması daha da utanç vericidir. Atina o tarihten önce de hep hükümler bir tonla konuşuyordu. Ama 454'te her türlü boş hayal silinir gider, müttefikler (*summakhoi*) uyruklar (*upekoi*) haline gelmişlerdir. Bunun adı ihanettir.

Bu söylenen gerçek olmakla birlikte, ancak MÖ 429'da ölünce sona erecek uzun siyasi kariyeri o sırada başlayan Perikles'i bu konuda suçlamak doğru mudur? Genelde emperyalizmi, daha özelde de Atina emperyalizmini icat eden herhalde bu Olympos'lu değildir. Ona gelinceye kadar, sorumluluğun aslan payı donanmayı, o vurucu gücü yaratan Themistokles'e düşmektedir. Ama tarihçiler seçkin sanıklardan hoşlanırlar. Perikles'in bize öğretilen ne kadar sevicecek yanı varsa, zekâsı, kalabalıklardan kopukluğu, zerafeti, belâgati, kaliteli dostları, rüşvete ve yozlaşmaya hiç yanaşmaması; bütün bu özellikler onu bu gecikmiş mahkemenin sanık koltuğu için daha iyi bir aday yapmaktadır. Tabii ki Perikles Atina hegemonyasını düşlemiştir. Dostu Anaksagoras'a göre, dünyayı tin, *no-us* yönetmektedir ve Atina'nın da Yunan sitelerinin kusurlu bünyesini yöneten tin olması gerekir. Sparta gericiliğine, Korinthos'un hırçınlığına, müttefiklerin hınçlarına karşı savaşımadan bu ideale erişmek olanaksızdır. Perikles bu savaşın geldiğini görmüş, onu önceden hesaplamıştır: karayı bırakıp sadece denizi elinde tutmak. Bu planın ne Yunanistan'a selamet ne de Atina'ya zafer getirdiği bir gerçektir. Ama bu planın mimarı suçlu mudur?

Tartışmayı uzatmamak için, re'sen görevlendirdiğimiz iki avukata sözü bırakmakta yarar var. Pek de öyle astığı astık kestiği kestik biri olmayan René Grousset'ye göre, Perikles, Sparta'nın Atina dostu kralı Arkhidamos'un etkin ve samimi işbirliği sayesinde başarı sürdürebilecekken, bilinçli olarak bu tek fırsatın kaçmasına izin vermiş ve kopuşmayı tercih etmiştir. Alfred Weber'e göre ise (1935) –belli bir Alman tarih edebiyatının fazlasıyla tutsağıdır– Perikles durumu dahiyane bir biçimde görmüştür: Denize dayanmak zaferi kazanacak çözümü seçmek demektir, ama Atina halkı bu görkemli plana layık olamamıştır!

Bizim savunacağımız tez ise bu avukatların ikisini de herhalde büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. Büyük adamların yazgıyı ellerinde tuttuklarına inanmak bir yanılsama değil midir? Yazgı başkaları gibi onları da önüne katıp sürüklemeyi ve bir anlamda aklamaz mı? Yunanistan'ı parçalayacak olan çatışmanın biraz sağduyu ve epey eli açıklıkla engellenebilecek çatışmalardan biri olduğundan doğrusu kuşkuluyuz. Yunanistan'ın birliği ne savaşla ne de başarıyla sağlanabilirdi. Perikles'in tavrına getirilebilecek en iyi açıklama

ma, Perikles'in sorumlusu değil mirasçısı olduğu bir geçmişten ötürü; sitenin yararlandığı bir ticari kesişmeden ötürü; Karadeniz'in tahılı ve tuzlanmış balığı Atina'ya geldiği için ve bu ucuz gıdalar hem kent yerleşimini kalabalıklaştırdığı, hem de gerek sanayileri, gerekse ucuz işgücüne muhtaç ve artan ekonomik güçlüklerle boğuşan bir kapitalizmi geliştirdiği için, Atina'nın o kırılgan Yunan satranç tahtası üzerinde o güne dek işitilmemiş bir ağırlık kazanmasıdır.

Yunan sitelerinin dramı biraz İtalyan Rönesansı'ndaki kentlerin dramını andırır. Hiçbiri –ne Floransa, ne Venedik, ne Cenova ne de Milano– İtalya'nın birliğini sağlayamamıştır. MÖ 404'te Atina kapılarını Lysandros'a açar. Ama ne anakronik Sparta'nın zaferi, ne Epaminondas'ın kısa ömrülü Thebai'si Yunan birliğini kurabileceklerdir. Böyle bir sürecin son noktasını Barbar'ın, Makedon'un gelişi koyar. Her şey bu gelişi hazırlamıştır.

II. BÜYÜK İSKENDER'İN HATASI

Bu paragrafın başlığını görüp de, Asya fatihinin neler yapabileceği üzerine bilgiççe açıklamalar beklemeyin. İskender'in "bir göktaşını andıran" serüveni içinde, Doğu'da olup bitenler Batı'da olanların veya olabileceklerin çoğunlukla gözden kaçırılmasına neden olmuştur. Bizce onun hatası Batı'yı küçümsemektir. Önceden çizilmiş, parlak görevleri halletmeye koşmuştur.

Takati Kalmayan Helenizm

Yunanistan'ın Makedon boyunduruğuna girmesi uygarlığının yarattığı etki alanının bir sonucuydu. Makedonya, Trakya, Pontus krallığı, Boğaziçi krallığı, Bithynia –Helenizmin tüm bu kuzey sınırları– MÖ 4. yüzyılda ciddi bir ilerleme yaşamışlardı. Yarış, kışın karlarla kaplanan, ilkbaharda su taşkınları yaşayan, özgür bir köylülüğe, atla savaşmaya alışkın senyörlere dayalı, sert bir bölge olan Makedonya kazandı. Bu mantıklı bir sonuçtur, çünkü Yunan kentlerinin içine düştükleri sıkıntı MS 15. yüzyıl İtalyası için de söyleneceği gibi, bir alçak basınç bölgesi, her yandan hava akınına uğrayan bir boşluk yaratıyordu.

Makedonya kralı II. Philippos (MÖ 383-336) Yunan kentlerinin arasındaki kavgadan yararlanmayı bildi. Bu kentler MÖ 338'de Khaironeia savaş meydanında Makedon boyunduruğuna girdiler. Ama bu bilinen öyküyü ayrıntılarıyla anlatıp Demosthenes ve Atina'nın yanında veya karşısında tavır almak neye yarar? Atina'ya fazla acımamıza gerek yok: Makedon kralın Anadolu kıyılarına ulaşmak için kullanmayı düşlediği donanması nedeniyle galipler Atina'ya dokunmayacaktır. MÖ 336'da öldürülen Philippos bu düşü gerçekleştiremez. O sırada yirmi yaşında olan oğlu İskender görevi üstlenecektir. Ama önce Epeiros'lulara boyun eğdirir, sonra da Thebai kentini yeryüzünden kazır. MÖ 334'te Panhelenik Birlik'ten aldığı askerlerle de güçlenen ordusuyla Çanakkale Boğazı'ndan karşıya geçer.

O 334 yılının ilkbaharında Helenizm'in İspanya kıyılarından Ege denizine ve Karadeniz'e kadar durumu ne trajiktir, ne de bir felaket içermektedir – belirsiz, donuk denebilir olsa olsa. Tehlikeler mevcuttur, ama hiçbiri de yeni değildir. Helen bölgeleri içinde en hasta olan, terimin dar anlamıyla Yunanistan'dır belki de.

Kartacalılar ve Yunanlar Batı Akdeniz'de karşılıklı düşmanlığı sürdürmektedirler. Savaşmakta, uzlaşmakta, sonra yeniden kapışmaktadırlar. MÖ 341'den bu yana zengin Campania bölgesine, 338'den beri de Latium'a hâkim olan Roma yeni bir kaygı kaynağıdır ve İtalya kavimlerini parçalayıp yiyen "kurtların ini" görünümüne daha o zamandan bürünmüştür. Ama Yunan kentleri henüz bu tehlikeyi tam anlamıyla hissedememişlerdir.

Doğu'daki bir başka çatışma muazzam Pers İmparatorluğu ile yaşanan kalıcı mücadeledir. Anadolu ile Mısır arasındaki başlıca deniz alanları Büyük Satrap'ın elindedir. Ne kadar dikkatli olursa olsun, Mısır en kazançlı toprakları arasındadır. Nekao'dan başlayan bir "Süveyş kanalı" Kızıldeniz'i Nil'e bağlamaktadır. Ve dev Pers İmparatorluğu –Sardeis'ten hareket edip Kral Yolu üzerinden Sus'a gitmek tam üç ay sürmektedir– Hint Okyanusu'na doğru taşmakta, oradan topladığı nadide malları Akdeniz'e boşaltmaktadır. Hatta III. Artakserkses'in "milliyetçi" hükümetiyle birlikte (MÖ 358-337), alışveriş dengesi Yunanistan aleyhine bozulur, Yunanistan'ın Pers ürünlerinin ve buğdayın karşılığını kısmen parayla ödemesi gerekir.

Yunanlar ve Persler arasında savaşmaktan usandıkları için bir

tür barışçı ve kuşkucu bir arada yaşama durumu oluşmuştur. Yunan gemileri ve Pers emrindeki Fenike gemileri iki tarafa ait nüfuz alanları tanımlayan bir nevi anlaşmaya genellikle uymaktadırlar. Pers İmparatorluğu'nun Yunan paralı askerlerini istihdam etmesi de rutin bir hadise halini almıştır. Bu durgun, küllenmiş vaziyet sürüp gidebilirdi. Sonradan geriye bakıp, "tarihsel" strateji terimleriyle mantık yürütecek olursak, MÖ 334'e doğru en az iki olası seçenek bulunduğunu kabul ederiz: Ya Balkan yarımadası birikmiş gücünün fazlasını doğuya doğru fırlatarak Ahemenilerin uçsuz bucaksız imparatorluğunu yeni ve bu kez büyük ölçekli bir Troya savaşı ile vuracaktır; veya Helenizm güçlerini Kartaca'ya, İtalyan kavimlerine ve Roma'ya yöneltecektir. Bu o kadar parlak bir seçenek değildir: İtibarlı uygarlıklar, insanı baştan çıkaracak avlar Doğu'dadır. Kartacalıların ve Yunanların başarılarına karşın, Batı hayalgücüne bu kadar hitap edememektedir. Yine de elini Roma'dan daha çabuk tutacak ve Akdeniz'i doğudan batıya doğru fethedecek, böylelikle daha geç bir dönemde batıdan doğuya doğru fethedilerek bir Roma gölü haline gelecek Akdeniz'i bir Yunan gölüne çevirecek bir "Yunan biçemi"nin hayalini kuralım.

Pyrrhos Bir Örnek midir?

Gerçekleşmemiş olan bu yazgıyı düşlerken, Ulrich von Hassel'in *Das Drama des Mittelmeers* (1940) adlı kitabını izlemek insana çok ayartıcı geliyor; bu kitapta vurgu, Büyük İskender'in ölümünden (MÖ 323) bir veya iki kuşak sonra yaşamış Pyrrhos'un şaşırtıcı maceralarına yapılmaktadır.

Epeiros kralı MÖ 280'de Taranto'nun yardımına çağrılır: Orada, "yanında otuz bin adam ve otuz fille" karaya çıktığında arkasında maceralarla dolu inanılmaz bir geçmiş vardır: Gençliğinde İskenderiye'de rehin düşmüş, Mısırlı bir prensesle evlenmiş, sonra Kerkyra'nın (Korfu) başına geçmiş, kısa bir süre tüm Makedonya'ya hâkim olmuş, keyfine veya çıkarına göre hizmetlerini satmaya hazır bir tür *condottiere*'dir. 280'in yaz ayları boyunca, filleri Herakleion'da Roma lejyonlarını darmadağın ederler; ertesi yıl bu başarısını biraz daha zorlanarak Asculum'da yineler; 278'de herhalde düşlerinin ve ihtiraslarının toprağı olan Sicilya'ya çıkar, Siracusa

etrafındaki Kartaca ablukasını yarar; 277'de Agrigento'ya girer; ama Sicilya'nın Yunanlara ait kesimi savaştan usanmıştır; 276 yılının sonbaharında Pyrrhos yeniden İtalya'ya geçer; 275'te Benevento'da Romalılar tarafından hırpalanır; o zaman yarımada'dan ayrılır ve MÖ 272'de Argos'ta pisi pisine ölür.

Pyrrhos'un İtalya macerası ondan yarım yüzyıl önce İskender'in giriştiği inanılmaz fetihle karşılaştırıldığında, denizde bir kum tanesi gibidir. Ama bir biçimde, gecikmeli de olsa, bu fethin yargılanmasıdır da. Pyrrhos'un yenilgisi, Akdeniz'in orta eksenini üzerinde Helenlerin Roma karşısında aldığı yenilgidir ve Makedon'un (bizim açımızdan) "akla mantığa sığmayan, saçma" başarısıyla doğrudan ilişkilidir. İskender'den beri Yunanistan doğuya ve güneye, Anadolu, Suriye ve Mısır'a doğru kaymış gibidir. Demek ki batıya doğru son Yunan göçü –Siracusa'da özgürlükleri geri getiren Timoleon'un dokunaklı çağrısı üzerine altmış bin kişinin harekete geçtiği söylenmektedir– yaklaşık MÖ 338'de olmuştur. Makedon'un son anda Kartaca'yı da vurmak istediği rivayet edilmekte, Kartaca'nın bu korkuyla yıllar boyunca yerinden kıpırdayamadığı belirtilmektedir. Ama İskender MÖ 323'te Babil'de ölünce imparatorluğu derhal parçalanır.

"Eğer İskender Asya'yı fazla önemsemeyip, seferini Batı'ya doğru yöneltseydi İtalya ne olurdu?" Von Hassel'in bu sorusu, tarihi yeniden yapmaya çalışmanın beyhude bir çaba olduğu söylenecek itiraz edilecek sorulardandır. Ama İskender'le birlikte Akdeniz'in, hem Roma'yı hem Kartaca'yı yenmiş bir Yunan İmparatorluğu'nun metropolü haline gelmiş bir Siracusa imgesi epey ayartıcıdır; bu imparatorluk, Roma'nın aracılığı ve yansıtması olmadan Helenizm'i biz Batılılara kadar doğrudan getirebilirdi. Ancak bu doğrultuda verilmemiş bir savaş yitirilmiş demektir. Akdeniz'deki her türlü güç daha o dönemde bile istense de istenmese de iki Akdeniz arasındaki sınırda belirlenmektedir.

Dara'nın İmparatorluğu İç Deniz'den Ayrı Düşüyor

İskender'in Pers İmparatorluğu'nu nasıl fethettiğini açıklamayı kimse başaramamıştır. En büyük sorun da, fetih görünüşte çok kolay gerçekleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Makedon ve Yunan cep-

hesinin üstünlüklerinin sık sık çıkartılan bilançosu pek ikna edici değildir; Pers İmparatorluğu'nun zaaflarının, hatta çürümüşlüğü'nün kanıt olarak ileri sürülmesi için de aynı şey söylenebilir.

Pers İmparatorluğu'nun gerisinde bir asrı aşkın bir ömür vardır gerçi, ama bu tür organizmaların hayatında yüz yıl nedir ki? Üstelik dev, iç karışıklıklara karşın, gayet sağlıklı görünmektedir. Yolları vızır vızır işlemektedir, idare o geri devirlerde olabileceği kadar iyidir. Pers çeşitli inançlar karşısında, daha geç bir dönemde İslam'ın göstereceği hoşgörüyü sahiptir. On Binler'in macerası, Pers'in iflah olmaz zaafı hakkında hiçbir şeyi kanıtlamaz. Ağabeyi Artakserkses'i tahttan indirmeye çalışan Genç Keyhüsrev'in emrindeki bu paralı askerler Kunaksa savaşını kazanmışlar (MÖ 401), fakat Keyhüsrev savaş alanında ölünce zafer uçup gitmiştir. Yunanlar o zaman Artakserkses'ten Pontos Eukseinos yönünde geri çekilmek için izin alırlar; Ksenofon'un enerjisi sayesinde Perslerin kallesliğinden mucize eseri kurtulurlar ve sonunda İstanbul Boğazı'na varıp gemilere binerler. Bu hadise Perslerin iç kavgalarına, kararlı bir grup adamın başarı kazanma olasılığına tanıklık eder, ama aynı zamanda İskrates'i öylesine kaygılandıran serserileri, yani erkek fazlasını onları istihdam edebilecek, zengin Pers ülkesine doğru ihraç etmeye mahkûm olan Yunanistan'ın yoksulluğunu da göstermektedir. Ksenofon'un *Anabasis*'te anlattığı "On Binlerin Dönüşü", "hayranlık uyandıran bir savaş röportajı" olsa da sonuçta yine de bir ricat hikâyesidir.

Basileus'lar, Büyük Satraplar tarafından Yunan ülkesinde uygulanan rüşvet ve satın alma siyasetine gelince, bu ne bir güç ne de zaaf göstergesidir. Persler bu sayede Atina'yı MÖ 404'te dolaylı yoldan mağlup etmiş ve Sparta ile ittifaklarından yararlanıp Antalkidas barış antlaşmasını kabul ettirmiş (MÖ 386), böylece Anadolu'daki Yunan kentlerinin denetimini yeniden ele geçirmiştir.

O halde? O halde, iki açıklamayı gündeme getirmek istiyoruz; bunlardan biri sık sık sunulmaktadır ve büyük bir ağırlığa sahiptir; öteki ise uzun süre önce dile getirilmiş olmasına karşın, hemen hiç kimse tarafından bilinmez veya görülmez.

Birinci açıklama MÖ 334'te Granikos'ta, 333'te İssos'ta ve uzun bir kuşatmanın ardından ve bir bent inşa ettikten sonra aldığı Sur'da kazanan İskender'in ilk seferlerinin art arda zincirlenişine ışık tutar.

Daha sonra hiç kan dökülmeden Mısır'ı işgal eder. Bu hızlı seferler sırasında muzaffer ordu İç Deniz kıyıları boyunca ilerlemektedir. Yani Pers İmparatorluğu'nun o muazzam kütlesi, sanki bıçakla kesilmiş gibi Akdeniz'den ayrılmış, böylece kesilen yolları çıkışsız kalmıştır. Bu cerrahi operasyonun simgesi kendilerini amansızca savunan Sur ve Gazze şehirlerinin alındıktan sonra, fiziki ve insani manada ortadan kaldırılmaları, galibin taş üstünde taş ve hiçbir canlı bırakmadan bu yerleşimleri yeryüzünden kazımasıdır. Donanmasız kalan muazzam imparatorluk artık kör gibidir. Bu operasyon bittikten sonra, MÖ 331'de galip doğuya, Pers İmparatorluğu'nun kalbine doğru saldırıya geçer. İmparatorluğun ölüm fermanı Dicle'nin ötesinde, Gaugamela ovasındaki Arbeles'te mühürlenir. Dara'nın kovalanması, fethin tamamlanması, İran'ın doğusundaki satraplıklara boyun eğdirilmesi, İndüs'e doğru iniş, o inanılmaz gidiş gelişler kesinlikle çetin ve kahramanca askeri harekâtlardır, ama Pers İmparatorluğu 331'den beri avlanmış bir hayvandır zaten.

Makedon Süvarileri

İkinci açıklamayı E.-F. Gautier ileri sürmüştür (1930). İskender'in (ve hem onun kurmay heyetini oluşturan, hem de savaş, işret ve sefahat âlemi arkadaşlığı yapan Makedon soylularından oluşan küçük grubun) ordusunun üstünlüğü süvari kuvvetleridir. O zamana dek Yunan piyadesi, hoplitesler gerçek bir süvari kuvvetinin etkili korumasından hiç yararlanmamışlardı. Buna karşılık mükemmel atlara ve süvarilere sahip olan Persler, Yunan akınlalarına karşı kendilerini savunmak için düşmanlarının arasından piyade kuvvetleri alıp istihdam etmişlerdi. MÖ 334'te perde açılırken Makedon İskender'in karşısına çıkan orduya bir Yunan (Memnon) komuta ediyordu ve ordunun büyük bölümü Yunan paralı askerlerinden, piyadelere oluşmuştu.

Makedon tarafındaki yenilik, ürkütücü ve ürkülen falanj kuvvetinden çok, haralardan, tavlalardan çıkmış ve Makedonya'nın senyörlerinin hayatıyla iç içe geçmiş süvari kuvvetiydi. Pers İmparatorluğu'nun karadaki derinliğinin içlerine dalmak için ideal araç da attı zaten. Daha geç bir dönemde, Crassus, Antonius ve Traianus devrinde Roma, gerçek bir süvari kuvvetine sahip olmadığı için,

Part İmparatorluğu'nu yenmeyi başaramayacaktır. Bir diğer anlam-
lı örnek: MS 18. yüzyılda Balkanlar Türklerin elinden geri alınır-
ken bu yeniden fetih Avusturya süvarisi sayesinde başarılmış, geç
gelen bu yenilik Prens Eugène'e zaferi kazandıran silah olmuştur.

Kuşkusuz Perslerin de kendi süvari kuvvetleri vardır ve bu kuv-
vetler de mükemmel düzeydedir. Pers senyörleri de doğuştan süva-
ridir. Ama Makedonya süvarisi hem zırhlı, ağır, korunaklı bir süva-
ri olmak –süvariler hem mızrak hem kılıç kullanır– hem de müfre-
zelere bölünmüş, çok katı bir örgütlenme içine sokulmuş olmak gi-
bi çifte üstünlüğe sahiptir. Granikos'taki, İssos'taki ve Dicle kıyı-
sındaki zaferlerini bu disipline borçludur.

Pers bir zamanlar kendisi nasıl başkalarını, Mezopotamya ve
Nil boyu ülkelerini vurmuşsa, aynı hızla alt edilmiştir. Sağlıklı bi-
reylerin aniden ölüp gitmesi gibi, onun da tek darbede, bir yıldırım
savaşıyla işi bitmiştir. Müslüman, Moğol ve Türk fetihleri sırasın-
da da benzer hadiselerle rastlanacaktır. Atların veya develerin hızı
da bu hadiselerin her birinde üzerlerine düşen rolü oynamışlardır.
1940'ta ne geri kalmış ne de yoksul bir ülke olan Fransa, ürkütücü
bir "süvari" kuvveti olan zırhlılar tarafından bir vuruşta yere seril-
miştir. Tarih, "adaletsiz yazgılar" ile doludur.

Çok Uzun Süreli Bir Kolonizasyon

İskender öldüğünde (Haziran 323), geniş imparatorluğu birdenbire
dağıldı. Bu parçaların, Makedonya'nın, Selekilerin Suriyesi'nin,
Lagos hanedanının Mısır'nın, Roma barışı ve sömürüsü bu toprak-
lara gelip yerleşinceye kadar anlatılacak uzun birer tarihleri ola-
caktır.

Siyasi tarihlerinin ötesinde, daha iyi bir kelime bulamadığımız
için, Yakındoğu'nun Yunan kolonizasyonuna maruz kalması diye-
ceğimiz, hâkim bir uygarlığın, bir nüfus topluluğunun bölgeye yer-
leşmesi olgusu söz konusudur. Roma tarafından devralınıp sürdü-
rülen bu kolonizasyon on yüzyıl kadar, ilk bakışta "genç tanrı" İs-
kender'in zaferi kadar anlaşılmaz gelen Müslüman fetihlerine ka-
dar sürmüştür.

On yüzyıl: "Hemen hemen tüm Fransa tarihinin rahat rahat sığ-
dırılabileceği" bir zamandizin mesafesi. Ama, "on yüzyılın sonun-

da, inen ilk Arap kılıcıyla birlikte her şey bugünden yarına [...] ve bir daha geri gelmemecesine devrilip gider; Yunan dili ve düşüncesi, Batılı çerçeveler, her şey buharlaşıp yok olur; yerel düzlemde bakıldığında, tarihin o bin yılı sanki hiç yaşanmamış gibidir. Batı'nın bu doğu toprağında en ufak bir kök salmasına bile yetmemişlerdir. Toplumsal çerçeveler ve dil bir kaplamadan, kötü takılmış bir masktan ibaret kalmışlardır. Bol bol serpiştirilmiş ve Nil kıyılarından Hindukuş dağlarına kadar her yerde boy atmış o Yunan kentleri, gerek sanatta gerekse düşüncede hem görünüşte hem de gerçekten oluşmuş tüm o etki alanları, esen rüzgârın önüne katılıp savrulup gitmişler midir yani?"

Belki de gerçekten böyle olmuştur. Ve zamanın öteki ucunda, İslam topraklarına gömülmüş Avrupa kolonizasyonlarının başına neler geldiğinden hareketle, tarihçi şu sonuca varabilir: Çok kadim kültürel örgütlenmelere sahip ülkelerde hiçbir fatih uygarlık dikiş tutturamaz. Su geçirmez "duvarlar", yeni kültürlerin benimsenmesini engeller. Uygarlıkların istikbali, ancak ilkel kavimler nezdinde açık olacaktır.

Bu bölümün başlığını iddialı bir şekilde "Büyük İskender'in Hatası" koyarken, bu uzun vadeli soruna işaret etmeyi amaçlamıştık. Eğer Helenizm o sırada sahip olduğu güç ve kütleyle, Batı'ya ve onun görece yeni sayılabilecek topraklarına yönelseydi, Roma'nın yazgısı olacak tüm o tarihi kendi hesabına kaydetme olanağını bulamaz mıydı?

Yunanistan MÖ 146'da Fethediliyor:

Aynı Dönemdeki Başka Birçok Olaydan Biri Sadece

Yüzyılları aşır geçelim. MÖ 148'de Makedonya bir Roma eyaletine dönüştürülmüştü. İki yıl sonra, Korinthos'ta ve yine Akha asıllı kışkırtıcıların çabaları sonucu çıkan karışıklıkların ardından, Roma duruma müdahale etti, Korinthos yakılıp yıkıldı ve Yunanistan bir Roma eyaleti oldu. Sadece Sparta, Atina, Delfoi'ye federe siteler diye imtiyazlı bir unvan verildi.

Roma düzenine bu boyun eğiş epey uzun bir zincir içindeki bir halkaydı sadece: Marcellus MÖ 212'de Siracusa'yı almış, Fabius Maximus 209'da Taranto'yu işgal etmişti. Bu zamandizinin son işa-

ret noktaları, MÖ 63'te Suriye'nin, 31'de de Mısır'ın Roma eyaletleri haline getirilmesi olacaktı.

Bu uzun ilerlemenin sonunda, Helen uzamı Roma tarafından yüzyıllar boyunca onun görkeminin ve günlük hayatının temelini oluşturacak Akdeniz bütünü içine katılacaktır. İtalya'dan gelen insanlar kimi yerde daha erken, kimi yerde daha geç, ama her yere yerleşirler, idare ederler, yönetirler, eski sitelerin özgürlüklerine ve kargaşalarına, eski krallıkların iddialarına son verirler. Her şey yatışır, belli üstünlükler ve tehlikeler içinde uykuya dalar, her şey "Roma barışının o ağır tektipliği" içine gömülür. Bununla birlikte Roma'ya ulaşan Yunan göçü, dünyanın başkentini Helenleştirir. Yenilen rövanşı böyle almaktadır.

III. YUNAN BİLİMİ VE DÜŞÜNCESİ (MÖ 8.-2. YÜZYILLAR)

Bu bölümde Yunanların epey erken bir dönemde ve parlak bir biçimde geleceğe doğru açtıkları yola, bilime vurgu yapılacaktır. Ama bilim bir bütünün parçasıdır sadece; (geniş anlamda) düşünce onu aşar, kaplar ve düşünce de bugün günlük dilde uygarlık diye adlandırılan o *bütünlüklerin bütünü* içinde yerini alır. O bütünlük içinde her şey birbiriyle uyumludur, her şey aynı salınımına göre hareket eder.

Ama asıl sorun da zaten bu iç tutarlılıktır. O bütünlük, muazzam bir bilgi ummanının, asla tek konuyla sınırlı kalmayan çok geniş bir edebiyatın altında gizlenmektedir. Elimizde Yunan edebiyatı tarihleri (A. ve M. Croiset'nin eserine [1887-1893] hâlâ başvurulmaktadır); felsefe tarihleri (her kuşak kendisinininkini yeniden yazmaktadır); günümüzün harika resimleme teknikleri ile gözlere ziyafet çeken sanat tarihleri; mükemmel din tarihleri mevcuttur. Hatta günlük yaşam tarihlerine bile sahibiz. Kısacası, tek eksik olan toplu bir kitaptır ki, böyle bir eserden edinilebilecek fikir hakkında bile bir fikir sahibi olamadığımıza bakılırsa, belki de bu toplu kitabı tasarlamak olanaksızdır.

Claude Lévi-Strauss bir gün şakayla karışık, Platon'la yapılacak kısa bir görüşmenin kendisine Yunan düşüncesi hakkında, kitaplıklarımızın raflarına sıralanmış yüzlerce saygın kitaptan daha çok şey öğreteceğini söylemişti. Gerçekten! Ama böyle bir canlı soruş-

turmanın öncesinde en az yüz ayrı buluşmadan geçmek gerekir. MÖ 600'ün Miletos'unda bir yıl, 550'ye doğru Samos'ta bir yıl kalmak ve bu şekilde zaman ve mekân içinde sıçraya sıçraya devam etmek gerekir... Ben bu arayışta güzergâhın başlangıcına doğru gitmeyi – yani Herodotos'un, Sokrates'in, Fidias'ın, hatta Miletoslu Thales'in öncesine gitmeyi tercih ederdim. Belki de bir zevk meselesi bu: Benim tercihim, klasik sanatın büyük yaratılarından yana değil. Ama biraz da taktik gereği. Yunanistan'ın en karanlık sorunu kesinlikle kökenlere ilişkin sorundur. Her şey nasıl başlamıştır?

Doğuş ve Dönemlemeler

Dönemleri birbirinden ayırmak zorunlu, ama sıkıcı bir sağduyu gereğidir; tarihçi, zorlukları bölmek ve "bir tür inşaat iskelesine" yapışarak kaygılarını yatıştırmak için bu çareye başvurur. Tımkak içindeki deyimini aldığım Benjamin Farrington (1967), Yunan biliminin genel gelişimi içinde üç evre ayırt eder: MÖ 600-400 arasında insanlık tarihinde ilk kez "bilimsel bir dünya ve bilim anlayışı geliştirilmiştir"; 400-320 arasında Platon ve Aristoteles ile birlikte, felsefe gelişir; son olarak da, 320-120 arasında Mısır'daki muazzam İskenderiye kentinde, Ptolemaios hanedanının himayesi altında farklı bilimsel dallar "bugünkü temelleri"ni oluştururlar: Bu dönem, ansiklopediler, külliyyatlar, "el kitapları" çağıdır – sık sık karışıldığı üzere, yakın gelecekteki kaçınılmaz duraklama dönemlerini haber veren bilanço çıkarma vakti.

Bu bölümleme tartışılabilir, seçilen sınırlar (özellikle de birincisi: Ben 600 yerine 800 tarihini tercih ederdim) değiştirilebilir, ama değeri dönemden döneme gelişen izlenmesi kolay bir diyalektikten kaynaklanmakta, bu ilişki toplam sürecin fark edilmesini sağlamaktadır. Kanımca, sürecin en önemli yanı başlangıç dönemidir.

MÖ 800-400 arası, ana hatlarıyla sitelerin ve sanatın geliştiği, geometrik, Doğucu ve klasik aşamaların peşpeşe sıralandığı, büyük heykel sanatının, mimarinin, MÖ 6. yüzyıldan itibaren yan yana var olan Dor ve İon düzenlerinin, sonra da Korinthos düzeninin tanımlarıyla birlikte yer aldıkları bir evredir. Aynı zamanda edebiyatın da parlak dönemidir. Bu dört yüzyıl boyunca her şey boy atmış, sonra da çiçek açmıştır. Edebiyat sahnesinde perdeyi destan açar. Home-

ros'u Hesiodos izler: Lirizm başlangıçta güç fark edilmekte, sanki nokta nokta ilerlemektedir, ta ki Pindaros'un (MÖ 518-438) patlamasına kadar... Ama Delfoi'ye dindar bir coşkuyla bağlı Thebai'li bu aristokrat şairle birlikte MÖ 5. yüzyıla varmış oluyoruz zaten; ancak ondan sonra ve Atina'dan başlayarak, Pisistratos'un her şeye karşın görkemli devrinde (MÖ 560-527) dinsel şenliklerden tragedya ve komedya doğar.

Bu sıralanış, birçok ulusal edebiyatta da görülen olağan bir gelişme dizisidir. Örneğin Fransız edebiyatında, hemen her şey *La Chanson de Roland* ile başlar ve tiyatro da Mystère ve Passion törenlerinin ürünü olarak ortaya çıkar.

Ama bu evrim ne anlama gelmektedir? İşte bu konuda, tüm yazarların eserlerine, bilinçli veya bilinçsiz olarak, Yunan düşüncesi ve sanatı hakkında bir değer yargısı sızar. Nietzsche, Yunanistan'da çöküşün Euripides'le başlayıp Sokrates'le iyice hız kazandığını bugün söylese, 1871'deki kadar büyük bir skandala yol açar mı? Bu gerilemenin ilk başlangıcı Dionysos ile Apollon'u uzlaştıran tragedyanın doğuşuyla örtüşür: "Apolloncu güzellik zihniyeti", duru bilinçtir, "görüntüler dünyası"nın estetik ve akılcı bir görüye aktarılmasıdır; Dionysosçuluk ise sarhoşluğun, mistik esrikliğin, orgia müziğinin, duru bilincin ve özneliliğin ortadan kalktığı Bakkha korolarının zihniyetidir. Ama bu birleşme ancak bir süre devam eder. Sonunda, "çeşitli yorumlara açık şarap ve ölüm tanrısı, Apollon'un karşısında geriler ve bu akılcılığın, teorik ve pratik yararcılığın [bilimin, diye çevirebiliriz] olduğu kadar, onlarla çağdaş olan demokrasinin de zaferidir"; bunlar, Yunan uygarlığı açısından "ihtiyarlık belirtileri"dir ve Nietzsche'ye göre, modern Batı'nın içler acısı manzarasını çağrıştırırlar.

Bu söylem yaşanmıştır belki, ama Yunan düşüncesinin özellikle ömrünün baharında yüce olduğu fikri için pek aynı şey söylene-
mez. Aubrey de Sélincourt şöyle der: "Yazdığım her şey, Helen uygarlığının en parlak döneminin 'Perikles Yüzyılı'yla örtüştüğü konusundaki çok yaygın anlayışın reddedilmesini sağlamaya yöneliktir." Bu dönemi, ne denli parlak olursa olsun, ben tam aksine bu kayda değer ırkın tarihindeki en değerli özellikleri oluşturan birçok şeyin sonunun geldiği bir dönem olarak görüyorum." Bu bakış açısını seve seve paylaşıyorum. Benim de zaman akışı içindeki tercih-

lerim buradan kaynaklanıyor: Herodotos'u, aynı zamanda coğrafya ve etnolojiye de babalık eden, tarihin bu olağanüstü babasını fazla aşmamak; sıradışı yeteneklerine karşın, kısa dönemin bilimsel tarihçisini, Thukydides'i bir kenara bırakmak; bilimsel tıbbın babası olan Kos'lu Hippokrates'i (MÖ 460 ?-377 ?), hatta sofistlerin, sözde yönetme sanatını vazetme iddiası taşıyan o gezgin hatiplerin ilki olan Abdera'lı Protagoras'ı ayrıcalıklı başlangıç dönemine (zamanizine karşın) bağlamak; (Platon'un hiç sevmeyeceği bu sofistleri ne denli tuhaf olurlarsa olsunlar, ilk sosyologlar olarak görebiliriz aslında); *son olarak da*, soluklanmak için, Platon ve Aristoteles'te durmak. Şimdi işleyeceğimiz küfür için isterlerse bizi kent meydanında yaksınlar, ama yine de onlara gelinceye kadar zarların zaten –veya hemen hemen– atılmış olduğunu söyleyelim.

Doğu Mirası

MÖ 6. yüzyılda Yunan biliminin başladığı Asya Yunanistanı, Kimmer ve İskit akınlarından sonra yeniden gelişmeye elverişli Anadolu'ya, neo-Hitit Suriye'ye, Filistin'e, denizden ulaşılan Mısır'a, antik Mezopotamya'nın yeni ve şiddetli, ama çok canlı bir biçimi olan Asur'a bağlıdır. Miletoslu Thales –doğru veya yanlış– Fenikelili bir kadının oğlu olarak bilinir; Mısır ve Mezopotamya'ya yolculuk ettiği, geometri ve astronomiyi orada öğrendiği rivayet edilir.

Mısır ile Mezopotamya'nın ve onların da ötesinde Yakındoğu'nun alacalı bulacalı kültürlerinin sağlam bir bilimsel birikime sahip olduklarını bugün kesin olarak bilmeseydik, bu ayrıntıların bir önemi kalmazdı. Mısır'daki toprak ölçümü (her yıl su baskını ardından yeniden yapılması gerekiyordu) ve yıldızlarla gezegenlerin ritüel nitelikli ve kesin kurallara bağlı gözlemine dayanan Babil astronomisi cebir ve geometriyi geniş ölçüde ilerletmiştir. Mısırlıların bizden farklı usuller kullanarak da olsa çözdükleri temel problemleri okuyucularımıza sormak eğlendirici olabilirdi. Yedide biri kadar artırıldığında 19'a eşit olan sayı hangisidir? Cevap: $16 + 1/2 + 1/8$. Bir dairenin içine yerleştirilen altıgenin bir kenarının uzunluğunun bu dairenin yarıçapına eşit olduğunu ispatlayın. Sıra-sıyla 3, 4, 5 ile ölçülebilen üç parçaya bölünmüş bir ip dik açılı bir üçgen oluşturulmasını sağlayabilir. π sayısı için önce 3'ü benimse-

mişlerdir; bu da, daire ile onun içine yerleştirilen altıgenin çevresinin örtüşmesi anlanına gelir; dolayısıyla, söz konusu sayıyı düzeltip sadece %6 fazlası olan 3,1604'ü [doğrusu 3,1416...] kabul edeceklerdi. Babilliler yüzölçümü problemleri de çözerler: herhangi bir yüzölçümü biriminden 600 birimlik bir alan olsun; bu alanın uzunluğu ve genişliği arasındaki fark karesi alınıp 9 ile çarpıldığında uzunluğunun karesine eşitse, bu alanın uzunluğu ve genişliği ne kadardır? Cevap: uzunluk 30, genişlik 20'dir. Babillilerin veya Mısırlıların bu problemleri çözerken nasıl akıl yürüttüklerini kendi çabanızla bulabileceğiniz kuşkuludur. Ama bu ayrıntıların bilinmesi, bizim gözümüzde ne tür bilgileri, düşünme biçimlerini canlandırdıkları kadar önemli değildir.

Bu ilk matematik bilimine, Babil'de kimyayı, Mısır'da tıbbı, Mezopotamya'da zigguratların tepesinden yüzlerce yıllık gözlemlerle zenginleşmiş astronomiyi de eklemek gerekir. Bu belge birikimi Thales'in çok işine yaramış ve onun şans eseri Anadolu'dan izlenebilen 28 Mayıs 585'teki güneş tutulmasını öngörmesini muhtemelen bu birikim sağlamıştır.

Kısacası, Yunan mucizesi denilen olgunun gerisinde ciddi bir hazırlık, bir başlangıç zemini mevcuttur. Yine de Yunan bilimi basit bir gelişme sonucunda türememiştir. Yeni bir zihinsel yöntem, yeni bir sorgulama ve dünyayı yorumlama özgürlüğü, farklı açıklamalar arasında tercihte bulunma hakkı icat etmesi gerekmiştir. Yunan mucizesi –varsayım dünyasının kabulü– Yunan dünyasındaki o muazzam kutsallık yitimi kapsamında yerini bulmaktadır. Ama zihinsel araçlar ne zaman söz konusu olsa görüldüğü üzere, bu dönüşüm –çoğunlukla skandal gibi görünmüştür– ne bir günde ne de açık ve bilinçli bir biçimde gerçekleşmiştir.

Bilimin doğuşu haliyle bir toplumu, bir tekniği de işin içine katmaktadır. Mısır toplumu büyük imparatorluklar ve tunç çağının toplumuydu. Yunan bilimi ise, sitelerin ve demir çağının bilimi olacaktı.

İon Dönüşümü

Yunan biliminin ilk yenilikçi biçimi Miletos'da doğar (bu anlamda Miletos Efes'ten ileridedir, ama Efes de şaşırtıcı Herakleitos'un do-

ğumuna tanık olacaktır). Bu kent MÖ 6. yüzyıldan beri Karadeniz kıyılarında yüze yakın ticari iskeleye sahiptir; İtalya'da da güçlü bir menzili vardır: Sybaris; burasını da kendi mamul maddelerini ihraç etmek için kullanmaktadır. Miletos, Mısır'da, belirleyici bir kavşak olan Naukratis'te de mevcuttur. Demek ki büyük bir ticaret kenti, 6. yüzyıl başındaki Helen dünyasının en önemli kentlerinden biri söz konusudur. Zaten bilim de her zaman boş vakitlerin ürünü olmuş, bu boş vakitler de ayrılmaz bir biçimde bir ayrıcalıklılar sınıfının varlığına bağlanmıştır ve bu tür aylak tabakaları büyük kentler üretir. İon devleri, Thales, Anaksimandres, Anaksimenos de bu kuralı bozmazlar.

Eserlerini ne yazık ki yeterince bilmiyoruz, öyle ki içlerinden biri hakkında saptamalar yapılmaya kalkışılınca hepsi birden işe karıştırılmaktadır. Onların ortak uğraşı, her uygarlığın emekleme döneminden itibaren karşılaştığı problemi çözmek, evreni açıklamak değil miydi? Her uygarlık ya bu problemi cevaplamak ya da elinden geldiğince başından savmak zorundadır. Mısır ve Babil mucizevi açıklamalardan destek alarak işin içinden çıkmışlardı. Akıl yürütme işlemlerinin tamamlayıcısı olarak tanrılar her zaman oradaydılar. İon "pozitivizmi" onlardan kurtulur, tanrıları doğal dünyadan kovar, doğal dünyayı *canlı maddeler* oldukları için, kendiliklerinden etki gösterebildikleri kabul edilen elementlerin işleyişine bağlar. Thales'e göre, her şey bir ilk temel öğeden türemiştir: Su. Babilliler de Marduk'un çamuru ve toprağı ilk suların uçsuz bucaksızlığı içinden çekip çıkardığını söylemiyorlar mıydı? "Ama Thales Marduk'u bir kenara bırakıp, doğal bir süreç sonucunda sular-dan hareketle oluşacak bir evren tasavvur eder."

Anaksimandres'in açıklaması ise daha iyi bilinmektedir: Dört element, Toprak, Ateş, Su, Buhar (kimi zaman dendiğı gibi Hava değil) üst üste konmuş halde hazır durumdadır. Hepsini çevreleyen Ateş suyun bir bölümünü buharlaştırır, toprak parçalanır ve ateşten çarkların biçimini alır... Bu bakış, dünyayı bir demirci örsünden veya bir çömlekçi fırınından görmek anlamına gelir, denmiştir.

Aslında Anaksimandres fiziki evren hakkında geometrik bir imgeye sahiptir. Elementler, karşılıklı çatışmaları ve geçirdikleri değişimler ne olursa olsun, bu evren içinde bir denge ilişkisi, "güç eşitliğı" içinde bir arada bulunmalıdırlar. Hepsi, *apeiron* denen

sonsuz ve belirlenmemiş tözden türemişlerdir; bu ilk, ön-madde bir anlamda nötrdür ve zıt çiftler de onun içinden çıkarlar: karanlık ve aydınlık, soğuk ve sıcak, kuru ve nemli, yoğun ve seyrek, Su, Buhar ve Ateş... Bu elementler birleşerek canlı varlıkları, bitkileri, hayvanları, insanları oluştururlar. Bu işlem hiçbir elementin bir diğeri üzerinde bir hâkimiyet, *dunasteia* veya *monarkhia* kuramadığı doğal bir düzene göre gerçekleşir. Hekim ve Pythagorasçı bir filozof olan Alkmeon, 5. yüzyılın başında artık beylik hale gelmiş şu imgeyi yineleyecektir: "Sağlık, *isonomia tôn dunameôn*, güçlerin dengesi gibidir..., hastalık ise tam tersine bir elementin diğerleri üzerindeki *monarkhia*'sı sonucunda ortaya çıkar" (J.-P. Vernant).

Kısacası, artık hiyerarşiye sokulmayan, hiçbir şeyin hiçbir şeye mutlak biçimde tabi olmadığı bir kozmos görüşü, çatışmaların bir biçimde telafi edildikleri, *polis*'in toplumsal ve siyasal evrenini canlı bir biçimde çağrıştıran bir dünya görüşü söz konusudur: Site artık ne kralların ne de tanrıların yönetiminde değil, eşit hak sahibi insanların yönetimindedir. Anaksimandres'in felsefesi sitenin siyasi alanını yaratan ve ideal koşullarda barışçı bir denge içinde tutmaları gereken kuralları evrene teşmil eder. Dünya görüşü değişir, çünkü insanların dünyası değişmiştir ve günlük bir mekânın kozmos mekânına taşınması, izdüşümü söz konusudur. J.-P. Vernant'ın şu önemli sözü de buradan kaynaklanır: "Aristoteles insanı siyasi bir hayvan olarak tanımlarken, Yunan aklını günümüzün aklından ayıran şeyi de vurgular. Eğer *homo sapiens* onun gözünde bir *homo politicus* ise, bunun nedeni bizzat Aklın da özünde siyasi olmasıdır."

Bu söylenende günümüz biliminin, doğanın yasalarını tanıma gücüne sahip yöntemli bir gözleme dayandırılmış "deneysel akıl" ını çağrıştıran hiçbir şey bulunmadığına kuşku yoktur. Ama deney gerçeği olmayan, teori olarak kalan bu İon fiziği yine de modern bilime doğru atılmış ilk adımdır. Bunun bir nedeni, akla yatkın bir açıklama araması ve bizzatihi akılcılık olan matematiğin diliyle konuşmaya çalışmasıdır. Anaksimandres'in sisteminde kozmosun merkezinde doğal dengede duran toprağın, (Thales'in iddia ettiği gibi sudan veya Anaksimenes'in açıklamasına göre bir hava yastığından) destek almaya ihtiyacı yoktur, çünkü tam merkezde bulunduğu için birbirine eşit güçler tarafından çeşitli yönlerde doğru çekilmektedir.

Bir ikinci neden, evrenin sadece tanrılar tarafından açıklanması sona erdiği andan itibaren, çoğul varsayımlar dünyası mümkün hale gelmiştir: insanlar aramak, tasavvur etmek konularında özgürleşmişlerdir; bu özgürlükten bir daha kendilerini mahrum etmeyeceklerdir. Kendi öz erdemleri dışında, Miletos düşüncesini Atina'ya sokan kişi de olan (MÖ 460'tan itibaren) Klazomenes'li Anaksagoras 468-467'de Aigos Potamos'a düşen koca göktaşını incelerken gökcisimlerinin de doğasında toprak bulunduğunun kanıtını keşfettiğini düşünür. Bu göktaş Pausanias zamanında bile merak ve ilgiyle incelenecektir.

Maceranın kökeninde, "yeni" Miletos şehrinde teknik deneyimin daha yakından bilinmek istenen rolü vardır: demirci örsü, çömlekçi fırını, ticaret gemisi, sarraf dükkânı! Her halükârda MÖ 500'e doğru Herakles Sütunları'na [Cebelitarık Boğazı] ulaşan Miletoslu Hekataios'un denizcilerin gözleri ve bilgisi için yaptığı ilk toplu Akdeniz haritası karşısında hayallere dalalım. Yunan biliminin beşiği başında tüm periler toplanmıştı. Armağanları: yabancı katkısı, matematik, teknik deneyim, dinsel çerçevelerin bir anlamda bulunmaması, genelleme merakıydı.

Efesli Herakleitos

Artık Yunan düşünürlerinin hepsi kendilerini dünyayı açıklamak konusunda sınavacaktır ve cevaplar birbirini izler, bir okuldan diğerine, bir kentten diğerine çelişirler. Bunların yorumlanması çoğunlukla güçtür. Şair, kâhin, filozof olan ve "Anlaşılmaz" lakabını hak eden Efesli Herakleitos'u anlamakla kim övünebilir? Sokrates bile, niyeti zor anlaşılan bu eser içinde dolaşmak için "Deloslu bir dalgıç" olmak, onların dillere destan çevikliğiyle hareket etmek gerektiğini söylemiştir rivayete göre! Üstelik, bu eserin elimize sadece birkaç parçası ulaşmıştır. Sahicilikleri de şu veya bu ölçüde tartışmalı bu parçalar, "Pascal'in *Düşünceler*'ini [akla getiren] kehanet tarzı kısalıklar"yla tuhaf bir güzelliğe sahiptir. Bu parçalardan ve antik filozoflarla düşünce tarihçilerinin yorumlarından hareketle, Herakleitos'un düşüncesinin aslında ne olduğu hakkında sonu gelmez bir sorgulama yürütülebilir. Hatta düşüncesinin neye doğru yöneldiği bile aynı şekilde sorgulanabilir. Fizikçi miydi, Orfeus ve-

ya Dionysos *mysteria*'larında erginlenmiş bir mistik miydi, mantıkçı mıydı yoksa doğacı bir filozof muydu? Yeri geldiğinde bu yorumların hepsi ileri sürülüp savunulmuştur.

Bununla birlikte Herakleitos'un doğaya ilişkin mantıklı bir yorum –Miletos usulünce– aradığı kesindir. Ona göre, Ateş mükemmel bir dönüştürücü fail, "evrene kılavuzluk eden yıldırım"dır: "Ateş, Toprak'ın ölümüyle, Hava Ateş'in ölümüyle hayata gelir; Su da, Hava'nın ölümüyle, Toprak da Su'nun ölümüyle yaşar." Bir elementin sürekli bir başkasına dönüşümüyle "her şey akıp gider", öyle ki "tüm oluşum bir mücadeledir" ve "dünya... lir ve yayın kırılganlığı gibi sırayla bir gerilip bir gevşeyen gerilimlerin ahengidir." Bu bir bilici dilidir: "Büyük Herakleitos"un Nietzsche'ye göre "Dionysos derinlikleri"nin simgesi olmasına şaşmamak gerek herhalde...

Bununla birlikte Herakleitos her şeyin değişmez bir yasaya uyduğu kanısındadır. "[Bizi] çevreleyen ortamın" akılla donatılması sağlayan da bu yasadır. "Bir tek hikmet vardır: tüm şeylere Bütün içinde kılavuzluk eden Düşünce'yi bilmek"; ve "evrenin doğası"na nüfuz edebilecek kişi, bu evrenin hastalıklarını, hatta insanların hastalıklarını sağaltabilir. İnsan aklının bilebileceği ve bilge kişinin doğaya hâkim olmak için araması gereken üstün bir yasanın var olduğu fikri, bizim de kavradığımız manadaki bir bilim fikrine oldukça yakın sayılmaz mı? "Herkes için aynı şekilde oluşturulmuş, hiçbir tanrı veya insan tarafından yaratılmamış; ama Ateş ölçüyle yanıp ölçüyle söndüğü için ebediyen canlı kalacağından, ezelden beri var olmuş, hâlâ var olan ve ebediyen var olacak" bir dünyayı açıklama arayışıdır bu.

Bilimin Zıgzaglar Çizen İlerlemesi

İonya MÖ 530'tan itibaren zengin ve bağımsız bir bölge olmaktan çıkar, ama orada sönen meşale derhal başka yerlerde, Sicilya ve Büyük Yunanistan kentlerinde tutuşur. Pythagoras ve Eleacıların aslında İon pozitivizmine karşı idealist bir tepki de olan çifte girişi mi orada şekillenir.

MÖ 582'ye doğru doğan Pythagoras Samos'u 532'ye doğru terk etmişti. Perslerden kaçtı ve Crotone'ye sığındı. Orada bir okulun önderliğinden çok, dini bir mezhep önderliğini üstlenecekti. Arın-

maya ve çileye yönelik bir mezhepti bu. Ama ne ilginçtir ki onun dünya hakkında getirdiği açıklama –çünkü o da kendi açıklamasını yapar– Pythagoras'çı deneyimin kapılarını bilimlerin en soyutuna, matematiğe açar.

Gerçekten de Herakleitos için Ateş ne ise, Pythagoras ve müritleri için de sayı aynı şekilde dünyanın açıklamasıdır. Bizim zihnimizin dışında kendinde bir varoluşa sahiptir ve 4. yüzyıldan bir yorumcunun söylediğine göre, "bilinebilen her şey bir Sayı'ya sahiptir; o sayı olmadan anlaşılamaz da, bilinemez de." Bu mit Pythagoras'çıları sayının özelliklerinin incelenmesine sevk etmiştir: uğurlu veya uğursuz sayılar; üçgen ve kare sayılar; ilk dört sayının toplamı olan 10 sayısının mucizesi: $1+2+3+4=10$... Bu oyunun içinde (*aritmetik, geometrik, armonik*...) oranları keşfederler; geometride "noktayı, çizgiyi, yüzeyi, hacmi tanımlamak için gereken nokta sayısından hareketle, noktaya Bir, çizgiye İki, yüzeye Üç, katı cisme Dört derler..." Hatta bu düşünce çabaları onları güneşin ve gezegenlerin yörüngelerini hesaplamaya, görünüşteki hareketlerinin ötesinde gerçek hareketlerini açıklamaya, akustik ve müzikle ilgilenmeye, Yeryüzü'nün küre biçiminde olduğunu ilan etmeye götürür. En önemli değilse bile en bilinen başarıları, dik açılı *her* üçgende, dik açığı oluşturan kenarların karesinin toplamının hipotenüsün karesine eşit olduğunu ispatlayan Pythagoras teoremidir.

Ama gün gelir, acemi matematikçiler irrasyonel sayılar sürpriziyle karşı karşıya kalırlar. Bir sayı bir diğer sayıya göre ölçülemiyorsa, yani ona bölünmesi tam veya kesirli sayı cinsinden ifade edilemiyorsa, irrasyonel sayıdır. Tipik örnek: Bir dairenin çapının çevresine oranı irrasyonel bir sayıdır. Bu can sıkıcı irrasyonel sayıyı, dik açılı eşkenar üçgen ortaya çıkarmıştır. Böyle bir üçgende, dik açığı oluşturan kenarların her birinin 1'e eşit olduğunu varsayalım. O zaman hipotenüs $\sqrt{2}$ 'ye eşit olacaktır. O uzak dönemde bu basit –bize ait– cevap henüz gündem dışıdır, ama hipotenüsün 2'den (dik açının iki kenarının toplamı) küçük ve 1'den büyük olduğu kolaylıkla ispatlanır: Demek ki bu hipotenüs bir tam sayıyla ifade edilemez. Kesirli bir sayıyla da ifade edilemez, bunun ispatı biraz daha uzun sürecektir. Bunun sonucunda, herhangi bir vektör üzerindeki noktaların sayısının, Pythagoras'çıların düşündükleri gibi, sonlu olmadıkları anlaşılır: Tam sayılar dışında, sonsuz kesirli ve

irrasyonel sayı da orada yer almaktadır.

Ama o zaman bu dünyayı sayılara indirgemek, sonsuz sayı olduğuna göre, dünyanın görünümünü basitleştirmek anlamına gelmez artık. Bir tarihçi şu sonuca varır: "Pythagoras'çılıktan doğan matematik bir boomerang gibi ona karşı dönmüştü."

5. yüzyılın ilk yarısında Pythagoras'çı sayının yadsınması akımının Lucania sahilindeki Eleia'da (veya Velia) gelişmesi buradan kaynaklanacaktır. Parmenides (MÖ 530'a doğru doğar) ise Varlık konusunu, dış görünüşlerin basit bir oyunu olan kanaatten (Var Olmama) ayırt edilmesi gereken değişmez, genel hakikati sorgular. Yani hem İonların hem de Pythagoras'çıların açıklaması olan "çok"u dış görünüş sayıp reddeder. Bu da bir sürü ihtilaf yaratır. Eleia'lı Zenon hocasını her türlü sağduyuya karşı savunurken iyi bilinen paradokslarını dile getirecektir: Akhilleus önünden giden kaplumbağaya yetişemez; ok uçar, ama uçmaz, vb. Bu imgelerin hem saçma olduklarını, hem de olmadıklarını açıklamaya kalksak biraz uzun sürerdi. Bunların, saçmalıkları açığa çıkarılması gereken Pythagoras'çı düşüncelere birer cevap niteliği taşıdıkları hesaba katılırsa, hemen hemen akla yatkın bir hal alırlar. Saçmadan hareketle yapılan bu mantık yürütme işlemi, bir *mantiğin*, Aristoteles'in deyimiyle bir diyalektiğin ilk taslağını oluşturmaktadır ve bu noktada da bilimin zigzaglı ilerleyişi kazançlı çıkmıştır.

Bu sözel akıl jimnastikleri şöleninden sonra, Agrigento'lu Empedokles'in (MÖ 500-430) havanın, hava basıncının rolünü, elementlerin içinde buharın yerine havanın geçirilmesi gereğini açığa çıkaran deneyleriyle birlikte, somut alana geri dönüş izlenebilir. Veya ilk kez görülemeyecek kadar ufak parçacıklardan, "atomlar"dan, tam ifadesiyle "bölünmezler"den söz eden Demokritos'un akıl yürütmeleri de bu sürecin parçasıdır. Ona göre, dünyanın canlı mimarisi (bir sayı bolluğundan değil) bir atom bolluğundan oluşur. Modern atom fiziği ve kimyasının ışığında bakıldığında, bu düşlem zaman zaman kurulan bir cümleyle aldatıcı bir güncelliğe kavuşmaktadır.

Perikles Arasında Bilim

Her halükârda MÖ 5. yüzyılda bilimin sorunu ikircimsiz bir şekilde ortaya atılırken, saf bilim ile uygulamalı bilim arasında da bir çatışma şekillenmeye başlamıştır.

Sokrates ve Platon idealisttir: Onların peşine düştükleri av, o ürkek ve vahşi kuş, bu insanlar dünyasında bir anlığına tutsak olmuş ruhtur. Onlar açısından bilimin tek değeri, bir meditasyon aracı, ezeli, ebedi, cisimsiz bir düşünceye doğru giden bir yol olmasıdır. Bilindiği gibi, geometrici olmayan hiç kimse Platon'un Akademia'sına giremez. Bir gün ona, "Tanrı ne yapar?" diye sorarlar. "Hiç ara vermeden geometri yapar" diye yanıtlar. Ama uygulamalı bilimler ona göre lanetlidir. Platon *Gorgias*'ta askeri mühendisin erdemlerini saymıştır: "Ama yine de sen onu küçümsersin, onu ve sanatını, ancak hakaret olarak mühendis dersin ona ve ne oğlunu kızına vermek, ne de sen onun kızını almak istersin." Taranto'lu Arkhytas tahtadan güvercinler uçurmak istediğinde ve başka mekanik deneylere merak duyduğunda, Platon kızar: "Geometriyi bozuyordu... onu bir köle gibi gayri maddi ve ancak idrak edilebilir şeylerden aşağıya, cismani ve duyularla algılanabilir nesnelere inmeye; el emeğini şart koşan ve köle mesleklerine hizmet eden bayağı bir maddeyi kullanmaya zorlayarak itibarını yitirmesine neden oluyordu." Bu söylenenler önemsiz şeyler olsa da, ne kadar açıklayıcıdır!

Yunan bilimi ile zanaatin *demiurgos*'luğu* arasındaki bu kopuşma, Yunan toplumunun görece geç bir dönemecine denk düşer. Michel Rostovzeff, "arkaik ve klasik dönemlerdeki Yunan sanatı mesleklerin tasvirini asla ihmal etmez" diye belirtmiştir. Örneğin seramik alanı günlük yaşamla ilgili bir dizi tablo sunar, ama daha sonra sanat, artık hor görülmeye başlanan "mekanik" manzaralardan yüz çevirecektir. Ksenofon şöyle der: "Mekanik sanatlar denen şey, toplumsal bakımdan damgalanmıştır ve bizim sitelerimizde haklı olarak hor görülür."

* Göğe çekilmiş tanrı değil, somut evreni yaratıp düzenlemekle uğraşan tanrı -ç.n.

Atina kamuoyu başka nedenlerle de bilimsel deneylere karşı hoşgörülü değildir. Orada astronomlara ve âlimlere kolayca dinsiz yaftası yapıştırılmakta, geleneksel olarak tanrısal birer figür diye tapınılan göğü ve yıldızları kutsallıktan uzaklaştırarak dinsizlik yaptıkları söylenmektedir. Protagoras kentten sürülmüş, Anaksagoras hapse atılmış ve ancak bizzat Perikles'in yardımıyla salıverilmiş, ama kesinlikle özgür düşüncenin başkenti olmayan Atina'yı terk etmiştir. Sokrates bile, gök cisimlerinin yörüngeleri, gezegenlerin hareketleri ve bunların nedenleri konusunda sorular sormanın yararsız olduğu kanısındadır. Platon'un astronomi incelemelerinin daha iyi bir isim yapmasında katkısı olduğu yadsınamaz, ama bunu ancak öğrencilerinin ileri sürdükleri varsayıma, gezegenlerin (Yunancada gezegen için kullanılan *planetes* kelimesi, "yersiz yurtsuz serseri" anlamına gelmez mi?) gözlemlenebilir hareketlerinin düzensiz bir görünüm verdikleri zaman bile bunun sadece dış görünüşte kaldığı tezine katıldığı zaman yapmıştır. Demek ki onların tamamen düzgün olan gerçek hareketleri, tıpkı yıldızları gibi, ilahi bir düzene uyarlar. Bu durumda, İonların can sıkıcı doğacı açıklamalarından uzaklaşan ve Plutarkhos'un dediği gibi, "doğa yasaları yeniden ilahi ilkelere 'tabi' olduklarına göre", yeniden masumiyetine kavuşan astromiyi mahkûm etmeye ne gerek vardır? Ama Platon'un astronomiye bu şekilde verdiği asalet unvanları hem nalına hem mihınadır. İonia'da, dünyanın yapısını açıklayabilecek *doğal* nedenler üzerinde başlatılmış araştırmaları bir kenara itmeye devam ederler. Yunan dünyasının kutsallıktan arındırılmasının tamamlanmış ve hızlı işleyen bir süreç olmadığı görülmektedir.

Yine de 5. yüzyıl bilimi, dış dünyanın değil kendisinin üzerinde uygulamaya dönük bir düşünce çabasının verimli çabalarından istifade etmiştir. Platonculuğun bilgi araçları olarak düşüncenin rolüyle algının rolü arasında yaptığı ayırım, bilimin geleceği açısından çok önemli olacaktı. Aynı şekilde Platoncu felsefenin saf bilimle buluştuğu nokta olan o keskin matematiksel soyutlama duygusu da asaldır. Bunlarla birlikte, felsefenin en yaratıcı döneminde ampirik ve deneysel bir bilimin yadsınmasının önceden açılmış yolları bir biçimde kapattığı izleniminden insan kendini alamamaktadır.

Stageiros'lu Aristoteles

Sonraki kuşaklar için eski bilimsel çabaların büyük bir bölümünü kurtaran Aristoteles olmuştur bir anlamda. Makedonya sahilindeki Stageiros'ta doğan Aristoteles bir hekimin oğluydu, bu nedenle genç yaşında tıp pratiğine yöneldi; daha sonra Atina'da Pythagorasçı matematikle ve hocası olan Platon'un felsefesiyle tanıştı, Platoncu astronominin neredeyse teolojik denebilecek yanını da epey geliştirdi. Ama sonunda matematikten vazgeçip yeniden insana, biyolojiye döndü. Bu alışılmamış yetiştirme süreci, yazdığı kolay anlaşılır ansiklopedik külliyyatın da kaynağıdır; bir öğretmen elinden çıkmış bu külliyyattan yüzyıllar boyunca önce İslam, ardından da Batı avuç avuç istifade edecektir. Tıp, matematik, mantık, fizik, astronomi, doğa bilimleri, siyasal psikoloji, etik; bu eserde tüm insan bilgisi tartışılmaktadır. Hatta Aristoteles zooloji alanında bir kurucu olmuş ve eserlerinin ikisinde, *Mekhanika* ve *Meteorologia*'da da uygulamalı bilimlere yönelmiştir. Gerçi bu eserler ona ait olmama riskini de taşımaktadır! Yine de Aristoteles'in hem idealizmden hem de Platoncu şiirden açık bir biçimde uzaklaştığı söylenebilir. Artık vurgu, ilahi bir parça olan ruha değil, düşünen ve ölümlü bir hayvan olan insana yapılmakta ve ruhsal hareketlerin fizyolojik temeli üzerinde, hayalgücü, bellek, tutkular öne çıkarılmaktadır. İdea, maddi dayanağından ayrıldığı noktada, kendinde bir varlığa sahip değildir artık.

Son olarak da Aristoteles fiziği, kendini tutarlı bir sistem, "matematiksel açıdan geliştirilmemiş olsa bile yüksek bir teori" olarak tanıtan ilk fizik eseridir. Kesinlikle yanlış bir teoridir, kuşku yok. Bizzat Aristoteles, doğal hareketler ile şiddetli hareketler arasındaki ayırma gelip takılmıştır. Kalıcı olan doğal hareketler vardır, der, örneğin gök cisimlerinin kendi eksenlerinde dönüşü. Ve kozmosun düzeninde her şeyin kendi yeri olduğundan, doğal hareket ona yenden bu yeri verme eğilimindedir: Elimde tuttuğum taşı bırakırsam dünyanın merkezine doğru koşar ve yerde durur; havadan daha hafif olan buhar doğal olarak yükselir, vb. Doğal olmayan, şiddetli hareket ise ya çekme ya da itmeyi gerektirir. Günlük uygulamada yalanlansa bile yine de güzel bir açıklama: Bir taşı fırlatıp at-

tığınızda devindirici bir güç olmadan seyrine devam eden hareketli bir cismin akıl almaz görüntüsüyle karşılaşılmaz mı? Aristoteles hiç tereddüt etmez ve bu anormalliği cismi çevreleyen ortamın tepkisiyle, fırl fırl dönerek, hareketli cismi normal kurallardan saptırarak iten bir süreçle açıklar. A. Koyré, yanlış olsa bile, "dâhiyane bir açıklama" der, çünkü sistemi kurtarmaktadır; daha sonra bilimsel düşünce, tarihin serüvenleri içinden geçip Galilei'ye dek bu sistemden beslenecektir. Atalet ilkesi dile getirilinceye kadar yüzyıllar geçmesi gerekecektir.

İskenderiye'nin Görkemi

İskender'in fetihleri, Helen dünyasının inanılmaz ölçüde genişlemesi anlamına gelmiştir. Arazi ölçümcüleri, geometriciler, mühendisler, coğrafyacılar, astronomlar bu uçsuz bucaksız alanların aniden önlerinde açılmasından yararlanmışlar, bu sayede Babil ve Mısır kaynaklarına doğrudan erişebilmişlerdir. Yunan bilimi bu olgudan yararlanarak, gök cisimleri arasındaki mesafeler, ekinoksların devinimi, uzak diyarların coğrafyası hakkında hatırı sayılır bilgiler edinebilmiştir. S. F. Mason'un izinden gidip (1956), İskender'in fetihlerinin, tıpkı Napolyon fetihleri dönemindeki Fransız bilimi gibi, Yunan bilimini pratiğe doğru yönlendirdiği düşünülebilir mi?

İskender tarafından MÖ 332'de kurulan İskenderiye, 323'te bağımsız bir Mısır'ın başkenti olmuştur. MÖ 285'e kadar hüküm sürecek I. Ptolemaios Soter ve onun oğlu II. Ptolemaios Filadelfos (282-246) devirlerinde, Mısır'ın güçlü hayatının doruk noktası olan bu metropol, çok geçmeden Akdeniz'in en kalabalık, en zengin, etnik açıdan en alacalı bulacalı kenti olur. İtibara aç, edebiyat ve bilimlerin dostu olan yeni firavunlar bir süre sonra tüm dünya âlimlerinin hamisi haline gelirler. İskenderiye'de, tehlikeyi göze alıp "Bilimsel Araştırma" deme cüretini göstereceğimiz şeyi kurarlar. Museion ve kitaplıkların tam olarak ne zaman inşa edildikleri saptanamıyor. Ama hatırı sayılır olanakların, sayısız kitabın, teşrih salonlarının, botanik ve zoolojik bahçelerin, rasathanenin âlimlere hem araştırma hem de geçinme imkânı sağladığı biliniyor. Museion, bir tür Akademi, aynı zamanda da bir geçim kaynağıdır. O dönemde İskenderiye yolculuğuna kimler çıkmaz ki? 18. yüzyılda

Avrupa'daki hiçbir entelektüelin Paris'i görmezden gelememesi gibi bir durum söz konusudur.

Atina, Aristoteles'ten sonra da Lykeion'da (Lykeion'u 322'den 287'ye kadar Theofrastes yönetmiş, sonra yerini bir dönem İskenderiye'de de kalmış olan Straton'a bırakmıştı) onun yerini alan ardıllarıyla, Epiküros'la, stoacılığın kurucusu Kition'lu Zenon'la (MÖ 335'e doğru Kıbrıs'ta Kition'da doğmuş, 264'e doğru Atina'da ölmüştü); kuşukuların en kıdemlisi olan Elis'li Pyrrhon'la (MÖ 336'ya doğru geldiği Atina'da 290'a doğru ölecekti) birlikte güzel günler görmüştü. Rodos'un (MÖ 166 civarına kadar) ve daha sonra Anadolu'daki Bergama'nın parlaltısını da unutmamak gerekir. Ama sonuçta, Helenizmin asıl büyük kütlesi yeni ve kozmopolit İskenderiye kentine göç etmiştir.

Asıl mucizevi olan, İskenderiye'nin bu görkeminin iki yüzyıl boyunca çok yüksek bir düzeyde sürebilmesidir. İki yüzyıllık öyle dolu dolu bir entelektüel yaşam söz konusudur ki, bunun bilançosu birkaç satırda çıkarılamaz. Alışılmış sentezlerden kurtulan bilimsel düşüncenin özel bilimlerde uzmanlaşma eğilimi göstermesi de özetleme işini iyice güçleştirmektedir. Artık filozoflardan veya bilgelere değil, matematikçilerden söz edilmektedir: Eukleides (300'e doğru), İskenderiye'ye sadece bir uğrayan—eğer gerçekten uğramışsa—Arkhimedes (287-212); 200'e doğru Perga'lı Apollonios; Trakyalı Dionysios gibi gramerciler (290'a doğru); aynı döneme doğru Herofilos ve Erasistratos gibi atomcular; Aristarkhos (310-230), Eratostenes (273-192) ve 125'e doğru Hipparkhos gibi astronomlar.

Tekil bilimler alanında görülen bu kaynaşma, bilgilerdeki muazzam bir ilerlemeye tekabül etmektedir. Ağır ağır giden bir olgunlaşma hareketinin ardından gelen geniş çaplı entelektüel patlama tüm bilim dallarını sarsmaktadır. Eukleides *Elementler*'de matematik bilgilerinin sistemli bir sunumunu yapmayı dener. Arkhimedes ("Bana bir dayanak noktası verin, dünyayı yerinden oynatayım" türünden gözüpekliklerin yanı sıra) çemberin içine ve dışına teğet olarak çizilmiş düzgün çokgenler aracılığıyla çember uzunluğunu yaklaşık olarak ölçme işlemini başlatır (çokgenlerin kenarları çoğaltıldıkça, çevre uzunlukları çemberin uzunluğuyla birleşmeye yaklaşır); sonsuz küçük sayılara ilişkin hesaplama işlemlerini de önceden sezmiştir. Perga'lı Apollonios konik biçimler üzerinde ça-

lıdır. Mekanik bilimi de yine Arkhimedes ile birlikte doğar, Aristarkhos ise Dünya-Ay ve Dünya-Güneş mesafelerini ölçer veya ölçmeyi dener. Erastostenes ise yeryüzü meridyenini ölçer. Hipparkhos güneş tutulmalarını önceden bilebilmiştir. MÖ 300'e doğru Herofilos atardamarları diğer damarlardan ayırt etmeyi başarır. İsisra lenf kanallarını tanımlar. Bu başarıların en çok gürültü kopartanı muhtemelen Aristarkhos'unkidir (MÖ 310-230): Arkhimedes'e göre dünyanın kendi etrafında 1 günde ve güneşin etrafında 1 yılda döndüğünü ileri sürmüştür. Plutarkhos'un naklettiği bir tanıklığa göre, başına binbir türlü bela gelmiş ve dinsizlikten yargılanmasına ramak kalmıştır. Her iki ayrıntı da doğru ve birbiriyle ilintili olabilir: Aslında merkezinde güneşin bulunduğu bir âlem anlayışı, dönemin dinsel anlayışlarıyla çatıştığı için terk edilecektir.

"Spartacus'un Öcü"

İskenderiye bilimi ne denli büyük hünerler sergilerse sergilesin, ömrü kısa sürmüştür. Bilimin Roma dünyasındaki yazgısı sorunu uzun süre önce gündeme gelmiştir. Tüm hata payımı da kabullenerek, alışılmış yanıtların bana tartışmalı görüntülerini söylemeliyim.

İlk sözü atom bombasının babası sayılan R. Oppenheimer'e verelim: "Antik Yunan kültürünü, Helenistik dönemi ve onu izleyen Roma dönemini düşünürsek, *bilimsel devrimin* o sırada ortaya çıkmamış olması tuhaftır." Bilimsel devrim derken, yaklaşık iki bin yıl sonra, MS 18. yüzyıl sonunda İngiltere'de başlayacak sanayi devrimini anlamak gerekir. İskenderiye'de böyle bir devrimin unsurlarının mevcut muydu?

Tüm tartışma, MÖ 100'e doğru yaşamış dâhi bir mühendis, İskenderiyeli Heron etrafında dönmektedir. Yüz kadar hileli makina, karmaşık mekanizmalar, istendiğinde suyun dökülmesine izin veren, istendiğinde vermeyen sifonlu bir sürahi, çarklar, dişli çarklar, uçsuz vidalar, minyatür bir kazandan çıkan su buharının basıncıyla hareket eden bir tahteravalli icat etmiştir. Ayrıca *dioptra* adıyla gerçek bir teodolit de icat etmiştir; eğer okuyucular arasında askerliği sırasında topografik ölçüm yapmış olanlar varsa, bu alette aynı kuralların daha basit bir uygulamasının söz konusu olduğunu keşfederek epey eğlenecektir.

Burada *uygulamalı bir bilimin* tüm gelecek vaat eden unsurları söz konusu değil miydi? Su buharının bir oyuncağı çalıştırmak için bile olsa kullanılmasının nasıl can alıcı bir öneme sahip olduğunu biliyoruz. Ama Denis Papin tenceresinin icadı da (MS 1681) sanayi devrimini belirlememiş, bu devrim söz konusu icada göre bir asır gecikmiştir. Sadece teknik *icat*, bir teknik *devrime* yol açmaya yetmez. İskenderiyeli mühendislerin kofluğunu tartışma konusu yapan "içeriden" bir açıklamayı da inandırıcı bulmuyorum. Louis Rougier diyor ki (1969): Heron, "antikçağın Vaucanson'udur, James Watt'ı değildir." Ama Vaucanson sadece kendi kendine çalışan makinalarla uğraşmamıştır: Dokuma tekniklerini ilerletmeye de çalışmıştır. Bir diğer iddiaya göre, ki bu daha ciddidir, İskenderiyeli "bilim ve sanat hamileri" mühendislerden savaş makineleri bile söz konusu olsa (bu işle de uğraştıkları, ama fazla başarılı olmadıkları anlaşılmaktadır) onları mükemmelleştirmelerini değil, Yunan-Mısır tanrısı Serapis kültü çerçevesinde inananları şaşırtıp etkilemeye yönelik mucize yaratıcı sahtekârlıkları artırmalarını istemişlerdir: Bir tarihçi, güdümlü din, güdümlü bilim, demiştir. Belki böyledir. Ama bu durum, tüm Roma asırları boyunca uzayıp gidecek teknik durgunluğu açıklamaya yeter mi?

Tarihçilerin sık sık öne sürdükleri bir diğer yanıtı, filozoflar ve teknologlar da istedikleri gibi yinelerler. Salgın bir afet gibi antik dünyaya yayılıp duran kölecilik, her türlü teknik devrimi baştan engellemiştir. MÖ 3. yüzyılda Atina büyük toprak sahipleri, atölyeleri ve kentte olduğu gibi tarlada da köleleriyle uyuklayan bir kent halini alır. MÖ 166'dan itibaren Delos tüm Doğu'nun alışveriş yaptığı muazzam bir köle pazarına dönüşür (bu kutsal ada açısından garip bir yazgı!) Yine Louis Rougier şöyle yazar: "İskenderiyeli Heron'un insanların çektiği zahmeti azaltmak için bir buharlı makina icat etmeyi düşünmemesinin nedeni, köleciliğin geçerli olmasıdır." İşte bu da, "Spartacus'un öcü"dür.

Bir toplumun *ihtiyaç* duymadığı sürece belli teknikler geliştirip benimseme konusunda (bunları zaten bilse bile) ihmalkâr davranacağını kimse inkâr edemez. Hatta sorunun püf noktası burasıdır. O halde suçlanması gereken köleci zihniyet, insan hayvanının çektiği zahmetin umursanmaması mıdır? Ama önce İngiliz, sonra da onlarca ve onlarca yıl boyunca işçi sınıfının varoluş koşullarının açık-

ça bozulmasıyla el ele ilerleyen Avrupa sanayi devriminin "insanların çektiği zahmeti azaltma" kaygısından kaynaklandığına inanmamız pek mümkün değil. Buna karşılık insanların daha az ve daha iyi koşullarda çalışmasını değil, daha çok üretmelerini sağlayacak bir makinayı onların hizmetine vermek, belki de verili bir toplum veya verili bir gruba daha "kazançlı" gelmiş olabilir.

Bugünkü duyarlılığımız açısından geriye dönük bir ahlaki bakış açısından, "Spartacus'un öcü"nden keyif almamak mümkün mü? Demek ki kölecilik sadece bir cinayet değil, aynı zamanda insanları yerinde saymaya mahkûm etmiş bir hataydı. Peki ama o zaman antikçağda kaçırılan sanayi devrimi niye 17. yüzyılda, Denis Papin devrinde veya Rönesans İtalyası'nda, daha da özel olarak tüm bilimsel koşulların hazır gibi görüldüğü Lombardiya'da yaşanmadı? O zamanın toplumu artık kölecisi de değildi. 1780 İngilteresi'nde, W. Rostow'un deyimiyle, "tekerlekler yerden kesilirken" bu deneyin öncesinde uzun süreli ve kalıcı bir ekonomik ilerleme ve nüfus baskısı mazisi vardı. Gerçi diğer etkenlerin yanı sıra ekonomik ateşleme de vazgeçilmez bir koşuldur. Bugünden geriye baktığımızda, MÖ 100 yılında bu etkenin eksik olduğu düşünülebilir mi?

Bir Bütün Olarak Helenistik Uygarlık

Bundan önceki sayfalarda, ana yol olan bilime öncelik tanıdık. Ama Helenistik uygarlığın diğer yönleri de başka hiçbir şey için değilse bile, en azından Roma'nın bu geç dönem Yunanistan'ını taklit edecek, onu kendi yaşamıyla birleştirerek sürdürecekteler olmasından ötürü ilgimizi çekiyor.

O yüzyıllarda Atina'ya mutlak bir karanlık çöktüğü söylene-
mez. Aynı ince, hassas zekâ, aynı meskûn kırsal alan, aynı anıtsal çerçeveler, Pire'deki aynı liman faaliyetleri hâlâ üzerlerine düşen rolü oynamaktadırlar. Zengin ve genç insanlar bir üniversite kenti olan Atina'ya koşturmaktadırlar. Ayrıca felsefi düşüncenin de inkâr edilmez başkenti durumunu korumaktadır. Akademia ve Lykeion, hâlâ talebelerle dolup taşmaktadır. Lykeion'da Aristoteles'in yerini Theofrastos (322-287) ve Straton (287-269) almıştır. Theofrastos'un *Karakteres ethikoi* adlı eserini (Halkların Karakterleri) okuma-

yan var mıdır acaba? Zenon, Epiküros, Pyrrhon'la beraber yeni ve güçlü felsefe akımları boy gösterir.

Buna karşılık koroları ve ilahileriyle klasik tragedya silinir. Kuşkusuz Avrupa ve Asya Yunanistanı'nda Euripides'in oyunlarını sahneleyen gezici topluluklar kentten kente dolaşmaya devam ederler. Ama tragedya yaratıcılığını yitirmiştir. Tiyatroda sadece günlük yaşam manzaralarından esinlenerek yenilenen komedya ayakta kalabilmiştir. Bu dalın en ünlü ustası, Atina'ya bağlı olduğu için Ptolemaios Soter'in gurur okşayıcı davetlerini reddeden Menandrostur (342'ye doğru-292'ye doğru). Uzun süre onun eserlerinden sadece parçalar ve Latin yazarlara (Plautus ve Terentius) geçmiş temalar bilinebilmiştir. Bununla birlikte 1959'dan beri onun eksiksiz bir oyununa sahibiz: *Misanthrope*'un* habercisi sayılabilecek aksi bir köylüyü sahneye taşıyan *Diskolos*.

Ama Atina, İskender'in fetihleriyle ölçsüzce genişlemiş Yunan evreninin merkezi değildir artık. Bergama, Rodos, Tarsus, Antakya, özellikle de İskenderiye muzaffer rakiplerdir. İşin aslı Atina'nın eski pırıltısıyla birlikte, *polis*'in üstünlüğü de, tiyatronun basamaklarında toplanmış yurttaşların bütününe seslenen bir "açık hava" halk edebiyatının üstünlüğü de sona ermiştir. Bundan böyle entelektüel yaşama hükümdar sarayları, kitaplıklar ve oralardaki engin bilgi sahipleri, bilerek Hermesçiliği seçmiş küçük gizli topluluklar, sayıları artan okulların dikkatli dünyası, hatta ekonomideki atımla açıklanabilecek belli bir "burjuvazi" hâkim olacaktır. Yani çeşitli ve çoğul yapıları olan bir evren söz konusudur.

Bununla birlikte Yunan düşüncesi her yerde kendisine yabancı yerli dünyalarla karşı karşıya kalır. Ötekine karşı kendi birliğini beyan etmek zorunda bırakan emperyal bir görev üstlenmiştir. Böylelikle diyalektlerin yerini ortak bir dil, bir *koine* alır. Bu *koine* içinde Attika kökeni ağır bassa da, tek köken o değildir. Öğretmenlerin dili, düzyazının hemen hemen tek aracı budur.

Diğer değişiklikler: Kamusal özgürlüklerin sona ermesiyle birlikte, belagat sanatı da yok olmuştur. Bu mantıklı bir sonuçtur, çünkü sözün gücüyle veya oyunları ile ikna edilecek kalabalıklar kal-

* İnsandan nefret eden; Molière'in Türkçeye *Adamcıl* diye çevrilen meşhur piyesi -ç.n.

mamıştır. İnsanlara üstadlarına ihtiyatlı övgüler düzmek ve edebiyat kaçamaklarının sevincini yaşamak hakkı bile zar zor verilmiştir. Geniş bilgi alanlarına, tarihe dalmak veya neredeyse birer roman başlangıcı sayılabilecek o hayali öyküler veya *mimes* adı verilen imalı veya karikatüral kısa piyesçikler yazmak bu kaçamak yollarından bazılarıdır. Siracusa'lı Herondas'ın mimleri meşhurdur. Kısa dizelerle yazılmış bu oyunlar, günlük hayatın sıradan olaylarını capcanlı anlatırlar: Bir köle taciri hesaplarının nasıl yanlış çıktığını mahkeme heyetine anlatır, bir ev kadını öğretmenden oğlunu ıslah etmesini ister, bir çöpçatan ortalığı dört döner, bir kunduracı müşterilerini nezaketle dükkânına kabul eder. Aksiyonun hiç hesaba katılmadığını eklemeye gerek yok herhalde. Her şey diyalog sanatında ve bu diyalogların komikliğinde gizlidir.

MÖ 300'e doğru, muhtemelen Siracusa'da doğan ve önce Kos'ta, sonra İskenderiye'de yaşayan Theokritos'un *Epigramlar*'ı, *İdiller*'i, aşk şarkıları, dört bir yana yayılmış kentlerden uzağa, büyüleri kırlara ve kaval çalan çobanlara doğru yaptığı şiirsel kaçışlar edebi kaçamaklar kapsamında değerlendirilmelidir. Kendileri de şair olan çobanlar Kos adasının kırlarında rastladıkları şaire sorarlar: "Nereye gidiyorsun böyle acele acele Similkhidas, kertenkelenin bile kuru taş duvarların deliklerine sığınıp uyuduğu ve mezarların dostu olan tepeli çayırkuşlarının bile ötmeye ara verdikleri bu öğle vakti?" Bir diğer kaçamak yolu da, İskenderiyeli şairler çevresine egemen olan biçemci bir özgünlük olan, nadir sözcükleri, sadece sırnı ermişlere ait olan kâhince imaları arama çabasıdır.

Sanat alanında da o güne dek görülmemiş, yeniliğe tutkun, romantik veya barok bir Yunanistan ortaya çıkar. Bu yeni arayışı İskenderiye'de olduğu gibi Rodos veya Bergama'da da ya natüralizmden yana saf tutmaya –akademik güzelliğin veya tek kelimeyle güzelliğin yadsınması– ya da bizim barok üslubumuzun aşırılıklarını çağrıştıran tumturaklı bir patetizme veya özentili, yapmacık bir zerafete yol açar. Bu akımın kökeninde muhtemelen klasik çağ sonunun büyük Yunan resmi vardır, ama 350'ye doğru Sikyon okuluna ve heykeltıraş Lysippos'a yön vermiş bu resim sanatını ne yazık ki sadece yorumcular aracılığıyla tanıyoruz. Zaten resim hâlâ heykelden daha itibarlıdır ve resimsel arayış İskenderiyeli şairlerin biçemci deneyimleri kadar ateşli ve gelişkin bir çabaya konu ol-

maktadır. Bir masanın veya yere döşeli taşların üzerine bir sofranın resmini yapmak, vb. türünden bu denemelerin numunelerini görmek isterdik doğrusu. Pompei'deki güzel natürmortların ilham kaynağının bu resimler olduğunu varsayabiliriz.

Tıpkı Pompei'deki gibi, zengin evlerinin en gözde süsü resim ve mozaiktir. Hem İon hem de Dor düzeninden (yumuşamış, hafiflemiş bir Dor düzeni) yararlanan geleneksel bir dinsel mimarinin yanında, özel mimari de gelişir. Delos'ta gün ışığına çıkartılan, sü-tun dizili merkezi avluları, mermerleri, havuzları ve değerli mozaikler, boyanmış yalancı mermerleriyle o geniş konutlar bunun kanıtıdır. Şehircilik MÖ 5. yüzyıldan itibaren bilinçli bir sanat dalı olarak ayrılmaya başlamıştı ve zaten Pire'nin klasik mimarı da Helenistik şehirciliğin sahipleneceği Miletoslu Hippodamos'dur. Ama hızla gelişen büyük siteler, ister İskenderiye, ister Antakya veya Bergama söz konusu olsun, hem estetik hem de işlevsel bir şehirciliğin kurallarının tanımlanmasına yardım ederler.

Helenistik dünyanın bu zengin, verimli uygarlığı bizde, biz 20. yüzyıl insanlarında fethedilmiş, köleleştirilmiş halkların omuzlarına basan –istikrarsız– bir uygarlık izlenimini uyandırmaktadır. Bazı Doğuluların bu efendiler uygarlığına gelişi açık bir başarıdır. Örneğin Afrikalılar, dün Fransa'ya geldikleri gibi, o zaman da Roma'ya gelmişlerdir. Ama bu fetihler, yenilenlerin dillerinin alttan alta canlılığını koruduğu gerçeğini gizleyemez, Aramice çok geniş bir alana yayılır. Dinsel hayat da özgün yanlarını korur. Hatta *polis* dini yok olduktan sonra Doğu mezheplerine ve ritüellerine hiç olmadıkları kadar açık hale gelen Yunan kültürlerinin alanlarına da girer. Belki de galiplerin uygarlığının yüzlerce yıllık çabalarının bile uzun vadede aşamayacağı engelin muazzam gücü buradan kaynaklanmaktadır.

Roma Akdeniz'in Tamamından Fazlası Haline Geliyor

Roma'nın yazgısı uzaktan bakıldığında son derece basittir; yakından bakıldığında ise insanlar, koşullar, ayrıntılar önem kazanır.

Öncelikle o muazzam imparatorluğun sanki kendiliğindenmiş gibi oluştuğunu düşünmeyelim. Gerçi Akdeniz o uçsuz bucaksız alanı çevresinde sıralanan ülkeleri birleştirme eğilimi içindeki bir mekanizmadır. Ama sonuç olarak deniz, canlı canlı yakalandığı ağı kendisi üretmemiştir.

Belki de Roma açısından tutulacak en akıllıca yol, zaferi kazandıktan sonra, sadece Akdeniz'le, onun suları ve çevresini saran ülkelerin çok ince kabuğuyla sınırlı kalmak, yani zeytin ağaçlarının, bağların yanında güneşte kalmak olurdu, kim bilir? Ama Roma bunun tam aksine farklı bir yol tutturur: Sezar Galya'yı fetheder; Germanicus muazzam bir ormanlık olan Germania'ya dalar ve lejyonların ricatıyla birlikte Avrupa da bir başka bahara kalır. Agricola Büyük Britanya fethini tamamlar (77-84) ve damadı Tacitus onun kahramanlıklarını anlatmaya hazırlanır; Traianus "Daçyalıların altını"na el koyar ve Fırat kıyılarında Partların gizemli Asyası karşısında Roma'nın aciz kalışını o da yaşar.

Bir süre sonra *pax romana*'nın nimetlerinin birikmeye başladığı Roma eyaletleri Roma siyasetinin, Roma'da ve sınırlarda cereyan eden trajedilerin epey dışında kalacaklardır. Praetorianus'ların* boğazlaşmaları, askerlerin nöbet bekledikleri *limes*'te** çalan dramatik tehlike çanları sakın sakın yaşayan eyaletlerin umurunda bi-

* İmparatorun kişisel muhafız erleri -ç.n.

** Yabancı ülkelere ve çöllere karşı sınır boyunca uzanan savunma hattı -ç.n.

le olmaz. Aradaki mesafeler onun için kuştüyünden bir emniyet yastığı işlevi görür. Yine de Roma'nın tutsağı olan Akdeniz yaşamaya, nabızı atmaya devam ettiği için, sadece bu nedenden ötürü tüm kültürel ürünlerin dolaşımı sürer, fikirler ve inançlar birbirine karışmaya, kalıntıları bugün bile görülebilen maddi bir uygarlığın seviyesini her yerde eşitlemeye yönelirler. Roma İmparatorluğu, alışverişlerle yoğrulmuş bu uzamdır; her sesin bir evren boyutlarında büyütüldüğü muazzam bir hoparlördür; bir gün miras halini alacak bir "birikim"dir.

Antik dünyanın Romalılaştırması, hem askeri hem de kültürel açıdan fethi – deniz çerçevesine indirgenmiş bir Roma tarihinin ana teması budur. Burada Roma'nın bizi asıl ilgilendiren yanı, başarılarının *Mare nostrum* çevresinde yarattıkları evrensel ve emperyal hayat normudur.

I. ROMA EMPERYALİZMİ

Emperyalizm kelimesi boş laf değildir. Bilinçli bir fetih iradesini beraberinde getirmekte, tarihin terazisinde ağır basabilmek için görkemli ve kalıcı bir başarıya ulaşılmasını şart koşmaktadır. Jérôme Carcopino güzel kitabı *Les Etapes de l'impérialisme romain*'in (Roma Emperyalizminin Aşamaları) (1934) başlangıcında, bu kelimenin antikçağda Roma için, ama sadece Roma için biçilmiş kaptan olduğunu birkaç satırla ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Atina veya Makedon emperyalizminden bahsetmek imkânsızdır, çünkü her ikisi de çok çabuk soluksuz kalır: Atina 404'te çöker; İskender'in tarihte bir gece içinde inşa edilen imparatorluğu fatih ölür ölmez parçalanır. Buna karşılık Pers emperyalizminden söz edilebilir. Gururlu ve anakronik "*Civis romanus sum*"un (Ben Roma vatandaşıyım) mimarı olan Palmerston öncesindeki ve sonrasındaki İngiliz emperyalizmi de apaçık ortadadır.

Bu tanımlar kabul edilirse, birinci, hatta İkinci Pön Savaşı'ndan (218-204) önce, kelimenin tam anlamıyla bir Roma emperyalizminden söz edilemez belki de. Bir dizi geniş çaplı (en ufağı tüm İtalya yarımadası boyutlarında!), ama sonradan bakıldığında görüldüğü kadar hesaplı olmayan fethin ardından gelen İkinci Pön

Savaşı belirleyici bir dönemeçtir. Roma gerçek çehresine bundan sonra kavuşup yolunu belirlemiştir.

İlk İtalyan Birliği

Roma'nın yazgısının başlangıç aşamasında, uzun süre bitkisel bir hayat sürecektir bu kenti sonraki görkemine doğru yönlendirecek hiçbir emare görünmemektedir. Onu Latium'un öteki kentlerinden, bir zamanlar Roma'nın metropolü olduğu söylenen Alba Longa'dan, Ardea'dan, Preneste veya Lanuvium'dan ya da olağandışı ölçüde zengin topraklar üzerine kurulmuş Tibur'dan (Tivoli) veya Roma efsanelerinin kuruluşunu (yanan Troya'dan kurtulan) Aineis'e mal ettikleri Lavinium'dan (bugün Patrica) ayıran hiçbir özelliği yoktur. Orada, "Troya'dan getirilmiş Penates tanrılara, kültü Yunan menşeli olan ateş ve ocak tanrıçası Vesta'ya, Dioskuroslar Castor ve Pollux'a" (muhtemelen, 60'lı yıllarda keşfedilen arkaik sunaklarda) tapınılıyordu.

O halde bir ev ve şen şakrak yaşam denizi olan bugünün Roma'sında kutsal tepelerin ilkel köylerini arayıp bulmak bir tarihçi açısından ender rastlanacak bir zevk olsa da, kentin ilk halini bir kenara bırakalım. Birkaç yüz çobanın yaşadığı, kadim devirlerde takılıp kalmış o köyleri keşfederken heyecana kapılmamak mümkün mü? Sonra Tiber'in, Tiberin adasının hâkim olduğu en elverişli geçit yerini denetimleri altına almak isteyen Etrüsklerin kurdukları veya yeniden kurdukları bir kent şekillenmeye başlar. Roma'nın geleneksel krallarından son üçü de zaten Etrüsktür: Yaşlı Tarquinius, Servius Tullius, Tarquinius Superbus.

Rivayete göre Roma MÖ 509'da Toscana'ya karşı ayaklanmıştır. Roma Cumhuriyeti'nin konsüller, Senato ve büyük patrici ailelerin, ataerkil *gentes*'lerin yönetimiyle birlikte kurulmasına yol açan bu ayaklanma belki de daha sonra, 470'e doğru gerçekleşmiştir. Bu ayaklanmanın anlamı belirsizliğini korumaktadır. Bir tarihçi, Jacques Heurgon, MÖ 5. yüzyılda Roma gerçekten var mıydı diye sormaktadır. Geleneksel tarihin dindarca bir bağlılıkla yinelediği yalanlar, iki kent arasında, pek kalabalık sayılamayacak birliklerle yapılmış kısa mesafeli, küçük savaşları muhteşem kılıklara sokmaktadır. O karanlık yüzyıllarda Roma Latium'un öteki kentlerine

Latin Konfederasyonu aracılığıyla bağlıdır ve her ilkbaharda yinelenen tekdüze mücadeleler bir pınarın, ihtilaflı birkaç tarlanın, çalınmış veya geri alınmış sürü hayvanlarının sahibi kim olacak diye çıkmış küçük iç kavgalardan ibarettir.

MÖ 390 veya 387'de başlayan Galya istilası ise farklı bir meseledir. Ama bu şiddetli savaş da fazla sürmez. Allia'da yenilen Roma lejyonları kentlerini Brennus'un Senonlar'ının elinden kurtaramazlar. Yine de Capitolium direnir, galipler geri çekilir ve hayat Latin Konfederasyonu bünyesindeki o tekdüze akışına yeniden kavuşur. En önemli tarih kesinlikle MÖ 338'dir: Bu konfederasyon Roma'nın darbeleri altında dağılır, Latin siteleri boyun eğe ve hareketlerinde serbest kalan Roma yetmiş yıl içinde tüm İtalya'ya hâkim olur; bu fetihler MÖ 272'de Taranto'nun veya MÖ 270'de öteki Yunan kenti Rhegion'un alınmasıyla noktalanacaktır. O tarihte Etruria'nın yola getirilmesi işi tamamlanmış, Volsinies MÖ 265'te alınmıştır.

Belki de bu yıldırım gibi yükselişin ilk başlangıç noktasında Roma'nın Campania ile, özellikle de büyük Capua kentiyle ortaklığı yatmaktadır. Bu ittifak sayesinde Latium arkasından da kuşatılmıştır. Dağlı ve köylü bir göçün toplandığı nokta olan Latium, rolü hiç azımsanmaması gereken bir maceracılar kitlesini Roma'nın emrine verir. Sonra Campania'ya yerleşmek, Yunanlarla karşılaşmak, denize bağlanmak, alışverişten istifade etmek anlamına geliyordu (ilk paraların darp edilmesi de bunu göstermektedir). Bundan da kesini, Apeninler'in vahşi uygarlığıyla, bir yüzyılı aşkın bir süredir aşağı bölgelerdeki zengin ülkelerin başına bela olan Samnitler ile çarpışmayı göze almak anlamına geliyordu.

Roma burada ilk uzun sınavından geçecek, ama ilk kayda değer başarısını da kazanacaktır. Dağlardakilerle savaşmayı kabul ederek, yıpratıcı bir tehditten kurtardığı aşağıdaki bölgelere de kendini kabul ettirmiş olmaktadır. Zaten 343-341, 326-304, 298-290 yıllarında tekrar tekrar alevlenen bu savaşı ancak azim ve inadı sayesinde kazanabilecektir. Bu dağ savaşlarının sonucu bir pusunun, erzak temininde yaşanan bir başarısızlığın, bir bağlantının gecikmesinin, bölüklerin tehlikeli bir biçimde dağılmasının insafına kalmıştır. Romalı lejyonerler Caudium'da utanç verici bir yenilgi de tatmışlardır (MÖ 321). Ama Roma çok erken bir tarihten itibaren

hareketli ordulara başvurmayı, daha düne kadar Fransa'nın Fas'taki Bled üs-Siba'da bulunan "ayrılıkçı bölge"yi denetim altında tutmasında olduğu gibi, dağlık bölgeleri abluka altına almayı becermiştir. Kısacası, dolaylı darbelerle bir yıpratma savaşı yürütmüştür. 320'ye doğru Apulia'nın işgali sadece yarımadanın son büyük ovasının da Roma'nın eline geçmesini sağlamakla kalmamış, kış geldiğinde Samnitler diyarının tam merkezindeki Abruzzia dağ kütlelerinde yaşayan sürülerin boşaldıkları alanı da ona teslim etmiştir.

Bu muazzam başarılar yine de öyle ağır aksak seyretmiştir ki, Roma'nın hasımları da umutlarını her daim canlı tutabilmişlerdir. Sonunda Samnitler, Galyalılar ve Etrüskler kuvvetlerini birleştirirler. Ama Roma lejyonları bu koalisyonu Umbria'daki Sentinum'da mağlup ederler (295). O zaman savaş kâğıt üstünde sona erer, Etruria fiilen boyun eğer, Po ovasına girilir, Adriyatik sahilleri işgal edilir. Eğer Taranto, Pyrrhos'un o parlak serüvenini düzenlememiş olsaydı, herhalde Yunan kentleri de fazla gecikmeden boyun eğerdiler. Bu serüven de sona erince kent teslim olur (272). Romalılar çok geçmeden (270) Sicilya'nın karşısındaki Messina boğazında bulunan Rhegion kentini de işgal ederler.

İtalya –ilk başta günümüzdeki Calabria'yı ifade eden, daha sonra anlamı Güney İtalya'yı da kapsayan coğrafi kelime– bir süre sonra yarımadanın tamamını ifade edecektir. Kelimelerin de kendi emperyalizmleri vardır.

Roma'nın Başarısının Kaynağı Neydi?

Roma bu fetihlerde iç ulaşımda ona üstünlük sağlayan merkezi konumundan yararlanmıştı. Roma'dan başlayarak inşa edilen yollar bu üstünlüğü perçinleyecekti: Konsül Appius Claudius MÖ 313'te Capua'ya kadar giden, daha sonra Brindisi'ye ulaşacak Via Appia'yı açtı; Via Salaria ve Via Flaminia Adriyatik denizine erişecek, Via Cassia da Etruria'yı boydan boya kesecekti...

Roma, belki de göreli zayıflığından kaynaklanan bir hüner daha sergiledi: yendiği halkları iyi idare etmek. Kendini belli bir sibirya ve dürüstlük göstermeye zorladı. Kan ve dil bakımından kendine yakın olan halkları sonunda eksiksiz Roma yurttaşlığına kabul etti. Yarı efsanevi diktatör Camillus'un verdiği bu imtiyazdan ilk

istifade eden Tusculum oldu. Bu kadar yakın olmayan halklara ise zaman zaman bir tür yarı-yurttaşlık, Latinlik hakkı sunuldu. Ayrıca eski kentlerin yerlerinde veya o zamana dek şehirleşmemiş yerleşim alanlarında Roma kolonileri (nüfus Roma yurttaşlarından oluşuyordu) veya Latin kolonileri kuruldu. Bu Latin kolonilerinin de belli bir özerkliği vardı, ama Roma kolonileriyle eşit haklara sahip değillerdi. Bir diğer statü, müttefiklere, *socii*'ye tanındı; kimine eşit, kimine de eşitsiz anlaşmalarla haklar veriliyordu.

Biraz istemeden de olsa, dürüst siyaset tabirini kullandım. İyi niyet, sonradan yaratılmış bir efsane değil midir? Gerçi Roma antlaşmalara harfiyen uymak, ahlak ve dürüstlüğü kendi yanında tutmak için kıskançça bir özen göstermiştir. Bununla birlikte rakiplerini böldükten sonra, ortaklarının statülerini farklılaştırmaya özen gösteren bir strateji içinde uygulanan ikiyüzlülük de eksik değildir.

Yine de askeri imkânlar olmadan, merkezi bir konum ve becerikli bir siyaset fazla bir şey ifade etmez. Zaferi sağlayan araç, bu savaşlar içinde pişen lejyon olmuştur. Beş "Servius" sınıfı [centuria'lar] içinde yer alan ilk sıralardaki yurttaşlar Yunan hoplites'lerin ağır techizatı ile, miğfer, zırh, yuvarlak kalkan ile askerlik yaparlardı; öteki sınıflar daha hafif bir techizat kullanır: tepeden tırnağa zırh yerine göğüs zırhı ve uzun kalkan. En yoksulların techizatı yetersizdir ve Veies (MÖ 396'ya doğru fethedilir) savaşından sonra ücret almaya başlarlar. Roma piyadesi mızrağı Samnitler'den görüp almış, bu silah daha sonra *pilum*'a dönüşmüştür: ahşap bir sapa takılmış uzun ince bir demir. Lejyonerlerin toplumsal konumlarına göre saf tutması bir alışkanlık haline gelmiştir: Pek yerinde olmayan bir adlandırmayla *hastati* denilen (gerçekte mızrakları yoktur) en hafif techizata sahip askerler ilk safları oluştururlar; ikinci saf *principes*'lerindir; üçüncü safta yer alan *triarii*, ağır piyadenin ihtiyat kuvvetidir. Yunanlarınkinden daha esnek bir düzen söz konusudur. Roma askeri dirsek teması içinde savaşmaz, yanındakiyle arasında bir mesafe vardır ve peşpeşe sıralanan saflar beşli kümeler halinde oluşturulduğundan gerideki bir hat önündekinin boşluklarını rahatlıkla doldurabilir. Profesyonel bir ordu olmasa bile, katı bir disiplin söz konusudur. Adamlar her akşam onları kolay baskınlara karşı koruyan bir kamp inşa ederler. Genellikle müttefikler tarafından temin edilen süvari kuvvetleri çok kalabalık değildir.

Roma'nın son ve önemli kozu: İskender'in ardılı olan Helenistik hükümdarları uzakta tutan kavgalar ve Sicilya'da Yunanlar ile Kartacalıların sanki dünyada onlardan başka kimse yokmuşçasına kapışmasına yol açan kördöğüşüdür. Roma bu dikkatsizliklerden yararlanarak, Penelope'nin gündüz dokuyup gece söktüğü bezi andıran İtalya'nın fethini başarmıştır. Sonunda kendinden ve gücünden emin bir vaziyette Yunanlarla Kartacalıların, Sicilya'nın ve bu büyük adanın anahtar vazifesi gördüğü Akdeniz'in karşısına dikilmiştir.

Roma Kartaca'ya Karşı: Denize Hâkim Olmak İçin Verilen Savaş

Üç Pön savaşıyla (264-241; 218-202; 148-146), Roma ile Kartaca arasında bir Yüz Yıl savaşı yapılmıştır. Ancak rakiplerden birinin ölümüyle sona erebilecek bu uzlaşmaz çatışkının amacı ilk başından itibaren Akdeniz'in hâkimiyeti olmuştur.

Roma Rhegion'a yerleştiği sırada (270), Kartacalılar onun tam karşısına, Messina'ya bir garnizon yerleştirmişlerdi. İki siyasi dev –bir tarafta Po ovasından Taranto körfezine kadar birleşik İtalya, diğer tarafta Sirenayka'dan günümüzdeki Fas'a kadar Kuzey Afrika ve Güney İspanya– bu dar boğazın iki yakasından birbirlerini süzüyorlardı. Gerçekten de birbirine layık rakiplerdi ve daha önceki antlaşmaların da gösterdiği gibi yeri geldiğinde uyuşmayı da biliyorlardı. Onların mücadelesi, bir deniz gücünün, arı gibi uçup soğan çevik hafif siklet Kartaca ile, hantal ve göbekli bir askerin, Roma lejyonerinin savaşı olarak tarif edilemez. Kartaca da yollar ve köprüler inşa etmek veya tarımla uğraşmak konusunda en az Roma kadar yetkindi. Roma ise MÖ 264'ten çok önceleri de Akdeniz ticaretiyle ilgiliydi. Büyük Yunanistan'ın sitelerine dayanıyordu ve sahilleri boyunca canlı bir ticaret denizciliği vardı.

Deniz kuvvetlerine gelince, bunun olağan araçları olan üç kat kürekli veya beş kat kürekli uzun gemiler çabuk inşa ediliyorlardı. Roma savaşın başlarında, MÖ 260'ta 100 beş kat kürekli ve 30 üç kat kürekli gemiden, ayrıca bazı başka savaş gemilerinden oluşan bir filoyu 60 günde denize indirdi; 254'te üç ay içinde 220 gemiyi denize indirecekti. Bu başdöndürücü inşa hızlarının doğruluğuna

yüzde yüz kefil olamıyoruz, ama gemi inşaatının kesinlikle hızlı, hatta özensiz denebilecek ölçüde hızlı yürütüldüğü söylenebilir –Yunanistan'da da durum aynıydı– öyle ki bu yüzen cisimler kısa ömürlü oluyor, genellikle en fazla bir sefer çıkarabiliyorlardı. Savaşın başında İtalyan tersanelerinin Romalıların eline geçen bir Kartaca beş kat kürekli gemisini kopya ettikleri söylenir. Mümkündür: Beş kat kürekli savaş gemisi, İskender'in saldırılarından hemen önce, Kıbrıs veya Fenike'de tasarlanmış bir canavardır. Batı'daki Yunan kentleri içinde sadece Siracusa beş kat kürekli gemiler inşa etmişti. Roma'da kereste temini hiç sorun değildi: Yarımada hâlâ ormanlarla kaplıydı. Taranto körfezindeki Yunanlar ağaçlarını Bruttium'daki Sila dağlarından getiriyorlardı. Roma ve Ostia'nın ahşap ihtiyacı ise suya bırakılan kütükler aracılığıyla Tiber üzerinden karşılanıyordu. Kartaca bu açıdan daha elverişsiz bir konumdaydı ve çoğunlukla Sardinya ağaçlarına muhtaç kalıyordu.

Kolay inşa edilen uzun gemiler bununla birlikte pahalıydılar, üstelik yazın sakın havalarda ancak İtalya, Sicilya, Malta, Lipari adaları, Egate adaları, yakındaki Afrika kıyısı gibi kısa mesafelerde kullanılabiliyorlardı. Ayrıca tıka basa insanla doldurulmaları –denizciler, kürekçiler, askerler– gerekiyor, Polybius'un söylediğine göre, gemi başına dört yüz adam bile düştüğü oluyordu. Toplamında bakıldığında bu çok masraflı bir savaştı: Eşit koşullarda girildiğinde, bir yıpratma savaşına dönüşmesi kaçınılmazdı.

Roma 264'te Messina'yı hiç zorlanmadan işgal etmişti; onları kentin sahipleri olan Mamertini'ler çağırmışlardı. Bu ilginç mace-racılar [paralı askerler] zamanında kenti Kartaca garnizonunun elinden kalışla almışlardı. Siracusa'lı Hieron'a kabul ettirilen barışın ardından, Romalılar Batı kentlerini kuşatmaya başladılar: Yunan kenti Agrigento 262-261 kışında alındı (25.000 kişi köle yapıp satıldı); 254'te, yaklaşık on yıl sonra, sıra Kartaca kenti Panormos'a geldi: onun da ahalisinden on bin kişi köle yapıldı. Denizde MÖ 260'ta bir Roma donanması Lipari açıklarında yenildi, ama konsül C. Duilius Nepos komutasındaki ikinci bir donanma Milazzo açıklarında Roma gemilerinden düşmanlarına atılan bordalama kancaları ve köprüler sayesinde zaferi kazandı. Bu hamle yüzünden daha kolay manevra yapan Kartaca gemileri üstünlüklerini yitirmişler, bordalamayı kabullenmek zorunda kalmışlardı, de-

niz savaşı askerlerin göğüs göğüse çarpışmasına, yani kara savaşı-na dönüştü (sonra yüzyıllar boyunca kadirga karpışmalarında bu kurala uyulacaktı). O tarihten itibaren Roma kendini Kartaca gemilerine Afrika sahillerinde bile (256) meydan okuyabilecek kadar güçlü hissetti ve Bon burnuna bir ordu çıkarıldı. Kış Tunes'ta geçiren bu ordu ertesi yıl ezildi. Talihsiz komutanı konsül Regulus'tu.

Yine de vaziyet Kartaca'nın lehine dönmedi. Bununla birlikte kent Hamilkar Barkas'ın şahsında dâhi bir komutana kavuşmuş, bu komutan Sicilya'da tahkim edilmiş ve zorla alınması olanaksız iki dağa tutunmuştu: Palermo yakınındaki Heirete dağı; Drepanon (Trapani) yakınındaki Eryks dağı. Birlikleri durmadan baskın veriyor ve Kartaca gemileri de verimli bir korsanlık faaliyeti yürütüyorlardı. Bu küçük savaş giderek Roma'nın aleyhine dönmeye başlamıştı. Kartacalı korsanların ve donanmaların saldırılarına fırtınaların verdikleri zararlar da eklenince, Cumhuriyet yedi yüz gemisini kaybetmişti. O zaman büyük bir darbe indirmeye karar veren Kartacalılar muazzam bir donanmayı denize çıkardılar. Ama Roma ve Yunanlar, inanılmaz bir gayret göstererek bu donanmayı MÖ 241'de Sicilya'nın batısında, Egate adaları açığında perişan ettiler.

Kartaca'da bu felaketin ardından Hannon ve barışçı hizip iktidara geldi. Roma çok ağır barış koşullarını kabul ettirebildi. Sicilya Roma'ya bırakıldı ve Kartaca'nın yaşadığı korkunç iç sıkıntılardan da istifade eden Roma üstüne üstlük Sardinya ve Korsika'yı da aldı. Zayıflayan, Libya'daki ayaklanmayla ve asi paralı askerlerinin açtığı bir türlü halledilemeyen savaşla (ödenmeyen maaşları çok büyük bir meblağ tutuyordu) başa çıkmaya uğraşan Kartaca, Roma'nın koşullarını kabul etmek zorunda kaldı. Sadece İtalya'dan asker toplama ve gemilerine buğday yükleme haklarını koparabildi.

Bu arada, Sicilya felaketinden ve paralı askerlerin ezilmesinden (238) sonra, Hamilkar Barkas, ordusundan geriye kalanlarla 237'de İspanya'ya geçmişti. Böylece gururlu ve muhteşem Barkaslar ailesinin başarıyla sonuçlandıracağı İspanya'nın fethi başlıyordu. Harekâtın hedefi Guadalquivir havzasını ve oradan hareketle yüksek Castulo ovasını ele geçirip Akdeniz kıyısına çıkmak (ileride Via Augusta bu güzergâhı izleyecektir); Hamilkar'ın damadı Hasdrubal tarafından kurulan Yeni Kartaca'nın –Cartagena– bulunduğu doğu kıyısına sağlam bir biçimde yerleşmekti. Roma'nın talebi üzerine,

Kartacalılar MÖ 226 veya 225'te Ebro nehrinin öte yakasına geçmemeyi, yani Marsilya tarafından bugünkü Katalonya kıyılarına yerleştirilmiş kolonileri rahatsız etmemeyi taahhüt ettiler. Yine de İber yarımadasının bu iki ana eksen, Guadalquivir ve Akdeniz kıyısı üzerinden işgali, Kartaca'nın değerli İspanyol madenlerine doğrudan sahip çıkmasını ve üretimlerine müdahale etmesini sağlıyordu. Birkaç yıl içinde Cartagena'da darp edilen sikke miktarı, günde 300 gümüş lirayı bulmuştu. Kartaca'da bulunan, üzerlerinde ince hayvan tasvirleri –atlar, filler– görülen güzel sikkeler bu bolluk devirlerine tanıklık etmektedir.

Bu arada Hamilkar MÖ 231'de yerlilerle girilen bir çatışmada öldürülmüştü; on yıl sonra Hasdrubal da bir cinayete kurban gitti. O zaman yeğeni Hannibal (Hamilkar'ın oğlu) ordu tarafından komutan olarak alkışlandı. Parlak bir kariyer başlıyordu.

İşin aslı, ne Roma ne de Kartaca silah bırakmışlardı. Her biri diğerini kolluyor, rakibinden çekiniyordu. Roma Sardinya ve Korsika'da ciddi sıkıntılarla karşılaşmıştı; bu adalardaki dağlı kavimler en az Samnitler kadar zorluydu. Birkaç kararsızlığın ardından 225'te Galyalılara karşı harekete geçtiği Kuzey İtalya'daki durumu daha da sıkıntılıydı. Altı yıl sonra orada, Piacenza ve Cremona'de Latin kolonileri kurdu, ama bu ileri karakollar oldukça zayıftı: Zaten bu koloniler de Boiler'in ayaklanmasına yol açmışlardı. Bütün bunlar Roma ile Kartaca arasında bir savaşta hazırlanılmasını engellemiyordu.

İlk darbeyi kim indirecekti? Sagonte'yi ele geçirip Nisan 218'de Ebro'yu geçen Hannibal mı? Lilybaeum'da toplanıp, tedbir amacıyla Malta'yı işgal ettikten sonra Afrika sahillerine yönelmeye hazırlanan Roma donanması mı? Eylül 218'de Alpler'i aşan Hannibal (tam olarak hangi yolu izlediği bilinmemektedir), otuz bin kişiyi bulmayan bir kuvvetle Po ovasına giriyordu. Aralık 218'de Ticino'da zafer kazandı; Ocak 217'de karlı bir günde Trebbia'da galip geldi; 23 Haziran'da Romalıları Etruria'daki Trasimene gölü yakınında ezdi; diktatör Fabius Cunctator tarafından hırpalansa da, şansının da yardımıyla 2 Ağustos 216'da Cannae'de en büyük zaferini kazandı. Ama bilinmeyen nedenlerden ötürü (yeteri kadar askeri veya kuşatma makinaları mı yoktu?) Roma'nın üzerine yürümedi ve "kendini ona teslim eden ikinci Roma"da, Capua'daki eğlence-

lerle oyalandı. Sonraki yıllarda yine birçok başarı kazandı (Taranto 213'ten 209'a kadar onun elinde kaldı), ama Güney İtalya'ya sıkışıp kaldığı için, Kartaca yardımına yeterince koşamadı. MÖ 297'de İspanya'dan hatırı sayılır bir kuvvetle yardımına gelen kardeşi Hasdrubal'in Metauro nehri kıyısında uğradığı yenilgi sonunu hazırladı.

O zaman Bruttium'a (Yukarı Calabria) sığınan Hannibal orada yıllarca ayak direyecekti; bir zamanlar Eryks dağının yamaçlarına sığınan babası gibi Roma lejyonları tarafından ablukaya alınmıştı. Bu sırada Roma belirleyici darbeler indiriyordu: Cartagena 209'da alınmıştı ve Scipio'nun Afrika'ya çıkması, Hannibal'ın geri çağırılması, Zama savaşı (202) ile İkinci Pön Savaşı da geç de olsa sona erdi.

Tarihçileri Tartışmak

MÖ 148'de üçüncü kez alevlenip iki yıl sonra Kartaca'nın yıkılmasıyla bitecek çatışma, çözülmeyi bekleyen öyle çok problem içeriyordu ki, çok canlı tartışmalara konu olması doğaldı.

Bu duruşmanın ana tanıklarından biri Yunanistan'ın çıkardığı en iyi tarihçilerden biri olan Polybios'tur. 210 veya 205'te Arkadia'da Megalopolis'te doğan Polybios, Zama olayları sırasında (202) küçük bir çocuktuk, ama 146'da dostu Scipio Aemilianus'un yanında, Kartaca'nın yıkılmasını izledi. Polybios'un kaderindeki ilginç bir "baht dönüşü"ydü bu. Megalopolisli etkin bir siyasetçinin oğlu olan ve ilk gençlik yıllarında "Yunanların sonuncusu" Filopoimen'in saflarında Helenik özgürlük adına Roma'ya karşı mücadele eden Polybios, Pydna'dan sonra İtalya'ya sürgün edilen bin Akha rehinesi içinde MÖ 167'de Roma'ya gelmişti. Ama koşulsuz dostu olacağı Scipio'ların evinden neredeyse hiç çıkmadan on altı yıl boyunca yaşadığı bu büyük kent, sürgün edilmiş isyancının kalbini fethedecekti.

İstoriai başlıklı eserleri Birinci Pön Savaşı'nın (zaten bu savaş bir giriş olarak sunulur) başlangıç tarihi olan 264'ten 146 yıkımına kadar yaşanan olayları anlatır. Üstelik haber kaynakları sağlam olan bu tarihçinin çok zeki, genel manzarayı görmeye önem veren bir insan olması, başından geçen Yunan tecrübesi nedeniyle Roma

yayılması hadisesi üzerine düşünmesi anlatıyı daha da değerli kılmaktadır. Ona göre Roma'nın zaferi, kaderin bir emri gibidir, neredeyse bir tür doğa yasasının sonucudur. O halde buna karşı konulacağına Helenizmin kaderini de ona bağlamak daha doğru olmaz mı? Bu konuda kendi yurttaşlarını ve şanlı bir ailenin mirasçıları olan, Yunan kültürünün ve Polybios'un derslerini benimsemiş Scipio'ları ikna etmeye uğraşmıştır.

Demek ki Polybios'un eserinin odak noktasını, Roma'nın emperyal yazgısının nedenleri oluşturmaktadır. Emperyalizmlerin ve haksız savaşların zararları konusunda duyarlı hale gelmiş Batılı tarihçiler açısından tartışma daha çok, sonunda Roma'yı olduğundan farklı bir hale getiren bu uzun çatışmanın sorumluluğunun kime ait olduğu konusundadır. Eğer 218'deki kopuşma Hannibal'in eseriye, o halde savaşın sorumluluğu Kartaca'ya mı düşmektedir? Roma emperyalizmi bu durumda Kartaca emperyalizmine bir yanıtta başka bir şey değil midir? Roma ile yaptığı anlaşma gereği, *şu veya bu ölçüde* girmemesi gereken bölgede Sagonte'yi vuran Hannibal'in savaşı bilinçli olarak başlattığını, Polybios ile birlikte biz de kabul edelim. Ama Barkaslar tüm Kartaca'yı temsil etmezler; öte yandan Roma'da da Birinci Pön Savaşı'ndan evvel Roma siyasetindeki temkinli tutuma rağmen tahrikçiler ve savaş yanlıları vardır. Zaten Lilybaeum'daki donanmanın sadece savunma amacıyla toplandığı söylenebilir mi? Eğer bu donanma Hannibal saldırıya geçmeden önce denize açılsaydı, o zaman savaşın bütün günahını sadece Roma'nın hanesine mi kaydetmek gerekecekti? Son olarak şunu da belirtelim: Savaş ilk kez 218'de başlamaz, o tarihte yeniden başlar. Üstelik Romalılar da 264'te Messina'yı, Kartaca ile 306'da yaptıkları dostluk antlaşmasını hiçe sayarak işgal etmişlerdi. Kısacası, dünya haritasına bakıldığında başlayacağı çok önceden açıkça belli olan bir çatışmanın tek taraflı sorumluluğunu şu veya bu düşmanca davranışa dayandırmak ciddi bir yaklaşım sayılabilir mi?

Roma ile Kartaca'nın elinden, karşılıklı olarak birbirlerini rahatsız etmekten, çatışmaktan, kuşkulandırmaktan başka bir şey gelemezdi. Eğer Roma rıza gösterseydi, Barkaslar belki de İspanya'nın barışçı hâkimleri olarak kalmayı kabul ederlerdi – bu konuda tereddüt etmişlerdir. Hannibal'e göre savaş tehlikeli, hatta neredeyse umutsuz bir çözümdü. Onun ailesinin on beş yıl gibi kısa bir süre-

de İspanya'da altmış yetmiş bin askerlik bir ordu oluşturmayı başarması bir mucizedir. Ama Roma'nın elinde bunun en az iki katı asker bulunmaktadır. Elindeki bu orduyu çok uzaktaki İtalya'ya doğru karayolundan saldırtmak çılgınlıktır: Daha oraya varmadan mevcudunun yarısını yitirecektir. Trebbia'dan sonra Hannibal'in adamları düşman takibinden kurtulmak için yeniden dağ yollarına sapmak, kimi zaman sarp Apenin geçitleri boyunca otuz kilometrelik bir mesafeye dağılmak zorunda kalacaklardır.

Hannibal, tam boyun eğmemiş İtalya'nın Roma'ya karşı isyan edeceği üzerine hesap yapmıştı. Keltler konusunda haklı çıktı. Ama Etrüskler, Samnitler, özellikle de ezeli düşmanlarındansa Romalıları tercih eden Yunanlar konusunda tamamen yanılmıştı. Gerçi Taranto ve Siracusa Roma'dan ayrıldı ve Hannibal da, V. Philippos'un Makedonya'sına dayanmayı amaçlayan büyük bir plan geliştirdi, ama Makedon ordusu Adriyatik kıyılarına bile varamadı.

Kartacalının tek şansı, Roma komuta kademesinin görece tecrübesizliği idi. Hannibal'in yürüttüğü Helenistik savaş sanatına pek alışkın olmayan Romalı komutanlar arkaik alışkanlıklarından ancak yavaş yavaş, bir tür "psikolojik dönüşüm" sayesinde kurtulacak, bu dönüşüm belki de Roma'nın ayağa kalkmasının sırrı olacaktır. Böylece Roma giderek kendi "modern" savaş biçimini üretmiş ve bu biçim, Helenistik savaş sanatının basit bir kopyası olmakla kalmamıştır, çünkü Hannibal'in sonuçta sınırlarını aşamadığı o parlak *condottiere* oyunundan daha derin temellere dayanmaktadır. Roma'nın modern savaş anlayışı, yenilenin daha fazla ısrar etmeden yenilgiyi kabullendiği o Helenistik spor türüne pek uymaz.

146 Trajedisi

İkinci Pön Savaşı'ndan sonra, her şeyini, hatta Afrika'yı (toprakları Numidia önlerinde sona ermektedir), parasını (50 yıl vadeyle ödenmesi gereken 50.000 talent), donanmasını yitiren Kartaca ölümcül bir darbe almış gibidir. Ama ticaret yapmaya devam eder, verimli ekinlere, bağcılığa, zeytinciliğe yönelir. Tarım ihracatı İtalya'nın büyük toprak sahiplerininkini bile gölgede bırakır, bu arada sergilediği ayağa kalkma kapasitesi Roma'yı yeniden büyük bir endişeye sürükler: "*Delenda est Carthago.*"

Kartaca ile Numidia kralı Massinissa arasında çıkan bir savaş, Romalıların sefer açmak için aradıkları bahaneyi yaratır. Roma ordusu şiddetli bir savunma ile karşılaşır, ama Scipio Aemilianus'un lejyonierleri Kartaca'yı alırlar; kent yakılır, yıkılır, taş üstünde taş bırakılmaz ve harabelere lanet tuzu serpilir. Çeyrek yüzyıl sonra, Caius Gracchus lanetlenmiş kenti yeniden diriltmeye uğraşır, ama kent ancak Sezar ve Augustus zamanında gücünü kuvvetini toparlayabilecektir. Fakat Africa eyaletinin başkenti olan bu Roma Kartacası'nın, bir zamanların o şaşırtıcı Pön metropolüyle hiçbir ilişkisi kalmamıştır.

Yakındoğu: Uzun Süre Peşinden Koşulan Av

Zama savaşından sonra, yani MÖ 200'den itibaren Roma'nın Doğu Akdeniz'e el koyacağı öngörülebilirdi. Çünkü denize bağımlı bu bölgenin, Akdeniz'e hâkim olanın eline geçmesi kaçınılmazdı. Doğu'nun tüm büyük kentleri, deniz kıyısındadır: Mısır'da İskenderiye; o sırada benzersiz bir ticari ve mali merkez olan Rodos (orada gümüş çok ucuzdur, İskenderiye'de %24 olan parite orada %8'dir); denize çok kısa bir mesafede bulunan ve Selefki İmparatorluğu'nun dengesini inatla batıya doğru kaydıran kervan kenti Antakya; Byzantion'la birlikte boğazları bekleyen Bergama; hâlâ Korint'os ve bir süre sonra yeniden Atina... Ama batıya doğru gidildikçe, Kartaca da yenildiğinden beri, deniz bir kente, kocaman tek bir kente aittir.

Olması gereken, denizin doğusu ile batısının, bu iki bağımsız ve doğal olarak birbirini görmeyen âlemin birbirine perçinlenmesiydi. Aslında bu perçinlenme süreci, yani Roma İmparatorluğu'nun oluşumu, görünüşte mantıklı bir hareketten bekleneceklerle pek uymayan bir dizi olayın cereyanını gerektirmiştir. İşlemin bu denli güç olmasının nedeni belki de ilk bakışta görüldüğü kadar "doğal" olmamasından kaynaklanıyordu. Her ne olursa olsun, işlemin çok ağır ağır gerçekleştiği bir vakıdır. Roma siyasetinde, ikinci Makedonya savaşının başıyla birlikte görülen ilk şiddet ve hoyratlık MÖ 200 yılındadır; bu çizgideki son tavırlar ise 61'de (Suriye'nin fethi) ve 31'de (Mısır'ın gecikmiş veya geç bıraktırılmış bir bi-

çimde Roma eyaletine dönüştürülmesi) sergilenmiştir. 200'den 31'e, Scipio Africanus'tan Augustus'a kadar uzanan zamandizinsel mesafe yaklaşık iki yüzyılı kapsar.

Başka gecikmelere de neden olan bu yavaşlık hiç kuşkusuz Roma'nın denizin ekonomik merkezi haline gelebilmek konusunda çektiği sıkıntıdan kaynaklanmaktadır. Toplu bir hayatın ilmikleri denizin çevresinde hemen örülememiştir. Roma siyasetinin 167'de Rodos'a karşı serbest bir pazara dönüştürdüğü ve kölelerle buğdayın akın akın boşalacağı Delos'ta İtalyan işadamları bir kalabalık olarak ancak 125'ten, daha doğrusu MÖ 100'den itibaren boy göstereceklerdir. Napoli yakınındaki, Doğu Akdeniz ticaretine yönelik Puteoli limanı ancak MÖ 2. yüzyılın sonlarından itibaren zenginleşecektir. Ve ancak Bergama kralı Attalia MÖ 133'te krallığını Roma'ya bağışladıktan sonradır ki (Asya eyaleti 129'da kurulacaktı), *publicanus*'lar* buranın başına kargalar gibi üşüşeceklerdir. O halde Akdeniz'de Roma adına oluşan birliğin tarihini fazla erkene çekmeyelim. Mısır'dan Roma'ya MÖ 210'da veya Kuzey Afrika'dan Ege'ye MÖ 170'e doğru buğday gönderilmesi; ya da Doğu Akdeniz denizlerinde MÖ 2. yüzyıl başlarında İtalya'daki alıcılar için köle toplanmasının genişlediğini yansıtacak biçimde korsanlığın artması gibi ayrıntıların önemini abartmayalım.

Toplamda bakıldığında, Roma'dan Part Krallığı'na veya Baktriana'ya varıncaya kadar, fiyat dalgalanmaları, kredi hareketleri, mali konjonktür, hatta F. M. Heichelheim'in da savunduğu gibi, bizzat toplumsal bozulmalar sınırları giderek genişleyen bir alanda yayılma eğilimi gösterirler. Ama bu sadece bir *eğilimdir*. Komşu bölgeler arasında bile farklılaşan konjonktürler hâlâ göze çarpmaktadır: Örneğin III. Antiokhos'un Suriye'sinde olup bitenler, III. Ptolemaios'un Mısır'ındaki şiddetli bozulmayı aynen yinelemez. Akdeniz ekonomisine kendini kabul ettiren toplu bir konjonktürden söz edilecekse, bunun MÖ 170, 150, hatta 130 yıllarından önce olmayacağı konusunda bahse girebiliriz.

* Bir tür müteahhit. —ç.n.

Kendi Mahvının Sorumlusu Olan Doğu

MÖ 200'e doğru Helenistik dünya ne çökme tehlikesi gösteren bir ev, ne de U. Kahrstedt'in sözünü ettiği göz kamaştırıcı dünyadır. Yunanların elindeki bu Doğu'nun o sırada despotizmle "aydınlanma"yı, kentlerin görelî bağımsızlığıyla geniş topraklara sahip krallıkları iç içe geçiren en iyi devlet kurumlarına, en canlı para dolaşımına, birikmiş en büyük servetlere, en yüksek hayat düzeyine, en yoğun nüfuslara sahip olması mümkündür. Ama Vaat Edilmiş Topraklar'ın, yani sanayi aşamasına yükselerek köle insanlara dayalı bir düzenin sonunu getirecek bir kapitalizmin kıyısına kadar geldiği doğrusu epey kuşkuludur. Ve Romalı "barbar"ın, o sırada haddinden fazla yıkmış, yağmalamış, işkence etmiş bile olsa, böyle bir sanayi devrimini daha doğmadan öldürdüğü iddiası da çok su götürür.

İskender'in mirasının üç devlet, Suriye, Mısır, Makedonya arasında paylaşılması derhal sonu gelmez savaşlar, yolların ve bağlan-tıların sık sık kesilmesi ve hiç işitilmemiş, ancak iç savaşlarda görülen türden en kötü şiddet olayları anlamına gelmişti. MÖ 3. yüzyılın başında bir yanda Mısır'ın büyük ağırlığı diğer yanda da Rodos, Miletos ve Efes'in gelişmesiyle, Karadeniz'deki iskelelerde ticaretin yeniden canlanması ile oluşan bir tür denge kuzey-güney arasında canlı bir eksen oluşturmuştu. Sonra üç büyük devlet arasında ve onların çekişmelerinden yararlanan ikincil devletler boy vermişti: Bergama, Bithynia, Pontos, Ermenistan, Baktriana krallıkları; zengin bir korsanlık faaliyetinin yerleştiği Girit veya Kilikya'daki kent öbekleri, Rodos gibi göz kamaştırıcı kentler. Ama 3. yüzyıl sona ererken Mısır'ın gücü ağır bir darbe yemiştir. Darbe hem dışarıdan gelmiştir: İkinci Sön Savaşı'nın yarattığı kriz doğuya gümüş sevkıyatını *belki* yavaşlatmış ve her halükârda Mısır'ın elinden İtalya'daki, Sicilya'daki ve Kartaca'daki geniş pazarları almıştır. Hem de içeriden gelmiştir: MÖ 217'de Rafia'da [Rafa] Suriye'yi yenen Mısır, bu başarısını sadece Mısırlı, yani Yunan olmayan "mîlis kuvvetleri"ne borçludur. Bu nedenle (milliyetçi, kolonyal, hatta ırkçı nitelikte) iç karışıklıklar, Yakındoğu'nun siyasal yaşamında artık bir *hasta adam*'dan başka şey olmayan Mısır'ı yıpratırlar. Bu za-

af, bu boşluk yüzünden Makedon V. Philippos'un ve II. Antiokhos'un saldırgan politikaları öne çıkar, acımasız savaflara kapı açılır.

Roma'nın Hoyratlıkları

Bu durum Roma'nın hemen peşi sıra gelen sert tavırlarını, hoyratlıklarını da *bir ölçüde* açıklar. Roma Yakındoğu sahnesinde karşısında bu iki zayıf ve heyecanlı devden, Makedonya ve Suriye'den başka bir güç kalmamasından derhal istifade edip onların temsil ettikleri potansiyel tehlikeyi hemen ortadan kaldırmıştır.

Roma'nın Kartaca ile çatışması biter bitmez atıldığı İkinci Makedonya savaşının (200-197) nasıl çıktığı yeterince açık değildir. Belki de tek neden, Senato'nun V. Philippos ile III. Antiokhos arasında varılmış doğaçlama antlaşmadan ürkmesi veya Bergama, Rodos ve Atina'dan gelen telaşlı ve kaygılı elçilik heyetlerinin Roma'yı, aslında kolayca kaçınabileceği bir çatışmanın içine girmek üzere, uzak bir diyara asker sevkıyatına ikna etmeye yetmiş olmasıdır. Kolayca kaçınabilirdi diyoruz, çünkü Makedonya kralı kendisini Roma'ya bağlayan 205 tarihli antlaşmanın maddelerini ihlal etmemeye gayret gösteriyordu. Olaylara, Kartaca'ya karşı verilen mücadelede gelişen emperyalizmin kendi yolunda ilerlediği Roma'dan bakıldığında, her şey daha iyi görülmektedir. Yeniden görev almak isteyenler birinci Makedonya savaşının büyük aktörleriyle, P. Sulpicius Gallus, M. Valerius Laevinus'la sınırlı değildir. Bir tür askeri "profesyonellik" yerleşmiştir: Kazançların kışkırtıcı etkisi, hastalıklı şan ve zafer beklentisi, aşırı askeri donanımın doğal sonuçları da süreçte rol oynamaktadır. Her savaş ordunun seferberlik haline son verilmesi sorununu da beraberinde getirir ve Roma'nın elinde ne yapacağını bilemeyeceği kadar çok asker birikmiştir.

Hayranlık verici biçimde komuta edilen ve "modern" bir savaşta pişmiş lejyonlar, önünde durulmaz bir güce sahiptir; üstelik bu derse gözlerini kapatan Doğu, ordularında yeniliğe de gitmeyecektir: Belki de uygar ülkelerin kaderi, kendilerinden daha kaba düşmanları karşısında böyle bir veya iki savaş geç kalmaktır. Kynos Kefalai'de (MÖ 197), V. Philippos'un ordusu neredeyse gülünç duruma düşer; bir anda kendi sınırları içine itilen Makedonya bir aşağılanma daha yaşayacaktır: Flaminius, İsthmia oyunlarının açılı-

şında Yunan bağımsızlığını ilan eder (196); bu durum Yunanistan'a özgürlüğü ve o küçük iç kavgaları geri getirir. Lejyonlar 194'te Balkan yarımadasından ayrılır. Böylesine bir yağma, cezalandırma, katliam sürecinin ardından kim parmağını kıpırdatmaya cesaret edebilir ki? Sonra 190'da, Bergamalılar ve Rodoslular tarafından desteklenen Scipio'lar, Magnesia pros Sipyloi'de [Manisa] III. Antiokhos'un kendilerinden çok daha kalabalık ordusunu yenerler ve muhteşem olduğu kadar hırslı bu "Güneş-Kral"ı Toroslar'ın ötesine püskürtürler.

Yirmi yıl sonra, MÖ 167'de V. Philippos'un ardılı Perseus da aynı kolaylıkla mağlup edilecektir. Cannae savaşı mağlubunun oğlu olan Paulus Aemilius Pydna savaş meydanında Roma'nın yenilmez üstünlüğünün yeni bir kanıtını sunar ve bu zaferi Roma'ya iğrenç yağmaların ürünü olan iştirilmemiş zenginlikler yığılmasını sağlar. Bu kez Makedon monarşisi ve Makedonya yaşayanlar âleminden tamamen silinmişlerdir.

Konjonktür Tersine Dönüyor

Yıldırım savaşlar, yağmalar ancak ekonomik yaşamdaki belli bir rahatlık sayesinde mümkün olmaktadır. Savaş ve yağmanın yenilenebilmesi için, yere serilen mağlubun yeniden ayağa kalkacak gücü bulabilmesi gerekir. MÖ 2. yüzyılın ilk otuz yılında yaşanan bu olmuştur: Konjonktür epey elverişlidir, yaralar çabuk iyileşir, sarılan maliyeler toparlanır, savaş tazminatları ne denli ağır olursa olsun ödenir. 1'e 10 oranında çıldırtıcı devalüasyonlar yaşayan Mısır bile bakır para rejimine tabi tutulur ve bu tesirli ilacın ardından yeniden can bulur.

Ancak MÖ 170'ten sonra konjonktür tersine döner; buğday fiyatları alır başını gider, hayat düzeyi çöker, toplumsal karışıklıklar salgın hastalık gibi yayılır ve uzaklardaki muzaffer Roma ve İtalya'ya kadar ulaşırlar. Bu zincirleme altüstlüklerden siyaset de so rumludur, doğru. Ama ekonomik gerileme de rol oynamıştır. Savaş vahşete dönüşür. Ayaklanan Makedonya Roma eyaleti haline getirilir; buraya kolluk kuvvetleri yerleştirilir (148). Yunanistan da ayaklanır, ayaklanma vahşice bastırılır ve Kartaca'nın alevler arasında yok olduğu yıl, Korinthos da hiçbir sebep yokken, ibret ol-

sun diye yeryüzünden kazınır. Yunanistan da bir Roma eyaleti olur (146) ve Attalia öldüğünde (133) Roma'ya miras olarak bağışladığı krallığı Asya eyaleti haline gelir (129).

Denizin bir ucundan ötekine kadar her yerde, iç savaşlar, "sosyal" savaşlar veya halklar arasındaki savaşlar el ele ilerler, sanki birbirlerinden doğarlar: İspanya'da Keltiberler'in 154'te başlayan ayaklanması ancak 133'te, Numantia kuşatmasında yaşanan vahşetin ardından son bulur; Kuzey Afrika'da 109'da Jugurtha'ya karşı açılan savaşın yankıları Roma'da bile duyulacaktır; 102 ve 101'de Kimberler [Lat. Cimbri] ve Tötonlar Provence'a girer, hatta Kuzey İtalya'ya kadar uzanırlar; MÖ 91'de İtalya isyanı –"sosyal" savaş (*socii*: müttefikler)– Roma'yı mahvolmanın eşiğine getirir. Son olarak, doğrudan başkentin içinde verilen çılginca iktidar kavgalarını neredeyse aralıksız sürmektedir. Bu koşullarda Akdeniz dünyası nasıl fethedilecek, nasıl elde tutulacaktır?

Roma'yı parçalayan iç kavgalardan –sosyal savaşın yükselişi, sonra Sulla'nın 88'de attığı ilk muzaffer adımlar, ordusunu kentin neredeyse içine kadar sokmayı başarması– yararlanan Pontus kralı Mithridates birkaç yıl boyunca Roma'dan çarpıcı bir intikamın mimarlığını yapar ve tüm Doğu tarafından alkışlanır. MÖ 88'de onun çağrısıyla genel bir savaş, "Pontus" isyanı patlak verir; bu isyan tüm Asya eyaletine yıldırım gibi yayılır; kentler ona kapılarını açarlar, Romalıları katlederler (toplam 80.000 Romalının öldürüldüğü söylenecektir). Sonra dalga adım adım Ege'ye yayılır. Delos'taki Romalılar öldürülür. Makedonya'da toplanan bir istila ordusu Tesalya'ya girer; Orta Yunanistan, hatta doğrudan Atina ayaklanır.

Son düdük gecikecektir. Sulla'nın başlattığı bastırma harekâtına (87-83) Atina'nın geri alınması damgasını vurur; kent çok ağır bir muameleye maruz kalır. Yine de başka kaygılara kapılan Sulla yoluna devam etmez: Dünya hâkimiyetini başka yerde, Roma'nın içinde yakalaması gerekmektedir ve Pontus kralıyla baştan savma yapılmış Dardanos antlaşmasını alelacele imzalar (83). Demek ki Doğu'da güvensizlik sürmektedir. Lucullus'un çok sert seferleri bile ortalığı yatıştırmaya yetmez. Barışa çok daha sonra, hiçbir erdem sergilenmeden, Pompeius'un o kolay yolculuğuyla varılacaktır. 63'te dostları tarafından terk edilen yaşlı Pontus kralı hizmetkârlarından biri tarafından boğazlanır. İki yıl sonra Suriye Roma eyaleti olur.

Ama Roma'nın böylelikle yeniden açılan talihi, belki Sulla'dan sonra, ama kesinlikle Sezar'dan önce düzelen ekonomik durumun kabaran dalgasının üzerine binmemiş midir aslında? Roma'daki kavgalar trajik bir dönemece girmeselerdi, herhalde her şey düzene sokulmuş ve istisnasız tüm Doğu'ya boyun eğdirilmiş olurdu.

Kentten İmparatorluğa, MÖ 133'te Tiberius Gracchus'tan MÖ 31'de Augustus'a

Son noktasını Augustus'un 31'deki zaferinin koyacağı bu iç kavgalar bütün bir yüzyılı kaplarlar. Tarihçiler, sayısız iniş çıkışlarla dolu, ama diğer yandan da başrolde sürekli olarak insanların kallesli-ği yer aldığı için müthiş yeknesak olan bu dramı, örnek alınacak bir engin bilgi ve sonu gelmez tartışmalar ışığında mercek altına almışlardır. Bu iktidar yarışında, ne denli farklı olurlarsa olsunlar, herkesin eli kanlı ve kirlidir. Sonunda hepsi birbirine benzer.

Yüce gönüllüler –dürüstler, denebilir mi?– Gracchus'lar (önce Tiberius, sonra Caius) Roma'yı yenilemeyi, küçük toprak sahiplerinden yeni bir sınıf oluşturmayı düşlemektedirler. Ama kendi sınıfları karşısında, yani iktidarı tekeline almış, Senato'da hüküm süren ve yüksek devlet makamlarını dağıtan *nobilitas* karşısında hiç tutunamazlar. Onlara verilen halk tribunuşu unvanının dokunulmaz kutsal karakteri bu ünlü kardeşleri kurtarmaya yetmez: Tiberius 133'te, Caius da 123'te öldürülür.

MÖ 157'de Arpinum yakınında doğan Marius ise bir *novus homo*'dur ve onu 107'de ilk konsüllüğüne halk hizbi –süvari sınıfı tarafından desteklenen Roma plebi– taşımıştır. Yıldızı Jugurtha'ya karşı verilen savaşta parlayan Marius, komutanı Metellus'u safdışı ederek Numidia kralını bizzat bozguna uğratmıştı (105). Marius'la ve onun ölümüne, 86'ya kadar sürdüreceği uzun mücadelelerle birlikte olaylar hızlanmışsa, bunun nedeni tarihsel bir mantık, veya cesur bir asker ama dar görüşlü bir siyasetçi olan Marius'un becerikliliği olmadığı gibi, bir halk isyanı da bunda etken değildir. Roma halkının, devletin hayırseverliğiyle geçinen aylak plebin elinden bir demokrasi kurmak katiyen gelmezdi.

İşin aslı, eski Roma toplumu temellerini yitirmişti. Yönetici sınıfı –patricilerden ve magistratum tarafından soylu yapılmış eski

pleblerden oluşan *nobilitas*– yerindeydi. Ama Roma'nın çevresinde ve tüm İtalya'da, bir gün köylü ertesi gün asker olan küçük toprak sahiplerinden oluşan kalabalık bir nüfus kitlesi ortadan kalkmıştı. Kent plebi kısmen bu çözülmenin bir ürünüydü. Yüksek devlet mevkilerini kendine ayıran *nobilitas*'ın yanında; Senato'yu dolduran, promagistratum mevkilerini dağıtan ve özellikle zengin Campania bölgesinde kölelerle dolu geniş malikânelere sahip olan bu *nobilitas*'ın yanında, vergileri tahsil eden maliyeci süvarilerden oluşan bir "burjuvazi" yeni yeni paranın tadına varmaya başlayarak bir tehlike halini almıştı. Kısacası hasta bir toplum temelleri üzerinde çöküyor, iktidarı ve devlet kurumlarını da zayıflatıyordu.

Birçok başka gerçeği de özetleyen ana olgu, ordudaki dönüşümdü. Yurttaşların ordusu askerlerini bundan böyle yoksulların, malsız mülksüzlerin, *capite censi*'nin, son sınıfın da altındaki insanların, *infra classem*'in arasından toplayan profesyonel bir ordu haline gelmişti. Bunlar çok geçmeden duruma hâkim oldular, komutanlarını iktidara doğru ittiler; komutanları da bizim gerçek siyasal inançlar adını vereceğimiz olguya karşı oldukça kayıtsızdılar. MÖ 100'de Marius'un ordusu Gracchus'ların tarım yasaları tasarılarını yeniden ele almaktan ve büyük kentte çılgınca çalkanımlara yol açmaktan suçlu görülen halk hizbini ezdi.

Sulla da, 82'de Doğu'dan döndüğünde iktidarı almasını sağlayan ordudan gelme bir adamdı. Zaferini izleyen gaddarca buyrukları bir diktatörlüğe yol açtı. Doğu usulü monarşi başlamış mıydı yoksa? Hayır, Sulla 79'da tahttan çekilecek ve Pompeius ile Sezar, sonra da Antonius ile Octavius arasındaki kavgalarla her şey baştan başlayacaktı. Monarşi, Mart ayının 15. gününün yeminlileri tarafından öldürülen (MÖ 44) Sezar'la birlikte de kurulmayacaktı. Ancak Octavius'un Antonius'a karşı verdiği dramatik savaşın sonunda monarşi devri gelecekti.

Gerçekten de bu kavga Batı ile Doğu arasında alttan alta süren kavgayı, her şeyi yeniden sıfırdan başlıyormuş, sanki Doğu yitirdiği bahtına bir mucize eseri yeniden kavuşuyormuş gibi yeniden su yüzüne çıkarmıştı. Bu gerçek miydi yoksa bir yanılsama mı? Geleceğin Augustus'u olacak Octavius, Sezar'ın üniter düşüncesini, hemen hemen eksik bir yanı kalmamış bir Batı'yı yakındaki Fırat nehrinin oluşturduğu sınırın ötesine geçerek, eksik yanlarının tamam-

lanması gereken bir Doğu'ya bağlama kaygısını şahsında temsil ediyordu. Antonius ve Kleopatra ise kendi lehlerine birleşmiş bir Doğu'nun düşünüyü kurmaktaydılar. Actium'da birdenbire yok olan (33) bu düş, Bizans İmparatorluğu'nun gerçek kuruluşundan yüz-yıllar önce ortaya çıkmasını sağlayabilir miydi? Tarihçilerin iddiası bu yönde. Belki de bu, Augustus propagandasına harfiyen inanmanın bir sonucudur, çünkü "Mısır" macerası daha önce hiç işitilmiş bir biçimde ifade edilen, güçlü bir iktidarı yerleştirmek ve kabul ettirmek amacıyla kullanılmıştır. Zaferi Antonius kazansa, o da Roma İmparatorluğu'nu kurmayacak mıydı?

Augustus'un başarısı, Sezar'ın mirasını devralırken onu koşullara uyarlaması, göze fazla batan küstah yanlarını maskeleyeceği olacaktır. Bu tedbirli mirasçıyı, bu ilk imparatoru, efendiler ve köleler dahil tüm Akdeniz (sadece Vergilius ve Mecene'nin dostları değil) bir kurtarıcı olarak kabul etmiştir: barış (düsturu *ubique pax* idi), kişilere saygı, toplumsal düzen; bunlar, çok uzun sürmüş fırtınalı yılların ardından önem taşıyan armağanlardı. Özellikle son yıllarda gerginlik had safhaya ulaşmıştı.

II. AKDENİZ'İN ÖTESİNDE

Bir gün Roma emperyalizmi kendiliğinden durdu. Bu açıdan belirleyici dönem Hadrianus devri olmuştu (MS 117-138). O sırada denizin çevresinde, imparatorluğun ana çizgisi olmayı sürdüren Akdeniz'e şu veya bu mesafedeki Roma sınırlarının o geniş elipsi çizilmişti: Bunlar, *Mare Nostrum* çevresindeki topraklardı.

İmparatorluk güneye ve doğuya doğru çöllerin, Sahra ve Suriye çöllerinin oluşturduğu boşluk tarafından korunuyordu. Tehlike ancak Suriye sınırlarının ilerisinde bekliyordu: Part hanedanları, önce Arsakiler, sonra da Pers İmparatorluğu'nun hiçbir zaman durmamış kalbi olan İran'ı yeniden canlandıran Sasaniler. Ama Partlar uzun süre uzaklarda dolaşan yabancıları gibi kalacak, ancak kendi yurtlarına saldırıldığında öfkeden çılgına döneceklerdir. Üstelik "karşı-imparatorluk" Roma'nın ipek, ecza ve baharat yolunu da kesmez, çünkü Roma Kızıldeniz'e çıkmak ve oradan da Hint Okyanusu'nun elverişli muson rüzgâlarından istifade etmek olanağına

sahiptir. Roma kuzeyde, Avrupa tarafından kendini tehdit altında hissetmektedir. Balkanlar, İtalya, İspanya elindedir, ama bu *kıtaların* güvenliğini sağlamak için onların çevrelerini, Karadeniz'i, Tuna'yı, Ren nehrini de elinde tutmak – yani çoğunlukla yeterince meskûn olmayan, insanların, gökyüzünün, kültürlerin, bitkilerin, nehirlerin, denizlerin, her şeyin değiştiği bu topraklarda maceraya atılmak eğilimindedir.

Kendi sınırlarını böyle ısrarlı bir biçimde aşmak bir zorunluluk muydu? İmparatorluk sonunda bu işten kesinkes vazgeçtiğinde, bunu cayma, el ayak çekme duygusuyla mı yapmıştı yoksa sadece gerçekleştirilebilir olanı, elini uzatıp alabileceğini istemeye mi alışmıştı? O dönem için çok büyük sayılabilecek bu insan kitlesi (en az 50 milyon kişi), mesafelere hâkim olmak kolay olmadığına göre muazzam sayılabilecek bir alan içine yerleştirilmiş olarak, içine kapanma eğilimini gösterdiği yeterince dirençli olmayan bu sınırlar içinde belki güvenlikte yaşamadı. Ama denizden uzaklaşmak iâşe yollarının uzamasına neden olarak, çöl veya okyanusun boşluğuyla veya Germania gibi ilkel diyarların yarı boşluğuyla boy ölçüşmek zorunda kalarak gücünü zayıflatmak anlamına geliyordu. Zaten bu kadar çok sınır karakolunu tek başına tutmak bile, başlı başına devasa bir iştir, üstelik bu yıpratıcı işe sürekli yeniden başlamak gerekir. Çalışan, tarla süren, demir döven, dokuyan, gemicilik yapan, yük hayvanı güden elli milyon insan, başka mesleklerin askerlik mesleğiyle sonu gelmez bir rekabet içinde oldukları anlamına da gelir. Zaten barbar yardımcıları, Palmyra'lı okçu veya sarışın Germen asker silah altına alınmasaydı, sınırları savunmak bile mümkün olabilir miydi?

Kimberler ve Tötonlar

İmparatorluktan önce de Kimberler ve Tötonlar tehlikesi kapıya dayandığında bu sorun gündeme gelmişti: MS 5. yüzyılda Germen kavimlerin akınından önce, Akdeniz *oikumene*'sini tehdit etmiş en müthiş istila buydu.

MÖ 120'ye doğru Jutland yarımadasını terk eden bir insan nehri –kuzeyde Kimberler, güneye doğru Tötonlar– erkeklerden, kadınlardan, çocuklardan oluşan bir insan seli ağır ağır akmaya baş-

ladı; bu akış içinde öteki halkların oluşturduğu canlı engellere töslüyor, geçerken onlara vuruyor veya sakat bırakıyor, parçalar koparıp kendi bünyesine katıyordu. Kendilerine bir yurt ararken on yıl sonra Tuna kıyılarına, bugünkü Moravia'nın güneyine gelmişlerdi; daha sonra Alpler boyunca ilerlediler, Romalıları hırpaladılar, MÖ 109'da Jura'da boy gösterdiler. Dört yıl sonra Toulouse bölgesindeydiler. O zaman Kimberler İspanya'ya geçtiler, geri döndüler ve Belçika'da Tötonlar ile yeniden buluştular. Birbirine karışan kitle o zaman İtalya'ya gitmeye karar verdi. Orange'da savaşı kazanan Tötonlar sonunda Provence yolunu tercih ettiler; Kimberler ise Helvetler diyanı ve Brenner geçidi üzerinden gitmeyi uygun buldular. Ortak hedefleri, Hannibal'in uzun seferinin üstünden bir asır geçmiş olsa bile hâlâ zayıf bir bölge olan yarımadanın kuzeyiydi. "Provence"a, sadece MÖ 120'den beri Roma'nın elinde olan Provincia eyaletine gelince, burası deniz boyunca uzanan dar bir şeritten ibaretti.

Roma'nın emrine tecrübesiz lejyonları verdiği Marius, Aix-en-Provence'ın (*Aquae Sextiae*) ilerisinde, Töton kitleleriyle karşılaştı; insan seli onu hiç umursamadan doğuya, Vaat Edilmiş Ülke'ye yöneldi. Roma kampı önünden geçişleri altı gün sürdü; içeridekilerle alay edip kahkahayı basıyorlar, "Romalıların kanlarını ziyaret edeceklerine söz veriyor ve kanlarına iletmelerini istedikleri bir şey olup olmadığını küstahça soruyorlardı." Ama Marius kalabalığa yetiştı, saldırdı, erkek, kadın ve çocukları katletti, üç yüz bin kişiyi esir aldı. Muhtemelen şişirilmiş olan bu rakam yine de istilacıların kalabalığı hakkında bir fikir vermektedir. Ertesi yıl, 3 Temmuz 101'de, Marius, Brenner geçidini aştıktan sonra Roma üzerine yürümek yerine Kuzey İtalya'yı doğudan batıya kateden Kimberler ile Vercelli'de yeniden karşılaştı. Kazandığı yeni bir zafer İtalyan pazarlarını satılık kölelerle doldurdu.

Bu macera sadece Galya'ya bir karabasan anısı bırakmakla kalmadı. Kapıları zorlanan İtalya da kuzeyden gelebilecek korkunç tehlikenin bilincine vardı. Bir korku efsanesi olan "Kimber ürküntüsü" Roma'da yaşayacaktı.

Sezar Galya'yı Fethediyor: 59-50

Şiddetli çalkantılar geçiren Germen dünyasıyla karşılaştındığında, Galya bir hedef veya bir av gibi görünüyordu. Daha zengin, daha kalabalık (nüfusu 12, hatta 15 milyonu buluyordu), bereketli kırları, gürlü ormanları, kentleri, hızla gelişen zanaatları (yün dokumacılığı, dericilik, metalürji) olan bu ülke rakip halklar, daha doğrusu geniş toprakları olan kabileler arasında paylaşılmıştı. Bu durumun getirdiği genel siyasal zaaf dramatik sonuçlara yol açacaktı.

Roma bu Galya'nın Germen dünyasının nüfus fazlasını tam bir direnç göstermeden üzerine çekmesinden, sonra da eski Kelt akınları zamanında olduğu gibi gelen kalabalığı Akdeniz'e doğru püskürtmesinden endişe ediyordu. Zaten Romalıların gözünde Keltler ile Germenler arasında bir fark yoktu, sadece Germenler berikilerden daha vahşiydi. Sonuç olarak İtalya'nın güvenliği Galya kazanının yakından denetlenmesini ve *Gallia comata*'nın, uzun saçlı Galya'nın (*Provincia*'nın *Gallia togata*'sına, togalı Galya'sına, yani geleceğin Narbonne'una zıt olarak) işgali sorunu herhalde çok erken bir dönemden itibaren gündeme gelmişti. Üstelik İtalyan tüccarları, *negotiatores* de mal satışlarının çoğaldığı Galya pazarıyla ilgilenmekteydiler. "MÖ 100'e doğru İtalyan şarap amforalarına Chateaubault'a –bugünkü Cher idari bölgesinde– kadar her yerde –hatta daha da ilerilerde– rastlanmaktadır." Böyle şanlı bir fethetmeye girişmek isteyen adayların ihtirasları da işin devamını getirmişti.

MÖ 59'da triumviranın (Pompeius, Sezar, Crassus) entrikaları arasında kapana kısılan Senato, Sezar'a olağanüstü bir komutanlık yetkisi verip, İlyria ve Cisalpina'da görevlendirdi; yetki alanına Alpler'in ötesini de ekledi. Onu kâğıt üstünde Alpler'in, bu heybetli ama fazla gediği olan, bu nedenle kuzey kavimlerinin hareketlerinin tehdidi altında bulunan doğal surun güvenliğini sağlamak amacıyla bu göreve atayan Senatörler, acaba uzun saçlı Galya'nın bu hırslı komutana ürkütücü, hatta ölümcül bir tuzak olacağını da ummuşlar mıydı? Eğer ummuşlarsa, gerçekten çok yanlış bir hesap yapmışlardı! MÖ 58 yılının ilkbaharında Helvetler'in batıya doğru göçü Sezar'a bu bölgeye müdahale etme fırsatını verdi. Germenler tarafından hırpalanmaktan bıkan Helvetler Galya'ya sığınmak isti-

yorlardı. "Alpler'in muhafazasını bırakan Sezar Rhône nehri kıyısına yürüdü. Böylece Galya bir savaş alanı haline geldi." Daha sonra prokonsül Galya kavimleri arasındaki rekabetleri ve endişeleri dikkate alan bir siyaset geliştirdi, Helvetler'i tepelerine daha iyi binmek amacıyla kandırdı ve bu bahaneden istifade ederek kuzeye doğru ilerledi. Her şey bu noktadan hareketle gelişecek, her kasıtlı olay önceden hesaplanmış bir sonrakini peşinden sürükleyecekti. Sezar Helvetler'i Bibracte'e kovaladı, aynı yıl Ariovistus'un Süevler'ini Alsace'dan sürdü. Böylelikle koruma bahanesiyle Galya'ya yerleşti.¹

Bu dram sadece Caius Julius Sezar'ın hırsından mı kaynaklanmıştı? Onun bu macerayı bir şan, şöhet, güç olanağı, "çılginca ve demagojik bir biçimde" har vurulup harman vurulmuş bir serveti yeniden doğrultmanın yolu olarak gördüğünden hiç kimsenin kuşkuşu yoktur. Olağanüstü zeki ve ileri görüşlü olması da durumun vahametini artırmaktan başka bir işe yaramamıştır. Ama Galya'nın da siyasal zaafı, örgütsüzlüğü yüzünden ilk gelecek olana kapılarını açacağı da bellidir. Roma'nın eline geçmese, Germanler tarafından fethedilecek, yani önde Helvetler, arkalarında Süevler ve onların ardında da kim bilir kimler olmak üzere peşpeşe insan dalgalarının akınına uğrayacaktı. Kimber ve Töton karabasanının bu şekilde geri dönmesi mutlaka Roma'nın müdahalesine yol açacaktı. Yani Roma fethi girişecekti. Kısacası Sezar da kendi kişiliğini aşan bir yazgıya bağımlı kalmıştı. Galya fethedilmişti çünkü bu gövdenin Roma ile o kadar ürkülen Germania arasında tampon görevini üstlenmesi planlanmıştı.

Sezar'ın seferlerini özetleyen harita, uzun yılları kaplayan tüm olayların ve tereddütlerin içinde, lejyonların yürüyüş hızlarının mesafeleri tüketmeye yetmediği uçsuz bucaksız bir ülkede tam olarak neler olup bittiğini tüm açıklığıyla gözler önüne seriyor. Ama burada Sezar'ın Roma'ya, hiç aklından çıkmayan ve uğursuz hasmı Publius Clodius'un faaliyette bulunduğu kente gönderdiği zafer haberlerindeki ayrıntıları uzun uzadıya takip edemeyiz.

1. Roma tarafından gerçekleştirilen Galya fethi konusunda C. Goudineau'nun eleştirel tavrı için bkz. *César et la Gaule*, Paris, 1990. (P. R.)

Fetih, 58-54 arasında yöntemli bir biçimde hazırlanmış bir dizi başarı olmuştu. Galyalıların topraklarında ve bedenlerinde kanlı ve derin bir iz açıldı. 58'de Helvetler Bibracte'da, Süevler Mulhouse'da ezildi. 57'de lejyonlar Belçika'daki kavimlere saldırdılar ve Escaut ile Meuse nehirlerine kadar ilerlediler. 56'da Armorica'daki ormanların ötesinde Roma ordusu Venetler'e saldırdı ve onların sağlam gemilerden oluşan donanmasını da yendi. Aynı yıl *Provincia*'nın batısında Aquitaine ele geçirildi. Galya'nın Ren nehriyle ve Bretagne ile bağlantılarını kesen çember o zaman çizilmiş oldu; açık ve kanayan bir yara haline gelen bu bölge bir daha derman bulmadı. İki kez Manş denizini (55 ve 54) ve iki kez de Ren nehri-
rini geçmek (55 ve 53), Sezar'ın arkasında dağlanmış bir damga bırakmasına yetmişti.

Ölçüsüz misilleme seferleri, denmiştir. Gerçekten de Germania veya İngiliz adası Sezar'ın pek umurunda değildi; onun aklında Roma varlığına ve egemenliğine alıştırılması, mecbur edilmesi gereken Galya vardı. Ama 54, 53 ve 52'de, sonra bir kez daha 51'de tutsak Galya'da içeriden isyan patladı. Ayaklanmanın başlangıç noktası, fatihlerin o güne dek çevresinde dolaştıkları ama içine sızamadıkları bir bölge olan Massif Central'di. Vercingetorix'in kahramanlıklarını Roma lejyonlarının Amiens'ten Sens'a çekilmeleri ve Gergovia'da yenilgiye uğramaları izledi. Sonra vaziyet tersine döndü, Alesia'da kuşatılan Galyalılar 52 yılında Eylül ayının sonuna doğru teslim oldular. Korkunç bir sihir eseriymiş gibi, Roma ordusunun etraflarına topraktan surlar, çitler, onları çember içine alan duvarlar çektiğini, savaş makinalarını, yere saplanmış kazıklardan oluşan hatlarını sıraladığını gördüler. Teknik üstünlüğün katı bir disiplin ürünü olan ve basit unsurlarla gerçekleştirilen bu ispatı ne kadar etkileyiciydi!

Bir sonuca varalım: Roma tarihinin en büyük hadisesi hiç kuşku yok ki Akdeniz'in fethidir, ama ikinci sırada da Galya'nın fethi, muazzam bir insan kitlesinin Roma düzeni içine sokulması yer alır. Galya'nın nüfusu belki de tüm İtalya'nın üç katıdır ve Roma artık hizmetine girmiş bu insan kitlesinin sırtından geçinecektir sık sık.

Germanicus'un Dramı

Peki ama Galya, Roma dünyasının dinginliğini bozmadan, kendi savunmasını sağlayabilir miydi? Ren ötesinde kazandığı iki kolay zafere kanan Sezar buna inandı. Her iki seferde de bilerek terk edilmiş, ıssız topraklara girmişti. Germania'nın o "ürkütücü doğurganlığı"nı yeterince anlayamamıştı.

Bu hata Augustus'un ömrünün sonuna doğru yaptığı planın, imparatorluk sınırlarını Elbe ve Moldava nehirlerine kadar genişletip, Batı Germanleri ile Doğu Germanleri arasındaki eklemlenme noktasına kadar getirme ve Tuna'nın sağlayacağı koruma ile bu hattı Karadeniz'e kadar uzatma düşüncesinin esin kaynağı oldu. Önce Orta ve Aşağı Tuna sınırı düzenlendi. Sonra MÖ 12'de Augustus'un üvey oğlu Drusus karadan ve denizden, Ren nehri ile Elbe nehri arasında kalan Batı Germania'nın fethine girişti. Bu fethi MÖ 7 yılında kardeşi Tiberius tamamladı. Ama on altı yıl sonra, MS 9'da Cherusci'ler ayaklandılar ve Varus'un lejyonları Teutoburger Wald'da Arminius tarafından yok edildiler.

Daha önce eşine rastlanmamış bu felaketin muazzam yankıları oldu; belki de tüm koşulların lejyonerlerin aleyhine çalıştığı bir olayın gerçek anlamıyla oransız bir yankısı söz konusuydu: Müttefik birlikler ihanet etmiş, yağın yağmurlarla ortalığı seller götürmüş, yüklerin ağırlığı altındaki askerler bataklık araziye gömülüp kalmışlardı. Zaten Drusus'un oğlu olan ve Augustus'un halefi Tiberius tarafından evlat edinilen Sezar Germanicus durumu derhal tersine çevirdi, Roma'nın itibarını kurtardı ve Varus'un silah arkadaşlarından geriye kalanları şereflerini koruyan bir törenle defnetti. Yine de MS 17'de Tiberius, Tacitus'un söylediğine göre, maceracı prensi geri çağırdı; Tacitus, "ardı arkası kesilmeyen mektuplarla" uyararak, "beklenen zaferi gelip kutlamaya çağırdı; bu kadar başarı ve bu kadar macera yeterliydi." Tiberius o zaman "kendi dar görüşlü siyaseti"ni kabul ettirdi. Germania boşaltıldı ve zaferinin ardından umutsuzluğa kapılan Germanicus Doğu'ya gönderildi ve orada vakitsiz öldü, belki de bir cinayete kurban gitti.

Böylece iki bin kilometreyi aşkın imparatorluk sınırı Ren ve Tuna nehirleri boyunca hemen hemen nihai halini alarak sabitleşti.

Daha geç bir dönemde Dekumates Agri topraklarının oluşturduğu bağlantı bölgesinde güçlü bir örgütlenme kuran Roma, böylece uzun vadeli bir düşmanı tanımış, hatta neredeyse yaratmış oldu. İmparatorluk Germania sorununu kucağında bulmuştu.

Traianus, Daçyalılar ve Fırat

Augustus'un mantıklı bilgeliğinden, Tiberius'un kaygılı ve kuşku-cu bilgeliğinden sonra, kendisini hem şan şöhret hem de ölümle tanıştıracak insanüstü fetihlere girişen Traianus demek ki hem çok gözü kara, hem tecrübesiz, hem çok coşkulu hem de büyüklük duygusuna sahip bir insandı. MS 98'de Nerva'nın yerini aldığı anda arkasında epeyce uzun bir askerlik kariyeri vardı zaten. Italica'da doğmuş bir İspanyol olan Traianus imparatorluk makamına gelen ilk taşralıydı. İmparatorluğa yeniden bir parıltı kazandıracak, ikinci baharını yaşatacaktı.

Traianus'un Ren sınırını güçlendirmesi, kentler (Xanten, Nijmegen) kurması, Dekumates arazisindeki hassas bölgede yollar inşa etmesi, zorunlu bir rutindi; sınırın, bir geminin gövdesi gibi durmadan onarılması gerekiyordu. Ama Daçyalılara ve onların kralı Decebalus'a karşı giriştiği harekât (101-107) apayrı bir yenilikti. Daçya'nın (bugünkü Transilvanya [Erdel], Valakia [Eflak], Moldavya) ilhak edilip bir imparatorluk eyaletine dönüştürülmesi Tuna sınırını bir ön dalgakıranla pekiştirdi. Roma buraya esas olarak Doğu'dan toplanmış canlı koloniler iskân edecekti; ama giderek kök salacak ve ömrünü sürdürecektir bu "yeni dünya"nın ortak dili Latince oldu. Daçya ek bir üstünlük olarak değerli maden yataklarına da sahipti ve "Daçya altını" imparatorluğun büyük inşaatlarını finanse etti. Bunların en meşhuru Traianus forumuydu.

Ama en dikkat çekici olan, Partlara karşı 114-117 arasında çıkılan seferlerdir. Fırat'ın dirseği, Mezopotamya ve daha ileride İran Roma açısından bir zaaf bölgeydi. Carrae'de Crassus'un başına gelen felaket (53), Antonius'un uğradığı yenilgi (Guglielmo Ferro'nun deyimiyle, "Rusya'dan ricat gibiydi") geçmişte yaşanmış uğursuz olaylardı. Bununla birlikte içeride bölünmüş ve sınırlarında da sonu gelmez kavgalarla kemirilip tüketilen Part İmparatorluğu ilk bakışta öyle ürkülecek bir rakibe benzemiyordu.

Traianus 114'te Antakya'da karaya çıktı ve oradan Ermenistan'a girdi. Kendi kalesi olan bu bölgede konuşlandığı birliklerini 115'te Mezopotamya'ya sevk etti ve oranın büyükçe bir bölümünü ele geçirdi. Ertesi yıl Dicle kıyısındaki Ktesifon'u ve Fırat kıyısındaki Seleukeia'yı [Zeugma] aldı, sonra güneyde Basra körfezine kadar ilerledi. Part kralı Hüsrev kaçtığı için, Traianus onun yerine bir halef atayabildi ve partiyi kazandığını sandı. Ama o bölgeden ayrılır ayrılmaz hemen her yerde isyan ateşleri tutuştu. Sadece fazla kalabalık sayılamayacak Yunan toplulukları galibi iyi karşılıyorlardı; İranlılar kayıtsız kalıyor, Yahudiler ve Araplar ise şiddetle karşı koyuyorlardı. Hüsrev Ktesifon civarında yeniden belirdi. Cesaretini yitiren Traianus geri dönüyordu. 117'nin Ağustos ayında Kilikya'daki Selinus [Trajanopolis] kentinde öldü.

Macera başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Roma doğanın veya kadehin bir düşmanlığından çok, bilgisinin veya tecrübesinin sınırlarıyla karşılaşmıştı. Asya'da kendisini kabul ettirebilmek için İskender'i İndüs nehrine kadar taşımış savaş aygıtı, süvari kuvvetleri şarttı, ama bu da Roma'da yoktu. III. Antiokhos da 202-205 arasındaki *Anabasis*'ini atla sürdürmüş, o da ta uzaklardaki İndüs sınırlarına erişmişti. Traianus, Ermenistan dağlarından dolanarak Mezopotamya'yı şaşırtmakla yetindi: Bu da bir İspanyol veya Samnit köylü hissiydi.

Sonuç olarak, ne operasyonun belki de Kuzey ve Baltık denizlerine hâkimiyeti gerektirdiği Germania, ne de ancak inanılmaz mesafeleri at sırtında dörtnala aşarak geçilebilecek Fırat nehri karşısında Roma çarpıcı bir gözüpeklik veya yaratıcılık örneği sergilemişti. Bunun kaçınılmaz sonucu Hadrianus devrinin (117-138) ilk icraatlarından itibaren görüntü: Traianus'un halefi saltanatının büyük kısmını sınırları dolaşıp tahkim etmekle geçirecekti; daha tahta çıkar çıkmaz Traianus'un Fırat'ın ilerisinde kurduğu eyaletleri boşaltmıştı. Bu sağduyu siyasetine karşı yükselen tepki 118'deki darbe girişimiydi ve Traianus'un generalleri olan Cornelius Palma ile Lucius Quietus'un idamıyla sonuçlanacaktı. O zaman her türlü emperyalist yayılma sona erdi. İmparatorluk nihai hacmine erişmişti; küçük ölçekli bir Çin seddinin ardına çekildi. Roma mesafeleri yutmaktan vazgeçmişti.

Bu durma, başka etkenlerden çok kendiliğinden ortaya çıkmış,

sanki imparatorluğun iştahı birdenbire kesilivermişti. Eğer "Traianus'la birlikte iyimserlik ve askerlik ruhu ölmüş" (J.-L. Laugier) ise bu durumdan Hadrianus'u sorumlu tutmayalım. Bu düzen imparatorluğa uygun görünüyordu, çünkü sürüp gitti ve rutinci, şekilci, yeknesak diye nitelendirilebilecek bir ortam içine yerleşti, ama bu ortamın bir diğer özelliği de benzersiz bir iyilik olan banıştı. Zaten her şeyin bu kadar uzun süre ayakta kalabilmesinin tek nedeni, Roma tahkimatlarındaki ahşabın, toprağın, taşın sağlamlığı, yolların işlekliği, çeşitli kaynaklardan asker toplaması ve sunduğu toplumsal tırmanma olanakları sayesinde kendiliğinden boy atan disiplinli bir ordunun hayranlık verici örgütlenmesi miydi? Roma içindeki güvenliğin bedeli Praetoria Muhafız Alaylarıyla (Cohors Praetoria) ölçülüp ödendikten sonra, imparatorluğa sonu gelmez müstahkem sınırlar (*limes*) şeridi boyunca yerleştirilecek otuz kadar lejyon, herhalde üç yüz bin kadar asker kalıyordu. Bu sayı muazzam gibi görünse de, aslında [korunacak mesafe düşünüldüğünde] gülünç denecek kadar önemsizdi. O halde imparatorluğun dayanıklılığını asıl sağlayan, Hadrianus'un "geri çekilmesi"nin veya Dindar Antoninus'un "hareketsizliği"nin sınırların ötesinde kalan insan topluluklarının o devirdeki işbirliği, rızası ile karşılaşması olmasın?

Nitekim daha sonraları, uçsuz bucaksız bozkırlar bölgesi, Asya'nın derinliklerinden kopup gelen ve 162'den itibaren Partları, 168'den itibaren Germenleri batıya doğru iten akınlarla yeniden hareketlendiğinde bu insan selleri karşısında *limes* çok geçmeden aciz kaldı ve inisiyatif yüzyıllar boyunca imparatorluğun değil, onu kuşatan ve baskı altına alan ilkel kavimlerin elinde kaldı. Roma açısından savunma meselesi, hiç olmadığı kadar bir asker mevcudu, insan kalitesi, bilgi ve haber alma sorunu haline geldi. Yani aynı anda hiçbirinin gerçek bir çözümü bulunmayan on, yirmi, otuz problemle karşılaşılıyordu. Veya mucizeler, olağanüstü insanlar, Diocletianus (245-313) gibi kurtarıcılar gerekiyordu.

Ama kurtarıcılar da görevin ağırlığı karşısında bir süre sonra pes ettiler. O zaman iç ve dış saldırılar karşısında kalan, yaralı, acı çeken, ama ölmek istemeyen imparatorluğun yazgısı, sahnede bir tragedya fonu önünde oynandı.

III. BAŞROLDE AKDENİZ UYGARLIĞI

Roma muzaffer kaldıkça, Akdeniz de kendisi olmaya devam etti. Yerlere ve çağlara göre çeşitlenen deniz, akla gelebilecek her türlü rengi korur, çünkü antik bir zenginliğe sahip bu denizde hiçbir şey iz bırakmadan veya er ya da geç yeniden su yüzüne çıkmadan silinmez. Ama aynı zamanda *Mare Nostrum* barış içinde akıp giden yüzyıllarla birlikte alışverişler de çoğaldığı ölçüde, belli bir renk ve yaşam birliğine doğru meyletmıştır. İnşa edilmekte olan bu uygarlık, tüm diğerleri arasından sıyrılıp öne çıkan başlıca kişiliktir.

Akımlar ve Karşı Akımlar

Böyle bir uygarlık, öncelikle galiplerin dili, Latin dini, Roma "yaşam tarzı" ile tanımlanır. Bu unsurlar, lejyonların fetihlerinden sonra, örneğin Kuzey Afrika'da Septimius Severus devri (193-211) kadar geç bir döneme kadar; Daçya'da Traianus'un kazandığı şiddetli zaferlerin ardından; Galya'da MS 1. yüzyıla kadar ve birçok ilginç serüvenle birlikte kolayca yayılırlar: "Narbonne'da Mars Mercurius'u geride bırakır, Aquitaine'den ise kovar; Doğu'da ise Mercurius Mars'ı kovar ve askeri bölge haline getirilmiş Dekumates Agri'de de ikinci sıraya iter."

Ama inatçı bağılıkların, bir hizaya girmeyi reddetmenin getirdiği karşı akımlar da söz konusudur. Suriye'de Helenik dönem öncesi kültler yeniden belirir, Galya'da ise Roma'nın çok dikkatli bir biçimde sürdürdüğü baskıdan yine de kurtulan drüid kültürleri serpilip gelişir. İtalya'yı fetheden Mithra kültürünün asker kamplarında yayıldıktan sonra doğrudan Roma'ya bile girmesine veya Aziz Paulus'un davasını Atina'da Areopagos karşısında savunmasına ne demeli peki? Reddin özü hizaya girmeye karşıdır: Doğu kendi kadim dillerine sadık kalmıştır ve Yunanca bu yörede Latinceyi hâlâ alt etmektedir. Hatta Akdeniz'in uçsuz bucaksız kültürel alanı açısından temel dengesizlik buradadır.

Cemaatçi uygarlık maddi yaşamın ayrıntıları içine daha kolay nüfuz etmektedir. Cisalpina'nın başlıklı pelerini, *poenula*, kendini

Roma'da ve soğuk diyarlarda kabul ettirir; İtalyan şarabı Galyalıları baştan çıkarır; Galya'nın *braie* peynirleri ve dokumaları da dağların ötesine ihraç edilir; Yunan *pallium*'u, tek omuza atılıp belin etrafına sarılan geniş bir kumaştan başka bir şey olmayan bu örtü birçok Romalının, özellikle de filozofların giysisi haline gelir; Rodos'a sürgün edilen Tiberius bu giysiden bir daha ayrılmak istemez; aşçılar tariflerini ve baharatlarını, bahçıvanlar tohumlarını, kök daldırma ve aşılama yöntemlerini değıştokuş ederler. Deniz bu türden seyahatleri uzun süredir kolaylaştırmıştı gerçi, ama imparatorluğun sınır tanımayan otoritesi sayesinde engeller ortadan kalkar, her şey daha hızlı ilerler.

Manzara Aynılaşmaya Başlar

Lucien Febvre, çok kısa ve canlı bir makalesinde (1940), Herodotos'un, "tarihin babası"nın *bizim* zamanımızın Akdenizli köylülerine ne kadar şaşıracığını hayal eder. Ondan birkaç yüzyıl sonra yaşamış Yaşlı Plinius'u (23-79) şaşırtmak daha zor olurdu.

Bununla birlikte o da ne Avustralya'dan daha dün gelmiş okliptüsü, ne Amerika'nın keşfedildikten sonra verdiği armağanları, dolmalık biberi, patlıcanı, domatesi, hızla çoğalan Frenk incirini, mısırı, tütünü ve bir sürü süs bitkisini tanımıştı. Yine de, konu üzerinde düşündüğü için, bitkilerin, ustaca yapılmış aşılama ların tek gereksiniminin seyahat olduğunu ve Akdeniz'in bir yayılma alanı olduğunu farkındaydı. Orada her şey, genellikle doğudan batıya doğru yol almıştı. Plinius şöyle anlatır: "Lucullus, Mithridates'i yenmeden önce (MÖ 73) İtalya'da kiraz ağacı yoktu. Bu ağacı Pontus'tan ilk getiren Lucullus olmuş ve yüz yirmi yıl zarfında okyanusu da geçen kiraz ağacı Bretagne'a kadar ulaşmıştı." Plinius'un zamanında şeftali ve kayısı ağaçları İtalya'ya henüz gelmişlerdir; birincisinin menşeyinin Çin olduğuna kuşku yoktur, Anadolu üzerinden geçerek gelmiştir; ikincisi ise Türkistan'dan çıkmıştır. Doğudan getirilen ceviz ve badem ağaçları yarımadaya ayak basalı da çok olmamıştır. Mutlaka daha eski olan ayva ağacı ise Girit'ten gelmiştir. Kestane ağacı, Anadolu'nun epey geç döneme ait bir armağanıdır: Yaşlı Cato (MÖ 234-149) bu ağacı tanı mı yordu.

Bu seyyahlar arasında en eskileri ve Akdeniz manzarası içinde ezelden beri yer almadıklarını tasavvurda güçlük çekilecek olanları, her yerde hazır ve nazır olan buğday (ve diğer tahıllar), eğri büğrü kütükleriyle bağlar, büyümesi ve meyva vermesi onca zaman alan zeytinliklerdir. Arabistan ve Anadolu doğumlu olan zeytin, Fenikeliler ve Yunanlar tarafından batıya doğru taşınmış, yayılmasındaki son adımlar ise Romalılar tarafından atılmıştır. Plinius şöyle yazar: "Bugün Alpler'i aşmış ve Galya'nın ve İspanya'nın merkezine ulaşmıştır", yani yol alırken, ideal yaşam alanının dışına taşmıştır. Zeytin dikip yetiştirme işi İngiltere'de bile denenmiştir!

İnsanların çok az şekerli bir üzüm veren, kuşkusuz Transkafkasya menşeli yaban asmasıyla ilgilenmeye başladıkları o çok eski günden bu yana üzüm bağı da yağmur, rüzgâr, don demeden her yere yerleştirilmiştir. Köylülerin amansız uğraşı, içkicilerin damak zevkleri, topraktan kaynaklanan ve tam anlaşılamayan dönüşümler, mikro-iklimlerin oyunları Akdeniz'de yüzlerce bağ çeşidine yol açmıştır. Binbir türlü bağcılık yöntemi vardır: herek üzerinde, sürünerek büyüyen bitkiler gibi yere bırakılarak veya ağaçların etrafına sarılıp karaağaç fidanlarının hatta Campania'nın yüksek kavak ağaçlarının üzerine tırmandırılarak... Plinius, zaten upuzun bir liste oluşturan nam salmış şarapların dışında, bağ türlerini ve yetiştirilme biçimlerini anlata anlata bitiremez. Buğday türleri, özgül ağırlıkları, verdikleri un cinsi veya arpanın, yulafın, çavdarın, baklagillerin, nohutgillerin insan ve hayvanlar için değeri gibi konularda da aynı söz bolluğuna rastlanır.

Zeytinyağı, şarap, tahıllar, kuru sebzeler, Akdeniz insanının günlük sofrasının hemen hemen tamamını oluştururlar. Bunlara ek olarak sürüleri hayalimizde canlandırır –örneğin Güney İtalya'nın yaylaya çıkarken Taranto'yu bir yün kentine dönüştüren koyun ırmakları– yeniden oluşturmaya çalıştığımız tablonun içine karma karışık bir halde şimşir ağacını, piramit biçimli serviyi –Pluton'un mezarlık ağacı– ve "azıcık yeşil, ince uzun, hüzünlü" zehirli porsukağacını eklersek, Akdeniz ovalarının ve yamaçlarının klasik köylüsünü Plinius'la birlikte biz de tasavvur edebiliriz. Hatta belki biz de onun gibi Campania'da çiçek açmış zeytin ağaçlarının ve yaban güllerinin insanı sarhoş eden kokusunu Mısır veya Arabistan'dan getirtilmiş tüm ıtrılara tercih edebiliriz; neden olmasın?

Bu coğrafya açıklamalarımıza da bir yön vermektedir: Roma dünyası yüzyıllar ve yüzyıllar boyunca, daha dünün işi olan sanayi devrimine gelinceye dek değişmeyen ilkeler uyarınca işleyen bir tarım ekonomisiyle geçinir. Ekonomilerin sektörler halinde işlemesi, yoksul ülkelerin sırtına tahılları yetiştirme angaryasını yüklerken, bağıcılığın, zeytin ağacı yetiştirmenin ve belli bir hayvancılığın avantajlarından zengin ülkeler yararlanır. İtalya gibi daha ileri ekonomilerle Kuzey Afrika veya Pannonia gibi geride kalmış ekonomiler arasındaki ayırımın nedeni budur; ekonomik gerileme dönemlerinde daha dengeli olan ileri ekonomiler daha az zarar görürler. Şu veya bu bölgedeki manzaranın bu kutuplardan birinden veya diğerinden yana ağır basması sonucunda, bir sınır çizgisi oluşmaya başlar, ama bu sınırın iki yanında kalanlar için kalkınmış veya geri kalmış deyimlerini kullanmak henüz pek uygun sayılmaz: Bu sınır ancak ve ancak sanayi, kapitalizm, nüfus açıkça destek verdiğinde, bu da yetmez, serbest rekabet düzeni gerçekten yerleştiğinde derince çizilmiş olur.

Kentler ve Teknikler

İmparatorluğun ayırt edici özelliğini kentler oluşturur: eskiden aldıkları ilk hızla varoluşlarını sürdüren ve Yunan kentleri gibi, Roma'ya kendi şehircilik anlayışlarını ve onun gelişmiş yanlarını örnek olarak önerenler; veya özellikle Batı'da, çoğunlukla da Akdeniz'in epey uzağında doğan yeni kentler. Onları kendi suretleri gibi şekillendiren Roma iktidarı tarafından hayata getirilen bu kentler, hiç değişmeyen bir dizi kültürel ürünü uzaklara aşılamanın da bir yoludur. Henüz kabalıktan kurtulamamış nüfus toplulukları ortasındaki bu kentler, kendini tanıtmaya ve asimilasyon iddiası taşıyan bir uygarlığın evrelerine işaret ederler. Bu kentlerin birbirine bu denli benzemesinin, çağlara veya yerlere göre asla değişmeyen bir modele böylesine sadık kalmalarının nedenlerinden biri de budur: Ren-Tuna eksenini boyunca sıralanan askeri ve ticari sitelerden daha "Romalı" bir kent gösterilebilir mi?

Her Roma kenti, taşlarla kaplanmış dayanıklı yollarıyla ayakta durur; bu yollar yük hayvanları ve *impedimenta*'larını, ıvır zıvırını yüklenmiş askerler için yapılmıştır. Yol güzergâhının sonunda,

kendisini çepeçevre kuşatan kırsal alanın içinden denizin ortasındaki bir ada gibi birdenbire, önceden uyarımadan beliriverir Roma kenti. Ortaçağ kentlerinde kural haline gelecek surdışı semtlere, onların derme çatma evlerine, bitli hanlarına, gürültülü veya kötü kokulu zanaatlerin kent dışına atılmış dükkânlarına, araba hangarlarına, at menzillerine ne Campania'daki Pompei'de, ne Numidia'daki Timgad'da rastlanır. Zaten Roma yollarında hemen hiç araba görülmez, imparatorluk posta servisinin kullandıkları dışında at değiştirecek menzil de yoktur; kent sanayiinin yakındaki kırsal alanlara doğru taşıdığına da rastlanmaz. Zanaat faaliyetleri kentte, kimi zaman aynı sokak boyunca toplanmış bir halde bulunurlar: fırıncılar, berberler, dokumacılar, meyhaneciler... Pompei'deki meyhaneler, "snack-bar"ları andırırlar... ayak üstü atıştırılacak yemek servisi yaparlar... odalar da çoğunlukla saatlik kiralanır." Bu kentlerdeki fırınlardan birini ziyaret etsek biz de fazla yabancılık çekmeyiz: Alet edevat, jestler günümüze dek değişmeden süregelmiştir. Ocağı, körüğü, kızgın demiri tutmak için kullanılan kıskaçları, örsüyle Roma demirci dükkânına daha düne kadar köylerimizin her birinde rastlanıyordu. Tokaçlama aletinin teknesi veya bez yapımında kullanılacak yün elde etmek üzere koyun kırkanların makasları, Roma heykellerinde veya ortaçağ tasvirlerinde aynıdır.

Yük kaldırma aygıtları, dikmeler veya vinçler, taş ocaklarından taş çıkarma usulleri veya silindirik biçimli sütunları tamamlamak üzere kullanılan kuleler ya da günümüzdeki gibi örülmüş tuğla duvarlar karşısında da aklımızdan benzer düşünceler geçer. Yine de pişmiş tuğla Yunanistan'da ancak MÖ 3. yüzyılda, Roma'da da bundan iki yüzyıl sonra genel olarak kullanılmaya başlamıştır. Belli bir yaşam düzeyinin işareti olan pahalı bir malzemedir.

Kökleri MÖ 2. yüzyıla uzanan büyük icat ise beton tekniğidir. İlk başlarda basit bir kum, kireç ve taş parçaları karışımı olan *opus caementicium*'da daha sonraları kireç yerine çoğunlukla puzolan (Pozzuoli yakınında çıkartılan ve su katılarak yapılan betonda iyi sonuç veren volkanik kül) veya dövülmüş tuğla kullanılır: Birçok imparatorluk yapısının karakteristik kırmızımsıtrak renkli harcı budur. Tahtadan yapılma inşaat kalıpları içine dökülüp katılaşmaya bırakılan, su altında bile kullanımı kolay bu beton Romalıların daha önce görülmemiş bir mimariye sahip, o zamana dek işitilmemiş

büyükliklerdeki kemerleri ve tonozları olan büyük eserleri hızlı ve az masraflı bir biçimde inşa edebilmelerine olanak vermiştir. Kalıplar çıkartıldıktan sonra, daha o zamandan "sanayi ürünü" özelliği taşımaya başlamış ve kentlerdeki sayısız külliye'nin inşasında büyük bir rol oynadığına kuşku bulunmayan bu malzemeyi daha soylu bir görünüme kavuşturmak için, taştan, mermerden, mozaikten, yalancı mermerden, hatta tuğladan bir kaplama yapılması yeterli oluyordu.

Bu külliye'nin planları hiç değişmiyordu. Zeminine geniş taşlar döşenmiş dikdörtgen biçimli bir meydan olan forumun kenarında Capitolum'un üçlü tanrı grubunun –Jupiter, İunon, Minerva– tapınağı, bir tür yerel senato olan curia (*decurio*'lar kentin senatörleri, *duumviri* de konsülleridir), kimi zaman önünde bir sütun dizisi olan kimi zaman da olmayan ve içeride adalet dağıtılan bazilika yükselir. Yağmur bastırdığında yakında dolaşanlar ya bazilikanın önündeki sütun dizisinin altına ya da forumu çevreleyen portiklere sığınır. Forum, pazar özelliğini hep korumuş (yakınlarda başka bir pazar daha var olsa bile) ve bu meydan meyva, sebze, kümes hayvanı, kuzu satan köylüler tarafından düzenli aralıklarla istila edilmeyi sürdürülmüştür. Her kentte rastlanan diğer yapılar: tiyatrolar, amfiteatrlar, sirkler, helalar, kaplıcalardır. Bunlar ölçüsüz bir alan işgal ederler. Kaplıcaların imparatorluk devrinde "Roma sitelerinin kafeleri ve kulüpleri" yerine geçtikleri söylenmiştir. Herkes gününü orada tamamlar. Zafer arklarını, büyük su tüketicileri olan kentlerin ihtiyaçları açısından vazgeçilmez sayılan sukemerlerini, anıtsal kapıları, kütüphaneleri de ekleyelim: Böylece tüm Roma kentlerine hemen hiç değişmeyen bir plan uyarınca yerleştirilen yapı unsurlarının eksiksiz bir listesi elde edilmiş olur.

Tabii birkaç kuraldışı durum da vardır: Leptis Magna'nın bir forumu vardır, ama kentin dışındadır; Arles bir portik inşa etmiştir, ama portik sütunlara dayanır gibi üzerine bindirilmiş forumun altındadır; Timgad "capitolum"unu surlarının dışına yapmıştır... Kentin büyüme tarzı veya yerleşim alanının elverişsizlikleri tarafından belirlenen bu sapmalar, önceden tasarlanmış ve bıkıp usanmadan yinelenen bir planın kural olduğu gerçeğini ortadan kaldırmazlar. Yeni kentleri çoğunlukla askerler ve uzmanlığından çok bolluğundan yararlanan yerli bir işgücü inşa etmişlerdir. İnşaat

sürecinde hızlı karar verilip, çabuk ilerlenmesi şarttı. Gelecekte forumun yapılacağı yer merkez olarak seçiliyor, oradan hareketle kuzey-güney eksenini, *cardo* ve doğu-batı eksenini, *decumanus* çiziliyor, bu iki çizgi forumda dik açı ile kesişiyor ve kentin içine yerleştirildiği kare planının kenar ortaylarını oluşturuyorlardı. Lutetia'da [bugün Paris'in olduğu yerde kurulmuş Roma kenti] sol yakadaki küçük açık kentin forumu bugünkü Soufflot sokağındaydı; *cardo*, Saint-Jacques sokağıydı, kaplıcalar Cluny Müzesi'nin ve Collège de France'ın bulundukları yerdeydi; bugün Lutèce arenaları diye bilinen yerde de bir yarım amfiteatr vardı.

Bu çeşitli öğeler de Roma kentinin bu karma modeli içine katılmadan önce epey seyahat etmişlerdi haliyle... Forum, Yunan sitemindeki agoranın bir kopyasıdır; portikler de aynı kaynaktan alınmadır. Tiyatro Yunan menşelidir, ama Roma bu yapıyı oldukça değiştirmiştir. Bazilika da Yunan asıllıdır: Roma'nın ilk bazilikasını, *Basilica Porcia*'yı Yaşlı Cato'nun inşa ettiği söylenir. Tapınaklar da başından itibaren Etrüsk tapınağı aracılığıyla Yunan sanatından pek çok şey almışlardır. Gladyatör dövüşlerinin veya yırtıcı hayvanlarla yapılan dövüşlerin, *venatio*'nun cereyan ettiği amfiteatrlar, hiç kuşku yok ki Campania menşelidir. Kaplıcalar da Roma devri öncesi Güney İtalya'dan alınmış olsalar gerek.

Kısacası Roma dışarıdan birçok şey almıştır – ama bu durum, onu kesinlikle alçaltmaz. Avuç avuç aldığı gibi avuç avuç da vermiştir ve Yunanistan'dan başlamak kaydıyla, uzun soluklu uygarlıkların yazgısı da budur zaten.

Kentler ve İmparatorluk

Böylece Roma bir kentler federasyonunun başına kurulmuş, kentlerden her biri kendi iç işleriyle uğraşırken, Roma da bütünü yönetimini üstlenmiştir.

MS 2. veya 3. yüzyıla kadar refah içinde yaşayan bu kentler, daha sonra zor zamanlardan geçmeye başladılar. Ferdinand Lot'un kötümser ve muhtemelen doğru görüşleri kabul edilecek olursa, bu kentlerin nüfusu onları canlandırmaya yetecek kadar kalabalık değildir. Konstantinopolis kurulmadan önce, imparatorluğun büyük yerleşimleri Roma, İskenderiye, bir ölçüde de Antiokhia'dan iba-

retti. Ve ikincil kentlerin oluşturdukları ağlar, çoğunlukla büyük kentler olmadığı için göze çarpıyorlardı. Çepeçevre millerce uzanan bir alan içindeki tek kent olan Timgad'ın nüfusu 15.000 kişiyi geçmiyordu. Bunun da ötesinde, kent siyasal merkez ve köylülerin pazarı rolünü oynasa bile, kent-kır bağlantısı kendi içine kapalı değildi. Başka bir deyişle, kent, ileride Ortaçağ Avrupası'nın ekonomisine hız verecek olan imalat rolünü oynayamıyordu. Bunun suçlusu, büyük malikâneler ve onların köleler veya "kolonlar", toprağa zaten bağlanmış durumdaki küçük kiracılar tarafından işletilen atölyeleri miydi? Yoksa bilinen enerji kaynaklarının sistemli bir kullanımının bulunmaması mı? Yoksa bu yerinde sayma sonra da gerileme durumunda mevcut yapılardan daha büyük bir sorumluluk taşıyan elverişsiz, düşmanca bir konjonktür mü?

Her ne olursa olsun, kentlerin yazgısının imparatorluğun yazgısıyla hemen hemen tamamen örtüştüğü izlenimi yanlış değildir: Kentlerin gösterdiği atılım uzun süre imparatorluktan hız almıştır. Uçsuz bucaksız bir ekonomik alanın birliğini, en azından geçirgenliğini sağlayan imparatorluk, alışverişleri çoğaltan belli bir para ekonomisini ve biraz kısıtlı, ama yine de hepsi Helenistik dünyadan miras kalmış kendi olanaklarına sahip olan bir kapitalizmi geliştirmişti: Bu olanaklar arasında, ticari ortaklıklar, borsalar (Roma'da forumda iş görürlerdi) ve *mercatores*'in yanı sıra, kredi veren, *proscriptio* (bir tür çek) ve *permutatio* (havale) kullanan bankerler sayılabilir. Ama yaptığımız bu modernleştirilmiş çeviriler, –imparatorluğun son yüzyıllarındaki geri çekilme öncesinde– çok geçmeden devletin her yeri kaplayan ölümcül gölgesi altında kalacak bir ekonominin görüntüsünü tam aslına uygun olarak yansıtmamakta, biraz bozmaktadır.

Roma Helenistik Uygarlığı Kabul Ediyor ve Derliyor

İktidar ve zenginlik merkezi olan Roma, düşünce ve sanatın hareketli akımlarını hiç zorluk çekmeden yakalar; üstelik bunu Actium'dan ve Augustus'un zaferinden çok önce, muzaffer kente ilk Yunanlar gelmeye başladığı andan itibaren başarır. Bu gelenler, tüccarlardan, zanaatkârlardan, bir arpalık arayışındaki entelektüellerden, siyasi sürgünlerden, hatta efendilerinden daha hünerli köleler-

den oluşuyordu. Roma'nın Helenleşmesi yüzyıllar önce başlamıştı ve Aydınlanma çağı Avrupa'sının Fransızcası gibi, Yunanca da yavaş yavaş eğitilmiş kişilerin ikinci dili oldu – aradaki tek fark Yunancanın bu üstünlüğünün bir tek yüzyıl değil, yüzyıllar boyunca sürmesiydi!

Gerçi zaman zaman Yunanların verdiği ders öyle üst düzeydeydi ki, talebe bırakın hocasını geçmeyi, ona yetişmeyi bile başaramadı. Bu durum ne yazık ki bilim alanı için geçerliydi ve bilim Yunanistan'ın onu taşıdığı yerde kaldı. Yunan düşüncesinin gururu olan felsefe için de hemen hemen aynı şey söylenebilir. Roma bunun derslerini yavaş yavaş özümseyecek, ara sıra da bunlara kafa tutacaktır. Hatta resmi Roma filozofları birçok kez sınırdışı edecektir. Ama birkaç büyük aile tarafından korunan filozoflar, sonunda İskender'in ölümünü (MÖ 323) izleyen o çalkantılı yılların ürünü olan Yunan düşüncelerinden bir bölümünü Roma'ya sokup yerleştireceklerdir. Roma'da Epikürosçuluk Lucretius'a (MÖ 99-55) esin kaynağı olsa bile, hatta Stoacılık Marcus Aurelius'la doruk noktasına tırmanacak çok açık bir talihe sahip olsa bile, özgün bir Latin felsefesinden söz edilebilir mi? Felsefe tarihçileri bunu koro halinde yadsımakta, Cicero veya Seneca'nın eserlerindeki intihallerin izini amansızca sürmektedirler.

O zamana dek Roma'ya ancak dolaylı yoldan, Etruria veya Campania üzerinden ulaşmış Yunan sanatı ile karşılaşma MÖ 3. yüzyılda tam bir keşif oldu. Sicilya'daki kentlerin, Doğu'daki kırsal alanların alınması ve Yunanistan'ın bir Roma eyaleti haline getirilmesi (MÖ 146) bu keşfe olanak vermişti. O zaman, o güne dek sadece felsefesi patrici ailelerine ulaşmış olan Yunanistan, zenginlik ve lüksün de yardımıyla, Roma'daki yaşam sanatını bile bir anda değiştirdi. Yunan sanatçılar veya Yunan Doğusu'nun sanatçıları Roma'ya akın ettiler ve epey bilgisiz, ama evlerini ve villalarını süslemek için fazla bir şey anlamasa da snobizmini ortaya dökerek sanat eseri koleksiyonu yapan zengin bir müşteri kitlesinin hizmetine girdiler.² Roma, çocukluk evresindeki bir uygarlığın iştahıyla,

2. Bu söyleneni tüm boyutları ve arka planıyla birlikte anlamak için, bkz. *L'Art décoratif à Rome à la fin de la République et au début du Principat*, Roma, 1981. (P. R.)

önüne konan her şeyi karmakarışık bir şekilde yutacaktı: Bergama'nın büyük tarihsel kompozisyonları, İskenderiye'nin zarif eserleri veya çılgın barok üslubu, yeni-Attikacılığın soğuklukları ve hatta eski Yunan klasisizminin en iyi başyapıtları. Orijinaller ve (Atina'da bir sanayi ritmi içinde Batı'ya yönelik olarak üretilen) kopyalar İtalya'ya sükün eder, eski eser satıcılarının dükkânlarına yığılırlar. Cicero, çok zengin dostu Atticus'tan, "Tusculum'daki villasına koymak için alçak-kabartmalar" ister; Atticus Atina'dan Pompeius'a Roma'da inşa edilmiş ilk taş tiyatro olan (MÖ 55) tiyatrosuna koyması için heykeller gönderir. Birkaç yıl sonra, Augustus devrinin başlarında Apollon tapınağı Helenistik modele göre yeniden inşa edilir ve içeriye konulan hepsi Yunan yapımı meşhur heykeller ve resimler burayı tam bir müzeye dönüştürür. Zaten Tunus kıyısında herhalde aynı döneme doğru batmış ve 1907'de yeri belirlenen bir geminin (Mehdiye batığı) yükü oldukça anlamlıdır: altmış sütun (hiç kuşkusuz yeniydiler), heykelcikler, alçak-kabartmalar, mermer ve tunç yontular; bunların bazıları sahici başyapıtlardı.

Tabii ki bütün bunlar İtalya'da çalışan İtalyan ve Yunan zanaatkârları için de model yerine geçiyordu. Roma sanatının özgünlüğünü güçlü bir biçimde ilan edeceği, gerçeğe uygun ayrıntı tutkusu, gerçekçi portre, peyzaj, natürmort alanlarında bile ilk kıvılcım doğudan gelmiş olsa gerek.

Roma'nın Özgün Yanları

Ama sadece başkalarının sırtından geçinen hiçbir uygarlık yoktur. Roma, hızla yayılan ve kendisinin de heyecanla taklit ettiği bir Helenizmin başkenti olduğunda, kendi gelenekleri içindeki yerini çoktan pekiştirmiş bir toplumdur. Bunları, Cato'yu umutsuzluğa sevk edecek ölçüde yadsımış olsa bile, hâlâ eski zevkleri ona rehberlik ediyor, anlamı er veya geç ifadesini bulacak bazı tercihler yapmaya zorluyordu. Yunanistan'a yönelik hayranlığı, aşağılık duygusunun etkisinden kurtulduğu zaman bu tercihlerin derindeki anlamı ortaya çıkacaktı.

Üstelik zorunluluklar da hâlâ mevcuttu. Actium'un ardından bina ihtiyacı aciliyet kazandı, bir şantiyeyi kaparken bir yenisini açmak gerekiyordu. Roma, giderek artan ve İskenderiye dışında baş-

ka hiçbir Yunan sitesiyle kıyaslanamayacak büyüklükte bir nüfusun kendisine doğru akın ettiğini görüyordu. Şehircilik kendi sorunlarını da beraberinde getiriyordu. Roma'nın şahsiyetini en önce mimari alanında sergilemesinde şaşılacak hiçbir yan yoktur.

Sulla, Pompeius, Sezar, Augustus kendi işlerini kendileri görmek zorunda kalnuşlardır. Agrippa kentin kanalizasyonlarını yeniden yaptırır; Augustus üç veya dört yeni sukemerî inşa eder, Sezar'ın forumuna bir duvarla Subura mahallesinden ayrılan yeni bir forum ekler; Esquilino tepesindeki bu mahallede mimciler, gladyatörler, haydutlar ve yoksulların en aşağı kesimi yaşamaktadır. Böylelikle Augustus mermer kaplı (MÖ 2. yüzyılın yeniliği; Yunanlardan alınmış bu usul Carrara taş ocaklarının işletilmesi sayesinde uygulanabilmektedir) resmi kenti, eski usulle, ahşap ve kerpiçten inşa edilmiş ve sürekli yangın çıkan sefil kentten ayırır. Bunları sayısız inşaat izler: forumlar, bazilikalar, kaplıcalar, tiyatrolar, sirkeler, tapınaklar, saraylar, hatta yüksek, çok katlı akarât evleri.

Roma mimarisi bilinen tüm yolları ve unsurları kabul edip kendine uyarlanıştır. Dor, İon, Korint düzenindeki sütunlar orada değiştirilerek kullanılır: Basitleştirilen ve kaide üzerine oturtulan Dor düzenine *Toscana* düzeni adı verilir; *karma* adı verilen düzen, Korintos usulü kenger yaprağı ile İon kıvrımlarını bir araya getirir. Ama Roma sanatının en güçlü yanı, mühendislerin işlevsel sanatına ilişkindir. Beton kullanımının da yardımını alan mühendislik kemerleri, kubbeleri, beşik tonozları ve sivri köşelere bindirilmiş tonozları çoğaltır, mimariyi sütunların veya taşıyıcı direklerin kısıtlayıcılığından kurtarır, kullanıcı kitlesinin gerektirdiği geniş iç hacimlere olanak verir. Böylece, Roma'nın o görkemli üslubu sanki kendiliğinden bir gelişim içinde ortaya çıkar.

Vespasianus tarafından başlatılan ve oğlu Domitianus tarafından tamamlanan Coliseum bu görkemlin iyi bir örneğidir. Bugüne kadar kırılmanuş bir rekoru gerçekleştirir: 188 metreye 156 metredir ve çevresi de 527 metredir; dış duvar yüksekliği 48 metredir ve gerektiğinde üzerine ahşap bir kat daha ilave edilebilmektedir; 80 metreye 54 metrelik geniş arenanın çevresine 50 ilâ 80.000 seyirci yerleşebiliyordu. Yapının adı Colosse'tan [Dev], Neron'un güneş tanrısı şeklinde yapılmış, boyu 30 metreyi aşan heykelinden geliyordu. Bu heykel sonradan kaldırılmış, fakat adı bir diğer dev-

de, Coliseum'da yaşamıştır. İmparatorlukta muazzam denebilecek boyutlarda birçok amfiteatr vardı: İspanya'da Italica (156 x 154 m); Autun (154 x 130); Poitiers (138 x 115); Limoges (137 x 113); Arles (136 x 108); Tours (135 x 120); Bordeaux (132 x 105); Nimes (131 x 100)...

Roma sanatı resim ve heykel alanında Helen tarzlarından yavaş yavaş sıyrılır. Yunan sanatçıların sayısı, yerel zevklerin derhal gün ışığına çıkamayacağı kadar fazladır. Bu sürecin işleyişi Roma dışında daha iyi izlenebilir. Nitekim Romalı değil Güney İtalyalı olan ve Roma'nın özgünlüğünde pay sahibi olacak bir halk sanatı vardır – R. Bianchi Bandinelli bunu "pleb sanatı" diye niteler. Gürbüz, gerçekçi, şeylere ve canlılara yakın, kıyaslamayı biraz zorlayacak olursak, saygın ve usta İtalyan Rönesansı örneği karşısında Loire bölgesinin Fransız sanatını biraz andıran bir sanat söz konusudur. Yabancı etkiye karşı yerel bir sanat yavaş yavaş yerini, hatta neredeyse öcünü alacak, ama bu işlem ölçülü bir biçimde, ağır ağır gerçekleşecektir.

Böylece karma bir sanat, Domitius Ahenobarbus sunağındaki (MÖ 115 ile 70 arası) heykellerin erken bir örneğini sundukları ilk "Roma" üslubu doğar. Bu sanat, Helenistik üslupta mitolojik bir kompozisyonu çok daha gerçekçi biçimde işlenmiş bir sahneyle birleştirmektedir. Yine de Roma'nın resmi sanatı, üzerindeki yabancı damgasını uzun süre taşıyacaktır. Vatikan Müzesi'nde bulunan ve Rodoslu heykeltıraşların eseri olan *Laocoon*'un Yaşlı Plinius'tan başlamak kaydıyla Romalıların büyük hayranlığını uyandırdığını unutmayalım. Augustus'un *prima porta* diye bilinen portresi, imparatorun başını ve zırhını, tuhaf bir biçimde Polykletes'in *Doryforos*'unun Yunan gövdesi üzerine oturtmuştur. *Ara Pacis* (barış kararı MÖ 13'te alınmış, barış sunağı ise dört yıl sonra Mars Alanı'nda inşa edilmiştir) panolarının büyük bölümü, hatta tamamı Yunan sanatçıların eseridir.

En eksiksiz Roma sanatını kendini özel portre sanatında gösterir. Bu sanat çoğunlukla Roma'nın Etrüsk kökenlerine bağlanmıştır ve eski Etruria'nın tunç veya pişmiş topraktan heykellerine belli bir aslına uygunluk kaygısının can verdiği doğrudur. Ama bu sanat dalının patrici ailelerinin imtiyazı olan Roma geleneği *jus imaginis*'le olan bağı daha da kesindir. Polybios *nobilitas* cenaze törenlerinin

ona yabancı gelen manzarasından bazı ayrıntıları ve *imago*'nun, büyük ailelerin ölülerinin her birinin yüzünden –atalar kültürüne bağlanan bir gelenek uyarınca– alıp sakladıkları balmumu maskın bu törenlerde oynadığı rolü kaydetmiştir. "Tanınmış bir akraba öldüğünde, cenaze törenlerinde bu masklar geçit alayı halinde taşınır ve boyları posları, dış görünüşleriyle o yüzlerin sahiplerini en çok andıran kişiler bu maskları takar, eğer ölen kişi konsül veya yargıç ise, *praetexta* togaları* censor ise erguvan rengi togaları ve zafer kazanmışsa altın simli togaları sırtlarına geçirirler." Balmumundan yapılan ve kalıbı ölen kişinin yüzünden alınan bu kırılğan masklar yerlerini gerçekçilikte olağanüstü bir düzeyi tutturan taş veya tunç büstlere bırakacaklardır. Helenistik etki bunlara kimi zaman bir kendini beğenmişlik tınısı ekleyecek, ama resim veya yontu tarzındaki Roma portre sanatı geleneği büyük ifade gücünü ve görelî bir yalınlığı hep koruyacaktır. Her halükârda, Augustus zamanında onun sade güzelliği ile taklitçilik etkisindeki resmi sanatın virtüozlukları arasında hemen göze çarpan bir karşıtlık söz konusudur.

Emperyal sanatın "kültürel bir alıntı olmaktan çıkıp, hazmedilmiş ve yeni bir kültüre dönüştürülmüş bir besin" olması için biraz vakit gerekecektir. Örneğin R. Bianchi Bandinelli, Augustus asrının karşısına tutkulu ve romantik Traianus asrını (kabaca Neron'dan Marcus Aurelius'a dek uzanan dönem) koyar; bu dönemde ilk kez Roma'ya ait olan özellikler ile dışarıdan alınmış kazanımlar iç içe geçer, dengelenirler. Traianus Sütunu'nun heykellerini Bergama çok uzun süre önceden haber vermişti gerçi, ama iki yüz metre boyunca kesintisiz biçimde sütunun çevresine dolanan ve Traianus'un Daçyalılara karşı zaferle sonuçlanan iki seferinin (101-102 ve 106-107) uzun tarihsel hikâyesinin anlatıldığı frizde yer alan sayısız ayrıntı yeni bir üslubu, yeni bir düşüncüyü ve temaları gözler önüne serer. Sahneler canlı, kimi zaman dehşet verecek ölçüde gerçekçidir; savaş, sayısız ölüsüyle birlikte görünür; ama düşmanlar da saygın kişilerdir, onlar da darbeler indirmektedir. Bir diğer yenilik: yapılan canavarlıkların itirafı (acaba bu bir itiraf mıydı?), üstelik çok büyük bir maceranın küçük aktörlerinin de sahneye girmesi: asker-

* Genç patricilerin ve bazı yüksek görevlilerin giydikleri, kenan erguvan şeritli beyaz toga. –ç.n.

ler, arabacılar, istihkâm erleri... İsimsiz kahramanlar ilk kez onurlandırılmaktadır.

Augustus'tan Marcus Aurelius'a Edebiyat Alanındaki Başarılar

Sanat gönüllü bir seyyahdır, çevik adımlarla bir ülkeden diğerine, bir uygarlıktan başka bir uygarlığa gider. Reform tarafından ikiye bölünen Avrupa'nın tek bir sanatı olacaktır: Barok! Edebiyatlar ise ulusaldır ve özgün kalmaya mahkûmdurlar.

Roma'nın, Augustus öncesinden başlayarak, kendi edebiyatı vardır. Bu edebiyat birdenbire boy atmış gibidir, ama Pierre Grimal'in yazdığına göre, biraz daha yakından bakıldığında, "Augustus asrındaki edebi olgunlaşma" daha çok kendisinden önce gelen kriz döneminin eseridir. Yine de Augustus ve özellikle de Şövalye Caius Cilinius Maecenas zamanlarının edebi yaşamını siyasetlerine veya kişisel zevklerine göre yönlendirmişlerdir: Maecenas bizzat şairdir ve Hermesçiliğe olduğu kadar süslü söz söyleme sanatına da meyillidir; Augustus'ta ise tartışılmaz bir entelektüel tutku vardır. Ayrıca edebi bilincin yeni rejimle, yani iç savaşların sona ermesiyle, Roma "erdemleri" içinde yeni sayılabilecek bir emniyet ve güven duygusunun ortaya çıkmasıyla özdeşleşmesi de söz konusu değil midir? Bu yıllarda Roma'da, terimdeki anakronizmaya karşın, "milliyetçi" diye nitelenebilecek bir zihniyet devrimi gerçekleşir; olup biten *mutatis mutandis* Joachim du Bellay veya Ronsard'ın bakış açısından Fransız Rönesansı'nı andırmaktadır en çok. Çekici olduğu kadar kaygı da uyandıran ve Catullus zamanında (MÖ 87-54) *Neoterói* ["yeni şairler"] çevresinden genç şairlerin hâlâ kendilerine örnek aldıkları Helenistik Doğu karşısında geleneksel Batı'nın, Roma'nın, İtalya'nın değerleri kendiliklerinden yükselebilirler. Kamuoyunun bu yönde ustaca işlenmesi de sürece katkı yapar: Roma maddi üstünlüğü ele geçirmiş, artık başka şanların şöhretlerin peşine düşmüştür.

Augustus, Helenistik dönem hükümdarları gibi, "kurtarıcı prens"tir. Roma'nın yüceliği ve misyonu hakkındaki neredeyse dinsel bir duygu adına, Perikles ve Atina ile rekabete girmeyi de düşünmüş olabilir mi? Vergilius'un, Titus Livius'un, Horatius'un, hatta Propertius'un eserlerine damgasını vuran Maecenas'ın etkisin-

den de çok, bu duygudur. Ezelden beri "Sezarıcı" olan Vergilius kendiliğinden genç Octavius'un dümen suyuna girmişti zaten. Dolayısıyla MÖ 29'da *Aeneis*'i yazmaya başlaması, bir dalkavukluk kapsamında değil hayatının normal seyri içinde değerlendirilmelidir. Vergilius bu eseri kusurlu bulduğu için on yıl sonra tamamlamadan yarıda bırakacak, ölümünde yok edilmesini isteyecek, ama bu isteği yerine getirilmeyecekti. Bu sayede Roma "Homer'vari" bir destana, kendi şanına ve Augustus'un şanına adanmış anıtsal bir esere sahip oldu. Iulia gens'i aracılığıyla bizzat Aineias'ın ve Venüs'ün soyundan gelen Augustus'u felek, imparatorluğun yazgisına hükmetsin diye seçmişti. Kent bir süre sonra bir Roma tarihine de sahip olacak, Titus Livius'un (MÖ 19-MS 17) eksiksiz vatanperverliği kendisinden isteneni fazlasıyla verecekti: Kaynaklara yönelik dürüst bir eleştiri çabasına karşın, eseri Roma'nın yüceliğine yakılmış bir güzelleme gibiydi. Yine de imparatorluk okullarındaki eğitim programı bu süslü eserler yerine Sallust'un (MÖ 85-35) kuru ve dokunaklı nesrini, onun *Jugurtha Savaşı* ve *Catilina'nın Fesatı* adlı eserlerini uzun süre inatla tercih edecekti.

Tabii ki öteki yazarlar böylesine net taraf olmazlar. Catullus veya Tibullus gibi Propertius da öncelikle Cynthia'ya duyduğu aşkın türküsünü yakmıştır. Yine de ömrünün sonuna doğru kaleme aldığı *Elegia'lar* Roma'nın eski efsanelerine açılırlar; Tarpeia ve Iulia gens'i'nden Troyalı atalar ve Augustus'un kabul ettirmek istediği ahlak reformuna Cynthia'dan daha uygun görünen Romalı genç kızlar sahneye çıkarlar. Horatius da temkinli adımlarla ilerler. Sadece kökeni itibarıyla değil (azadlı bir kölenin oğludur), kendi geçmişi bakımından da komplekslidir: MÖ 42'de Makedonya'da Brutus ile Cassius'un ordusunda, cumhuriyetçi hizbin cephesinde savaşmıştı. Ayrıca bağımsızlığını, Tibur yakınında Sabina'daki arazisini sever ve iktidarın dağıttığı ödüllerden değilse bile, ona yaltaklanmaktan kaçır. Bununla birlikte o da resmi siparişleri kabul eder, MÖ 17'de Ludi Saeculares'in açılışında söylenen ilahinin sözlerini yazar. Maecenas'tan birkaç hafta sonra (MÖ 8), elli yedi yaşında öldüğünde dostunun yanına gömülür.

Başka ozanlar iktidara karşı açıkça çekinceli bir tavır benimseyeceklerdir. Sadece eleji yazar Tibullus böyledir; bilinçli olarak Neoteroi grubunun İskenderiye esinli şiirine geri dönen Ovidius

için ise (MÖ 43-MS 17) bu özellik daha da geçerlidir. Fazlasıyla serbest şiiri, mizah anlayışı, erotizmi onu Roma'da saraylı kadınların ve züppelerin gözde şairi haline getirecek, ama Augustus tarafından sürülmesine yol açacaktır. *Tristia* ve *Epistulae ex Ponto* adlı eserlerini Mesia'da, Karadeniz kıyısındaki Tomi'de yazacak ve orada da ölecektir.

R. Bianchi Bandinelli'nin sanat konusundaki yargısını edebiyat için de yineleyip, Traianus asrını öne çıkarmak pek kolay değildir. Bu alanda, Augustus devrinin şanlı isimlerindense, sonraki yüzyılın şairlerini, yazarlarını tercih etmek daha doğru olur: Quintilianus, Lucanus, Persius, Martialis –ne paradoks!– ama onların yanı sıra Tacitus, Seneca, Petronius – ve bu tercih savunulabilir. Bununla birlikte parlak denemeci Emil Ludwig'e kulak verecek olsaydık, "Romalıların büyüklüğünü oluşturan her şey önceden cumhuriyet tarafından üretilmişti" dememiz gerekirdi. Bu değerlendirme, Cice-ro'ya, Terentius'a veya Horatius'un nefret ettiği Plautus'a dönmek anlamına gelirdi. Her birimiz tarihi kendi zevklerine göre yargılıyor!

Commodus'tan (180-192) Septimius Severus'a (193-211)

Marcus Aurelius'un ölümünden çok önce zor saatler kapıya dayanmış, imparatorların en filozofunun uzun ve kavgacı saltanat döneminin ritmini belirlemişlerdir. Değişen dışarının güvenliği, içerinin barışı, farklı eyaletler arasındaki dengedir. Ekonomik gerilemelerin, parasal düzensizliklerin ortasında Roma, evrenin merkezi olmaktan çıkar. Doğu özgürleşir; dinleri, düşünce biçimleri Roma geleneğinin içine dalarlar. Augustus'un ve Antoninuslar'ın tasarladığı biçimiyle *principatus*'un* zamanın gerisinde kalmış bir tedbirlilik olduğu ortaya çıkar. Bürokrasi iyice şişmiştir ve imparatorluk iktidarı "Doğu despotizmi uygulamaları"na doğru kaymaktadır: Commodus gaddar çılgınlıkları içinde kendisine Hercules olarak taptırma iddiasındadır. "Kendine dünya kralı ve tanrıların hizmetkârı diyen" ilk imparator olmuştur. Belki de Kartaca asıllı bi Afrikalı olan Septimius Severus'ta da bu değişim fark edilir.

* Roma İmparatorluğu'nun siyasal rejimi; Augustus'un oluşturduğu anayasal biçime genellikle bu ad verilir. –Ç.n.

Sanat da, Antoninuslar yönetiminin sonuna doğru toplumda ve uygarlıkta görülen bu dönüşümün damgasını taşır. Yorumu güç olsa bile, değişim belirgindir. Değişimi, duvar resimlerinin birdenbire ve neredeyse tamamen yok oluşunda görürüz. Değişimi, Traianus sütununun alçak-kabartımları ile Marcus Aurelius sütunu arasındaki çarpıcı karşıtlıkta görürüz. Birincisinde bütünlükçü bir anlayış vardır ve olayların zamandizinsel seyri açıkça ortadadır, oysa ikincisinde olaylar karmakarışık bir biçimde sunulmuştur, farklı atölyelerin ve sanatçıların tarzları göze çarpar, Markomanlara, Daçyalılara, Cottiaelilere, Quadilere karşı verilmiş mücadelenin aralarına yıldırım mucizesi, lejyonerleri susuzluktan kurtarıp düşmanları seller içinde boğan ilahi yardım mucizesi gibi mucizeler serpiştirilmiştir. Tasvir etmekten çok çarpıcılığıyla etkilemeye çalışan ve bu arayışı içinde popülerleşen bir sanat söz konusudur. Sanat tarihçisi Amadeo Maiuri, Pompei'deki ve aynı dönemde başka yerlerdeki belirli bir resim sanatının serbestliğinde günümüz reklam afişlerine benzer unsurlar bulur.

Bir başka kırılma noktası, taşra sanatlarının belli bir özerkliğe kavuşmalarıdır. Leptis Magna'da Septimius Severus'un zafer takı Bizans sanatını çağrıştırır. Palmyra'da, Dura'da Yunan-Mezopotamya ağırlıklı marjinal bir sanat kendini belli eder ve taşıdığı soyut eğilimiyle belli bir primitivizmle de buluşur. Bunlar henüz gelip geçici belirtilerdir, ancak acımasız geleceği önceden bildiğimiz için gözümüze çarparlar. O zamandan "vulgata" halini almış [avamlaşmış] bir toplu sanatta kırılma yaşanmakta ve yerel özgünlükler öne çıkmakta ise de, söz konusu toplu sanat koşullara göre yeniden belirecek kadar güçlüdür hâlâ. Örneğin Plotinus'un dostu Gallienus'la (253-268) yaşanır bu; örneğin Diocletianus'un (284-313) Roma'da inşa ettirdiği kaplıcalarda veya Spalato'da yaptırdığı sarayda yaşanır. Kısacası her alanda birçok eğilme bükülme görülse de, Bizans'tan veya erken ortaçağın barbarlaşmış Avrupa'sından henüz uzak olduğumuz söylenebilir.

Hukuk Alanındaki Başarılar

Ve Roma yaratmaya, kentleri büyötmeye, Treviso, Milano, Selnik, Nikomedia [İznik] gibi başkentler haline getirmeye devam eder. Edebiyat da serpilmeyi sürdürür. Ammianus Marcellinus'un (320-390) Titus Livius'a denk olduğunu; Bordeaux'lu Ausone'un hakiki bir şair olduğunu, Hristiyan edebiyatının çok önemli olduğunu, o çetin yüzyıllarda eğitimde çok belirgin bir biçimde fark edilen güçlenmenin önem taşıdığını söyleyebiliriz. En çok da Roma hukukunun kanıtları halen ortada duran olağanüstü başarısı söz konusudur.

Rıza, yükümlölükler, sözleşmeler, mülkiyet gibi basit kelimelerin manasının peşine düşen günümüzün hayranlık verici Roma hukuku ders kitaplarını karıştırmaya başlarsak, girişeceğimiz zor açıklamalar içinde yolumuzu yitirebiliriz. Veya hukukun bir toplumun çok yönlü tarihini nasıl takip ettiğini, bir yandan ona uyum sağlarken diğeryandan da onu nasıl kendine uydurduğunu anlamaya çalışırsak da aynı şey başımıza gelebilir. Jean Gaudemet, *Institutions de l'Antiquité* (Antikçağın Kurumları, 1967) adlı eserinde, bu toplum-hukuk diyalektiğinin ışığında Roma yaşamının evrimini inceler ve Roma Cumhuriyeti, Erken İmparatorluk Roması, Geç İmparatorluk Roması için –asıl belirleyici dönem budur– üç ayrı bilanço çıkarır. Theodosius Kanunları'nın (438) veya Iustinianus Kanunları'nın (529) ve onu izleyen *Digesta* [Roma hukuku külliya-tı], *Institutiones* [hukuk ders kitabı] ve *Novellae constitutiones*'in [533'ten sonraki kanunlar] Roma hukuku çok uzun bir gelişme sürecinin, mirasların üst üste binmesinin vardığı son noktadır. Roma hukuku ağır ağır, günbegün, töreden, senatus-consultum'lardan (senato kararnamelelerinden), yüksek yargıçların hükümlerinden, imparatorluk "anayasaları"ndan, içtihat hükümlerinden, müçtehitlerin geliştirdikleri öğretilerden hareketle oluşmuştur.

Müçtehitlerin, hukuk danışmanlarının ve avukatların rolü bu karmaşık eserin en özgün yanıdır. Bu alanda Roma'nın dehasının, zekâsının rol oynadığına hiç kuşku yoktur. Siyasal, toplumsal ve ekonomik düzen açısından vazgeçilmez olan hukuki kurallar olmadan metropol, imparatorluğuyla –İtalya, eyaletler, kentler– bağlan-

tı içinde yaşayamazdı. Hukuk külliyatı geçen yüzyıllarla birlikte durmadan genişlemiştir. Bu koca kütleyi omuzlarına alıp kaldırabilecek büyük müçtehitler ise geç dönemde sahneye çıkarlar; Sabinus ve Proculus, Tiberius devrinde yaşamış, *Institutiones* adlı eseri 1816'da Niebuhr tarafından Verona'da üzerine başka bir şey yazılmış parşömenlerde bulunan Gaius ise Hadrianus veya Marcus Aurelius devrinde yaşamışlardır. Bir diğer meşhur müçtehit olan Pomponius da bu sonuncunun çağdaşıdır. Hukuk eğitimi ise Geç İmparatorluk dönemiyle birlikte Roma, Konstantinopolis ve Beyrut'ta görülür; Beyrut 5. yüzyılda hatırı sayılır bir rol üstlenecek, daha sonra Iustinianus rönesansını sağlayacak verileri Beyrut hukuk okulu kurtarıp muhafaza edecektir.

Demek ki hukuk, Roma'nın son saatlerine dek, hatta bunun da ötesinde zenginliğini duyurmuştur. "Roma'nın siyasal gücü sona erdikten sonra da kurumlarının ve hukukunun hayatta kaldıkları" dikkate alınırsa, diye yazar Jean Gaudemet, "imparatorluğun gerilemesi veya malıvolması denilen olay tüm anlamını yitirir." Roma'nın tamamen ölmeyeceğine hiç kuşku yoktur. Batı, onun hayatta kalan bölümlerinden yoğrularak şekillendirilecektir.

Konstantinopolis'in Kuruluşu ve Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı

Roma'nın gerilemesi, ölümü gibi eski temalar hakkındaki tartışmalar hiç sona ermeme tehlikesini de taşırlar. Çünkü can çekiştiği söylenen imparatorluk iç kavgalarına ve efendilerinin saçmalıklarına karşın hayatta kalır. Ne altın ne de gümüş kalmıştır, ekonomi paradan önceki haline dönmüştür, ama hayat devam eder. Artık disiplinli ordu yoktur, sınırlar birbiri peşi sıra çöker, Barbarlar Roma topraklarının içlerine kadar girerler. Bununla birlikte Ren nehri kıyısında, Milano önlerinde, Tuna kıyısında veya 227'den itibaren yeni ve ürkütücü düşmanlar olarak ortaya çıkan Sasaniler karşısında, Fırat kıyılarında Roma için ölmeye hazır askerler hâlâ vardır. İnşaat şantiyeleri bile işsiz kalmaz: Aurelianus Roma'nın dev surlarını 272'de yaptırır. 324'ten itibaren Constantinus yeni başkenti ni, Konstantinopolis'i inşa eder ve 330'da açılışını yapar. Eğer simgesel bir olay aranacaksa bunu akılda tutalım: Bu dev meşale gelecek yüzyılları da aydınlatmaktadır.

Aceleyle inşa edilmiş bir kent değil, ikinci bir Roma söz konusudur; imparatorun Hristiyanlığı benimsemesiyle ilişkili olduğu için önemi artan bu icraatin, önceden hesaplanamayacak kadar büyük sonuçları olacaktır. Bu şekilde Akdeniz dünyasının ve imparatorluğun yazgısı Bizans İmparatorluğu'nun hayatta kalması ve uzun bir ömür sürmesi noktasına varacak yola girecektir. Constantinus bu icraati sırasında herhalde böyle bir şeyi ne önceden tahmin etmiş, ne de istemişti, çünkü yeni başkenti pagan Roma'nın çerçevesinden kurtulmak için seçmemişti. Diocletianus ve tetrarşi döneminden beri imparatorlar Roma'da kalmaya hiç zaman bulamamışlardı. Constantinus da yeni başkentinde, Barbarların bıkıp usanmadan dövdükleri zayıf kapılara, Tuna ve Fırat'a elinin yetiştirebileceği bir yerde bulunmaktadır.

Yine de biz Batılıları asıl büyüleyen Konstantinopolis'in geleceğidir, çünkü bizim bu gelecek içerisindeki yerimiz alnımıza yazılmış gibidir. Bu mucizevi değişimi, Hristiyanlığın başarısını umursamamak mümkün müdür? Nitekim Hristiyanlık derin sıkıntılarla dolu yüzyılların ardından zaferi kazanmıştır. 2. yüzyıldan itibaren ağır ağır gelişen gizli –ve sadece tinsel düzeyde kalman– bir devrimin kabanar şiddetli suları onu yukarı taşımıştır.

Dış durum Marcus Aurelius (161-180) *principatus*'unun başında, 162-168 yılları arasında iyiden iyiye bozulmuştur. İmparatorluğun entelektüel, ahlaki, dini krizi de hemen hemen aynı anda ortaya çıkar. Tüm Roma dünyasında binlerce tanrının bir arada var olduğu hoşgörülü bir paganizmin varlığını ve canlılığını korumasına karşın, kabaca bir vatanseverlik biçimine tekabül ettiği söylenebilecek imparator kültürünün gücüne karşın bu paganizmin ne kitleleri ne de seçkinleri tatmin ettiği kesindir. Seçkinler felsefede bir çıkış kapısı aramaktadır. Kitleler ise erişilebilir tanrıların, elle tutulur avuntuların peşindedir. Oysa, ölümden sonra bir hayatın varlığına inanmaktan daha üstün bir avuntu olabilir mi? "Önceki yüzyıllarda oran tersine olmasına karşın, 2. yüzyılda toprağa defnetme işleminin ölümlerin yakılmasından daha sık görülmesi önemsiz sayılamaz [...]. Ölüyü yaşarken sahip olduğu biçimde bırakan bu defin tarzı, ölümden sonraki yaşam, ebedi kurtuluş ve cesetlerin dirilme olasılığı konusunda halk arasına inerek yaygınlaşan inançlarla da ilişkilidir" (E. Albertini).

Burada her şey birbirini tutmaktadır. Farklılaşan bir sosyoloji, bir coğrafya sınıflara ve dinlere göre değişen yanıtların çoğulluğunu gösterebilir de, ortaya atılan sorunun tekliği söz konusudur. Zenginler ve yoksulların başında aynı bela vardır. Roma'da Yunan felsefelerinin yeniden canlanması anlamlıdır. Kinikler (Demetrius, Oenomaos), Zeus'un habercisi olduklarını iddia eden bu tuhaf filozoflar gezici vaizler olurlar. Yeni-Platonculuk hem Epikürosçuluktan hem de Stoacılıktan bayrağı devralır. Bu akımın en önemli yorumcusu Plotinus (205-270) olacaktır. Mısır'da doğan bu Yunan filozof Roma'ya yerleşip, muazzam bir başarı kazanacak okulunu açtığında kırk yaşındadır. Felsefesi Platon'dan hareket eder, ama tüm farklı düşünceleri aynı mistik coşku içinde uzlaştırmayı hedefler.

Derinlerdeki bu krize işaret eden daha çalkantılı hareketler söz konusudur. Kendisi 97'ye doğru Roma'da ölen, ama hayatı ve mucizeleriyle Filostrate'se (275'e doğru ölmüştür) gerçek bir roman malzemesi sunan Tyana'lı Apollonios gibi keramet sahiplerinin ve mucize yaratıcılarının çoğalması bu işaretlerden biridir. Filostrate'sin roman kahramanı güneş kültünü vazeder, mucizeler gerçekleştirir, salgınları durdurur, hastaları iyileştirir. Bu kitabın kazandığı başarı bir test niteliğindedir. Sonraları daha da ileri gidilecektir. Ölümlülerin kaderini etkileyebilmek de iyidir gerçi, ama tanrıları bile etkileme gücüne sahip olmak hiç tartışmasız daha üstün bir noktadır. Şarlatanların ve ilham sahibi kişilerin doyacağı uğraştıkları bir dal olan *théurgie*'nin* iddiası budur.

Bu genel ortam, Doğu kültürlerinin Batı'da giderek artan itibarını da açıklar: İsis, Kibele ve Attis, Mithra kültürleri, kısa bir süre sonra Hristiyan inançları hızla mevzi kazanırlar. Bu yayılmada tüm imparatorluğu dolaşan askerler de, Doğu tüccarları, her yerde insanın karşısına çıkan Yahudi veya Suriyeli o *syri*'ler kadar rol oynamışlardır. Ama bu tartışma içinde asıl imparator ve çevresi muazzam bir ağırlığa sahiptir. Bazı imparatorlar istemese, ne Kibele ne de Mithra ve onun kanlı vaftiz törenleri bu kadar yayılabilirdi.

Uzun süre baskı altında tutulan Hristiyanlık için de aynı durum geçerlidir. Constantinus'un verdiği karar olmasa, kaderi ne olurdu

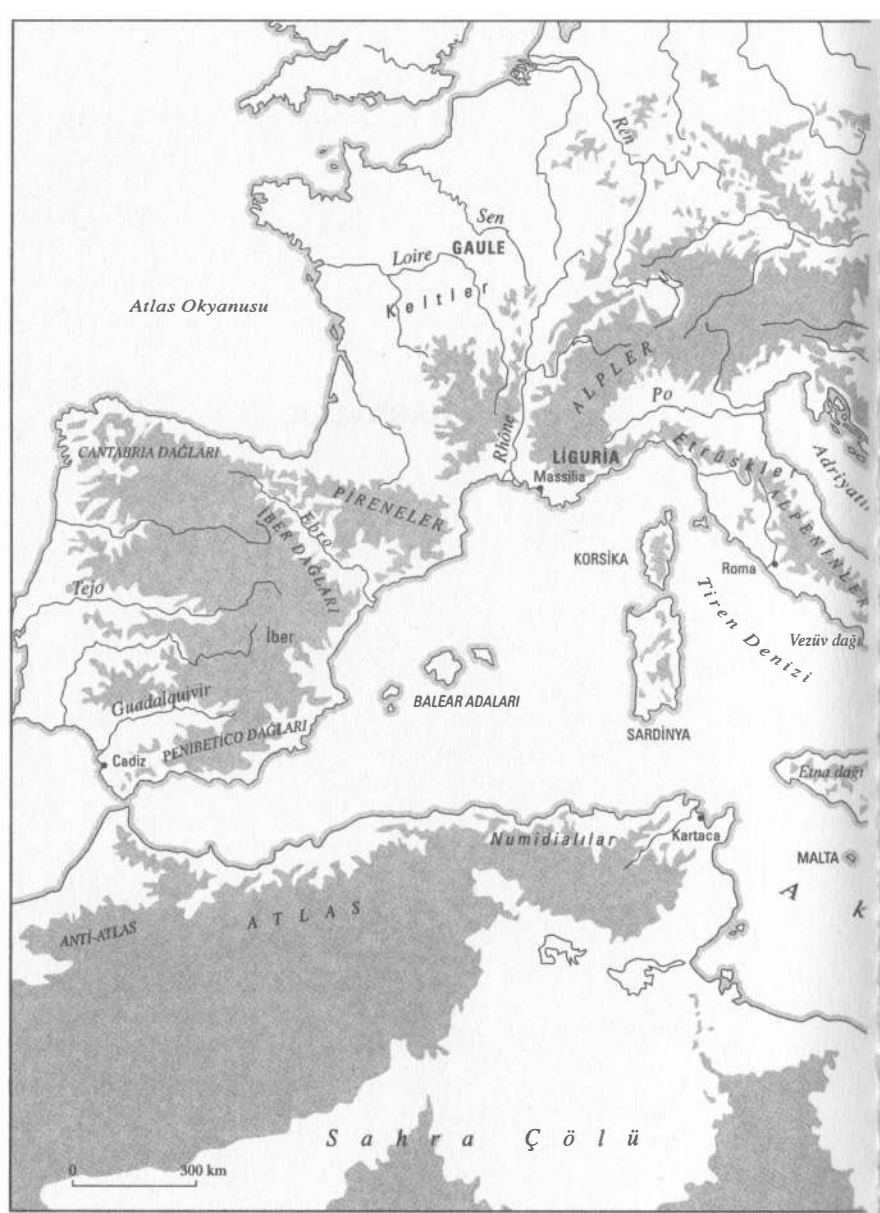
* Melekler ve semavi varlıklar üzerinde sahip olunan güçle icra edildiğine inanılan bir tür büyücülük. -ç.n.

acaba? Ferdinand Lot şöyle yazıyor: "Fransa kralının uyruklarının sayıca az bir bölümünün dini olan Protestanlığı benimsemek istediğini ve "putperestliğe" karşı sofı bir gayretkeşlik içine girdiğini tasavvur edelim; krallığının en çok hürmet edilen mabetlerini ve kutsal âdetlerini, Saint-Deniz manastırını, Reims katedralini, dikenli tacı, Sainte-Chapelle'deki takdis törenini ya yok ettiğini veya bunların yavaş yavaş yıkılmasına göz yumduğunu farz edelim. Bu durumda bile, 4. yüzyıldaki imparatorları saran çılgınlık hali hakkında ancak çok kısmi bir fikir sahibi olabiliriz."

Ama Hristiyan dini, Roma'nın siyaset, toplum ve uygarlığıyla işbirliği içine girmeden devlet dini olmaz. Hristiyanlığın gençlik dönemi, bu Roma Akdenizi uygarlığını sırtlanır. Bunun sonucu da çok sayıda temel, yapısal uzlaşmaya girmesi olur. Antik uygarlık da zaten bu yüzüyle, bu mesajıyla bize kadar ulaşmıştır.³

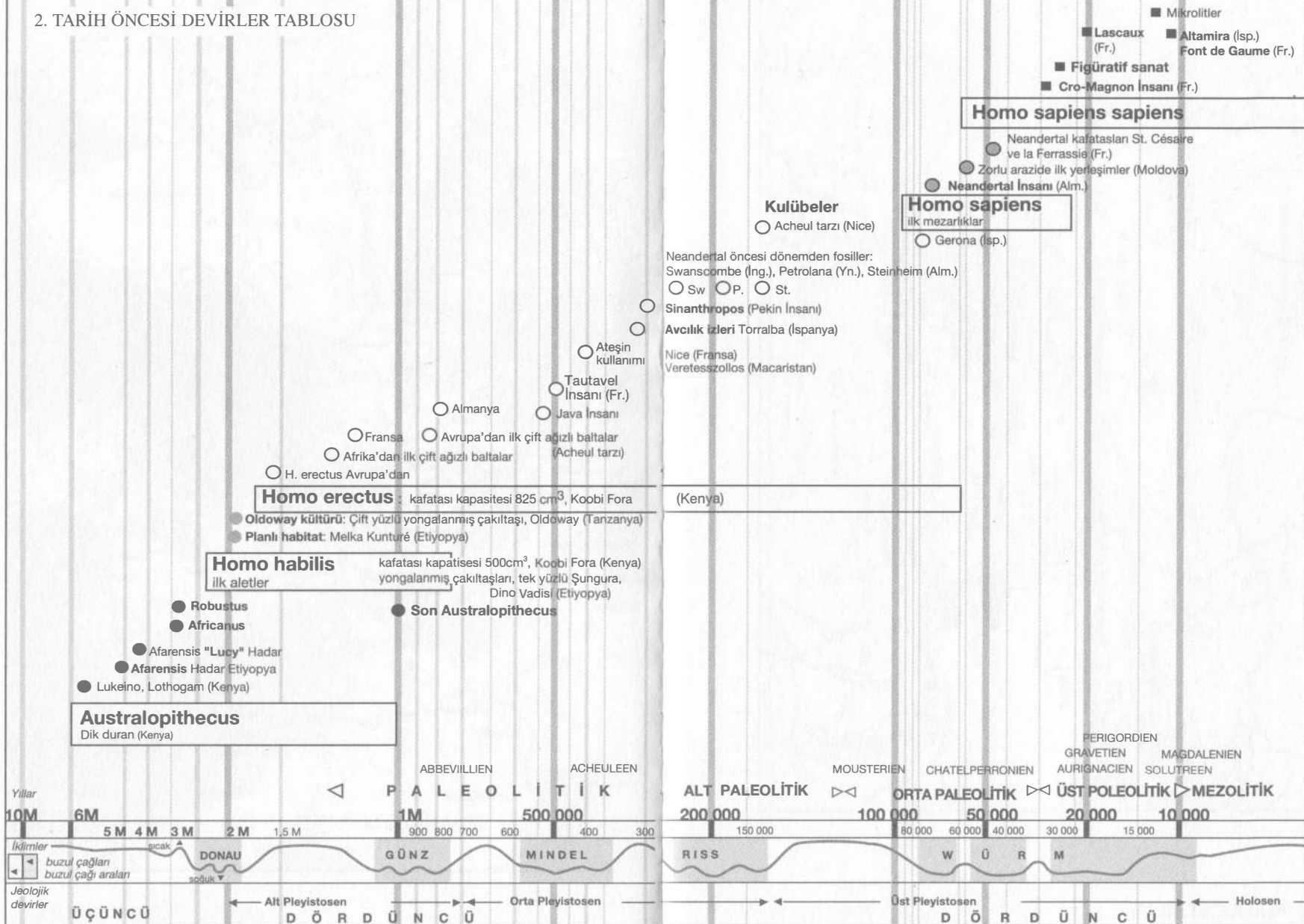
3. Zaman içinde çok geniş bir alana yayılan bu eserde bir toplu sonuç bölümü eksiktir. İlk bakışta şaşırtıcı bir eksikliktir bu: Bu durumun nedeni, bir dizinin parçası olarak düşünülerek kaleme alınmış (bkz. yayıncının önsözü) bu ilk cildin, başka bir yazardan istenmiş ve Bizans'la başlayacak bir ikinci cilde doğrudan bağlanacağını düşünölmüş olmasıdır. Dolayısıyla Fernand Braudel muhtemelen kendi sonuç bölümünün bir sonraki cildin giriş bölümüyle uyum içinde olması gerektiğini düşünmüş, dizi fikrinden vazgeçtiğince de bu bölüm havada kalmıştır. (yayıncının notu).

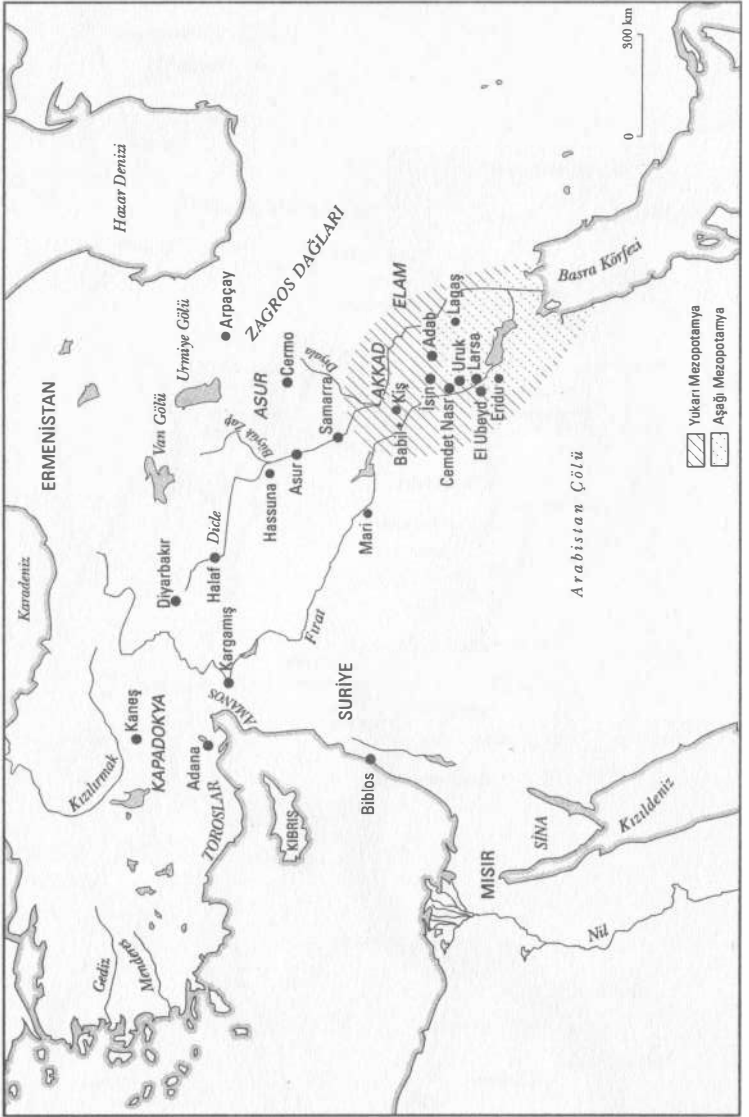
HARİTALAR

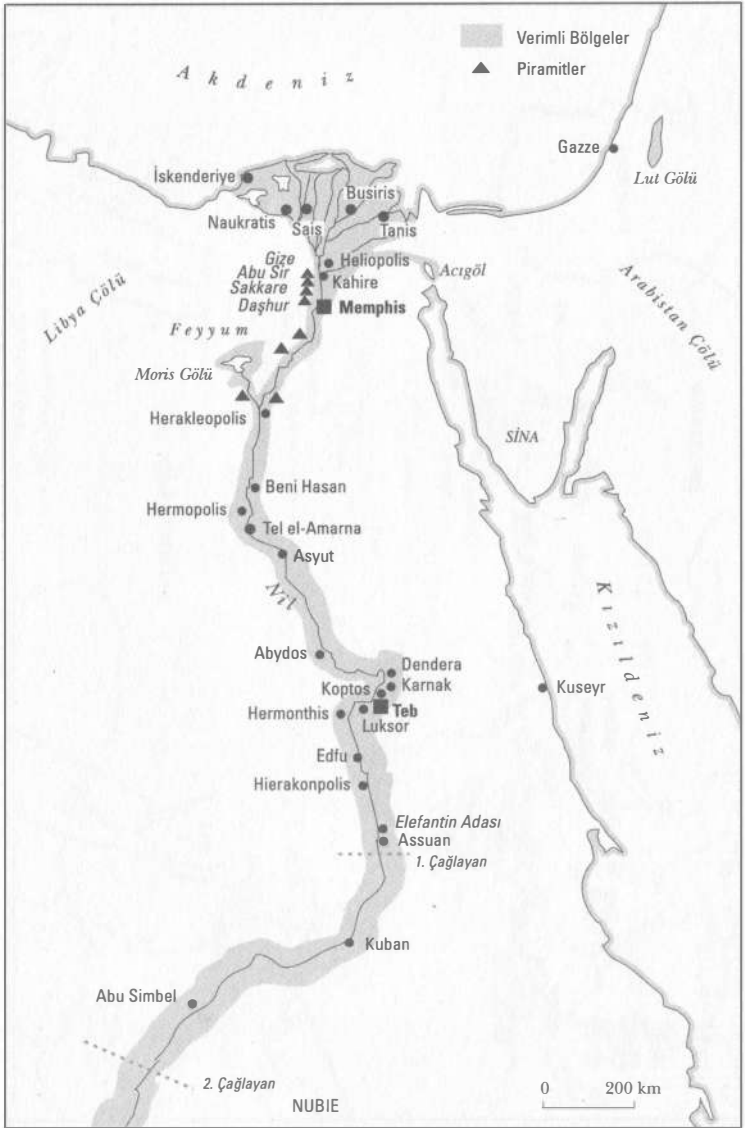
1. AKDENİZ. COĞRAFI ÇERÇEVE

2. TARİH ÖNCESİ DEVİRLER TABLOSU

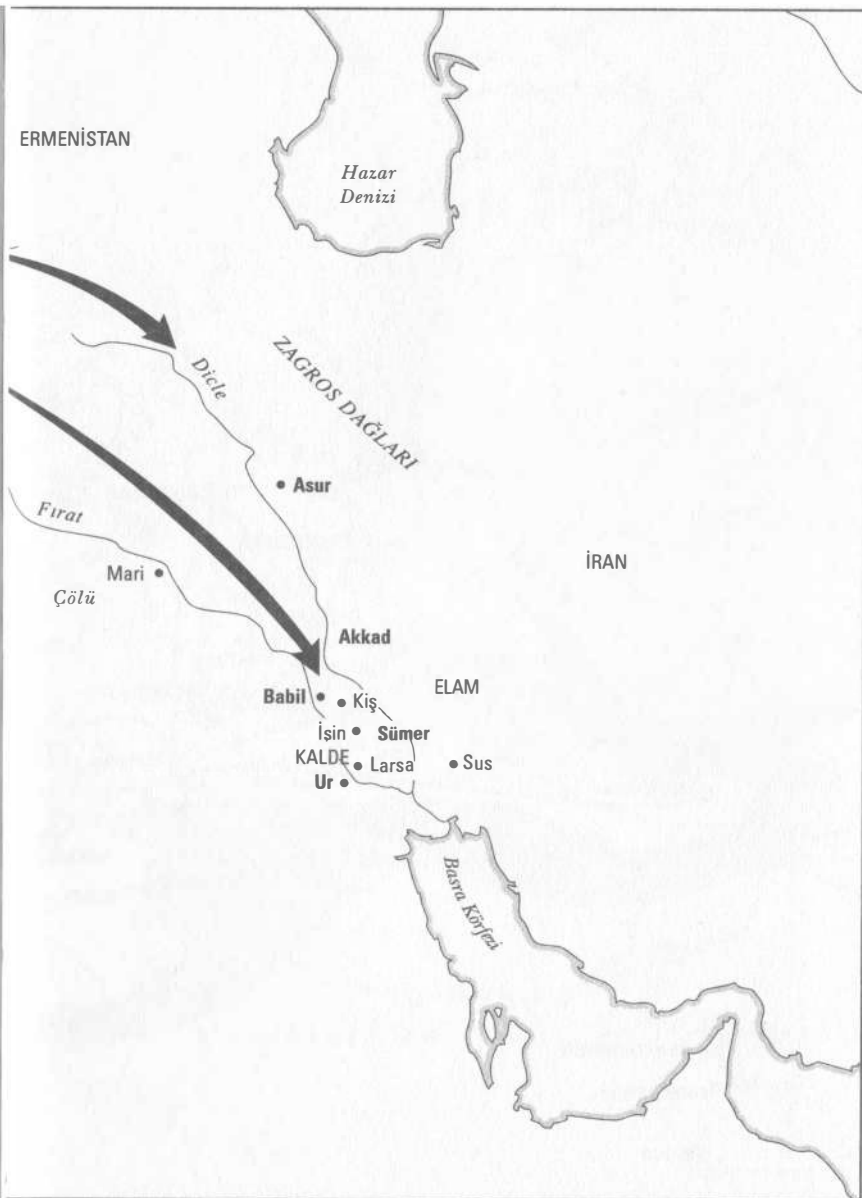
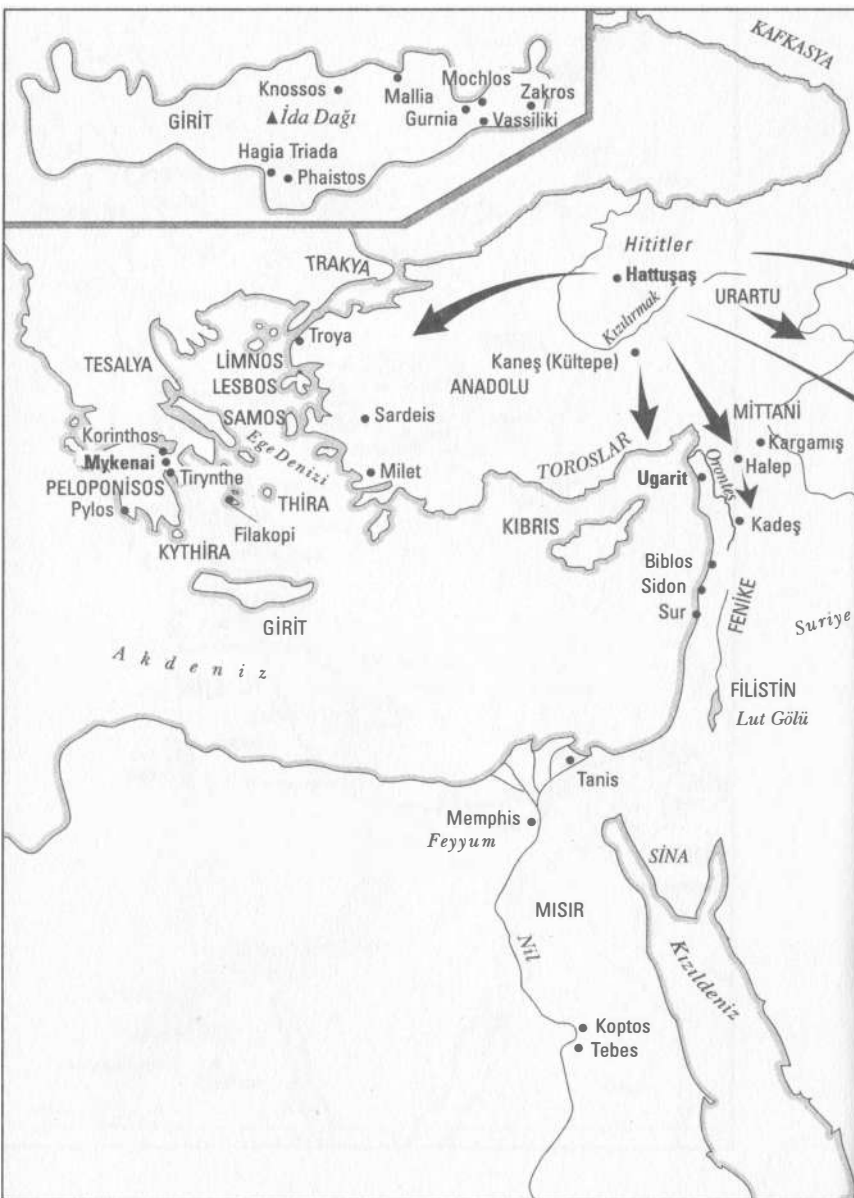

4. MEZOPOTAMYA

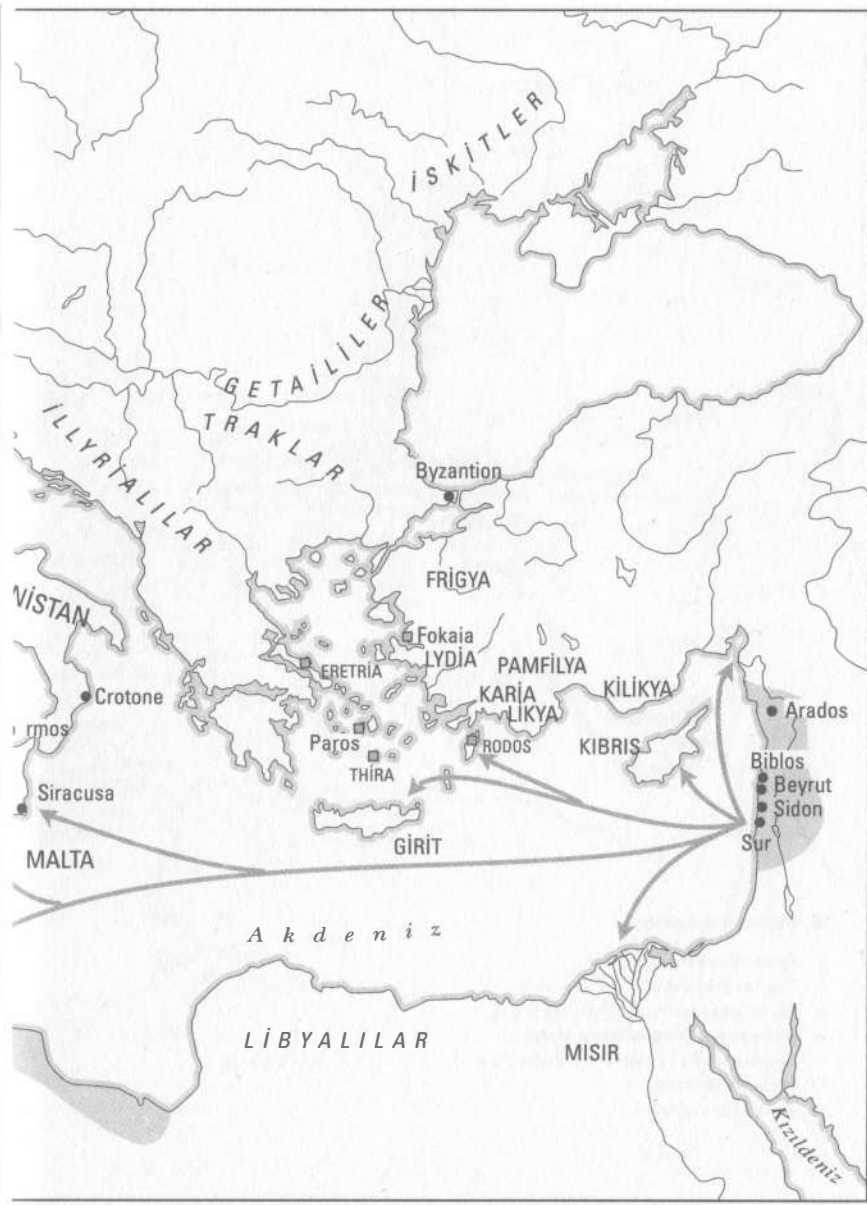
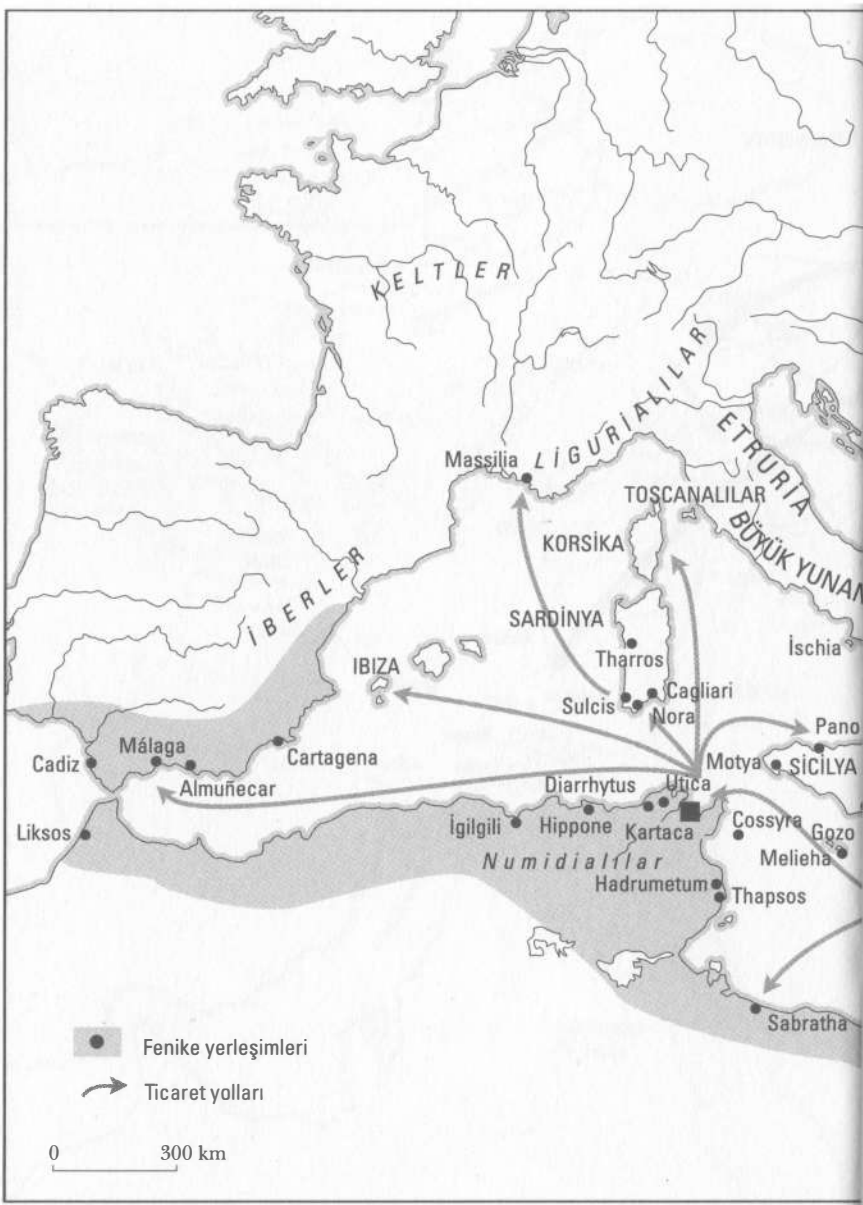

5. ESKİ MISIR

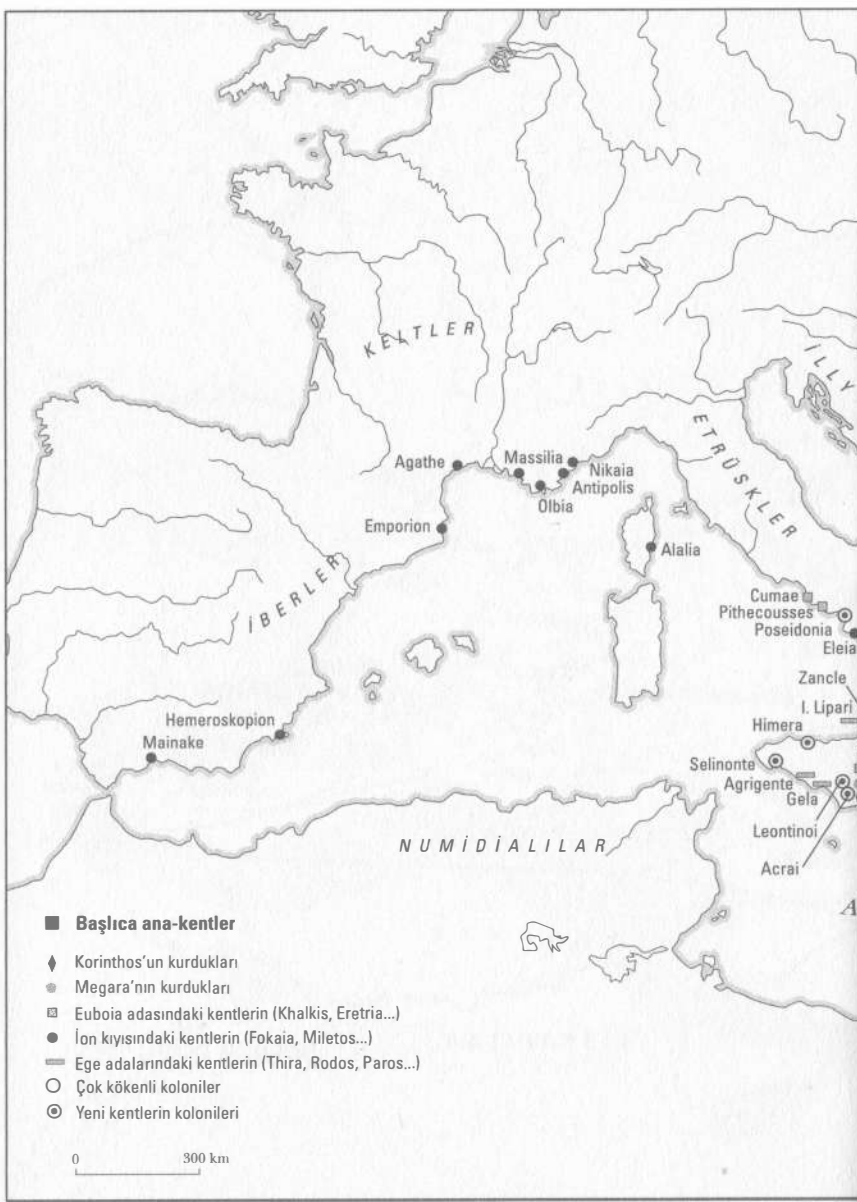

7. DOĞU AKDENİZ HAVZASI

Bu haritada Girit'in atılımı ve Hititlerin yayılması öne çıkarılmıştır.

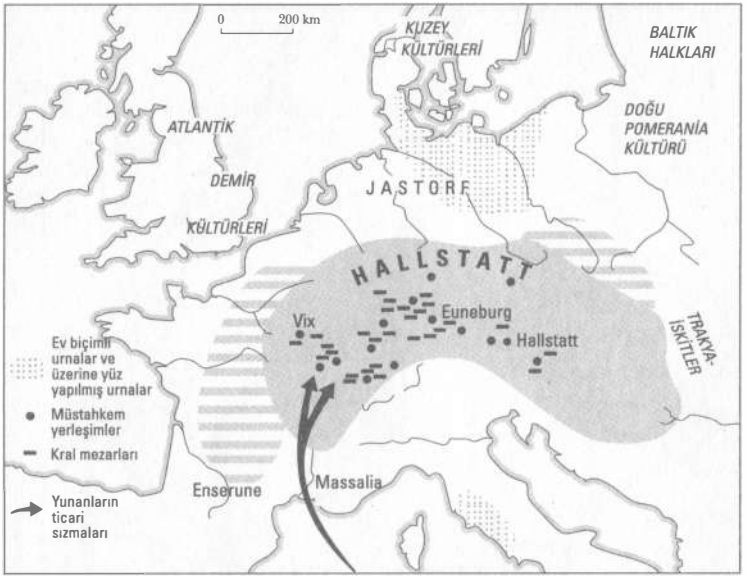

8. FENİKE KOLONİLERİ

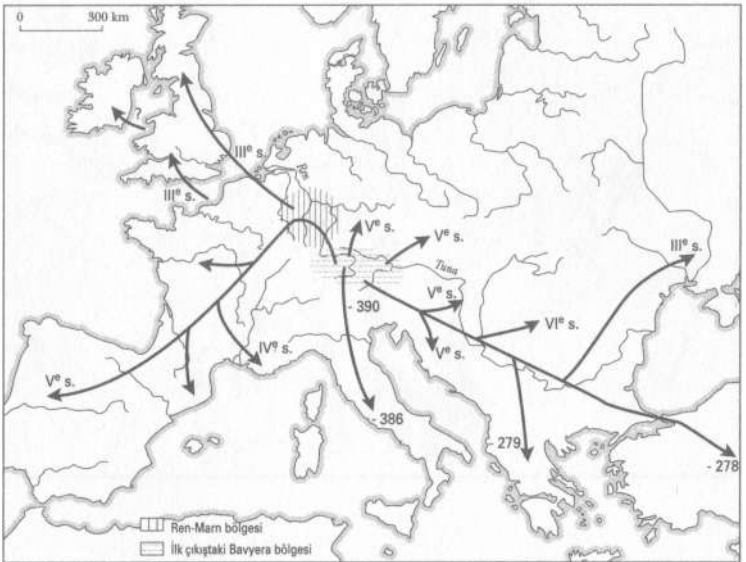

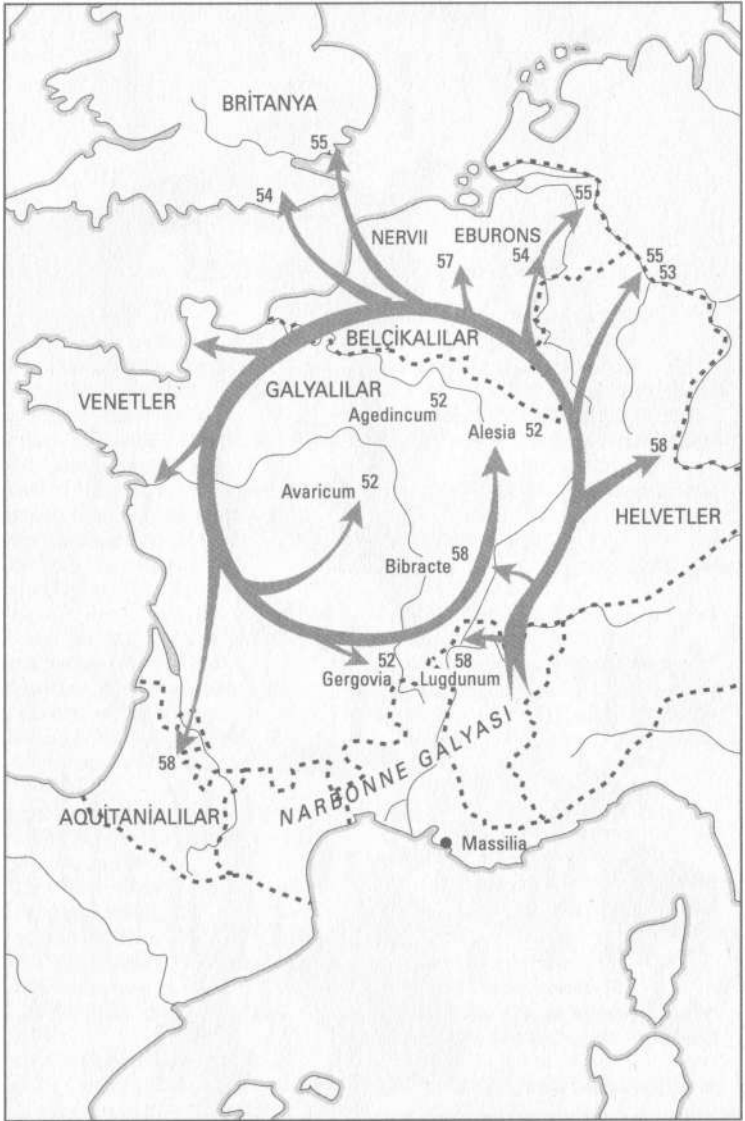
10. ETRÜSK YERLEŞİMLERİ

11. URNA MEZARLIĞI KAVİMLERİ

12. KELT AKINLARI

14. GALYA'NIN JÜL SEZAR TARAFINDAN FETHİ

Dizin

Not: Haritalara yapılan göndermeler koyu karakterle gösterilmiştir.

- Abbeville (Fransa), 42
Abdera (Yunan kolonisi, Trakya), 316
Abruzzia (dağ kütlesi, İtalya), 24, 339
Abydos (Mısır), 32, 170, 277
Acı göller (Mısır), 111
Actium (Yunanistan), 35, 356, 373
Adab (Mezopotamya), 102
ADAD (Mezopotamya tanrısı), 187
Adhaim (nehir, Mezopotamya), 65
Adige (nehir, İtalya), 261
ADONİS (Yunan tanrısı), 250
Adria (İtalya), 261, 282
Adriyatik (deniz), 32, 48, 53, 59, 130, 213, 261, 262, 277, 278, 282, 339, 347
Aetokremnos (Kıbrıs), 108
Afanasio (neolitik uygarlık), 183
Africa (Afrika'da Roma eyaleti), 348
Afrika, 26, 35, 40, 45, 48, 83, 84, 155, 156, 236, 241-3, 284, 334, 342, 343, 344, 347
Agathé (bugün Agde, Fransa), 271
AGATHOKLES (Siracusa tiranı), 252
Agde, bkz. Agathé
AGRICOLA (Gnaeus Julius Agricola, Romalı general), 335
Agrigento (Sicilya), 296, 307, 323, 342
AGRIPPA (Marcus Vipsanius Agrippa, Romalı general ve siyasetçi), 376
AHEMENİLER (Pers hanedanı), 225, 307
AHİRAM (Biblos kralı), 220
Aighina (Attika yarımadasına yakın Yunan adası), AİGHİNA'LILAR, 157, 161, 283, 288, 291, 303
Aigos Potamos (nehir, Trakya), 320
AİNEİAS (Efsanevi Troyalı kahraman), 337, 380
AİSKHYLOS (Yunan tragedya yazarı), 301
Aix-en-Provence (Fransa), 358
Akabe (Körfezi, Ürdün), 205
Akhaia (Yunanistan), 194, 198
AKHALAR (Hint-Avrupa kavimlerinden), 185 199, 200, 215, 272, 312
AKHENATON (firavun), bkz. AMENOFİS IV
AKHILLEUS (Homeros kahramanlarından), 160, 219, 323
Akkâ (Fenike), 230
AKKADLAR (Mezopotamya), 102, 144, 171, 189
AKKADLAR İmparatorluğu (Mezopotamya), 142, 143, 179, 189
Akrotiri (Yarımadası, Kıbrıs), 108
Alacahöyük (Anadolu), 11, 133, 148, 193
Alalia (bugün Alria, Korsika), 246, 261, 282, 283
Alba (İtalya), 337
Albacete (İspanya), 56
ALBERTINI (E.), 385
ALBRIGHT (W. E.), 206, 229
ALDRED (Cyril), 98
Alesia (Galya), 361
ALIN (Per), 194
Aliseda (İspanya), 117
Alişar (Anadolu), 133
ALKAİOS (Yunan ozanı), 28
ALKİBİADES (Yunan siyasetçi), 302
ALKMEON (Yunan hekim ve filozof), 319
ALKMEONİDAİ'LER (Atinalı büyük bir aile), 296, 300
Allia (nehir, İtalya), 338
ALMAGRO BASCH (Martin), 57, 128, 218
Almanya, 245
Almeria (İspanya), 126, 127
Alpler (dağ kütlesi), 22, 24, 212, 216,

- 261, 287, 344, 358, 359, 368
 Alsace (Fransa), 360
 Altamira (mağaraları, İspanya), 54, 58
 Amanos (Anadolu'da dağ kütlesi), 87, resim 10
 Amari (Girit), 152
 Amarna veya Tel el-Amarna (Mısır), 139, 157, 162, 172, 174, 176, 186
 Amazonlar (Amerika), 58
 AMENHOTEP (Amenofis'in Mısır'daki adı), 99
 AMENOFİS I (firavun), 143
 AMENOFİS III (firavun), 139
 AMENOFİS III (firavun), 174
 AMENOFİS IV (firavun), 140, 174, 176
 Amerika, 45, 139, 238, 240-1, 367
 Amiens (Fransa), 361
 Amik (Anadolu), 77, 88
 AMENEMHET I (firavun), 143
 AMMIANUS MARCELLINUS (Romalı tarihçi), 383
 Amnissos (Girit), 166
 AMON RA (Mısır tanrısı), 98, 100, 176, 204
 AMOSIS (firavun), 162
 Ampurias (İspanya), 246
 AMURRULAR (göçebe Sami kavimle-ri), 189
 Anadolu (Küçük Asya), 11, 23, 38, 48, 52, 61, 63, 64, 68-9, 85, 108, 109, 120, 129, 133-4, 136, 138, 145, 147, 154, 162-3, 166, 170, 177, 179, 180, 184-5, 186-7, 192, 193, 195, 197, 201, 205, 208, 210, 211, 255, 271, 272, 275, 306, 308, 309, 317, 328, 367-8
 ANAKSAGORAS (Yunan filozof ve âlim), 303, 320, 325
 ANAKSİMANDRES (Yunan filozof ve âlim), 318-9
 ANAKSİMENES (Yunan filozof), 318-9
 Ancona (İtalya), 48
 Andronovo (neolitik uygarlık), 183
 Antakya (Türkiye), 332, 334, 348, 363
 ANTALKİDAS (Spartalı general), 309
 Antarktika (okyanusu), 45
 Antequera (İspanya), 128
 Antiller (Atlas okyanusunda takımda), 22
 Anti-Lübnan dağları, 178
 Antiokhia, bkz. Antakya, 372
 ANTIÖKHOS III (Selefkî kralı), 349, 351-2, 364
 Anti-Toroslar (Anadolu), 200
 ANTONINUS Dindar (Titus Aurelius Fulvius Antoninus Pius, Roma imparatoru), 365, resim 40
 ANTONINUS'LAR (Roma imparatorları), 381-2
 ANTONIUS (Marcus Antonius, Romalı general ve siyasetçi), 310, 355, 363
 ANU (Sümer tanrısı), 103
 ANUBİS (Mısır tanrısı), resim 28
 Apeninler (sıradağlar, İtalya), 22, 24, 258-9, 260, 262, 338
 APOLLON (Yunan tanrısı), 266, 271, 303, 315, 375
 Apollonia (İlliria), 278
 APOLLONİOS Pergalı (Yunan matema-tikçi), 328
 APOLLONİOS Tyana'lı (filozof), 386
 APPİANUS (Yunan tarihçi), 236
 Apulia (bugün Pouilles, İtalya), 25, 339
 Aquitaine (Fransa), 361, 366
 Arabistan, ARAPLAR, 64, 76, 80, 83, 134, 178, 180-1, 182, 188, 190, 205, 364, 368
 Arados (Fenike), 230, 239
 ARAMİLER (Mezopotamya'nın Sami kavimleri), 190, 206, 232
 ARATOS (Yunan âlim), 237
 Arbeles (Asur), 310
 Arcy-sur-Cure (Fransa), 58
 Ardea (İtalya), 337
 Arezzo (İtalya), 259, 263, resim 38
 Argolis (Yunanistan), 147, 152, 156, 161, 163, 194, 199
 Argos (Yunanistan), 162, 194, 198, 308
 Ariège (mağaraları), 59
 ARİOVİSTUS (Süev kabilelerinin Ger-men lideri), 360
 ARİSTARKHOS Samos'lu (Yunan astro-nom), 328-9
 ARİSTOFANES (Yunan komedi yazarı), 28
 ARİSTOTELES (Yunan filozof), 247, 314, 316, 319, 323, 326-7, 328
 Arkadia (Yunanistan), 287, 290, 345
 ARKHİDAMOS II (Sparta kralı), 304

- ARKHİMEDES (Yunan âlim), 81, 285, 328-9
- ARKHYTAS Taranto'lu (Yunan filozof ve siyasetçi), 324
- Arles (Fransa), 371, 377
- ARMİNİUS (Cherusci'lerin Germen lideri), 362
- Armorica (Fransa), 361
- Arno (nehir, İtalya), 258, 261
- Arpaçay (Mezopotamya), 77
- Arpinum (İtalya), 354
- ARSAKİLER (Part hanedanı), 356
- Arslantaş (Asur), 233
- ARTAKSERKSES III (Pers kralı), 306, 309
- Asculum (İtalya), 307
- Asi, bkz. Orontes
- ASKLEPİOS (Yunan tanrısı), 250
- Assur (Kapadokya'da kent), 136, 189
- ASSUR (Sümer tanrısı), 103
- Astrabad (İran), 133
- Asuan (Mısır), 96, 112
- Asur, ASURLULAR, 82, 103, 143, 144, 180, 185, 187, 202, 206, 207, 208, 210, 219, 221, 234, 239, 258, 273, 284, resim 10
- ASURBANİPAL. (Asur kralı), 117, 201, 207, 239
- Asya, 26, 61, 154, 156, 178, 200, 202, 205, 208, 210, 219, 273, 305, 308, 335, 349, 353, 364
- AŞTARTE (Fenike tanrıçası), 175, 250, 251, 253
- ATHENA (Yunan tanrıçası), 295, 296, 301, 302, resim 36
- Atina (Yunanistan), ATİNALILAR 12, 14, 35, 155, 160, 162, 194, 210, 247, 255, 276, 277, 284, 285, 288, 290, 291, 293-4, 295, 296, 298, 299, 300, 302, 303, 306, 309, 312, 315, 320, 325, 326, 328, 331, 332, 336, 348, 351, 353, 366, 375, 379
- Atlantik (okyanus) bkz. Atlas
- Atlantis (mitsel ada), 159
- Atlas (okyanus), 25, 27, 32-3, 36, 43, 53, 126-8, 181, 197, 211, 213, 235, 282
- Atlas (sıradağlar, Kuzey Afrika), 22
- ATON (Mısır tanrısı), 176
- ATREUS (Mykenai'nin efsanevi kralı), 120
- ATTALIA III (Bergama kralı), 349, 353
- ATTICUS (Titus Pomponius, Romalı soylu), 375
- Attika (Yunanistan), 30, 194, 197, 198, 275, 276, 280, 288, 291, 292, 300
- ATTİLA (Hun kralı), 209
- ATTİS (Doğu tanrılarından), 386
- AUGUSTINUS (Aziz, Africa piskoposu), 242
- AUGUSTUS (Roma imparatoru), 263, 348, 349, 354, 356, 362, 373, 375, 376, 377, 378-81, resim 40
- AURELIANUS (Roma imparatoru), 384
- AUSONE (Latin şairi), 383
- Autun (Fransa), 377
- Avaris (Mısır), 141, 143
- Avrupa, 13, 36, 43, 49, 51, 53, 59, 60, 62, 71, 87, 120, 121, 128, 130, 133, 135, 183, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 217, 218, 225, 238, 241, 269, 280, 328, 332, 335, 357, 373, 374, 379, 382
- Avustralya, 367
- Avusturya, 53
- Ayn Sefra (Cezayir), 28
- Azerbaycan, 82
- AZTEKLER, 228
- BAAL (birçok Doğu tanrısına verilen isim), 175, 187, 240, 250, 252
- BAAL HAMON (Kartaca tanrısı), 251
- BAAL LEBANON (Fenike tanrısı), 250
- BAAL ŞAMİN (Fenike tanrısı), 250
- Babil (Mezopotamya), 84, 102, 104, 138, 143, 165, 179, 180, 185, 207, 301, 308, 327
- BABİLLİLER, 93, 207, 316-7, 318
- BABÜRLÜLER, 228
- Bagradas (bugün Mecerda, nehir, Kuzey Afrika), 236
- Bahreyn (adaları, Basra körfezinde takımda), 89, 96, 106, 134, 138
- BAILLOUD (G.), 129
- Baktria (Orta Asya), 182, 213, 350
- BALAAAT (Doğulu tanrıça), 250
- Balavat (Asur), 201
- Balea (adaları, İspanya), 121, 126, 236, 237
- Balkanlar, 22, 43, 64, 212, 213, 215, 307,

- 311, 352, 357
BALOUT (L.), 46
Baltık (deniz), 211, 214, 291, 364
Barbagia (İspanya), 238
BARBAROS (Cezayir beyi), 156
Bari (İtalya), 123
BARKASLAR (Kartacalı aile), 251, 283, 346, 343
BARNETT (R. D.), 233
Barumini (Sardinya), 125
BATTOS (Sirenayka'nın kurucusu), 269
Baume-Latrone (Fransa), 46
Beauregard (Fransa), 59
BEDEVİLER, 188
Belbaşı (Anadolu), 52
Belçika, 358, 361
Beldibi (Anadolu), 64
BELLAY (Joachim du, Fransız şair), 379
BENDA (Julien), 295
Benevento (İtalya), 308
Beni Hassan (Mısır), 188
BENJAMINITES (Mezopotamya'nın Sami kavimlerinden), 190
BERARD (Victor), 228
Bereketli Hilal, 3, 62, 63, 84, 85, 133, 185, 190
Bergama (Anadolu), **BERGAMALILAR**, 328, 332, 333, 334, 348, 349, 350, 351, 352, 375, 378
BES (Mısır tanrısı), 100
Betica (sıradaglar, İspanya), 22
Beyrut (Lübnan), 34, 35, 384
BIANCHI BANDINELLI (R.), 377, 378, 381
BİAS (Yunan bilgelerinden biri), 296
Biblos (Fenike), 87-8, 100, 110, 111, 127, 130, 133, 141, 150-1, 169, 172, 174, 190, 204, 206, 219, 220, 231-2, 239, 250, 252, resim 33
Bibracte (Galya), 360-1
Bithynia (Anadolu), 305, 350
BITTEL (K.), 193
Bizans İmparatorluğu, 207
Bizerte (gölü, Tunus), 32
BLOCH (Raymond), 255
Boğazköy, bkz. Hattuşaş.
Bohemya, 215, 217
BOILER (Cisalpalinalı kavim), 216, 344
Boiotia (Yunanistan), 171, 194, 275, 289
Bologna, bkz. Felsina.
Bon (burun, Tunus), 343
Bordeaux (Fransa), 377, 383
BORDES (F.), 51
BORGES (Jorge Luis), 300
BOŞİMAN'LAR (Afrika'nın göçebe kavimlerinden), 51
BOULE (Marcelin), 51
BOURDIER (F.), 58
Bourse (Marsilya), 281
Brasempouy (Fransa), 54
Brenner (Alpler'de geçit), 358
BRENNUS (Galyalı kabile reisi), 338
Bretagne (Fransa), 119, 121, 128, 361, 367
BREUIL (Başrahıp), 42, 44, 108
Brezilya, 63
Brindisi (İtalya), 339
BRIQUEL (D.), 255
Britanya (adaları), 115, 214, 241
BRUN (P.), 217
Bruttium (bugün Calabria, İtalya), 277, 339, 342, 345
BRUTUS (Romalı siyasetçi), 380
Büyük Britanya, 335
BÜYÜK İSKENDER (– diye bilinen III. Aleksandr, Makedonya kralı), 13, 15, 112, 198, 211, 225, 231, 246, 247, 305-12, 332, 336, 342, 350, 364, 374, resim 40
Büyük Yunanistan, 290, 321, 341
Büyük Zap (nehir, Dicle'nin kolu), 77
Byrsa (Kartaca), 236, 248, 251
Byzantion (İstanbul Boğazı'nın girişinde Yunan kolonisi), 277, 286, 348
Cadiz, bkz. Gades
CAECILIUS METELLUS (Romalı konsül), 354
Caere (bugün Cerveteri, İtalya), 253, 259, 265
Cagliari (Sardinya), 229
Calabria, bkz. Bruttium.
CAMILLUS (Romalı general), 339
Campania (İtalya), 25, 260, 278, 306, 338, 355, 368, 370, 374
Cannae (İtalya), 344, 352
Capocorp Vell (İspanya), 126
Capri, (İtalya), 278, 254, 260, 261, 338,

- 339, 344
 CARCOPINO (Jérôme), 336
 CARPENTER (Rhys), 159, 196, 197, 219
 Carrae (Mezopotamya), 363
 Carrara (İtalya), 376
 Cartagena (Yeni Kartaca, İspanya), 343, 345
 Cassiterides (adaları, Britanya adalarına verilen diğer bir isim), 241, 243, 246
 CASSIUS (Caius Cassius Longinus, Romalı general), 380
 CASTOR (Yunan tanrısı), 337
 Castulo (İspanya), 343
 CATO Yaşlı (Romalı siyasetçi), 247, 367, 372, 375
 CATULLUS (Latin şair), 379
 Caudium, 338
 Cebelitank (boğazı), 27, 33, 48, 159, 212, 235, 236
 Cebelü'l-Arak (Mısır), 82, 107
 Celile (Filistin), 232
 CELLINI (Benvenuto), resim 38
 Cemdet Nasr (Mezopotamya), 82
 Ceneviz (İtalya), 275
 Cenevre (İsviçre), 9, 302
 Cenova (İtalya), 48, 136, 305
 CERAM (C. W.), 38
 Cerbe (Tunus'ta ada), 26, 35
 Cerveteri, bkz. Caere
 Cezayir, 21, 25, 242, 270
 Champagne (Fransa), 217
 Chancelade (Fransa), 51
 Charente (Fransa), 51
 CHARLES VIII (Fransa kralı), 287
 CHARLES, Korkusuz (Bourgogne dükü), 298
 Chateaufort (Fransa), 359
 Cher (nehir, Fransa), 359
 Cherchell (Cezayir), 242
 CHERUSCİLER (Germania kavimlerinden), 362
 Chicago Müzesi (ABD), 107
 CHILDE (Gordon), 61, 89
 Chioggia (İtalya), 33
 Chiusi, bkz. Clusium.
 CICERO (Marcus Tullius Cicero, Romalı siyasetçi ve hatip), 264, 374, 375, 381
 CINTAS (Pierre), 229, 238, 240
 Cisalpina (Galya), 359, 366
 Citiun (Kıbrıs), 328
 Clacton on the Sea (İngiltere), 42
 CLAUDIUS (Appius Claudius Caecus, Romalı siyasetçi), 339
 CLAUDIUS MARCELLUS (Marcus, Romalı general), 312
 CLERC (Michel), 281
 CLODIUS (Publius, Romalı demagog), 360
 Clusium (bugün Chiusi, İtalya), 262
 Collo (Cezayir), 242
 Commachio (İtalya), 32
 COMMODUS (Roma imparatoru), 381-2
 CONSTANTINUS (Roma imparatoru), 384-5, 386
 COON (S.), 51
 Corbeddu (mağara, Sardinya), 115
 CORNELIUS PALMA (Romalı general), 364
 Cornwall (İngiltere), 121
 Coscia (Korsika), 44
 COTTIAELİLER (Alpler'de yaşayan Germen kavmi), 382
 CRASSUS, bkz. LICINIUS CRASSUS DIVES
 Cremona (İtalya), 344
 CROISSET (A. ve M.), 313
 Cro-Magnon (insanı), 51
 Crotone (İtalya), 302, 303, 322
 Cuenca (İspanya), 56, 221, 246, 260, 261, 262, 278, 282, 283
 Çanakale Boğazı bkz. Hellespontus
 Çatalhöyük (Anadolu), 23, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 85, 166, resim 22
 Çin, 74, 88, 99, 140, 141, 181, 194, 210, 244, 298, 367
 Çungarya (Batı Çin), 181
 DAÇYALILAR, Daçya (Roma devrinde bugünkü Romanya'nın bir bölgesi), 335, 362-5, 378, 382
 DAGON (Fenike tanrısı), 250
 DANANİYİM veya DANAÖİ (Kilikya'nın Mykenai kökenli halkı), 195, 200
 Danimarka, 60
 DARA (Pers kralı), 112, 246, 308-10
 Dardanos (antlaşması), 353
 Darneş (Kartaca'nın bir mahallesi), 240
 DECEBALUS (Daçyalıların kralı), 363

- Dekkan (Hindistan), 131
 Dekumates Agri (Ren ve Tuna nehirleri arasında kalan Roma toprakları), 363, 366
 Delfoi (Yunanistan), 198, 218, 268, 312, 315, 160
 Delos (Kiklades adalarından biri), 271, 300, 303, 349, 353, 46, 330, 334
 DEMETER (Yunan tanrıçası), 246
 DEMETRIUS (Yunan filozof), 386
 DEMOKRİTOS (Yunan filozof), 323
 DEMOSTHENES (Atinalı siyasetçi ve hatip), 306
 DENİZ KAVİMLERİ, 13, 132, 180, 191-201, 202, 204, 218, 230, 231-2, 256
 DESANGES (J.), 238
 DESBOROUGH (Vincent), 195-6
 Deyrül-Medine (Mısır), 99
 Dicle (nehir, Mezopotamya), 65, 73, 75, 80, 104, 117, 205, 206, 258, 310, 311, 364
 DİOCLETIANUS (Roma imparatoru), 365, 382, 385
 DİODOROS Sicilyalı (Yunan tarihçi), 238, 255, 279
 DİOMEDES (Troya savaşının efsanevi kahramanlarından), 291
 DİONYSİOS Trakyalı (Yunan gramerci), 328
 DİONYSOS (Yunan tanrısı), 315, resim 16
 DİOSKÜROS (Yunan mitolojisinin ikizleri), 337
 Diyala (nehir, Dicle'nin kolu), 82, 86
 Diyarbakır (Anadolu), 88
 DOMİTIANUS (Roma imparatoru), 376
 DOMITIUS AHENOBARBUS (Roma konsülü), 377
 Dordogne (Fransa), 51, 53, 54
 DORIA (Andrea, Cenevizli amiral ve siyasetçi), 299
 DORLAR (Hint-Avrupa kavimlerinden), 191, 193, 195, 198, 270, 293
 Drepanon, bkz. Trapani
 DRUSUS (Nero Claudius, Romalı general), 362
 DUILIUS NEPOS (Caius, Roma konsülü), 342
 Dura (Suriye), 382
 DUSSAUD (R.), 229
 DÜRER (Albrecht, Alman ressam ve gravürücü), 167
 EBERHARD (Isabelle, Rus seyyah ve yazar), 27
 EBIH-İL (haznedar), resim 25
 Ebro (nehir, İspanya), 126, 344
 Efes, 317, 320, 350
 Egate (adaları; Sicilya'ya yakın ada grubu), 54, 342, 343
 Ege (deniz), 48, 85, 108, 112, 118, 123, 126, 127, 132, 145, 146, 147, 155, 158, 160, 161, 164, 166, 168, 171, 173, 194, 195, 196, 198, 199, 201, 203, 205, 209, 218, 235, 271, 272, 277, 291-2, 303, 306, 349, 353, resim 1, 6, 7
 EGELİLER (Ege denizindeki adalarda Helen öncesi dönemde yaşayan kavimler), 115, 118, 161, 227
 EKSEKİAS (Yunan vazo ressamı ve seramikçi), resim 16
 EL (Fenike tanrısı), 250
 El Ubeyd (Mezopotamya), 81
 Elam (İran), resim 26
 Elbe (Tirren denizinde ada), 259, 362
 Elefantin (Mısır'ın adası), 88, 96, 110, 169
 Eleia (veya Velia, İtalya), 323
 Eleusis (Yunanistan), 288, 292, 295, 301
 Elis (Yunanistan), 328
 El-Mina (Fenike), 220, 232, 272-3, 292
 El-Ubeyd (Mezopotamya), 77
 EMPEDOKLES (Yunan filozof ve yasa koyucu), 23, 296, 323
 Endülü (İspanya), 32, 238, 243, 282
 ENKİ (Mezopotamya tanrısı), 78, 103
 ENLİL (Mezopotamya tanrısı), 103
 Eolie, bkz. Lipari (adalar)
 EPAMİNONDAS (Boiatia'lı general ve devlet adamı), 289, 305
 Epeiros (Yunanistan'da bölge) EPEİROS'LULAR, 195, 198, 278, 287, 289, 306, 307
 Epidamne veya Durazzo/Draç (Adriyatik kıyısında kent), 278, 282
 EPİKÜROS (Yunan filozof), 328, 332
 EPİMENİDES (Giritli kahraman), 296

- ERASİSTRATOS (Yunan âlim), 328
 ERATOSTENES (Yunan âlim), 328, 329
 Eretria (Euboia'da kent, Yunanistan),
 ERETRIA'LILAR, 275, 278, 288, 297
 Eridu (Mezopotamya), 77, 78, 81, 95, 102
 Eriha (Filistin), 64, 65, 68, 71
 Erleithya (mağara, Girit), 166
 Ermenistan, 68, 77, 78, 133, 178-9, 179,
 183, 205, 209, 217, 350, 363, 364
 Eryks (dağ, Sicilya), 343, 345
 Escaut (nehir, Kuzey Avrupa), 361
 EŞMUN (Fenike tanrısı), 250, 251
 Etna (dağ, Sicilya), 23
 Etolia (Yunanistan), 287
 Etruria (İtalya), ETRÜSKLER, 10, 13-4,
 14, 23, 24, 199, 221, 225, 227, 228,
 233, 235, 239, 245, 246, 253-68, 275,
 278, 279, 282, 283, 337, 339, 344,
 347, 374, 377, resim 14, 37-8
 Euboia (ada, Yunanistan), EUBOIA'LI-
 LAR, 221, 239, 272, 278, 297
 EUGENE (Eugène de Savoie-Carignan,
 Prens Eugène), 311
 EUKLEİDES (Yunan matematikçi), 328
 EURİPİDES (Yunan tragedya yazarı),
 285, 301, 315, 332
 Euripos (boğaz; Boiotia ile Euboia ara-
 sında), 276, 288
 Eurotas (nehir, Yunanistan), 297
 EVANS (Arthur), 132, 134, 153
 EVANS (J. D.), 122
 Eynan (Filistin), 65
- FABIUS MAXIMUS RULLIANUS (Ro-
 malı devlet adamı), 312, 344
 FAİDON/PHAİDON (Yunan filozof),
 288
 Faistos (Girit), 151, 155, 158, 169
 Faleries (İtalya), 262
 FARRINGTON (Benjamin), 314
 Fas, 30, 212, 229, 236, 339, 341
 FAUSTINA (Roma imparatoriçesi), re-
 sim 40
 Fayyum (Mısır), 79
 FEBVRE (Lucien), 367
 Felsina (bugün Bologna, İtalya), 260-1,
 262
 Fenike, FENİKELİLER, 6, 8, 13, 110,
 111, 112, 116-7, 130, 205-6, 206, 212,
 225, 227, 228-52, 257, 273, 278, 283,
 291, 342, 368, resim 11
 FERRERO (Guglielmo), 363
 FİDİAS (Yunan heykeltıraş), 314
 Filakopie (Milo adası), 155, 161
 Filistin, 38, 47, 53, 65, 66, 68, 121, 130,
 133, 162, 189, 200, 209, 272, 316
 FİLİSTİNLİLER (Deniz Kavimleri'nden
 biri), 190, 200, 205, 206, 218, 232
 FİLOPOİMEN (Yunan siyasetçi), 345
 FİLOSTRATES (Yunan yazar), 386
 Fırat (nehir, Mezopotamya), 29, 73, 75,
 76-7, 79, 80, 104, 105, 145, 169, 177-
 8, 185, 190, 205, 206, 258, 335, 356,
 362-5, 384
 FLAMINIUS (Caius Flaminius Nepos,
 Romalı general), 351
 Floransa (İtalya), 260, 262, 286, 305
 Fokaia/Foça (Anadolu'da Yunan kenti),
 FOKAİA'LILAR, 227, 237, 246, 261,
 271, 278, 279, 280-1, 282
 Font-de-Gaume (Fransa), 54
 Fransa, 41-2, 53, 54, 115, 126, 214, 311,
 334, 387
 FRİGYA (Anadolu'nun bölgesi), FRİG-
 YALILAR, 193, 205, 208, 221
 FUSTEL DE COULANGES, 37
- Gabes (körfezi, Tunus), 211
 Gabon, 241
 Gades (bugün Cadiz, İspanya), 34, 117,
 212, 229, 230, 236, 239, 245, 251, re-
 sim 34
 GAIUS (Romalı hukuk âlimi), 384
 GALATLAR (Galyalılara verilen diğer
 isim), 215
 GALILEI (Galileo, İtalyan astronom),
 327
 GALLIENUS (Publius Licinius Egnatius
 Gallienus, Roma imparatoru), 382
 GALLUS (P. Sulpicius, Romalı general),
 351
 Galya, GALYALILAR, 14, 215, 217,
 271, 335, 339, 344, 358-61, 366, 368
 Gard (Fransa), 46
 Gaskonya (körfezi), 27
 GAUDEMET (Jean), 383-4
 Gaugamela (Asur), 310
 GAULTIER (Françoise), 10

- GAUTIER (E.-F.), 242, 243, 310
 Gazze (Filistin), 310
 Gelidonya/Kırlangıç (Anadolu), 135
 Gergovie (Galya), 361
 Germania, 335, 357, 360, 361, 362-3, 364
 GERMANICUS (Romalı genéral), 335, 362-3
 GERMENLER (Hint-Avrupa kavmi), 179, 195, 359, 359, 362, 365
 GERNET (Louis), 285, 286, 291, 295
 Ggantija (Malta), 122
 GILGAMIŞ (Uruk'un efsanevi kralı), 87, 95, 103
 GIRAUDOUX (Jean), 285
 Girit veya Kandiye (ada), GİRİTLİLER, 23, 25, 38, 46, 62, 134, 85, 108, 111, 112, 118, 126, 130, 134, 140, 142, 144, 187, 195, 196, 198, 219, 225, 234, 236, 271, 296, 350, 367, resim 30
 Gize (Mısır), resim 4
 GLOTZ (Gustave), 132
 Gobi (Orta Asya'da çöl), 181
 Gordion (Frigya), 205, 221
 GORGONALAR (Yunan mitolojisinin canavarları), 210
 GOUDINEAU (C.), 360
 Gozo (Malta'ya yakın bir ada), 35
 GRACCHUS (Caius Sempronius Gracchus, Romalı siyasetçi), 348, 354
 GRACCHUS (Tiberius Sempronius Gracchus, Romalı siyasetçi), 354-6
 GRACCHUS'LAR, 354, 355
 Granikos (nehir, Anadolu), 309, 311
 GRAS (Michel), 238, 252
 GRECO (Dhominikos Theotokopulo, EL GRECO diye bilinen İspanyol ressam), 28
 GRENIER (Albert), 253
 GRIMAL (Pierre), 379
 Grimaldi (Fransa), 51
 GROUSSET (René), 304
 Grönland, 45, 49
 Guadalquivir (nehir, İspanya), 127, 236, 343-4
 GUANCHE'LAR (Kanarya adalarının halkı), 51
 GUDEA (Lagaş kralı), 87
 GUILAINE (Jean), 10, 120
 Guraya (Cezayir), 242
 Gurnia (Girit), 152, 159
 GÜTİLER (Zagros dağlarında yaşayan kavim), 143, 179
 Güneydoğu Asya, 244-5
 GYPTIS (Protis'in karısı), 269
 Hacılar (Anadolu), 64, 70, 71
 HADES (Ölümler Diyarı'nın tanrısı), 268
 HADRIANUS (Roma imparatoru), 356, 364, 384
 Hagia Triada (Girit), 159, 166
 Hagiar Kim (Malta), 122
 Hal Saffieni (Malta), 122
 Hal Tarxien (Malta), 112, 117, 122, 123
 Halef (Mezopotamya), 77
 Halep (Suriye), 136, 185
 Halikarnassos (Anadolu'da Yunan sitesi/Bodrum), 283
 Halkedon, 277
 Hallstatt (uygarlığı), 215, 216
 Halpa (Suriye), 200
 Halys, bkz. Kızılırmak.
 Hamat (Fenike), 233
 Hamburg (Almanya), 159
 HAMİLKAR BARKAS (Kartacalı komutan), 246, 343-4
 HAMMURABİ (Babil kralı), 94, 103, 105, 106, 136, 143, 144, 170, 179, 189
 HANA'LAR (Mezopotamya'da yaşayan Sami kavim), 190
 HANNİBAL (Kartacalı komutan), 246, 344, 345, 346, 347, 358
 HANNON (Kartacalı seyyah), 237, 241
 HANNON Büyük (Kartacalı komutan), 343
 Hartum (Sudan), 107
 Hasan dağı (Anadolu), 23
 HASDRUBAL BARKAS (Kartacalı komutan), 343-4, 345
 HASSEL (Ulrich von), 307-8
 Hassuna (Mezopotamya), 77
 HATHOR (Mısır tanrısı), 100, 175
 HATŞEPSUT (Mısır kraliçesi), 111
 Hatti, bkz. Hitit (İmparatorluk),
 Hattuşaş (bugün Boğazköy, Anadolu), 131, 171, 185, 187, 192, 193, 200
 Hazar (deniz), 48, 182, 185
 HEICHELHEIM (F. M.), 202, 203, 349
 HEIDEGGER (Martin), 285

- Heirete (dağ, Sicilya), 343
 Heliopolis, 95
 Hellespontus (Çanakkale Boğazı'nın eski adı), 32, 147, 255, 271, 277, 306
 HELVETLER (Doğu Galya sakinleri), 215, 358, 359-60, 361
 Hemeroskopion (İspanya'da Fokaia kolonisi), 282
 HERA (Yunan tanrıçası), 251
 HERAKLEİDAİ (Mitolojide Herakles'in oğulları), 196-8
 Herakleion (İtalya), 307
 HERAKLEİTOS (Yunan filozof), 317, 320-1
 HERAKLES (Yunan tanrısı), 147, 198, 251, 264
 Herakles Sütunları, (bugün Cebelitarık boğazı), 23, 320
 Herculanum (İtalya), 23
 HERCULES (Roma tanrısı), 381
 HERMES (Yunan tanrısı), 264
 Hermos (nehir, Anadolu), 205
 HERODOTOS (Yunan tarihçi), 38, 111, 208, 209, 210, 212, 255, 269, 282, 296, 298, 314, 316, 367
 HEROFİLOS (Yunan âlim), 328-9
 HERON İskenderiyeli (Yunan âlim ve mühendis), 329-30
 HERONDAS (Yunan ozan), 333
 HESİODOS (Yunan ozan), 29, 32, 274, 315
 HEURGON (Jacques), 255, 263, 337
 HEZEKİEL (peygamber), 232
 Hierakonpolis (Mısır), 91, 95
 HIERON I (Siracusa tiranı), 261
 HIERON II (Siracusa tiranı), 342
 HİKSOSLAR (Mısır'ın Sami halkı), 75, 141-3, 154, 162, 184, 186, 212, 231
 Himera (Sicilya), 246, 279, 281
 HİMİLKON (Kartacalı denizci), 241
 Hindiçin, 244
 Hindistan, 121, 184, 205, 243
 Hindukuş (dağ kütlesi, Orta Asya), 312
 Hint (okyanus), 26, 104, 135, 136, 235
 HİNT-AVRUPALILAR, 182, 184, 185, 209, 214-5, 218
 HINUM (Mısır tanrısı), 175
 HİPPARKHOS (Yunan astronom), 328, 329
 HİPPODAMOS Miletoslu (Yunan mimar), 334
 HİPPOKRATES Kos'lu (Yunan hekim), 316
 HİRAM (Sur kralı), 232
 Hitit (İmparatorluğu) veya Hatti, HİTİTLER, 143, 180, 184-5, 185-7, 190, 191, 192-3, 202, 204, 205, 208, 218, 232
 Hollanda, HOLLANDALILAR, 206, 245, 291
 HOMEROS (Yunan ozan), 35, 198, 218, 233, 234, 274, 315
 HOOD (Sinclair), 195
 HORATİUS (Latin şair), 27, 263, 379, 380-1
 Horsabad (Asur), 233, resim 10.
 HORUS (Mısır tanrısı), 92, 98, 100, resim 27
 HOTANTOLAR (Afrika'nın göçebe kavimleri), 51
 HROZNYI (Bedrich), 131
 HUBERT (Henri), 215
 Huleh (göl, Filistin), 65
 HUNLAR (Yukarı Asya'nın göçebe halkı), 209
 HUOT (Jean-Louis), 10
 HURRİLER (Mezopotamya'ya yerleşmiş Asya halkları), 179, 183, 205
 Hymettos (dağ, Yunanistan), 289
 İAPYGES (İtalya'ya geçen Illyria kavimleri), 269, 278
 Ibiza (Balearlar), 126
 Ile-de-France, 213
 INNOCENTUS III (papa), 287
 Irak, 38, 77
 Istria (Yugoslavya), 22
 IUNI/IUNON (Roma tanrıçası), 253, 263, 371
 IUPITER (Roma tanrısı), 371
 Italica (İspanya), 363, 377
 İber veya İberia (yanmada), İBERLER, 13, 211, 213, 282, 344, resim 42
 İBRAHİM (peygamber), 252
 İBRANİLER (Ön Asya'nın Sami kavimleri), 190, 200, 206
 İda (dağ, Girit), 146, 165, 166

- İlliria, 213, 359
 İllissos (nehir, Yunanistan), 288
 İNANNA (Uruk tanrıçası), 85, 103
 İndüs (nehir, Asya), 29, 74, 78, 85, 89, 104, 131, 135, 310, 364
 İnebahtı, bkz. Lepanto
 İngiltere, 60, 61, 119, 121, 134, 217, 329, 330, 368
 İNKALAR, 228
 İonya (Anadolu), İONLAR, 227, 269, 271, 272, 280, 282, 284, 285, 303, 323, 325
 İran, 64, 82, 88, 90, 129, 133, 134, 136, 145, 178, 179, 181, 184, 310, 364
 İran/Basra körfezi, 26, 63, 106, 136, 170, 188, 364
 İrlanda, 115, 121, 126
 İschia (ada, İtalya), 221
 İSHAK, 252
 İsin (Mezopotamya), 102
 İSİS (Mısır tanrıçası), 100, 386
 İSİSTRA (Yunan âlim), 329
 İskenderiye (Mısır), 112, 254, 285, 307, 314, 327-9, 332, 333, 334, 348, 372, 375, 376
 İskenderun (Anadolu), 109
 İskit ülkesi (Güney Rusya), 275
 İSKİTLER (İran asıllı yarı-göçebe kavim), 184, 208-9, 210, 217, 269
 İskoçya, 43
 İSOKRATES (Yunan hatip), 309
 İspanya, 43, 53, 54, 28, 109, 117, 120, 121, 126, 127, 130, 134, 148, 201, 229, 230, 238, 242, 243, 245, 268, 271, 275, 278, 279, 282, 284, 306, 343, 345, 347, 353, 357, 358, 368, 377
 İsrail (krallık), 205, 207, 252
 İssos (Kilikya), 309, 311
 İstanbul (Türkiye), 37, 155, ayrıca bkz. Bizans, Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul Boğazı/Boğaziçi, 32, 148, 277, 305, 309
 İsviçre Kantonları, 298
 İŞAYA, 208
 İŞTAR (Babil tanrıçası), 103, 167, 251, resim 25
 İtalya, 22, 23, 24, 35, 48, 53, 109, 118, 123, 154, 156, 162, 178, 211, 212, 214, 221, 234, 237, 253, 254, 255, 262, 270, 276, 277, 281, 299, 305, 306, 308, 313, 331, 336, 337, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 349, 352, 353, 355, 357, 358, 359, 361, 366, 367, 369, 375, 379, 383
 İthaka (Yunanistan), 290
 İzmir, bkz. Smyrna
 Jaen (İspanya), 127
 Japonya, 244
 JOUKOVSKY (M. S.), 132
 JUAN Avusturyalı (don, İspanyol prensi), 236, 299
 JUGURTHA (Numidia kralı), 353-4
 Jura (Fransa), 358
 Jutland (Danimarka), 357
 Kabiliye (Kuzey Afrika), 29
 Kadeş (Suriye), 183, 185
 Kafkas (sıradağları), 22, 133, 145, 178, 179, 184, 205, 208, 210, 213, 217
 Kahire (Mısır), 22
 KAHRESTEDT (U.), 350
 Kahun (Mısır), 172
 Kalde (Mezopotamya), 11
 Kalimnos (Yunanistan), 195
 Kamares (Girit'e özgü seramik veya üslup), 161, 173
 KAMBİZ II (Pers kralı), 284
 Kamerun, 241
 Kaminia (Limni, Yunanistan), 255
 Kanarya (adaları, Atlas okyanusu), 51
 Kandiye, bkz. Girit
 Kaneş veya Kültepe (Anadolu), 133, 136, 137, 171, 193
 Kanlı Kastelli (Girit), 152
 Kanton (Çin), 141
 Kapadokya (Türkiye), 89, 136, 171, 179
 Kapovaia (Rusya), 54
 Kara Afrika, 89, 237, 243
 Karadeniz, 36, 48, 89, 162, 182, 184, 213, 217, 227, 269, 275, 277, 283, 290, 305, 306, 309, 318, 350, 357, 362, 381
 Karasuk (Rusya), 210
 Karatepe (Anadolu), 116, 232
 Kargamış (Suriye), 179, 192, 199
 Karia (Anadolu'da Yunan yerleşimi), KARIALILAR, 155, 269
 Karmel (dağ, İsrail), 47, 64

- Karmir Blur (Rusya), 205
 Karnak (Mısır), 76, 174
 Karpatlar (dağ kütleleri, Orta Avrupa), 217
 Kartaca (Tunus), KARTACALILAR, 13, 14, 20, 27, 35, 212, 226, 230, 235, 236, 237, 239-41, 241-2, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 252, 253, 261, 268, 279, 282-3-4, 306-7, 307-8, 309, 341-5, 346, 348, 350, 352,
 Karya (Anadolu'da Yunan yerleşimi), KARYALILAR, 271
 KASİTLER (Zagros'dan inen kavimler), 143, 144, 180
 Kastilya (İspanya), 46
 Katalonya (İspanya), 56, 214, 246, 344
 Kefalonya (İon denizinde ada), 195, 198
 KEFREN (firavun), 98, 143
 KELTİBERLER (Keltler ile İberlerin kaynaşması sonucu ortaya çıkan kavim), 353
 KELTLER (Hint-Avrupa kavmi), 12, 13, 119, 215, 216, 262, 347, 359, resim 41
 Kenan (Fenike), KENANLILAR, 111, 115, 189, 206, 232
 Kenkhrai (Korinthos'ta liman, Yunanistan), 276
 KEOPS (firavun), 143
 Kerkenna'lar (adalar, Tunus), 35
 KEYHÜSREV (Part kralı), 364
 KEYHÜSREV Genç (Pers prensi), 309
 KEYNES (lord), 100
 Khaironeia (Yunanistan), 306
 Khalkis (Yunanistan), KHALKİSLİLER, 221, 227, 275, 275-6, 278, 282, 288, 297
 KHARON (Etrüsk tanrısı), 268
 KHİLON (Yunan bilgelerinden biri), 296
 Khios/Sakız (ada), 283
 KİBELE (Frigya asıllı tanrıça), 386
 Kıbrıs (ada), KIBRISLILAR, 35, 46, 69, 108, 115, 126, 130, 133, 134, 139, 147, 154, 155, 157, 162, 168, 180, 190, 192, 195, 197, 199, 200-1, 229, 234, 235, 236, 237, 239, 258, 272, 342, resim 32
 Kidonia (Girit), 151
 Kiev (Rusya), 182
 Kiklades (adaları, Ege denizi), 35, 115, 128, 147-8, 155, 161, 180, 271, 272, resim 1, 29
 Kilikya (Anadolu'nun bölgesi), 88, 179, 192, 193, 195, 199, 200-1, 202, 208, 218, 271, 350, 364
 KİMBERLER (Germen kavmi), 13, 353, 357-8
 KİMMERLER (Rusya'dan gelmiş yarı-göçebe kavim), 184, 208, 210, 217, 256, 269
 KIRIM (UKRAYNA), 34, 208, 210, 268
 Kirk, 114, 116
 Kiş (Mezopotamya), 95, 102, 189
 Kition, bkz. Citium.
 Kızıldeniz, 23, 26, 63, 66, 105, 108, 110, 135, 139, 178, 205, 206, 235, 243, 306, 357
 Kızılırmak veya Halys (nehir, Anadolu), 185
 Kızılıkaya (Anadolu), 64
 Klazomenai (Lidya'da Yunan sitesi), 283, 320
 KLEİSTENES (Atinalı devlet adamı), 296, 300
 KLEOBULOS (Yunan bilgelerinden biri), 296
 KLEOPATRA (Mısır kraliçesi), 356
 Knossos (Girit), 38-9, 131, 134, 152, 155, 156, 158, 163, 270
 KNUMHOTEP (Mısır prensi), 188
 Kolofon (Anadolu'da Yunan sitesi), 227
 Konstantinopolis (Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti/İstanbul), 207, 372, 384-5, ayrıca bkz. Bizantion
 Konya (Anadolu), 68
 Kopais (göl, Yunanistan), 289
 Koptos (Mısır), 110, 135
 KORE (Yunan tanrıçası), 246
 Korfu (İon denizinde ada), 35, 235, 277, 282, 307
 Korinthos (Yunanistan), 160, 194, 197, 227, 244, 272, 276, 277, 278, 280-2, 290, 292, 299, 304, 312, 348, 352
 Korsika (ada), 44, 48, 124, 261, 343, 344
 Kos/İstanköy (Ege denizinde ada), 195, 218, 271, 316, 333
 KOTHAR VA-HASİS (Hitit tanrısı), 175
 KOYRÉ (Alexandre), 327
 Krakatoa (ada, Endonezya), 158
 KREZÜS (Lidya kralı), 291

- KRİTİAS (Atinalı siyasetçi), 302
 KRONOS (Yunan tanrısı), 165, 251
 KSENOFON (Yunan yazar ve siyasetçi), 309
 KSERKSES I, 246
 Ktesifon (Mezopotamya), 364
 Kuban (yarımada, Rusya), 208
 Kudüs/Yeruşalim (Filistin), 34, 208
 KUNAKSA (Pers İmparatoru), 309
 Kuseyr (Mısır), 110, 135
 Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, 286-7
 Kuzey Afrika, 30, 32, 43, 109, 121, 127, 212, 230, 242-3, 246, 341, 349, 353, 366, 369
 Kuzey Amerika, 49
 Kuzey Denizi, 211, 213, 364
 Küçük Asya, bkz. Anadolu
 Kültepe, bkz. Kaneş.
 KYKLOP'LAR (Yunan mitolojisinin devleri, Tepegözler), 23
 KYLON (Yunan devlet adamı), 296
 Kynos Kefalai (Tesalya), 351
 Kythira (İon denizinde ada), 154

 La Gravette (Fransa), 42
 La Madeleine (Fransa), 42
 La Serreta (İspanya), resim 42
 La Valetta (Malta), 117, 122
 Lacara (İspanya), 128
 Lacydon (Marsilya yakınında), 281
 LAEVINUS (M. Valerius), 351
 Lagaş (Mezopotamya), 87, 95, 102, 143
 LAGOS (Helenistik Mısır'da hanedan), 311
 Lakonia (Yunanistan), 197, 288
 LAMBOLEY G.-L.), 281
 Lampedusa (ada, İtalya), 35
 Lanuvium (İtalya), 337
 Laos (Sybaris'in Tirren denizindeki kolonisi), 279
 Lapithos, resim 32
 Larissa (Tesalya), 46
 Larsa (Mezopotamya), 102, 106, 143, 144
 Lascaux (Fransa), 54, 56, 58
 Latium (İtalya), 258, 306, 337, 338, resim 19
 Latomia (Siracusa, Sicilya), 22
 Laugerie (insanı), 51
 LAUGIER (J.-L.), 365
 Lavinium (veya Patrica, İtalya), 337, resim 36
 Lavrion (dağ, Yunanistan) 298
 Lecce (İtalya), 46
 Lekhaion (Korinthos'ta liman, Yunanistan), 276
 Lepanto/İnebahtı (Yunanistan), 35
 Leptis Magna (Tunus), 371, 382
 Lerne (Yunanistan), 157, 160
 Levallois (Fransa), 42
 Levante (İspanya'nın bölgesi), 56
 Levanzo (ada, İtalya), 54
 LEVI-STRAUSS (Claude), 63, 313
 Li Muri (Sardinya), 124
 LIBBY (William F.), 39
 Libya, LİBYALILAR, 53, 80, 100, 178, 199, 236, 247, 343
 LICINIUS CRASSUS DIVES (Marcus, Romalı siyasetçi), 310, 359, 363
 LİGURİA'LILAR (Batı Akdeniz'de yaşayan halk), 13, 214
 Liksos (Fas), 229, 230
 LİKYALILAR (Anadolu'da halk), 199
 Lilybaeum (Sicilya), 344, 346
 Limni (Yunan adası), 255
 Limoges (Fransa), 377
 Lindos (Rodos), 296
 Lion (körfezi, Batı Akdeniz) 48
 Lipari veya Eolie (adaları, Tirren denizi), 23, 118, 161, 342, 342
 Llobregat (İspanya), 126
 Lluchmayor (İspanya), 126
 Lombardia (İtalya), 331
 Los Millares (İspanya), 126, 127, 148
 LOT (Ferdinand), 37, 372, 387
 LOTOFAGOİ (efsanevi halk), 26
 Lucania (İtalya), 323
 LUCANUS (Latin şair), 381
 LUCE (J. V.), 159
 Lucera (İtalya), 118
 LUCIUS QUIETUS (Romalı general), 364
 LUCRETIUS (Latin şair), 374
 LUCULLUS (Lucius Licinius Lucullus, Romalı general), 353, 367
 LUDWIG (Emil), 381
 LULİ (Sur ve Sidon kralı),

- Lut Gölü, 63, 66, 110, 148, 178, 238
 Lutetia (Paris'in eski adı), 372
 LUVİLER (Anadolu'da yaşayan halk), 184
 Lübnan (dağları, Yakındoğu), 26, 68, 87, 100, 107, 110, 121, 178, 231, 250, resim 10
 Lüksemburg (Büyük Dükalığı), 288
 Lydia (Anadolu'da krallık), 205, 209, 275, 291
 LYKURGOS (Sparta'nın efsanevi yasa koyucusu), 296
 LYSANDROS (Spartalı general), 304
 LYSIPPOS (Yunan heykeltıraş), 333
- Macaristan, 182, 217
 Mâcon (Fransa), 59
 Madagaskar, 121
 MAECENAS (Caius Cilnius Maecenas, Romalı soylu), 259, 263, 356, 380, 379
 Magnesia pros Sipyloi (Manisa), 352
 MAGON (Kartacalı tarımbilimci), 249
 MAGONLULAR (Kartacalı aile), 246
 Mağrib, 43, 236
 MAILLOL (Aristide), 54
 Mainake (bugün Malaga, İspanya), 108, 147, 246, 282
 MAIURI (Amedeo), 382
 Makedonya, 61, 195, 198, 305, 307-8, 310, 311, 312, 326, 336, 347, 348, 350, 351, 352, 380
 Malaga bkz. Mainake.
 Maleas (burun, Peloponisos), 34
 Malia (Girit), 151, 153, 159, 168, 169
 Mallorca (ada, Balearlar), 116, 126
 Malta (ada), 22, 35, 37, 46, 109, 112, 117-8, 123, 124, 125, 126, 154, 236, 342, 344
 MAMERTİNİLER (Messina'yı yöneten paralı askerler), 342
 Mançurya (Çin), 181
 Manş (deniz), 59, 361
 Mantoua (İtalya), 261
 Marathon (Yunanistan), 246, 284, 28, 3038
 MARCELLUS (Marcus Claudius), bkz. CLAUDIUS MARCELLUS (Marcus),
 MARCUS AURELIUS (Roma imparatoru), 374, 379-81, 384, 385
 MARDUK (Babil tanrısı), 85, 103, 207, 318
 Maremma (İtalya), 258-9
 Mari (Mezopotamya), 95, 102, 136, 143, 144, 167, 169-70, 170, 171-2, 189-90, resim 25
 MARINATOS (Spyridon), 112, 114, 152, 158
 MARİS (Etrüsk tanrısı), 263
 MARIUS (Caius, Romalı general ve siyasetçi), 354, 355, 358
 MARKOMANLAR (Germen halk), 382
 MARS (Roma tanrısı), 263, 366
 Marsiliana d'Albegna (Etruria), 221
 Marsilya veya Massilia (Fransa), MAR-SİLYALILAR, 21, 237, 246, 269, 270, 276, 279, 281-3, 283, 344
 MARTIALİS (Latin şair), 381
 MARTONNE (Emmanuel de), 212
 Marzobotto (İtalya), 261
 MASON (S. F.), 327
 Massif Central (Fransa), 361
 Massilia, bkz. Marsilya.
 MASSİNİSSA (Numidia kralı), 348
 Matapan (burun, Yunanistan), 22
 MAYALAR, 228
 Maykop (Kafkasya), 133
 Meandros/Menderes (nehir, Anadolu), 205
 Mecerda, bkz. Bagrağas.
 Med ülkesi (eski İran'da bölge), 208-9, 210
 MEDICI (Lorenzo di, İtalyan hükümdar), 286
 Medinet Habu (Mısır), 201, 233
 MEDLER (Eski İran'da halk), 207, 21, 2110
 Megalopolis (Arcadia), 345
 Megara (Yunanistan), 227, 248, 275, 276, 288, 303
 Megiddo (Filistin), 232
 Mehdiye (Tunus), 375
 Mekke (Suudi Arabistan), 28
 MELKART (Sur tanrısı), 240, 250, 251
 MELLAART (James), 67
 Memfis (Mısır), 110
 MEMNON (Yunan general), 310

- MENANDROS (Yunan ozan), 332
 MENELAUS (Sparta'nın efsanevi kralı), 234
 MENES-NARMER (Mısır'ın efsanevi kralı), 37, 76, 92, 92, 97
 MENRVA (Etrüsk tanrıçası), 263-4
 Menton (Fransa), 51
 MERCURIUS (Roma tanrısı), 366
 Merida (İspanya), 128
 Mersin (Anadolu), 77
 Mesenya (Peloponisos), 194, 198, 275, 288
 Mesia (Karadeniz'in Avrupa kıyısında bölge), 381
 Mesogeia (Yunanistan), 289
 Messara (Girit), 146
 Messina (Sicilya), 236, 275, 277, 278 339, 341, 342, 346
 Metaponte (İtalya), 278
 Metauro (nehir, İtalya), 345
 METELLUS, bkz. CAECILIUS METELLUS.
 Meuse (nehir, Fransa), 361
 MEYER (Eduard), 118, 228
 Mezopotamya, MEZOPOTAMYALILAR, 4, 12, 27, 37, 63, 71, 73-104, 132, 133, 134, 135, 136-8, 140, 141, 142, 143, 144, 151, 155, 166, 170, 173, 177, 179, 179-80, 181, 183, 186-7, 188, 189, 190, 202, 204, 206, 207, 216, 218, 225, 311, 316, 363-4, 364, resim 23-26
 Mgarr (Malta), 122
 Mikenos, 124
 MİKERİNOS (firavun), 143
 Milano (İtalya), 261, 303, 305, 384
 Milazzo veya Myles (İtalya), 342
 Miletos (Anadolu'da İon sitesi), MİLETOSLULAR, 154, 227, 269, 271, 276, 277, 279, 280, 281, 283, 285, 290, 296, 314, 317, 320, 334, 350
 Milo (ada, Kiklades), 154, 155, 157, 161
 MINERVA (Roma tanrıçası), 263, 371
 Minorca (ada, Balearlar), 126
 MİNOS (Girit'in efsanevi kralı), 160-1
 Mirabello (körfez, Girit), 149, 156
 Mısır, MISIRLILAR, 5, 12, 27, 37, 63, 71, 73-104, 110-11, 115, 118, 130, 132, 133, 134, 136, 138-9, 141, 141-2, 143, 144, 147, 150-1, 156-7, 159, 162, 165, 166, 169, 170-1, 172-3, 174, 175, 176, 177, 180, 183, 184, 185, 186-7, 187, 188, 191, 196, 199, 200, 202, 204, 208, 209, 210, 212, 216, 218, 219, 225, 231, 234, 235, 236, 239, 245, 246, 256 274, 275, 284, 285, 290, 301, 306, 308, 309, 311, 313, 316-7, 318, 327, 348, 349-50, 352, 368, 386, resim 2-5, 27-28
 Mitanni (Anadolu), MİTANNİLER, 140, 144, 172, 179, 185, 186
 MİTHRA (İran tanrısı), 366, 386
 MITHRIDATES VI EUPATOR, Büyük diye bilinir (Pontus kralı), 353, 367
 Mitica (Cezayir), 28
 Mnaidra (Malta), 122
 Modena (İtalya), 53
 Mogador (Fas), 229, 236
 MOĞOL (Büyük, Hint-Türk İmparatorluğu'nun hükümdarına Batılılarca verilen ad) 228
 Moğolistan (Orta Asya), 43, 181
 Mokhlos (Girit), 159
 Moldava (nehir, Orta Avrupa), 362
 Moldavia (Romanya), 363
 Monastiraki (Girit), 152
 Moravia (Orta Avrupa), 54
 MORDANT (C.), 217
 Morena (Sierra, dağlık bölge, İspanya), 127
 MORENZ (S.), 97-8
 MOSCATI (Sabatino), 229, 244
 Moselle (nehir, Galya), resim 21
 MOTH (Mezopotamya tanrısı), 250
 Motya (Sicilya), 236, 278
 Mulhouse (Fransa), 361
 Musyan (Mezopotamya), 82
 Mykenai (Yunanistan), MYKENAİLİLER, 116, 120, 126, 128, 144, 157, 161-2, 163, 164, 169, 172, 173, 180, 183, 196, 197, 199, 219, 230, 236, 270, 271, 272, 287, 290, resim 31
 Myles, bkz. Milazzo.
 MYSON Khene'li (Yunanistan bilgelerinden), 297
 Mytilene (Lesbos'un [Midilli] başlıca kenti) 28, 283, 296

- NABUKADONOSOR II (Babil kralı), 240, 284
 Nahal Mişmar (mağara, Anadolu), 89
 Naksos (Sicilya), 278
 Napoli (İtalya), 23, 221, 254, 275, 349
 Narbonne (Roma Galyası), 366
 NARMER, bkz. MENES-NARMER.
 Naukratis (Mısır), 273, 283-4, 318
 NAZAR (B.), 229
 Necef (çöl, İsrail), 188
 NEKAO (firavun), 111, 241, 306
 Nemours (Fransa), 59
 NEPTUNOS (Roma tanrısı), 263
 NERON (Roma imparatoru), 376, 378
 NERVA (Roma imparatoru), 363
 NETHUNS (Etrüsk tanrısı), 263
 Neuchâtel (İsviçre), 215
 Neumagen (Galya), resim 21
 NIEBUHR (B. Georges), 384
 NIETZSCHE (Friedrich), 315, 321
 Nijer (nehir, Afrika), 26, 212
 Nijmegen (Hollanda), 363
 Nikomedia (Anadolu), 383
 Nil (nehir, Mısır), 26, 29, 30-1, 73, 75, 79, 80, 81, 84, 86, 92, 95, 96, 97, 104, 106, 107, 110, 111, 135, 139, 142, 159, 162, 172, 175, 177, 178, 199, 210, 231, 236, 243, 273, 306, 311, 312, resim 3, 9
 Nimes (Fransa), 377
 Nimrud (Asur), 221, 233
 Ninova (Mezopotamya), 116, 207, 240, resim 12
 Nippur (Mezopotamya), 95
 Nora (Sardinya), 229, 236
 NOUGIER (L.-R.), 51
 Numantia (İspanya), 353
 Numidia, 348
 Nübye, 90, 100, 135, 139, 175
 antik bir bölgesi), 205
 OPPENHEIMER (Robert), 329
 Orange (Fransa), 358
 Orontes/ Asi (nehir, Anadolu), 136, 193, 220, 232, 233, 272
 Oropos (Yunanistan), 288
 Ortadoğu, 76, 131
 Orvieto (İtalya), 262
 Osiris (Mısır tanrısı), 100, resim 28
 OSKLAR (İtalya'da kavim), 260, 262, 278
 Ostia, 342
 Otranto (İtalya), 123, 236
 OVIDIUS (Latin şair), 381
 Ozieri (Sardinya), 124
 Paestum (İtalya), 258
 Palaikastro (Girit), 159
 Palermo veya Panormos (Sicilya), 21, 278, 342, 343
 PALLAS (Yunan tanrıçası Athena'nın sıfatı), 246
 PALMERSTON (H.), 336
 Palmyra (Suriye), 382
 Pandateria (ada, Tirren denizi), 278
 Pannonia (Orta Avrupa), 369
 Panormos, bkz. Palermo.
 Pantelleria (İtalyan adası), 35, 118
 PAPIN (Denis), 330, 331
 Paris (Fransa), 328
 Paris havzası (Fransa), 43
 PARMENİDES (Yunan filozof), 285, 323
 Parnassos (dağ, Yunanistan), 160, 152
 Paros (ada, Kiklades), 227
 PARTLAR (İran'da kavim), 310, 335, 356, 363, 365
 PASCAL (Blaise), 320
 Pasifik (okyanus), 22
 Patrica, bkz. Lavinium.
 PATROKLOS (Homeros'un kahramanlarından), 218, 234
 PAULUS (Aziz), 366
 PAULUS AEMILIUS (Roma konsülü), 352
 PAUSANIAS (Yunan yazar), 269, 289
 PELASGOSLAR (Helen öncesi dönemden halk), 160
 PELOPIDAS (Thebai'li general), 289
 Peloponisos (Yunanistan), 25, 161, 194,

- 198, 292, 299, 303
Perga (Pamphylia), 328
PERİANDRES (Korinthos tiranı), 296
Périgord (Fransa), 46
PERİKLES (Atinalı devlet adamı), 34, 155, 292, 295, 296, 300, 302, 304, 315, 325, 379
Pers (İmparatorluğu), PERSLER, 81, 136, 211, 225, 244, 246, 274, 280, 282, 284, 287, 296, 306-7, 308-9, 310, 311, 322, 356
PERSEFONE (Yunan tanrıçası), 160, 268
Persepolis (İran), 78
PERSEUS (Hesiodos'un kardeşi), 274
PERSEUS (Makedonya kralı), 352
Peru, 109
Perugia (İtalya), 254
PETRONIUS (Latin yazar), 381
PHALANTE (Taranto'nun Spartalı kurucusu), 269
PHILIPPE II (İspanya kralı), 236
PHILIPPOS II (Makedonya kralı), 306
PHILIPPOS V (Makedonya kralı), 348, 351
Piacenza (İtalya), 255, 263, 344
PÍCO DELLA MIRANDOLA 286
PIGANIOL (A.), 256
Pimenteli (Sardinya), 124
PİNDAROS (Yunan ozan), 315
Pindos (dağ kütlesi, Yunanistan), 198, 152
Pire (Yunanistan), 291, 293, 298-9, 331, 334
Pireneler (sıradağlar, İspanya ve Fransa), 43, 213, 214
PIRENNE (Henri), 37
Pisa (İtalya), 258
PİSİSTRATOS (Atina tiranı), 288, 291, 296, 315
Pithekusses veya İschia (ada, İtalya), 278
PITTAKOS (Mytilene tiranı), 296
PLANHOL (Xavier de), 189
PLATON (Yunan filozof), 30, 159, 196, 288, 301, 313, 316, 324, 325, 386
PLAUTUS (Latin şair), 332, 381
PLINIUS Genç (Latin yazar), 259
PLINIUS Yaşlı (Latin doğabilimci ve yazar), 229, 239, 367, 368, 377
PLOTINUS (yeni-Platoncu filozof), 382, 386
PLUTARKHOS (Yunan yazar), 325, 329
PLUTON (Roma tanrısı), 368
Pnyks (Atina'da tepe), 210, 289, 300
Po (nehir, İtalya), 24, 48, 261, 339, 341, 344
Podolya (Ukrayna), 208
Poitiers (Fransa), 377
POLLUX (Yunan mitolojisinden kahraman), 337
Polonya, 295
POLYBİOS (Yunan tarihçi), 216, 342, 345, 346, 376
POLYKLETES (Yunan mimar ve heykeltıraş), 377
Pompei (İtalya), 23, 114, 334, 370, 382
POMPEIUS (Cneius Pompeius Magnus, Romalı general ve devlet adamı), 353, 355, 359, 375, 376
POMPONIUS (Romalı hukukçu), 384
Pontia (ada, Tirren denizi), 278
Pontino (bataklık, İtalya), 46
Pontos Eukseinos, bkz. Karadeniz.
PONTRANDOLFO (A.), 258
Pontus (Asya'da krallık), 305, 367
Populonia (İtalya), 259
PORSENNA (Etrüsk kralı), 262
Portekiz, 53, 127, 245
POSEİDON (Yunan tanrısı), 288, 295
POSENER (G.), 99
Pozzuoli (İtalya), 370
PÖNLER, bkz. Kartacalılar
Preneste (İtalya), resim 5, 19
PRİAMOS (Troya kralı), 171
Priene (Anadolu), 296
PROCULUS (Romalı hukuk âlimi), 384
PROPERTIUS (Latin şair), 380
PROTAGORAS Abderalı (Yunan sofist), 316, 325
PROTİS (Marsilya'nın kurucusu), 269
Provence (Fransa), 32, 37, 60, 109, 121, 353, 358
PRZYLUSKI (Jean), 53, 85
PSAMTİK I (Mısır kralı), 209, 273
Pseira (Girit), 159
PTAH (Mısır tanrısı), 100, resim 34
PTOLEMAİOS I SOTER (firavun), 247, 327, 332
PTOLEMAİOS II FİLADELFO (firavun), 327

- PTOLEMAİOS III (firavun), 349
Pula (Sardinya), bkz. Nora.
PULASATİLER (Deniz Kavimleri'nden biri), 200
Puteoli (İtalya), 349
Pydna (Makedonya), 345, 352
Pylos (Yunanistan), 161, 162, 163, 164, 194
Pyrgi (Etruria), 253, 259
PYRRHON Elis'li (Yunan filozof), 328, 332
PYRRHOS II (Epeiros kralı), 307-8, 339
PYTHAGORAS (Yunan filozof ve matematikçi), 302, 321, 322

QUADİLER (Germen kavimlerinden), 382
QUINTILIANUS (Latin hatip), 381

RA (Mısır tanrısı), 97
Rafia (Suriye), 350
Ragusa (Hırvatistan), 34
RAMSES II (firavun), 97, 143
RAMSES III (firavun), 98, 199, 201, 232, 233
REGULUS (Marcus Atilius, Roma generali ve konsülü), 343
Reims (Fransa), 387
REKMİRE (Mısırlı vezir), 163
Ren (nehir, Germania), 212, 213, 357, 361, 362, 363, 369, 384
Reno (nehir, İtalya), 261
Res Şamra, bkz. Ugarit.
REŞEF (Suriye tanrısı), 187, 250
RHADAMANTİS (Ölümler Diyarı'nın yargıç), 160
Rhegion (İtalya), 278, 280, 282, 338, 339, 341
Rhodanousia (Fransa), 271
Rhode veya Rosas (İspanya), 271
Rhône (nehir, İsviçre et Fransa), 214, 271, 281-2, 360
Rif (dağ kütlesi, Fas), 22
Rio de Oro (Sahara), 212
Rodos (ada), RODOSLULAR, 28, 35, 147, 154, 156, 161-2, 180, 195, 196, 197, 271, 272, 282, 283, 328, 332, 333, 348, 350-1, 352, 36, 3777
Roma (İmparatorluğu), 242, 335-87
Roma, ROMALILAR, 13, 14, 15, 37, 137, 173, 180, 191, 195, 216, 225, 226, 237, 239, 245, 247, 256, 259, 260, 262, 263, 264, 284, 286, 306-7, 308, 310, 311, 312, 331, 334, 335-87, resim 19-21
Romanelli (İtalya), 46
RONSARD (Pierre de, Fransız şair 379
Roquepertuse (Fransa), resim 41
Rosas, bkz. Rhode.
ROSTOVZEFF (Michel), 324
ROSTOW (W.), 331
Rouffignac (Fransa), 46
ROUGIER (Louis), 330
ROUILLARD (Pierre), 10, 253
Roussillon (Fransa), 28
ROUVERET (A.), 258
Rusya, 53, 60, 183, 184, 208, 213, 217

Sabina (İtalya), 380
SABINUS (Romalı hukuk âlimi), 384
Sagonte (İspanya), 344, 346
Sahra, 26, 45, 53, 79, 178, 181, 182, 212, 356
SAHURA (Mısır kralı), 88, 100, 111
Saint-Acheul (Fransa), 42
Saint-Denis (Fransa), 387
Sakız, bkz. Khion
Sakkare (Mısır), 80, 98, 110, resim 2, 9
Salambo (Tunus), 229, 248, 252
Salamis (Yunan adası), 116, 246, 281, 284, 303
Salisbury (İngiltere), 119
SALLUST (Romalı tarihçi), 380
SALOMON (İbranilerin kralı), 134, 205-6, 232
Samar (Filistin), 233
Samarra (Mezopotamya), 77
SAMİLER (Ön Asya kavimlerinden), 102, 188-90, 205, 220-1, 231, 252
Samiriye (Filistin), 235
SAMNİTLER (İtalya'da kavim), 260, 338-9, 340, 344, 347
Samos (ada, Sporad'lar), 116, 233, 314, 321
SAMOSLULAR, 282
SANHERİB (Asur kralı), 85, 116, resim 12
Santander (İspanya), 108

- Santorini, bkz. Thira.
 Sardeis (Anadolu), 209, 306
 Sardinya, SARDİNYALILAR, 26, 44, 46, 48, 121, 126, 130, 148, 168, 199, 229, 236, 238, 243, 245, 343, 344
 Sargasso (deniz), 32
 SARGON Büyük (AKKADLAR İmparatorluğu'nun kurucusu), 88, 96, 102, 136, 14, 1893
 SARGON II (Asur kralı), resim 10
 SARMATLAR (İran'ın göçebe halklarından), 269
 Saron (körfez, Yunanistan), 276
 SASANİLER (Pers hanedanı), 356, 384
 SATRE (Etrüsk tanrısı), 263
 SATURNOS (Roma tanrısı), 251, 263
 SCHAEFFER (Claude A.), 23, 129, 193
 SCHLIEMANN (Heinrich), 171
 SCIPIO AEMİLİANUS (Romalı konsül ve siyasetçi), 247, 345, 348
 SCIPIO AFRICANUS (Romalı general ve siyasetçi), 259, 345, 349
 SCIPIO'LAR (Cornelia gens'inden Roma ailesi), 345, 352
 Sebha ür-Riana (Tunus), 248
 Seeland (ada, Danimarka), 121
 SEELE (Keith), 75
 SEGOBRIG'LER (Galya halklarından), 269
 Segovia (İspanya), 22
 Selanik (Yunanistan), 28, 383
 Selefki (İmparatorluğu, Anadolu), 348
 SELEFKİLER (Anadolu'da hüküm süren Helenik hanedan), 311
 Seleukeia/Zeugma, 364
 SÉLINCOURT (Aubrey de), 287, 303, 315
 Selinonte (Sicilya), 279
 Selinus (Kilikya), 364
 SENECA (Latin filozof), 374, 381
 Senegal (nehir, Afrika), 26
 SENNEFER (Mısırlı), resim 3
 SENONLAR (Galya halklarından), 338
 Sens (Fransa), 361
 Sentinum (İtalya), 339
 SEPTIMIUS SEVERUS (Roma imparatoru), 15, 366, 381-2
 SERAPİS (Yunan-Mısır tanrısı), 330
 SERVIUS TULLIUS (Roma kralı), 337
 SESOSTRİS II (firavun) 143
 SETH (Mısır tanrısı), 100
 Sevan (göl, Ermenistan), 183
 SEZAR (Jül, Caius Iulius Caesar Romalı devlet adamı), 14, 135, 335, 348, 354, 35, 359-615, 376, 215, 217
 Sibiryâ, 49, 53
 SİCANİLER (Sicilya'da yaşayan ilk kavimlerden) 278
 Sicilya, 22, 23, 32, 34-6, 37, 46, 109, 122, 123, 124, 154, 156, 236, 237, 243, 245-7, 277, 278, 279, 291, 303, 307-8, 321, 339, 341, 342, 343, 350, 374
 SİCULELER (Sicilya'da yaşayan ilk kavimlerden), 278
 Sidon (Fenike), 206, 231, 232, 239, 244, 250, resim 12, 20
 Sienna (İtalya), 258
 Sıkyon (Yunanistan), 333
 Sila (dağ kütlesi, İtalya), 342
 SILIUS ITALICUS (Latin yazar), 251
 Sina (dağ, Mısır), 66, 90, 100, 110, 134, 139, 145, 188, 220
 SINUHE (MÖ 20. yüzyıla ait bir Mısır romanının kahramanı), 101
 Siracusa (Sicilya), SİRACUSA'LILAR, 22, 247, 252, 262, 278, 286, 303, 307-8, 312, 333, 342, 347
 Sirenayka (Libya), 53, 147, 155, 236, 269, 277, 341
 Siyam, 121
 SKIRA (Albert), 9, 17
 Smirat (Tunus), 243
 SMİTH (W. S.), 145, 169, 172, 203, 258
 Smyrna/İzmir (Anadolu), 256, 271
 SOFOKLES (Yunan ozan), 285, 301
 SOKRATES (Yunan filozof), 285, 288, 302, 314-5, 320, 324, 325
 SOLON (Atinalı devlet adamı, Yunanistan bilgelerinden), 196, 274, 291, 296, 298, 300
 Solutré (Fransa), 42, 59
 Somali, 110
 Spalato veya Split (Hırvatistan), 382
 Sparta (Yunanistan), SPARTALILAR, 12, 116, 198, 227, 275, 288, 292, 296, 297-8, 299, 304, 312
 SPARTACUS (Roma kölelerinin lideri), 330-1

- Spina (İtalya), 261
 Sporad'lar (adalar, Ege denizi), 271
 Stageiros (Yunanistan), 326
 Steiermark (Avusturya'da bölge), 59
 STEKELİS (M.), 121
 Stonehenge (İngiltere), 119, 128
 STRABO (Yunan coğrafyacı), 117, 237
 STRATON (Yunan alim), 328, 331
 Stromboli (Eol adalarından), 23
 SULLA (Lucius Cornelius Sulla, Romalı general ve siyasetçi), 353, 35, 3765
 Sunion (burun, Yunanistan), 288
 Sur/Tyr (Fenike), SURLULAR, 116, 201, 205, 206, 221, 231, 232, 239-40, 241, 244, 250, 257, 309-10, resim 12
 Suriye, SURİYELİLER, 25, 43, 53, 63, 66, 69, 77, 87, 101, 104, 110-11, 112, 115-6, 118, 124, 128, 136, 139, 142, 150-1, 154, 157, 159, 162, 169, 170-1, 172, 174, 175, 176, 179-80, 181, 182, 186-7, 188, 189, 199, 200, 201-2, 209, 219, 231, 236, 272, 308, 311, 313, 316, 348, 349-50, 351, 353, 356, 366, 386, resim 33
 Sus (Elam kenti), 31, 82, 86, 169, 306, resim 26
 SUTANLAR (Sami kabilelerinden), 190
 SÜEVLER (Germen kavimlerinden), 360-1
 SÜLEYMAN (İbranilerin kralı), bkz. SALOMON
 Sümer (Mezopotamya), SÜMERLİLER, 37-8, 75, 78, 84, 89, 92, 93, 95, 96, 102-3, 125
 Süveyş (Mısır), 48
 Sybaris (İtalya), SYBARİS'LİLER, 278, 279, 303, 318
 Syros (Kiklades adalarından), 115, resim 1, 29
 Şam (Suriye), 205, 206
 ŞAMAŞ (Mezopotamya tanrısı), 136
 Şanghai (Çin), 283
 Şelif (nehir, Cezayir), 31
 Şeyhül-Gurne (Mısır), resim 3
 ŞUPPİLULİUMA II (Hitit kralı), 193
 ŞUSOR (Fenike tanrısı), 250
 TACITUS (Publius Cornelius Tacitus, Latin tarihçi), 335, 362, 381
 TAGES (Etrüsk'ün efsanevi çocuğu), 264
 Taklamakan (Orta Asya), 181
 TANİT (Kartaca tanrıçası), 246, 249-52
 Taranto (İtalya), 35, 123, 269, 270, 275, 277, 278, 279, 280, 307, 312, 324, 338, 339, 341, 342, 345, 347, 368
 Tarquinia (Etruria), 259, 262, 264, 266, resim 13
 TARQUINUS Muhteşem (Roma kralı), 307
 TARQUINUS Yaşlı (Roma kralı), 337
 Tarsus (Anadolu), 272, 332
 Tartessos (İspanya), 238, 282
 Teb (Mısır), 99, 111, 163, 174, 207, resim 8
 TEIXIDOR (Javier), 253
 Tel el-Amarna, bkz. Amarna.
 TELEMACHOS (Odysseus'un oğlu), 25
 Teleylütü'l-Gasul (Lut Gölü'nün Kuzeyi), 148
 Tène (İsviçre), 215, 216
 Tenes (Cezayir), 242
 Tepehisar (İran), 133
 TERENCE (Latin şair), 332, 381
 Teruel (İspanya), 56
 Tesalya (Yunanistan), 46, 61, 109, 147, 148-9, 198, 353
 Teutoburger Walid (Germania), 362
 THALES Miletoslu (Yunan âlim), 296
 314, 316, 317, 318, 319
 Thebai (Yunanistan), 12, 162, 194, 289, 305, 306, 315
 THEMISTOKLES (Atinalı devlet adamı), 303
 THEOPHRASTES (Yunan filozof), 328, 331
 THEOKRİTOS (Yunan ozan), 333
 Thermakhos (körfez, bugün Selanik körfezi, Yunanistan), 271
 Thira (bugün Santorini, Ege denizinde ada), 23, 154, 158, 159, 160, 163, 197, 269, resim 6, 7, 8
 THOT (Mısır tanrısı), 100, resim 28
 THUKYDİDES (Yunan tarihçi), 116, 282, 298, 316
 TİAMAT (Babil'in mitolojik şahsiyetlerinden), 85

- Tiber (nehir, İtalya), 258, 260, 261, 337, 342
- TIBERIUS (Tiberius Claudius Nero, Roma imparatoru), 362, 367, 384
- TIBULLUS (Latin şair), 380
- Tibur veya Tivoli (İtalya), 337, 380
- Ticino (nehir, İsviçre ve İtalya), 344
- TİGLATPİLESER I (Mezopotamya kralı), 190
- Timgad (Cezayir), 337, 370-1, 373
- TİMOLEON (Yunan devlet adamı), 308
- TINIA (Etrüsk tanrısı), 264
- Tinos (Kiklades adalarından), 283
- Tinset (göl, Mısır), 111
- Tirol (Avusturya), 215
- Tirren (deniz), 236, 256, 258, 261, 278-9, 279
- Tiryns (Yunanistan), 160, 162, 163, 194
- TITUS LIVIUS (Latin tarihçi), 379-80, 383
- Tivoli, bkz. Tibur.
- Toledo (İspanya), 27
- Tomi (Mesia, Karadeniz kıyısında), 381
- Toroslar (sıradaglar, Anadolu), 22, 89, 110, 138, 178, 200, 352
- Toscana (İtalya), TOSCANA'LILAR, 12, 27, 134, 254, 257, 258, 258-9, 261, 262, 263, 268, 337
- Toulouse (Fransa), 358
- Tours (Fransa), 377
- TÖTONLAR (Germen veya Kelt halkları), 13, 353, 357-8
- Trablus (Suriye), 200
- TRAIANUS (Roma imparatoru), 310, 335, 362-5, 378
- Trakya (Güneydoğu Avrupa'da bölge), 193, 213, 289, 305
- Transilvanya (Romanya), 363
- Transkafkasya (Kafkasya), 64, 368
- Trapani veya Drepanon (Sicilya), 35, 343
- Trasimene (göl, İtalya), 344
- Trebbia (İtalya), 344, 347
- TREUIL (R.), 146
- Treviso (Germania), 383
- Tripolye (kültürü, Rusya), 183, 217
- Troya (Anadolu), 124, 133, 147, 162, 171, 198, 307, 337
- TUCHULCHA (Etrüsk tanrısı), 268
- Tuna (nehir, Orta Avrupa), 212, 213, 357, 362, 363, 369, 384
- Tunus (kent, Tunus), 21, 248, 343
- Tunus, 35, 48, 212, 375
- TURMS (Etrüsk tanrısı), 264
- Tusculum (İtalya), 340, 375
- TUTANKAMON (firavun), 111, 133, 218, 233, 235
- TUTMOSİS I (firavun), 173
- TUTMOSİS III (firavun), 76, 84, 139
- Türkistan, 78, 135, 181, 182, 213, 367
- Türkiye, 61
- TÜRKLER, 237, 311
- UENAMON (Mısırlı rahip), 204
- Ugarit veya Res Şamra (Suriye), 94, 113, 129, 130, 134, 136, 138, 151, 154, 169, 170, 174, 175, 179, 185, 186, 189, 192, 193, 199, 200, 219, 249
- Ugento (İtalya), resim 35
- Ukrayna, 208
- Umbria (İtalya), UMBRIALILAR, 214, 256, 258, 339
- Umman (Arabistan), 90
- UNI (Etrüsk tanrıçası), 263-4
- Ur (Mezopotamya), 11, 86, 90, 95, 102, 142, 143, 144, 173, 189
- Ural (sıradaglar, Rusya), 52, 54
- Urartu (Anadolu), 205, 206, 20, 2738
- Urmiye (göl, İran), 183
- Uruk (Mezopotamya), 82, 95, 102, 143, resim 24
- Usatovo (Ukrayna), 183
- Utica (Tunus), 229, 230, 236
- Ümit Burnu (Güney Afrika), 43
- Ürdün/Şeria (nehir, İsrail), 66
- Valakia (Romanya), 363
- Valencia (İspanya), 56, 214
- VALLET (Georges), 280
- Van (gölü, Anadolu), 18, 205 3
- VAN EFFENTERRE (Henri), 153
- VARAGNAC (André), 215
- VARRO (Latin yazar), 279
- VARUS (Publius Quintilius, Romalı general), 362
- Vatikan (Roma), 377
- VAUCANSON (Jacques de), 330
- VEGOİA (Etrüsk nümfası), 264

- Veies (Etruria), 262, 266, 340, resim 37
 VELIA (Etrüsk tanrısı), 268
 Velia, bkz. Eleia.
 Venedik (İtalya), 22, 33, 37, 136, 155, 245, 248, 282, 289, 305
 VENETLER (Venetia sakinleri), 135, 361
 Ventimiglia (İtalya), 53
 VENTRIS (Michael), 146
 VENÜS (Roma tanrıçası), 380
 Vercelli (İtalya), 358
 VERCINGETORIX (Galyalı şef), 361
 VERGİLİUS (Latin şair), 23, 32, 263, 356, 379-80
 VERNANT (J.-P.), 319
 Verona (İtalya), 384
 VESPASIANUS (Roma imparatoru), 376
 VESTA (Roma tanrıçası), 337
 Vezüv (volkan, İtalya), 23
 VIEYRA (Maurice), 81
 VİKİNGLER (İskandinavya'nın savaşçı ve denizci halkı), 257
 VILLANOVA'LILAR (Tarihöncesinde Villanova sakinleri, İtalya), 214
 Vindhya (tepeler, Hindistan), 43
 VITA-FINZI (Claudio), 30
 VLAS (Aziz), 34
 Volsinies (İtalya), 262, 338
 VOLTUMNUS (Etrüsk tanrısı), 264

 WARD (W. A.), 132
 WATT (James), 330
 WEBER (Alfred), 38, 48, 100, 304
 WEBER (Max), 252
 WERTH (Emile), 61
 WILAMOWITZ, 285
 WILL (E.), 292
 WINTER (J.), 234
 WOOLNER (Diana), 112, 118

 Xanten (Germania), 363

 Yahuda (krallık), 205, 207
 Yahudi (devleti), 205-6
 YAHUDİLER, 205, 387, 364
 YAKİMLU (Arados kralı), 240
 Yakınoğlu, 36, 37, 47, 53, 60, 62, 63, 64, 66, 71, 73, 79, 120, 121, 129, 132, 133, 136, 141 144, 14, 1545, 168, 173, 175, 177, 178, 183, 184, 190, 197, 201-2, 204, 206, 207, 208, 210, 213, 219, 228, 284, 311, 316, 348-9, 350
 Yalı (Kiklades adalarından), 157
 Yarmo (Mezopotamya), 64, 71, 85
 Yazılıkaya (Anadolu), 187
 Yunanistan, YUNANLAR, 9, 13-4, 14-5, 22, 35, 44, 48, 64, 81, 85, 92, 109, 111, 116, 132, 137, 144, 147, 152, 156, 160, 163, 168, 184-5, 191, 193, 195, 197, 201-2, 205, 210, 216, 219, 220, 225, 226, 227, 228, 230, 233, 234, 235, 237, 239, 240, 244, 245, 246, 250, 254, 255, 256, 257, 260, 268-85, 285-334, 338, 340, 343, 347, 350, 352, 368, 370, 372, 373, 375, 376, resim 15-8, 32, 35, 36, 41

 Zagreb (Hırvatistan), 254
 Zagros (dağları, Mezopotamya), 63, 64, 77, 178-9
 Zakros (Girit), 151, 159
 Zama (Numidia), 35, 241, 34, 3485
 Zancle (bugün Messina, İtalya), 278, 280, 282
 Zembra (ada, Tunus), 35
 ZENON Eleia'lı (Yunan filozof), 323
 ZENON Kition'lu (Yunan filozof), 328, 332
 Zeugma, bkz. Seleukeia
 ZEUS (Yunan tanrısı), 147, 165, 264, 274, 275, 301, 386, resim 35
 ZİMRİ LİM (Mari kralı), 167, 170
 Ziviye (İran), 233

DENİZLE İLGİLİ RESİMLER

Kiklades Gemisi

1. Büyük ihtimalle ritüel amaçlı olan bu yassı seramik vazo, "kızartma tavaşı" diye bilinir. Sarmallarla ve MÖ III. binyılda Ege denizini boydan boyda katedip duran çok kürekli gemilerden birinin resmiyle süslenmiştir; geminin pruvası mahmuz biçimini andırmaktadır. Syros, MÖ III. binyıl (Atina, Ulusal Arkeoloji Müzesi).

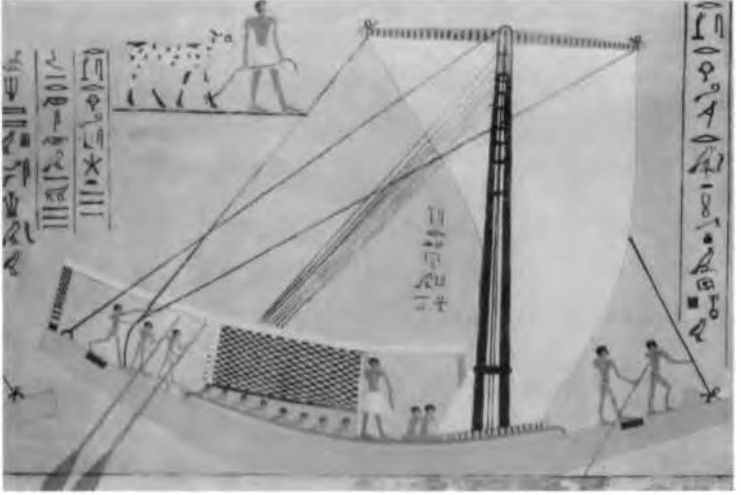

Mısır Gemileri

2. Yolcu ve yük taşıyan bir gemi limana giriyor. Kare yelkeni sarılmış durumda (kuzeye doğru seyir halindedir) bu geminin uçlarından biri yukarı kalkık. Sakkare'deki İpi masta-basında kireçtaşından alçak-kabartma, V. hanedan. (Kahire, Ulusal Müze.)

3. Nil'den yukarı (güneye), nehrin kaynağına doğru giden ticaret gemisi. Üzüm Bağları Mezarı adı verilen Sennefer mezarından resim. Şeyhü'l-Gur nekropolisi, Soylular Vadisi. Batı Teb.

Mısır geleneğine göre iki ucu hafifçe kalkık yapılmış iki ölü kayığı örneği.

4. Gize'deki bir mezarın duvar fresklerine bakılarak yapılmış çizim, MÖ 2400-2300.

5. Fildişi bir levha üzerinde ölümler kültünden bir ritüel sahnesinin tasvir edildiği papirüs kayık, Preneste'deki Bernardini mezarında bulunmuştur, MÖ 7. yüzyıl (Roma, Villa Giulia Arkeoloji Müzesi).

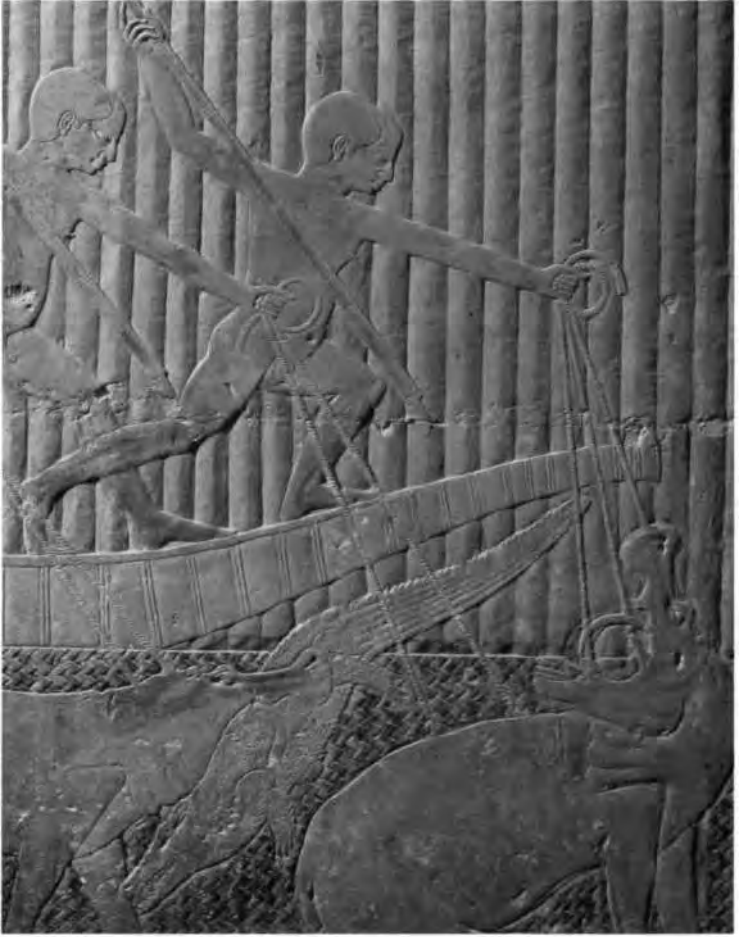
Minos Gemileri

6-7. Thira'da (Santorini) bulunmuş, MÖ 1500 civarına ait bu fresk bize saray donanması, ticaret gemileri, hatta Ege denizinde dolaşan küçük tekneler hakkında bilgi vermektedir. Taş evlerden oluşan bir kentin önünde gemiler limana giriyor ve çıkıyor. Kürekle ilerleyen bir Minos merasim kayığındaki soylu yolcular bir tente altında güneşten korunuyor. (Atina, Ulusal Arkeoloji Müzesi).

8. Yunan adalarından bir balıkçı, tuttuğu balıklarla geri dönüyor. Thira (Santorini) fresklerinden detay, MÖ 1500'e doğru. (Atina, Ulusal Arkeoloji Müzesi).

9. Nil'de suaygırı avı. Sakkare, Ti mastabası, Eski Krallık, V. hanedan sonu. Kabartma.

Asur Gemileri

10. Lübnan ve Amanos dağlarında kesilen sedir ağacı kütükleri, denizde yüzdürülerek veya sahil teknelerine yüklenecek taşınyordu. Bu teknelerden bazıları bir at başıyla süslenmişti ve Yunanlar bunlara *hippoi* diyorlardı; Asur, MÖ 7. yüzyıl, Sargon'un Horsa-bad'daki sarayında şeref avlusunun kuzey duvarını süsleyen alçak-kabartmadan detay. (Paris, Louvre Müzesi).

Fenike Savaş Gemileri

11. Ucuna mahmuz takılmış bir uzun gemi; bir Fenike sikkesi üzerinde, MÖ 340'a doğru. (Beyrut, Arkeoloji Müzesi).

12. Çift sıra kürekçili gemi, Sur ve Sidon kralı Lulî'nin MÖ 8. yüzyılda Asurlu Sanherib'in orduları önünde kaçışını tasvir eden Ninova kabartmasından. (Londra, British Museum).

Etrüsk Gemileri

13. Balık avı sahnesi; bir kayık ve içinde ağ çeken balıkçı; sular balık kaynıyor ve gökyüzü bir kuş bulutuyla kaplanmış. Tarquinia, Avcılık ve Balıkçılık Mezarı, MÖ 520'ye doğru.

14. Bu kabın üzerinde, bir tanesi Etrüsklere ait olan savaş gemileri muharebe halinde, MÖ 630-620'ye doğru. (Paris, Louvre Müzesi).

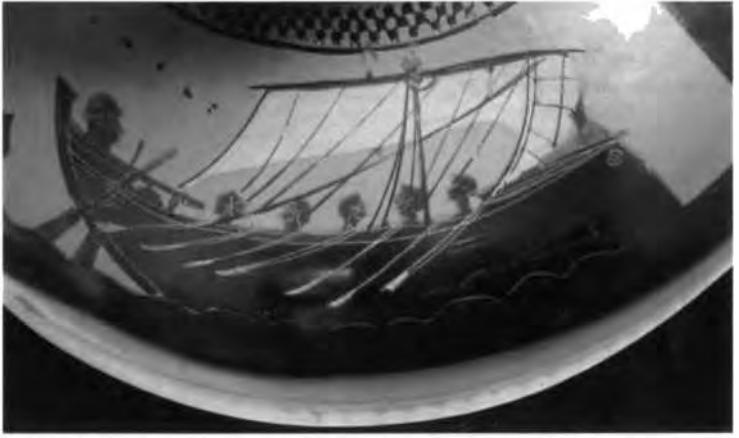

Yunan Gemileri

15. Çift sıra kürekli teknelerin en eski Yunan tasvirlerinden biri, MÖ 8. yüzyıl sonu. (Toronto, Royal Ontario Museum).

16. Eksekias'ın yaptığı siyah figürlü bu kupa, Dionysos'u kare yelkenli ve bir ucu kalkık gemisinde göstermektedir; MÖ 530'a doğru. (Münih, Staatliche Antikensammlungen)

17. Açık yelkeni ve bir sıra kürekçisiyle seyir halindeki küçük bir ticari kadırgayı gösteren, siyah figürlü bu Attika *oinokhoe*'si MÖ 510'a doğru yapılmıştır. (Meermannom Westreenianum Museum van de Boek).

18. Korsanların saldırısına uğrayan bir ticaret gemisi. Yelkeni seren üzerinde tutan hatlar ve düşman geminin gövdesini delmek için yerleştirilmiş mahmuz gayet iyi ayırt ediliyor; siyah figürlü Attika kupası, MÖ 510'a doğru. (Londra, British Museum).

Roma Diyarının Doğusundan Gemiler

19. Latium'daki bir tapınak için Yunan sanatçılar tarafından yapılmış bu Nil sahnesi, Roma'da o dönemde moda olan Doğu zevkine uygun. Nil nehrinin ve üzerindeki çeşitli teknelerin faaliyeti tasvir ediliyor. Antik Preneste'deki Fortuna tapınağından Roma mozaïği (MÖ 2. yüzyıl sonu; Palestrina, Prenestrino Barberiniano Müzesi).

20. Bir ticaret gemisini tasvir eden bu alçak-kabartma Sidon'da bulunmuştur ve MS 1. yüzyıla aittir. (Beyrut, Ulusal Müze).

Roma Diyarının Batısından Gemi

21. Bu deniz ve nehir ticaret gemisinin pruvası yunus gözleriyle süslenmiş bir mahmuzla donatılmıştır; gemi Moselle'e fıçılara doldurulmuş şarap taşımaktadır; Galyalıların icadı olan fıçı, yavaş yavaş geleneksel Akdeniz amforalarının yerini almıştır. Neumagen gemisi, MS 3. yüzyıl. (Rheinische Landesmuseum Trier.)

DİNLERLE İLGİLİ RESİMLER

Neolitik Din

22. Neolitik dünya bereket tanrıçalarına, yani her yerde hazır ve nazır olan, paleolitik Venüs'leri andıran ana tanrıçalara tapıyordu. Cinsel nitelikleri güçlü bir biçimde vurgulanmış bu tanrıçalar ayakta, otururken veya yatarken, yanlarında hayvanlar ve kimi zaman da bir çocukla tasvir edilmişlerdir. Çatalhöyük'te bulunmuş olan bu ana tanrıça ellerini iki yırtıcı hayvanın üzerine koymuş, tahtında otururken bir yandan da doğurmaktadır. (MÖ VII. binyıl).

Mezopotamya Dinleri

Mezopotamya uygarlıklarında kâinatın efendileri insan gibi yaşayıp davranan erkek tanrılardır.

23. Güney Mezopotamya'nın yüksek-kabartma olarak tasvir edilmiş "rahip-kral", MÖ 3300 (Louvre Müzesi).

24. Dua eden bu Sümerli, tanrıya yaptığı heykel sunusuyla onun ebedi yaşamının parçası olma güvencesini elde etmiştir. Uruk, MÖ IV. binyıl (Bağdat Müzesi).

26. Güteryüzlü ve tuhaf denecek kadar insana benzeyen bu tanrı Elam'da (İran'ın güneybatısı) bulunmuştur; "altın elli tanrı" diye bilinen bu heykel MÖ II. binyıl başı Sus heykelticiliğinin bir kanıtıdır. Tunç ve altın heykelcik. (Paris, Louvre Müzesi).

25. Haznedar Ebi-il'in Mari'de bulunmuş alçıtaşından bu muhteşem heykeli, Savaş tanrıçası İştar'a adanmıştır; MÖ 2400'e doğru. (Paris, Louvre Müzesi).

Mısır Dini

27. Mısır'da kral bir tanrıdır: IV. hanedana dek firavun ile Horus aynıdır, daha sonra kral şahin başlı tanrının yeryüzündeki tecessümü olarak kabul edilecektir. Granit heykel, MÖ 12. yüzyıl. (Kahire, Ulusal Müze).

28. Çakal başlı tanrı Anubis, burada ölülerin yargılanması merasiminde görülüyor. Ölenler öte dünyaya girmeden önce bu yargılanma aşamasından geçiyorlardı. Yardımcılığını Thot'un üstlendiği Anubis, önüne gelenlerin kalbini, yani vicdanını tartıyor; daha sonra da Osiris ölüyü yargılayacaktır.

Kiklades Dinleri

29. İlk Hellas uygarlığı ana tanrıça geleneğini bu kez Kiklades tarzı tuhaf dişi putlara taşıyarak sürdürür; bu putların "keman biçimi"ndeki figürleri Ege dünyasının sınırlarını aşmış, Sardinya, Malta, hatta İspanya'da da onlara rastlanmıştır. Syros mermerinden yapılmış Kiklades putu, MÖ III. binyıl (Atina, Arkeoloji Müzesi).

Girit Dini

30. Minos devri Girit'i ve sonra da Mykenai devri Yunanistan'ıyla birlikte, ana tanrıça kültü yine karşımıza çıkıyor. 1700-1600 arasına ait bu Giritli tanrıça, yer ve bereket güçlerini simgeleyen yılanlar dolanmış kollarını uzatmış. Seramik heykelcik (Knossos, Herakleion Arkeoloji Müzesi).

Mykenai Dini

31. "Msi" tipi Mykenai kadın putu. (Taranto, Ulusal Arkeoloji Müzesi).

Kıbrıs Kùltleri

32. Kùltürü Yunanistan, Balkanlar, Suriye-Lùbnan kıyıları ve Anadolu'dakilerle akraba olan Kıbrıs halklarının ibadet ettiği tanrılarının adları bugùne ulaşamamıştır. Adak amaçlı yapılmış pişmiş topraktan bu kadın heykeli Lapithos menşelidir, MÖ 6. yùzyıl. (Lefkořa, Kıbrıs Mùzesi).

Suriye ve Fenike Tanrıları

Suriye dini, tıpkı Fenike dini gibi, Ortadoğu'nun kavşak noktası olan bu bölgelerde karşılaşılan uygarlıklardan çok şey almıştır.

33. Suriye kıyılarından bu tanrı uzun süre "Biblos'lu kadın" adıyla anılmıştır. Tunç ve gümüşten yapılmış bu heykelin Mısır-Doğu esinli olduğu bellidir, MÖ 8. yüzyıl (Paris, Louvre Müzesi).

34. Yüzü altın kaplama olan bu tunçtan Fenike heykeltciği Cadiz'de bulunmuştur, MÖ 8. veya 7. yüzyıl; tanrı Ptah'a ilişkin Mısır ikonografisinin bir devamıdır. (Madrid, Ulusal Arkeoloji Müzesi).

Yunan Dini

Girit ve Mykenai dinlerinin mirasını devralan Yunan dini, iki bin yıllık bir süreye yayılmış ve birçok değişim geçirmiştir

35. Yunan panteonunun en büyük tanrısı olarak Poseidon'un yerini alan Zeus'un bu tunç heykeli Ugento'da bulunmuştur, MÖ 500'e doğru. (Taranto, Ulusal Arkeoloji Müzesi).

36. Troya geleneğinden Athena İlias, ilk Yunan kolonileriyle birlikte Büyük Yunanistan'a gelmiştir. Üzerinde halen çokrenkliliğin izleri bulunan ve arkaik özentsi bir üslupta yapılmış pişmiş topraktan bu gösterişli heykel Lavinium'daki bir tapınakta bulunuyordu. (5. yüzyıl).

37. Veies'teki Portonaccio tapınağını süsleyen Maenad bezemesi; MÖ 500'e doğru. (Roma, Villa Giulia Ulusal Müzesi).

Etrüsk Dini

Yunan ve Roma dinlerinin aksine, Etrüsk dini peygamber benzeri kişilere vahyedilmiş ve kitaplara kaydedilmiş bir dindir. Tezahürleri çok çeşitlidir.

38. Arezzo khimerası, MÖ 4. yüzyıla ait adak, kuşkusuz Etrüsk sanatının en meşhur eserlerinden biridir ve 16. yüzyılda Cellini tarafından restore edilmiştir; efsaneye uygun olarak üç başlıdır: aslan, keçi ve yılan başları. (Floransa, Arkeoloji Müzesi).

Roma Dini

39. Yunan, Etrüsk ve Doğu dinlerinden alınmış unsurlardan oluşan Roma dini, onların im-gelerini de kopya etmiştir. Vatikan'daki Laocöon MÖ 2. yüzyılda Rodoslu sanatçılar tarafından yaratılmış barok üslupta bir tunç heykelin mermer kopyasıdır. (Vatikan, Museo Pio Clemento).

40. Büyük İskender'in ölümünden sonra imparatorluk kültü yavaş yavaş tüm Akdeniz devletlerine yayılmıştı; bu kült Roma'da özel bir biçime bürünerek Augustus'la beraber tanrısal hakka sahip bir mutlak monarşiyi kutsadı ve bir vatanseverlik biçimini aldı. İm-parator Antoninus ve İmparatoriçe Faustina'nın tanrılaştırılması. (Vatikan Müzesi).

Batı Akdeniz'in Öteki Kùltürleri

41. Gerçekçi bir biçimde işlenmiş farklı maskelere yapışık durumda, Yunanistan'ın çifte Hermes'leri tarzında yapılmış çifte baş; belki de kahramanlaştırılmış savaşçıların başları; Helenistik sanattan esinlenmiş bu Kelt heykellerine Roquepertuse tapınağında ibadet ediliyordu. (Bouches-du-Rhône, Fransa)

42. La Serreta'da bulunan bu olağandışı tanrı heykeli İber uygarlığına aittir. Heykelde tahta oturmuş, iki çocuğu emziren, solunda da bir kuş bulunan bir kadın figürü tasvir ediliyor. (Alcoy Belediye Müzesi, İspanya).

Fernand Braudel

Bellek ve Akdeniz

Ülkemizde de tanınan bir tarihçi olan Fernand Braudel, alanlararası ve karşılaştırmalı bir tarih yaklaşımına sahip olan Annales ekolünün önde gelen isimlerindendir.

Hayatta olduğu sırada yayımlanamayan, ancak ölümünden on üç yıl sonra okuyucuyla buluşabilen bu eserde anlatı tarihöncesinden, hat-ta Akdeniz tabanının ve çevresindeki dağların oluşumundan başlı-
yor. İnsanın diğer türlerden ayrılarak insanlaşmasının öyküsüyle de-
vam eden eserde tarım, yazı, deniz yolculuğu, ticaret ve imparator-
lukların doğuşuna yol açan büyük güçler parlak bir üslupla açıklanı-
yor, bölgenin coğrafyasının ve ikliminin binyıllar içinde yarattığı et-
kiler ayrıntılarıyla gözler önüne seriliyor. Fenikelilerin, Etrüsklerin,
Yunanlılar ile Romalıların, Mezopotamya ile Mısır'ın kuruluşlarını,
birbirleriyle ilişkilerini ve sönüp kayboluşlarını tutkulu bir dille anla-
tan yazar, çalışmalarını yürüttüğü dönemdeki son arkeolojik bulgu-
ları da işin içine kattığı bu son derece canlı ve kapsamlı çalışmasıyla,
Akdeniz'de insanlık tarihinin başlangıcına yeniden hayat kazan-
dırıyor.

Metis Edebiyatdışı

ISBN-13: 978-975-342-634-3

9 789753 426343

Metis Yayınları
www.metiskitap.com